

॥ सत्रिवरण श्रीज्ञानार्णव तथा ज्ञानविन्दु अंगे प्रकाशकीच निवेदन ॥

ज्ञानपीयूषपिपासु सहृदय सौजन्यशालि विद्वानेना करुणलमां प्राप्त यतो एक जैन ज्ञानकोषोना भूगर्भमां छुपाइ रहेल अणमोल रत्न तुल्य स्वोपज्ञ विवरण समेत श्री ज्ञानार्णव नामनो आ प्रकरणग्रंथ प्रतिभाप्रभावथी पूर्व श्रुत-केवली भगवंतोनी स्मृति करावनार अनेक लक्ष श्लोकोप्रमाण ग्रंथोना प्रणेता, भवविरहाङ्कविभूषित चौदसो चुम्मालीश ग्रंथ-प्रासादोना स्रत्रधार भगवान् श्रीहरिभद्रसूरिजीना लघु बांधव तरीके ख्याति पांमेली, न्यायविशारद, न्यायाचार्य, कूर्चाल-सरस्वती विरुद्धारक महोपाध्याय श्री यशोविजयजी महाराजे रचलो छे. ते निर्धिवादनिर्णीत सिद्ध वस्तु आ ग्रन्थने मंगलपद्य “ऐन्दवीं तां कलां स्मृत्वा, धीमान्नायायविशारदः । ज्ञानार्णवसुधास्नानपवित्राः कुरुते गिरः ॥१॥” तथा प्रथम तरंगना अन्तिम प्रशस्तिपद्य ‘ प्रौढिं ये विबुधेषु जीतविजयप्राज्ञाः परामैरु-स्वत्सातीर्थ्यभृतो नयादिविजयप्राज्ञाः श्रयन्ति श्रियम् ॥ तेषां न्यायविशारदेन शिशुना ज्ञानार्णवे निर्मिते, पूर्णो माण्यवचोमृतैरतितरामाद्यस्तरङ्गोऽभवत् ॥ २ ॥” तथा तेओश्रीना पोताना ज रचला शास्त्रयातीसमुच्चयद्युति, स्याद्वादकल्पलता, न्यायालोक, ज्ञानविन्दु विंगेरे अनेक ग्रन्थोमां “अधिकं मत्कृतज्ञानार्णवा-दवसेयं” इत्यादि वाक्यो पूर्ण साक्षि आपे छे. वळी प्रायः एकाद ग्रंथ अपवादरूप चाद करी तेओश्रीना सर्व ग्रंथोना

“ गाथानुक्रमणिकाया पत्र पंथीनुं अनुसंधान छे . ”

गाथाविषय	गाथाक पत्र	पंक्ति	गाथाविषय	गाथाक पत्र	पंक्ति	गाथाविषय	गाथाक पत्र	पंक्ति
अणुसमयमणतरिय	३६८	७९	गुणसुखेजाओ	३८१	८१	महणैण पराषाओ	३९३	८४
गहणवैक्खाए तओ	३६९	७९	भित्तइ सुहुमयाये	३८२	८१	बधो वि वीससाए	३९४	८४
निसिखिइ नागहिय	३७०	७९	अणुसमुवायगइए	३८३	८१	एगदिसमाइसमये	३९५	८४
गहण मोक्खो भासासमय	३७१	७९	एठसमये खिय मओ	३८४	८१	इहा अपोइ वीममा	३९६	८५
गहण मोक्खो भासागहण	३७२	७९	मथरेहि तइये	३८५	८१	होइ ज्योहोडाओ	३९७	८५
गहणनिसमापयत्ता	३७३	७९	विसिवाट्टुम्म परदो	३८६	८१	मइपत्ताभिजिबोहिय	३९८	८६
त्तिव्हिणि सरीरिम्म	३७४	८०	होइ अन्वेज्जइभे	३९०	८२	मठव वाग्निबोहिय	३९९	८५
ओराणियवेवड्विय	३७५	८०	कत्थइ देसगहण	३८८	८३	उगगहणनोदो ति य	४००	८६
सच्चा हिथा स्तमिह	३७६	८०	बउसमयमस्सगहणे	३८७	८३	अवगमणमवाओ ति य	४०१	८६
अण्हिगया ना तीसु वि	३७७	८०	चउसमयविगहे सति	३८९	८३	त पुण चउटिउट नेय	४०२	८६
कइहि समयेहि लोगो	३७८	८०	आपूरियिम्म लोगे	३९१	८८	आणसोत्ति पुगुरो	४०३	८६
चउहि समयेहि लोगो	३७९	८०	भासासमसेदोओ	३९१	८३	तेस खोगालोभं	४०४	८६
कोइ मदप्पसो	३८०	८१	न समुखयगइये	३९२	८४	आएसोत्ति व सस	४०५	८७

॥ सत्रिवरण श्रीज्ञानार्णव तथा ज्ञानविन्दु अंगे प्रकाशकीय निवेदन ॥

ज्ञानपीयूषिपासु सहृदय सौजन्यशालि विद्वानेना करुणमलां प्राप्त यतो एक जैन ज्ञानकोषेना भूगर्भमां छुपाइ रहेल अणमोल रत्न तुल्य स्वोपज्ञ विवरण समेत श्री ज्ञानार्णव नामनो आ प्रकरणग्रंथ प्रतिभाप्रभावथी पूर्वं श्रुत-केवली भगवंतोनी स्मृति करावनार अनेक लक्ष श्लोकोप्रमाण ग्रंथोना प्रणेता, भवविरहाङ्गविभूषित चौदसो चुम्मालीश ग्रंथ-प्रासादोना सूत्रधार भगवान् श्रीहरिभद्रसूरिजीना लघु बांधव तरीके ख्याति पामेला, न्यायविशारद, न्यायाचार्य, कूर्चाल-सरस्वती विरुद्धारक महोपाध्याय श्री यशोविजयजी महाराजे रचलो छे. ते निर्विवादनिर्णीत सिद्ध वस्तु आ ग्रन्थने मंगलपद्य 'ऐन्दवीं तां कलां स्मृत्वा, धीमान्नायायविशारदः । ज्ञानार्णवमुद्रास्तानपवित्राः कुरुते गिरः ॥१॥' तथा प्रथम तरंगना अन्तिम प्रशस्तिपद्य 'प्रौढिं ये विबुधेषु जीतविजयप्राज्ञाः पराभैरु-स्वत्सातीर्ध्यभृतो नयादिविजयप्राज्ञाः श्रयन्ति श्रियम् ॥ तेषां न्यायविशारदेन शिशुना ज्ञानार्णवे निर्मिते, पूर्णो भाष्यवचोमृतैरतितरामाद्यस्तरङ्गोऽभनत् ॥ २ ॥' तथा तेओश्रीना पोताना ज रचेली शास्त्रवार्तासमुच्चयवृत्ति, स्याद्वादकल्पलता, न्यायालोक, ज्ञानविन्दु विंगेरे अनेक ग्रन्थोमां "अधिकं मत्कृतज्ञानार्णवा-दवसेयं" इत्यादि वाक्यो पूर्ण साक्षि आपे छे. वळी प्रायः एकाद ग्रंथ अपवादरूप वाद करी तेओश्रीना सर्व ग्रंथोना

प्रारंभ प्रकार पद(सास्वती बीजक)धी धाय छे तेम आ ग्रंथमा देखातुं होवाधी आ ग्रन्थ तेओधीनो ज छे ते निःसंदेह छे.
 अर्णव-सष्ट्र जेम घणा तरंगोधी विभूषित होय छे तेम आ ज्ञानार्णवमा पण ग्रंथकार भगवंते अनेक तरंगोनी रचना करी
 छे, जो के आज ज्ञानार्णव नामनो एरु ग्रंथ दिगम्बरीय साहित्यमां शुभचंद्राक्षर्ये रचेलो विद्यमान छे अने ते सुदृष्ट पण
 छे, परंतु तेमां कलिकालसर्वज्ञ भगवंत श्रीहेमचंद्रसूरिजीनिर्मित योगशास्त्रना प्रसशोनी जेम मूलपतपा योगस्वरूप विगोरेतुं
 निरूपण होवाधी तेने योगार्णव-योगप्रदीप-ध्यानशास्त्र विगोरे नामोधी ओळखावामां आब्यो छे, ज्यारे आ श्री ज्ञानार्णव
 प्रकरणतुं ग्रन्थान्तर्गत अभिधेयने अनुगतुं ज निःशंक यथार्थ नाम राखवामां आव्युं छे, प्रस्तुत ग्रन्थकारे एक क्षान्तिन्दु नामतुं
 प्रकारण एण रच्युं छे, जे आ साथे संयुक्त छे तेमां सामान्यतः चार ज्ञानोतुं निरूपण करी मुख्यत्वे केवलज्ञान केवलदर्शनना
 विषयमां सम्मति गाथाओना अनुसारे अमेदपद्युं समर्थन कर्षा बाद नयमेदधी विचारो आपतां नामनप्रभावक पुरंषर थी
 सिद्धसेन दिवाकरजी, श्रीमहाराजिजी, श्रीजिनभद्रगणिधमाप्रमणजी ए प्रणय प्रभाकर आचार्यभयवंतोना विचारोनेो समन्य
 कर्षो छे, आ ज्ञानार्णवमां पंचिय ज्ञानोतुं यथार्थ तत्परूप केवल अमृत प्रवाहज भरोलो छे, आ ज्ञानार्णव ग्रंथतुं अगाध गांभीर्य
 माहात्म्य यथार्थ वर्णवतुं ते विशाल अटवीनो पणधी चाली पार लेवा इच्छता पंगला माणसनी जेम अमो पामरनी बुद्धिने
 अणोचर छे, आ ग्रंथतुं अगाध अर्थ गांभीर्य स्वरूप ज्ञानी पोतेज स्वोपस्य विवरण रच्युं छे.

परम खेदनेो विषय हो एटलो ज के आ ग्रंथ क्यमां क्यमां तेमज अंतभागभां टुटितरूपे उपलब्ध प्रयो छे, साथे परम र्व
 रपान ए छे के-इतु पण मन्थजीवोना परमभाग्योदये ज्ञासनस्वंभ समा पूर्वना महापुरुषोष्ट रचेलो अगदुपकारक ज्ञासन-

પ્રભાવક અચાધિત ગ્રંથો વિશ્વમાં વિદ્યમાન છે જેના આલમ્બનથી પુણ્યાત્માઓ આત્મકલ્યાણના માર્ગે પ્રવર્તી રહ્યા છે.

હાલમાં યાવદુપલબ્ધ સવિવરણ આ ગ્રંથ પ્રકાશિત કર્યું છે. આ જ્ઞાનાર્ણવનો પ્રથમ તરંગ જે પત્ર ૨૭ મેં પૂર્ણ થયો છે તે તો શ્રી સંપ્રના પ્રબલ પુણ્યોદયે પરિપૂર્ણ અલંક છે, બીજા તરંગના સવિવરણ ૧૬ પદ્યો સુધી પળ અલંક છે. સત્તરમા પદ્યના વિવરણાંશથી ૨૪ માં પદ્યના વિવરણાંશ સુધી અલંકિત છે. સહૃદય સુદ્ધ વાંચકોને અર્થાનુસંધાનમાં ધૃતિ ન થાય તે ખાતર તેમના પ્રણીત ન્યાયાલોક ગ્રંથ વિગેરેથી તે ભાગ સંયોજિત કરી યથામતિ સંગત કર્યો છે, જે સંયોજિત પાઠ ૩૫ માં પત્રના બીજા પૃષ્ઠની પંક્તિ અગ્યારથી ૩૭ માં પત્રના પ્રથમ પૃષ્ઠની બીજી પંક્તિ સુધી [ ] આવા કાટલુણ કૌંસથી ચિન્હિત કરી આ પુસ્તકમાં છપાયેલ છે તેવીજ રીતે જ્યાં જ્યાં સંયોજિત પાઠો જોડવામાં આવ્યા છે ત્યાં ત્યાં સર્વત્ર તે જ પ્રમાણે કાટલુણ કૌંસમાં દાખલ કર્યાં છે તેજ બીજા તરંગના ચાલીસમા પદ્યના ચોથા ચરણના 'યદ્દૃષ્ટં' એ પદ્યથી પ્રારંભી બીજો આલોચ તરંગ અને ત્રીજા તરંગના ચોથા પદ્યના વિવરણાંશ સુધીનો અલંકિત ભાગ વિશેષાવચ્ચક મહાભાષ્યની ગાથાઓ તથા તેના વિવરણાનુસારે યોજિત કર્યો છે તે ભાગ ૪૭ માં પત્રના પ્રથમ પૃષ્ઠની આઠમી પંક્તિથી પ્રારંભી ૬૦ માં પત્રના પ્રથમ પૃષ્ઠની ચારમી પંક્તિ સુધી જોડવામાં આવ્યો છે. બલી ત્રીજા તરંગના ૨૦ માં પદ્યના વિવરણાંશથી ૨૨ મી ગાથાના વિવરણાંશ સુધી અલંકિત છે તે પળ એકોત્તેરમા પત્રના પ્રથમ પૃષ્ઠની ચારમી પંક્તિથી પ્રારંભી ત્રણમી પત્રના પ્રથમ પૃષ્ઠની આઠમી પંક્તિ સુધી જોડ્યો છે. તે પછી તેત્રીશમા પદ્યના વિવરણાંશથી આગલનો સર્વ ગ્રંથ અલંકિત છે તે સ્થાને દિશામ્બચન માત્ર પંચાશીમા પત્રના બીજા પૃષ્ઠની નવમી પંક્તિથી પ્રારંભી સત્યાશીમા પત્રના પ્રથમ પૃષ્ઠ સંપૂર્ણ સુધી અર્થમ્બચક પાઠ જોડ્યો છે. કુલ ૬૦ પૃષ્ઠપ્રમાણ યોજિત પાઠ છે

આ શુદ્ધિ ૮૭ પદ્ય એટલે ૧૭૪ પૃષ્ઠ પ્રમાણે મનિદાન પ્રરૂપણા પણ અધૂરી રહી છે. એપ શુભજ્ઞાનાદિ પ્રરૂપ-
 ણાને તો અધ્યક્ત મંથ પણ આવી ક્ષયો નથી એથી તેના જિજ્ઞાસુઓની તરફપોધેચ્છા પૂર્ણ કાલાને પૂજપચરણ તેઓશ્રીનું પ્રણીત
 જ્ઞાનાર્ણવ પીયૂષના વિન્દુતુલ્ય (આપણા માટે તો તે પણ અર્ગરાંશુજ છે) જ્ઞાનવિન્દુ નામનું પ્રરૂપણ જાંઙવામાં આવ્યું છે. આ રેડ
 મંથમાં આવતો ત્રિપય પ્રહિપૃષ્ઠ ઓપેલ હોવાથી હુરો પ્રવાસ કર્યો નથી. માત્ર એરૂજ પ્રતિ હપરથી છપાએલ આ ગ્રન્થોના સંશોધનમાં
 પૂરૂપ મુનિમહારાજપ્રી શિયાનન્દવિજયજી વિગેરેએ યથાક્ષયોપશુમ પ્રયાસ કર્યો છે. શુદ્ધિપત્રક આપ્યું છે. છતાં પણ
 હવસ્થ જીવોને મૂલ ધવી સુલભજ છે, વિગેરે કારણોથી ટાહપોના ઘર્ણોના સ્થાનથી રાસી જમાના કારણથી, હસ્થ, દીર્ઘ,
 દક્ષાર, એક્કાર, ઓક્કાર, ઓક્કાર, ઓક્કાર રેફ વિગેરેની હપરની પાંહલીઓ રાસી જવાથી તેમ જ ઘ+ધ, -પ+પ-વ-વ-મ+મ-ય-ય
 વિગેરે પ્રાયઃ સમાન આઠ્ઠતિવાઙા ઘર્ણોના ફેરફાર થઈ જવા વિગેરે કારણોથી થએલી અશુદ્ધિઓ વિદ્વાન્ પુરૂપો સુધારી ઘંચેત્રે
 અને તે પદલ અમોને શ્રી સંપ ઘમા આપને, તેમ ધી ધમણ સંપ પામે નમ્રનારે ઘમા પ્રાર્થનાપૂર્વક આ નિરેદન પૂર્ણ
 ફરવામાં આવે છે.

લિ. શ્રીધવચરણકમહોળાસિખા

શ્રી જૈન મંથપ્રકાશક સમા-રાજનગર
 (અમદાવાદ)

ज्ञानार्णववृत्तिगतानां योजितपाठगतानां च साध्योद्धृतानां भाष्यगाथानामनुक्रमः ।

(पांक्तिसंख्यांकः द्रयोः पृष्ठयोः सम्मिल्य कृतः ॥)

गाथादिपाद	गाथांक	पत्र	पांक्ति	गाथादिपाद	गाथांक	पत्र	पांक्ति	गाथादिपाद	गाथांक	पत्र	पांक्ति
जं सामिकालक्षण	८५	१	१२	जमभिणिबुद्धहृतमभिणि	९८	६	२२	गाथादिपाद	११०	९	९
मइपुवं जेण सुयं	८६	१	२१	सुयकारणं जथो सो	९९	६	२४	कज्जतया णउ कमसो	१११	९	२२
कालविवज्जयसामि	८७	१	२२	जइ सुअऊक्खणमेयं	१०१	७	१३	दव्वसुअं मइपुवं	११२	९	२५
अंते केवलमुत्तम	८८	१	२३	भावसुयं भासासाय	१०२	७	१५	दव्वसुअं बुद्धीओ	११२	१०	२
जीवो अक्खो अत्थव्वा	८९	२	३	जह सुहमं भाविदिय	१०३	७	१७	भावसुअं मइपुवं	११३	१०	८
वेसिं चि इदियाइ	९१	२	१०	एवं सव्वपसंगो	१०४	७	२८	सुअविन्नाणप्पभवं	११४	१०	२२
उवल्लहा तत्थाया	९२	२	१२	मइपुवं सुयसुत्तं	१०५	८	२०	अविसेसिया मइच्चिय	११५	११	३
इदियमणोणिमित्तं	९३	२	१७	पूरिज्जइ पाविज्जइ	१०६	८	२२	सदसदविसेसणाओ	११६	१२	१०
एगंतेण परोवखं	९५	४	४	नाणाणणाणिया	१०७	८	२८	भेयकयं च विसेसण	११६	१२	१४
सामित्ताइविसेसा	९६	५	३	इह लद्धिमइसुयाइं	१०८	९	१	इदियविभागओ वा	११७	१२	१५
इदियमणोनिमित्तं जं	१००	५	९	सोऊण जा मई इभे	१०९	९	७	सोइंदिवोवल्लही होइ	११७	१२	

(पूर्वगत गाथा)

सो ओवलडि नर सुय	११८	१२	२४	जे सुअनुद्धिदिट्ट	१२९	११	२१	कृतो एत्तियभेत्ता	१४०	१८	१४
सोइदिओवलही चेर	१२२	१३	१	इयरत्थवि होअ सुअ	१२८	१६	१	पणवणिजा भावा	१४१	१८	१६
के ई वितस सुय	११९	१३	५	इयरत्थवि भावसुये	१३०	१६	४	अं चोदसपुठवयरा	१४३	१८	२५
किंषा नाणेदिगये	१२०	१३	१०	सह उवलडोए वा	१३१	१६	३	अस्सरलंभेण समा	१४३	१८	२७
मणओ सुणओ व सुअ	१२१	१३	११	केद बुद्धिदिट्टे	१३२	१६	१७	जे अस्सरएणुसारेण	१४४	१९	१
तु समुखयवयणाओ	१२३	१३	२६	किं सरो मरुभय	१३२	१६	२४	केद अ गालेजंता	१४५	१९	१२
पत्ताइगय सुयका	१२४	१४	३	सरो ता दब्बसुअ	१३३	१६	२५	किह मइसुअनाणविउ	१४६	१९	१२
भावसुअनस्सराण	१२५	१४	११	भासापरिणइकाले	१३४	१७	१	सामत्ता वा उद्धो	१४७	१९	२४
नइ सुअमक्खरालाओ	१२५	१४	१६	इयरत्थ वि मइनाणे	१३५	१७	११	मइसहिउ भावसुअ	१४८	१९	२५
सो वि तु सुअस्सराण	१२६	१५	६	अहव मइ दब्बसुअ	१३६	१७	१७	जे भासइ एव तअ	१४९	२०	६
दग्गसुअ भावसुअ	१२७	१५	८	इयरम्मि वि महनाणे	१३७	१७	१९	एव षणिपरिमाण	१५०	२०	७
बुद्धिदिट्टे अत्थे	१२८	१५	१३	कइ मइसुओवलड्ढा	१३८	१८	१०	इयरं ति मइत्ताण	१५१	२०	१३
(पूर्वंगतगाथा)				तीरसि ण वोतु जे	१३९	१८	११	अभिरुपणमिलप्पा	१५२	२०	१५

अं भासइ तंपि जओ १५३ २० १७
 अन्ने मन्ति मइ १५४ २२ १४
 भावसुआभावाओ १५५ २२ १६
 कन्पेज्ज व सो भाव १५६ २२ २३
 असुयक्खरपरिणासा १५७ २२ २४
 इह इं जेणाहिगओ १५८ २२ २६
 ण य दव्वभावमेत्तेवि १५८ २३ ४
 नह वग्गा सुंबत्तण १५९ ३३ ५
 अह उवयारो कीरइ १६० २३ ७
 भावसुयं तेण मइ १६१ २३ ९
 भन्ने अणक्खरक्खर १६२ २३ २५
 जइ मइरणक्खरच्चिय १६३ २३ २७
 सुयनिस्सियघयणाओ १६४ २४ ५

अह सुयओ वि विवेगं १६५ २४ २०
 मइकाले वि नइ सुयं १६६ २४ २२
 जइ सुयनिस्सियमक्खर १६७ २४ २४
 भरनित्थरणसमत्था ९४३ २४ २८
 जइ तं सुयेण ण तओ १६८ २५ ५
 पुठिं व सुयपरिकम्मिअ १६९ २५ ७
 उभयं भावक्खरओ १७० २५ १६
 सपरपच्चायणओ १७१ २६ ३
 सुयकारणं ति सद्धो १७२ २६ ५
 न परप्पवोहयाइं १७३ २६ ६
 दव्वसुअयसाहारण १७४ २६ २७
 सा वा सइत्थो षिय १७५ २६ २८
 मइसुअनाणविसेसो १७६ २७ २४

उगगइइहवाओ य १७८ २८ ७
 वत्थाणं उगगहणं १७९ २८ १५
 सामणत्थावग्गहण १८० २८ १७
 सामन्नविसेसस्स वि १८१ २८ २५
 ईहा संसयमेत्तं १८२ २९ २
 जमणेगत्यालंघण १८३ २९ ५
 तं चिय सयत्थहेऊ १८४ २९ ६
 केइ तयन्नविसेसा १८५ २९ २७
 कासइ तयन्नवइरेग १८६ ३० ३
 सव्वो वि य सोवाओ १८७ ३० ४
 काणुवओगंमि धिइं १८८ ३० २८
 नणु साड्ढायब्भहिया १८९ ३१ ९
 तं इच्छंतस्स तुहं १९० ३१ १२

तुल्य बटुअरभेया	१२१	३१	१५	१५	२०४	३३	१४	संस्कृत-शब्द-कोश	२१६	३७	१५
ता भिजन्त्यलणा वि	१२२	३१	१७	२३	२०५	३३	२३	संस्कृत-शब्द-कोश	२१६	३९	२२
सत्ययोगहो तुल्यो	१२३	३१	२४	२५	२०६	३३	२५	संस्कृत-शब्द-कोश	२१७	४२	७
वत्रिञ्चद जेजत्थो	१२४	३२	२	२	२०७	३४	२	संस्कृत-शब्द-कोश	२१८	४२	२२
अजाण सो महिरा	१२५	३२	६	२	२०७	३४	२	संस्कृत-शब्द-कोश	२१९	४२	१४
वस्त्रालमि वि नाण	१२६	३२	९	२६	२०८	३४	२६	संस्कृत-शब्द-कोश	२२०	४२	१८
कद वस्त्रालमसत्थेज्ज	२००	३२	१४	८	२०९	३५	८	संस्कृत-शब्द-कोश	२२२	४२	२२
अ सव्वहा ण वीमु	२०१	३२	१६	९	२१०	३५	९	संस्कृत-शब्द-कोश	२२३	४२	२४
समुदाये जद ण	२०२	३२	२१	१०	२११	३५	१०	संस्कृत-शब्द-कोश	२२१	४३	८
ततू पडोस्यारी	२०३	३२	२२	१५	२१२	३६	१५	संस्कृत-शब्द-कोश	२२४	४३	१७
कदमन्वत्त नाण	१९७	३३	१	४	२१३	३७	४	संस्कृत-शब्द-कोश	२२५	४३	१८
ल्लिसिञ्चद व सिमिणा	१९८	३३	३	६	२१४	३७	६	संस्कृत-शब्द-कोश	२२६	४४	१
जगत्तो वि न याणद	१९९	३३	६	११	२१५	३७	११	संस्कृत-शब्द-कोश	२२७	४४	३

जइ सद्वुद्धिमेत्तय २१४ १२ १
 थोवमियं नावाओ २११ १२ १३
 इय सुवहुणावि फाले २१६ १२ १८
 किं सदो किमसदो २१७ १२ २४
 किं तं पुवं गहियं २१८ १३ १
 अथोगहओ पुवं २१९ १३ ६
 जइ सदोत्ति न गहियं २६० १३ १५
 सवत्थ देसयंतो २६१ १३ २०
 अहवसुए च्विय भणियं २६२ १३ २४
 अहव मइपुवं चिय २६३ १४ ३
 अत्थिय तथं अवत्तं २६४ १४ ७
 अत्थोत्ति विसयगहणं २६५ १४ १३
 जेणत्थोगहकाले २६६ १४ २०

तद्देसचित्तणे होञ्ज २४१ ४८ १३
 समये समये गिण्हइ २४२ ४८ २१
 होइ मणोवावरो २४३ ४८ २३
 नेयाउ च्विय जं सो २४४ ४९ १२
 जह नयणिंदियमपत्त २४५ ४९ २१
 विसयपरिमाणमनियय २४६ ४९ २६
 अत्थगहणेसु मुज्झइ २४७ ५० ६
 कम्मोदयओ व सहा २४८ ५० ११
 सामत्थाभावाओ २४९ ५० १९
 तोए ण मळंगं पिय २५० ५० २८
 दवं भाणं पूरिय २५१ ५१ ५
 सामन्नमणिदंसं २५२ ५१ ११
 सदेत्ति भणइ वत्ता २५३ ५१ २०

सिमिणे वि सुरयधंगम २२८ ४४ ९
 सो अञ्जवसाणकओ २२९ ४४ ११
 सुरयपडिवत्ति रइसुह २३० ४४ १२
 नणु सिमिणगओ वि कोइ २३१ ४४ २०
 जं पुण विजाणं तप्फलं २३२ ४४ २२
 देहफुरणं सहसोइयं च २३३ ४४ २५
 सिमिणमिव मन्नमाणस्स २३४ ४५ ६
 पोगल्लोअगदन्ते २३५ ४७ १
 जह देहरथं चक्खु २३६ ४७ ५
 विसयमसंपत्तस्स वि २३७ ४७ १९
 समयेसु मणोव्वोइं २३८ ४७ २०
 देहादणिगयरस वि २३९ ४७ २७
 गिञ्जरस वंजणणं २४० ४८ ३

सामगणतयगणविसे	२६७	१४	२४	खिन्पेयराइभेओ	२८०	१७	१६	भाणुपुरिसाइकुट्टु	२९३	६२	११
अण्णे सामगणगह	२६८	११	१	स किमोगहोत्ति गणइ	२८१	१७	२७	एष चिय त्तिमिणाइसु	२९४	६३	१३
तदवत्थमेव त पुब्ब	२६९	११	१	सामणनेत्तगहण	२८२	१८	११	उक्कमओऽइक्कमओ	२९५	६३	११
अण्योगहो न समय	२७०	११	११	सो पुणरीहावाया	२८३	१८	१२	ईहिज्जइ णागहिय	२९६	६३	१३
एगो चाऽवाओ चिय	२७१	११	१२	ततोणतरमोहा	२८४	१८	१३	एत्तो चिय ते सव्वे	२९७	६३	११
सामगण च विसेसो	२७२	११	१३	सव्वरथेहावाया	२८५	१८	२३	अब्भरथेवाओ चिय	२९८	६३	१८
फेइविहालोयणपुब्ब	२७३	१६	२	तरतमजोगामात्ते	२८६	१९	१	उप्पलदलसयवेहे ण	२९९	६४	१
त वजयोगह्हाओ	२७४	१६	९	सद्धोत्ति य सुयभणिय	२८७	१९	१	सोइदियाइभेएण	३००	६४	९
आत्थोगहो वि ञव	२७५	१६	११	खिन्पेयराइभेओ	२८८	१९	८	अट्टानीसइभेथ एत्थ	३०१	६४	१०
त च समालोयणम	२७६	१६	२१	इय सामणगहणा	२८९	१९	२०	वेइत्तु वज्जणोगाह	३०२	६४	२०
आलोयणत्ति नाम	२७७	१६	२६	महुराइगुणत्तणओ	२९०	६०	१	आसुयणिस्सियभेय	३०३	६४	२०
गहिय व होउ तहियं	२७८	१७	३	वणत्तर तयत्था	२९१	६०	६	चउवइरित्ताभावा	३०४	६४	२२
अत्थायग्गाहसमये	२७९	१७	७	सेसेसु वि इवाइसु	२९२	६२	११	किह पट्टिकुइहोणो	३०४	६४	२४

विवरीयवत्युगहणे ३३० ७१
 जइ सो वि तस्स घम्मो ३३१ ७१
 जोगाजोगविसेसं ३३२ ७१
 काले सिक्खइ नाणं (वृत्ति) १ ७१
 काले य भत्तपाणं ३ ७१
 एवं समायरन्तो ३ ७१
 सयल्लुरासुरपणमिय ३ ४ ७१
 सत्तट्ठभवग्गहण ३ ५ ७१
 तत्थ य जरनम्मणसरण ३ ६ ७१
 उग्गहो एकं समयं ३ ३३ ७२
 अत्थोगहो जहन्नो ३ ३४ ७२
 सोत्ताइणं पत्ताइ ३ ३५ ७२
 पुट्टे सुणेइ सद्धं ३ ३६ ७२

इह वत्थुमत्थवयणा ३१६ ६८ ११
 अहवा ण सव्वधम्मा ३१७ ६८ १२
 जइ एवं तेण तुह ३१८ ६८ १९
 एगं जाणं सव्वं ३२० ६९ १
 जे संसयाइग्गम्मा ३२१ ६९ १२
 पज्जायमासयन्तो ३२२ ६९ १३
 निणयकाले वि जओ ३२३ ६९ १८
 कट्ठयरं वत्ताणं ३२४ ६९ २०
 अहवा जहिंदनाणो ३२५ ७० १५
 तुल्लमिणं मिच्छस्स वि ३२६ ७० १९
 जं निणणओवओगे वि ३२७ ७० २०
 अहवा जह सुयनाणा ३२८ ७० २८
 एसा सम्माणुगया ३२९ ७१ ३

जह उग्गहाइसामा ३०५ ६५ २
 अट्ठवीसइभेयं सुय ३०६ ६५ ८
 जं बहुवहुविहलिप्पा ३०७ ६५ १८
 नाणासद्धसमूहं ३०८ ६६ १५
 खिप्पमचिरेण तं चिय ३०९ ६६ १६
 एत्तो चिय पडिववखं ३१० ६६ १८
 निस्सिये विसेसो वा ३१० ६६ २०
 एवं वज्झन्भंतर ३११ ६७ ४
 इह संसयादणंत ३१२ ६७ १०
 नणु संदिद्धे संसय ३१३ ६७ ११
 इह सज्जमोगहाइ ३१४ ६७ २३
 तहचिणाम अब्बुव ३१४ ६८ १०
 वत्थुस्स देसग्गमग ३१५ ६८ १०

पुढ रेणुं व तणुमि	३३७	७२	२४	पृगशीष खलु लयला	३	७४	१९	गिणहृद व काइएणं	३९५	७६	१६
बहुसुदुमभायुगाइ	३३८	७२	२५	इति नयणविसयमाणं	३	७४	२०	गिण्हिअ काइएणं	३९६	७६	१७
परिसायातरमस	३३९	७२	२६	अपलोहिं एककीसाए	३४५	७४	२६	वाया न मीवजोगी	३९७	७६	१८
जेणं जण मणुसा	(दोषा)	७३	९	नगण्हियस्स तग्हा	३४६	७४	२७	अह सो तणुसंरंभी	३९८	७६	१९
परमणू तसरेणू	"	७३	६	अं जह युत्ते भणियं	१(दो०)	७५	९	कि पुण तणुमंरंभेण	३९९	७७	२०
उम्मैंगुल्मेणं	"	७३	७	गुत्ताभिष्पाओडयं	३४७	७५	७	तणुजोगी चिय मणनइ	३६०	७७	२१
आयंगुलेण वरुणुं	"	७३	८	वारसहिंती सोसं	३४८	७५	१४	तुल्ले तणुजोगसे	३६१	७७	२४
अरतकारि नयणं	३४०	७३	१२	एवणमएपरिणा	३४९	७५	१९	अयकिरियइरिसं	३६२	७७	२४
नणु भयियमुम्मसंधगुल	३४१	७३	१७	संलेजइमागाओ	३५०	७५	२०	अइवा तणुजोगाहिय	३६३	७८	४
अं तेण पववणुसय	३४२	७३	२७	भासासमसेदोओ	३५१	७६	७	तह तणुवावाराहिय	३६४	७८	५
इरियमले वि तयं	३४३	७४	९	सेदो पएसपंती	३५२	७६	९	जह मामाओ गामो	३६५	७८	१०
तणुसांणं चिय तेषं	३४४	७४	१२	भासासमसेठिओ	३५३	७६	९	पेइ एगंतरियं	३६६	७८	१५
सीयालीसतरसा	(दोका)	७४	१६	अणुमेडिगयणाओ	३५४	७६	१२	आह सुये चिय निसिरह	३६७	७९	२

अन्थो १:—

१	हरिभद्राष्टकवृत्ति ३३१	संवाद-पाह्युक्त-वृत्ति ३	३-०	१२	हेमधापिआला	०-४	३१	श्री ३४ भाषापरहरम प्रकरष्य सटीक, योगवि-
२	संशोध प्रकरष्य	३-०	३-०	१३	लोकतत्त्व परीक्षा	०-४	३२	शिक्षा व्याख्या, तत्त्वविवेचनविवरण्य सभेत-
३	हरिभद्राष्टक प्रकरष्य [श्रव]	०-४	२-८	१४	स्तोत्रभावन	२-८	३३	प्रप्रष्टान्तविशदोकरष्य अकरष्य, निद्याभक्त
४	हरिभद्राष्टक प्रकरष्य [श्रव]	०-४	३-०	२४-२५	योगदष्टि योगलिनदुसटीक	२-८	३४	स्वइपतो द्विधितत्वविवार
५	रयादाहरम पत्र सटीक	०-४	३-०	२६	१२५-१५०-३५० आयाना विरे स्तवना,	२-८	३५	उप मोनार्थुव प्रकरष्य अक्ष
६	न्यायाशोक सटीक	०-४	३-०	२६	१२५-१५०-३५० आयाना विरे स्तवना,	२-८	३६	श्री यशोविन्दमवायक अन्यसंअक्ष,
७	अष्टसहस्रीतापयविवरण्य	०-४	३-०	२७	पारमर्ण स्वाभाव्य संअक्ष [श्रव]	०-४	३७	पातंजलयोगसूत्रविवरण्य, नयरहरम,
८	अष्टसहस्रीतापयविवरण्य	०-४	३-०	२८	पारमर्ण स्वाभाव्य संअक्ष [श्रव]	०-४	३८	सप्तमंगीनयनप्रदीपादि ११ अन्थो २-०
९	अष्टसहस्रीतापयविवरण्य	०-४	३-०	२९	पारमर्ण स्वाभाव्य संअक्ष [श्रव]	०-४	४७	सविवरण्य धर्मपरीक्षा टिप्पण्युक्त ४-०
१०	अष्टसहस्रीतापयविवरण्य	०-४	३-०	३०	योगदष्ट्यादिनवअमपळाकारादि	०-४	४८	अनेकान्तव्यवस्था प्रकरष्य लिन तर्क ४-०
११	अष्टसहस्रीतापयविवरण्य	०-४	३-०	३०	योगदष्ट्यादिनवअमपळाकारादि	०-४	४८	थी पर. छिपादादिसिद्धिविवरण्य
१२	अष्टसहस्रीतापयविवरण्य	०-४	३-०	३०	योगदष्ट्यादिनवअमपळाकारादि	०-४	४८	थी पर. छिपादादिसिद्धिविवरण्य
१३	अष्टसहस्रीतापयविवरण्य	०-४	३-०	३०	योगदष्ट्यादिनवअमपळाकारादि	०-४	४८	थी पर. छिपादादिसिद्धिविवरण्य
१४	अष्टसहस्रीतापयविवरण्य	०-४	३-०	३०	योगदष्ट्यादिनवअमपळाकारादि	०-४	४८	थी पर. छिपादादिसिद्धिविवरण्य
१५	अष्टसहस्रीतापयविवरण्य	०-४	३-०	३०	योगदष्ट्यादिनवअमपळाकारादि	०-४	४८	थी पर. छिपादादिसिद्धिविवरण्य
१६	अष्टसहस्रीतापयविवरण्य	०-४	३-०	३०	योगदष्ट्यादिनवअमपळाकारादि	०-४	४८	थी पर. छिपादादिसिद्धिविवरण्य
१७	अष्टसहस्रीतापयविवरण्य	०-४	३-०	३०	योगदष्ट्यादिनवअमपळाकारादि	०-४	४८	थी पर. छिपादादिसिद्धिविवरण्य
१८	अष्टसहस्रीतापयविवरण्य	०-४	३-०	३०	योगदष्ट्यादिनवअमपळाकारादि	०-४	४८	थी पर. छिपादादिसिद्धिविवरण्य
१९	अष्टसहस्रीतापयविवरण्य	०-४	३-०	३०	योगदष्ट्यादिनवअमपळाकारादि	०-४	४८	थी पर. छिपादादिसिद्धिविवरण्य
२०	अष्टसहस्रीतापयविवरण्य	०-४	३-०	३०	योगदष्ट्यादिनवअमपळाकारादि	०-४	४८	थी पर. छिपादादिसिद्धिविवरण्य

प्रसिद्धातः-शेठ धर्मरदास मुन्यद श्रीकलदनी योग-अभवावाह.

॥ स्याद्वाद्कल्पतान्तर्गतस्याद्वाद्माहात्म्यतपयकुसुमाञ्जलिः ॥

व्यालोत्रेद् गरुडं प्रमर्षिगर्लज्वाला जपेयुर्जबाद्, गृह्णीयुर्द्विखाश्च यद्यविहटात् कण्ठेन कण्ठीरवम् ।

यूरं चैत् तिमिरोत्तरा स्थगयितु व्यापारनेयुर्वलं घघ्नीयुषेत् दुर्नयाः प्रसुमराः स्याद्वादविद्यो तदा ॥ १ ॥

नयाः पोर्यां पृथगेददेशाः, हेङ्गाय नेवाहेतमासनस्य । सप्तार्चिषाः किं प्रसृणाः स्फुलिङ्गा, भवन्ति तस्यैव परामवाय ॥ २ ॥

एव'ष्टो'विद्या न गम्यत इह न्यायेषु बालेषु यो, देशमेविषु यथ कथन रसः स्याद्वादविद्याभयः ।

यः प्रोन्मीलितमालतीपरिमलोद्धारः समुज्जृम्भते, स स्वैर पिचुमन्दकन्दनिकारसोदाद् न मोहावहः ॥ ३ ॥

अभ्यास एकः प्रसादिवेकः स्याद्वादवत्त्वस्य परिच्छिदायः । कपोपलाद् नैव परः पास्य निवेदयत्यत्र सुवर्णशुद्धिम् ॥ ४ ॥

भाच्यस्यभास्थाय फ्रीक्ष्यमाणाः क्षण परे लक्षणस्य किञ्चित् । जानन्ति तानन्तिमदुर्नयोत्या कुत्रासना द्राक् कुटिलीक्योति ॥ ५ ॥

अतो गुरुणां चाग्याचनेन कुत्रासनाविभमपास्य शस्यत । स्याद्वादचिन्तामणिलिखिलुब्धः प्राक्चः प्रवर्तेत यथोपदेशम् ॥ ६ ॥

षार्वाकीयमत्तावेकेश्चिद् फल नैवास्ति बौद्धोक्तयः, कर्कश्वृषमितास्तु कण्टकयथैरत्यन्तदुःखप्रदाः ।

उन्मादं दधते रसैः पुनामी वेदान्तव्यालद्रमाः, गीर्वाणहृम एव(प) तेन सुधिया जेतारामः सेव्यताम् ॥ ७ ॥

न काकैश्वार्कैः सुगततनयेनापि शशवेर्वैकैनाद्रित्तैरेपि च महिमा यस्य विदितः ।

मरालाः सेवन्ते तमिह समपं जैनयतयः, सरोज स्याद्वाद्मकरसक्तन्दं कृतधियः

कश्चिद् भेदच्छेदः कश्चिदपि इताड्येदरचना कश्चिद् नात्मख्यातिः कश्चिदपि कृपास्त्रातिविद्याः ।

कटशानां शद्धा न परतमये क्वत्र ? तदहो ! श्रिता यत् स्याद्वाद् सुकृतपरिणामः स विपुलाः ॥ ९ ॥

॥ ॐ अहं नमः ॥

॥ अनन्तलब्धिनिधानाय सकलविघ्नविच्छिदे श्रीगीतमस्वामिने नमो नमः ॥
सर्वतन्त्रद्वतन्त्र-शासनसम्राट्-द्वरिचक्रचक्रवर्ति-जगद्गुरु-तपागच्छाधिपति-प्रौढप्रभावशालि-प्रभृततीर्थद्वारक-

भट्टारक-आचार्यमद्वाराजाधिराजश्रीमद् विजयनेमिसखरीश्वरसद्गुरुभ्यो नमो नमः ॥
प्रौढप्रतिभावदातसंस्मारितातीतपूर्वश्रुतेकेवलभगवद्-न्यायविशारद-न्यायाचार्य-कूर्चालसरस्वती-
पूर्वधरनिकटकालवर्तिश्रीहरिभद्रस्वरिपुङ्गवलघुबान्धवप्रभृत्यनेकविशदविरुदावलीविभूषित-

महामहोपाध्याय-श्रीयशोविजयगणिसन्दुब्धं स्वोपज्ञविवरणसमलङ्कृतम्

॥ श्रीज्ञानार्णवप्रकरणम् ॥

ज्ञानार्णवसुधास्तान-पवित्राः कुरुते गिरः ॥ १ ॥

ऐन्दवीं तां कलां स्मृत्वा, धीमाद्यथायविशारदः ॥ ज्ञानार्णवसुधास्तान-पवित्राः कुरुते गिरः ॥ १ ॥

स्पष्टम् ॥ १ ॥ तत्र पूर्वं ज्ञानानि निरूपयितुं तद्विभागमाह—

ज्ञानं पञ्चविधं प्रोक्तं, मतिः श्रुतमथावधिः ॥ मनःपर्यवसंज्ञं च, केवलं चेति नामतः ॥ २ ॥
अत्र स्वाम्यादिनिरूपणसाम्यात् तद्भाव एव शेषज्ञानोत्पत्तेश्चादौ मतिश्रुतयोरुपन्यासः । यदाह भाष्यकारः—“ जं
सामिकालकारण-विसयपरोक्खत्तणेहिं तुल्लहं । तब्भावे सेसाणि य, तेणाइए महसुआइं ॥ ८५ ॥ ति ” [यत्स्वामिकालकारण-

विषयपरोक्षत्वैस्तुल्यानि ॥ तद्भावे शेषाणि च, तेनादौ मतियुते ॥ अत्र प्राच्यो हेतुरेकत्रोपन्यासेऽत्यस्तादावुपन्यासे इति ध्येयम् ।
 स्वाम्याविसाम्यं चैवम् । मतिश्रुतयोः स्वामी तावदेक एव । ' जस्य मद्भावं तस्य सुअनाणं । ' इति वचनात् ।
 कालोऽप्यनयोर्नाब्धीवापेक्षयाऽनाघनन्तः, एकब्धीवापेक्षया च नैरन्तर्येण सातिरेकपट्टष्टिसागरोपमप्रमाणस्तुल्य एव ॥ कारण-
 मपीन्द्रियमनःक्षयोपश्रमादिरूपं द्वयोस्तुल्यम् । सर्वद्रव्यविषयत्व-परनिमित्तत्वान्यां विषय-परोक्षत्वयोरपि तुल्यतेति । ततः
 कालेनोक्तत्वेण, विषय्येयणाज्ञानापरितरेण, स्वामित्वेन स्वस्वामिनोरभेदाश्रयणादेकस्वामिकत्वेन, लाभेन च युगपच्चयाणा-
 मपि लामसम्भवेन साधर्म्यादवधेः ॥ तद्वद्व्यस्यस्वामिकत्व-पुद्गलमात्रविषयकत्व-क्षायोपश्रमिकत्वादिसाधर्म्यान्मनः-
 पर्यवज्ञानस्य ॥ तत्र उच्यमयतिस्वामित्वसाम्यादवसान एव लामाघान्ते केवलज्ञानस्योपन्यासः ॥ आह च- "मद्भुवं ज्ञेयं युयं,
 तेणार्हं मद्, विसिद्धो वा ॥ मद्भेओ चैव युयं, तो मद्समणंतरं भगिर्यं ॥ ८६ ॥ काल-विवक्ष्य-सामित्त-लामसाहम्मओ
 वही तचो ॥ माणसमिचो छजमत्य-विसय-मावादिसामभा ॥ ८७ ॥ अंते केवलमुचम-जइसामित्तावसाणलामाओ ॥ एत्थं च
 मद्भुवाइं, परोक्षमिपरं च पच्चखं ॥ ८८ ॥" [मतिपूर्वे येन युतं तेनादौ मतिः ॥ विशिष्टो वा मतिभेद एव युतं, ततो
 मतिसमनन्तरं मणितम् ॥ कालविपर्ययस्यामित्वलामसाधर्म्यतोऽविस्तृतः ॥ मानसमित्तद्वयस्थविषयभावादिसामान्यात् ॥
 अन्ते केवलमुचमयतिस्वामित्वावसानलाभात् ॥ अत्र च मतिश्रुते परोक्षमितरश्च प्रत्यक्षम् ॥] इदञ्च पूर्वानुपूर्व्यां निरूपणप्रयो-
 जकेच्छया विषयोपवर्णनं, अन्येच्छाविशेषेण पश्चानुपूर्व्यादिनापि निरूपणसम्भवाद् अत्र चान्यथा निरूपणस्यासाम्प्रदायि-
 कत्वेनानिष्टसाधनत्वान्न्याहैच्छया तदिति ध्येयम् ॥ २ ॥ अथ प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वान्यां तद्विलक्षणव्यवस्थामाह-

तत्प्रत्यक्षं परोक्षं च, प्रत्यक्षं त्वक्षमात्रजम् ॥ यत्त्विन्द्रियोपलब्धिस्त-तन्न, यत् स्पष्टतैव सा ॥ ३ ॥

तद् ज्ञानं द्वेषा, प्रत्यक्षं परोक्षं चेत्येति, तत्राश्रुते व्याप्नोति ज्ञानात्मना सर्वार्थान्, अश्नाति स्वःसमृद्धथादीन्, पालयति सुहृन्ते वेति 'उणादिनिपातनाद्' अक्षो जीवस्तं प्रति साक्षाद्गतमिन्द्रियनिरपेक्षं वर्त्तते यत् तत्रत्यक्षम् । आह च- "जीवो अक्षो अत्यन्वा चणभोऽणगुणभिर्जो जेण ॥ तं पद् वहुइ नाणं, जं पच्चखं तयं तिविहं ॥ ८९ ॥ ति ॥" [जीवोऽक्षोऽर्थव्यापन-भोजनगुणान्वितो येन ॥ तं प्रति वर्त्तते ज्ञानं, यत्रत्यक्षं तन्निविधम्] । इत्थं चेदं व्युत्पत्तिनिमित्तमेव । नैश्वयिकं प्रवृत्तिनिमित्तं तदेव च लक्ष्यम्, 'उत्पत्तविन्द्रियमनोनिरपेक्षत्वम्' पर्यवस्यति । तेनावध्यादेः क्षयोपशमभावापन्नकर्मपुद्गलजन्यत्वेऽपि तस्य न क्षतिर्वस्तुतस्त-द्वेतोरितिन्यायात्स्वाभिन्नगुणजन्यत्वमेव तस्य । तेन न वक्ष्यमाणपरोक्षलक्षणातिव्याप्तिरिति ॥ एवं च 'आत्ममात्रजन्यत्वम्' इति यथाश्रुतमेव न्यायः । न च सांख्यवहारिकप्रत्यक्षेऽव्याप्तिस्तस्यालक्ष्यत्वात्तत्रोपचारेणैव प्रत्यक्षत्वव्यवहाराद्, न हि वाहीको गोव्य-वहाराद् गौरेव । यत्त्विन्द्रियोपलब्धिः प्रत्यक्षमित्यक्षपादमतानुयायिनः प्रचक्षते तन्न, इन्द्रियाणामचेतनत्वेनोपलब्ध्य-भावात्तद्विगमेऽपि तदुपलब्ध्वर्थस्मरणेनात्मन एव ज्ञातृत्वात् ॥ उक्तञ्च- 'कोसिचि इंदिआइं, अक्खाइं तदुवलद्धि पच्चखं ॥ तन्नो ताइं जमचेअणाइं, जाणंति ण घडो व्व" ॥ ९१ ॥ [केषाञ्चिदिन्द्रियाणि, अक्षाणि तदुपलब्धिः प्रत्यक्षम् ॥ तन्न तानि यदचेतनानि, जान-न्ति न घटइव] 'उवलद्धा तत्थाया, तव्विगमे तदुवलद्धसरणाओ ॥ गेहगववस्खेवरमेवि तदुवलद्धाणुसरियावा ॥ ९२ ॥ ति' [उपलब्धा तत्रा-त्मा, तद्विगमे तदुपलब्धस्मरणात् ॥ गेहगवाक्षोपरमेऽपि, तदुपलब्धानुस्मर्तेव] अथेन्द्रियजन्यज्ञानमेव प्रत्यक्षमिति तदपि न समीचीनम्, तस्य परजन्यत्वेनास्तथात्वात्, न चेन्द्रियजन्यज्ञानत्वमेव प्रत्यक्षत्वं अवध्यादौ तु तदौपचारिकमिति वाच्यम्, लिङ्गाद्यजन्य-

त्वेन तस्य प्रत्यक्षत्वावश्यकत्वात्प्रत्यक्षपरोक्षातिरिक्तज्ञानस्यालीकत्वात् ॥ अपि चेन्द्रियमनोनिमित्तं ज्ञानं परोक्षं संशयविपर्ययानव्यव-
 सायसम्भवाद्द्वितीयसम्भवाद्वा साक्षात्सन्तुमानवत्तन्म्यगन्तुमानवचेति हेतोस्तस्य परोक्षत्वसिद्धौ न प्रत्यक्षत्वम् ॥ आह प-
 “इतिअमणोगिमित्तं, परोक्षमिदं संसयादिभावात् ॥ तच्चारणं परोक्षं, जेहेइ सामासमणुमाणं ॥ ९३ ॥ ति” [इन्द्रियमनोनिमित्तं, परो-
 क्षमिदं संशयादिभावात् ॥ तच्चारणं परोक्षं, यजेहे सामासमणुमानम्] ॥ एवं च संशयादिप्रतिबन्धकत्वावच्छेदकत्वाया सिद्धं प्रत्यक्षत्वमव-
 ध्यादिष्वेव व्यवस्थितमिति भावः । ननु तद्वचान्नं प्रति तद्विरुद्धनिश्चयत्वेनैव प्रविषन्धकत्वात्तद्विरुद्धानैकान्तिकैश्चानुमित्तैरेव
 प्रतिरुद्धयते न तन्नुमित्यनन्तरं सन्देह एवाधीयत इति चेत्, न, तथापि साक्षात्क्षेत्रेऽर्थे सन्देहसामग्र्या एवानवतारादित्याशय इत्याहुः ॥
 वस्तुतस्तद्विरुद्धनिश्चयज्ञानत्वं न प्रत्यक्षत्वं, तन्मते ज्ञानमात्रस्य मनोरूपेन्द्रियजन्यत्वात्, न चेन्द्रियत्वेनेन्द्रियजन्यत्वं विवक्षितं इन्द्रियत्वस्य
 प्रत्यक्षपटिसत्त्वेन तेन रूपेणोद्दिष्टत्वात्पृथिवीत्वादिना साङ्गर्थेण तस्याजातित्वादीश्वरज्ञानेऽव्याप्तेः, नापि हानाकरणरुद्धानत्वं जन्यप्रत्य-
 क्षस्याऽदृष्टद्वाराऽस्मदादिज्ञानस्यैवत्त्वज्ञानस्य वा जन्यत्वेनाव्याप्तिवारणायार्थाद्वारकत्वावक्षेपेणदानस्य । ऽऽवश्यकत्वेऽपि निदिध्यास-
 नद्वारा मननजन्ये तत्त्वज्ञानेऽव्याप्तेः, विजातीयदृष्टद्वारा मननस्य तद्वेतुत्वावक्षेपाविजातीयनिदिध्यासनद्वारेव तद्वेतुत्वावक्षेपावित्यात्, नापि
 जन्यधीजन्यमात्रश्रुतिजातियुक्तज्ञानत्वं जन्यधीमात्रस्यादृष्टद्वारा जन्यधीजन्यत्वविवक्षणे च स्मृतावतिव्याप्तेरद-
 र्थाद्वारकत्वविक्षेपे जन्यपदवैयर्थ्यात्, अनुमित्यादेरप्यदृष्टद्वारा इतिविषयकव्याप्तिज्ञानादिजन्यत्वान्त्वं, अदृष्टव्यापारानिरूपितजन्य-
 धीजन्यतावन्मात्रश्रुतिजातिमयविवक्षणेऽपि जन्यधीमात्रस्य कालिकेन जन्यधीजन्यत्वत्वात्, सामानार्थिकरणप्रत्यासर्या । जन्यत्वविव-
 क्षावश्यकत्वे जन्यपदवैयर्थ्यात् । किञ्चित्त्वानि लक्षणानि तत्रभेदोपयोगीनि न तु व्यवहारोपयोगीनि, अयोमयोपयोगितायात्कारित्वमेव

तद्व्युत्पत्तिः, तच्च साक्षात्करोमीतिप्रतीतिसिद्धौ जातिविशेषो निर्विकल्पकेश्वरज्ञानयोश्च घर्भिग्राहकमानसिद्धं तदिति चेत्, नूनं
 स्पष्टतैव तत् साक्षात्करोमि स्पष्टमवैमीतिप्रतीत्येरेकाकारत्वात्केवलं कपर्धनभ्युपगमाद् ज्ञानावरणक्षयोपशमविशेषजन्यतावच्छेद-
 कत्वेन तत्क्षयजन्यतावच्छेदकत्वेन च स्पष्टताद्वयसिद्धिः । स्पष्टतात्वेनानुगतीकृता च स्पष्टता तद्व्युत्पत्तिः । न च प्रत्याभिज्ञाया-
 मतिव्याप्तिः, तस्याः केवलेन्द्रियसंस्कारजन्यत्वेन स्मृतिव्यावृत्तपरोक्षधीरूपत्वादिति वाच्यम्, तस्या अस्पष्टत्वादिदन्तोच्छेदमात्रे
 स्पष्टताया अनियामकत्वात्, उक्तञ्च—“ भवति च परोक्षस्यापि साक्षादिवाध्यवसाये प्रत्यक्षसर्वनाम्ना परामर्श इति । ” स्पष्टत्वेन
 तत्प्रतीतिस्तु सन्निहितविषयत्वादिकमवगाहते, यच्चिन्द्रियजन्यत्वेन तस्याः प्रत्यक्षत्वमेव लाघवादिन्द्रियजन्यत्वस्यैव प्रत्यक्ष-
 त्वप्रयोजकत्वात्, न च संस्कारजन्यत्वेन स्मृतिवापत्तिः, विशिष्टानुभवं प्रत्यव्यवहितविशेषज्ञानस्य हेतुत्वेन प्रत्यभिज्ञायाः पूर्वं
 नियमतस्तत्तास्मृतिकल्पनेन तस्याः संस्कारजन्यत्वादिति, तदसत्, तत्र नानास्मृतिकल्पनापेक्षया विशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदक-
 प्रत्यक्षत्वाभावस्यैव कल्पयितुमुचितत्वात् प्रत्यभिज्ञानमित्यनुगतप्रतीतिसाक्षिकजातिविशेषस्य च चाक्षुषत्व-त्वात्त्वादिना साह-
 क्यभिया प्रत्यक्षव्यावृत्तत्वाच्च, अस्माकं तु तत्रांशे उपनय इतरांशे च सन्निकर्षो हेतुरिति प्रत्यभिज्ञायां न कारणान्तरकल्पनागौ-
 रवम्, भवतां तु प्रत्यभिज्ञात्वावच्छेदेन कारणान्तरकल्पनागौरवम्, तत्रासंस्कारस्यैव तत्तौपनायकत्वाच्च नोक्तनानास्मृतिकल्पनागौ-
 रवमपि, इन्द्रियनिरपेक्षसंस्कारजन्यत्वस्यैव स्मृतिप्रयोजकत्वात्, प्रयोजककल्पनायाः कारणविशेषकल्पनानुपजीव्यत्वेन
 तद्गौरवस्यादोषत्वादिति चेत्, न, स्मृतिप्रत्याभिज्ञयोर्विषयत्ववैलक्षण्यस्य कारणवैलक्षण्यार्थनित्वेन तत्र विलक्षणहेतुकल्पनाव-
 श्यकत्वात्, अत एवासन्निकृष्टेऽपि विषये स एव बहिरनुमीयते स एवार्थः कथ्यत इत्यादि प्रत्यभिज्ञानम्, एवं चेन्द्रियार्थ-

सचिकर्षोऽपि तत्र संस्कारोपबोधकसदृशदर्शनादिहेतुतयोपधीयते, यदिदमभिप्रेत्योक्तं " अनुभूतया परोक्षमन्वयेकं साधादि-
वाध्यवस्यतः परमतथापरं प्रत्यभिर्द्वैवेपमिति " । अन्यथा प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वयोः साद्वर्कप्रसङ्गान्नात्रोक्तोऽव्याप्यवृत्तित्वे स्पष्टताया
विषयताविशेषरूपत्वे वा किञ्चिदंशे परोक्षत्वं किञ्चिदंशे च तस्याः प्रत्यक्षत्वम्, साक्षाद्विद्येत्यस्य साक्षात्कारसामग्रीसम्पत्ता-
विवेच्यर्थः, अनुमानोदोः सर्वथा परोक्षत्वं चासन्निकृष्टाद्य एव, एवं च प्रत्यभिज्ञात्वमपि तदेवेति विषयताविशेष एव मियोऽन्तर्मा-
वानन्तर्मावौ च विवधार्थीनावित्यपि यवन्ति । ननु तथापि संशयादीनां तस्यत्वे संशयानध्यवसाययोरस्पष्टयोरव्याप्तिः,
अलक्ष्यत्वे च स्पष्टे भ्रमेऽलिव्याप्तिरिति चेत्, न, प्रतिनियतवर्णसंस्थानाघाकाराभिव्यङ्ग्यायाः स्पष्टतायास्तत्रामावाचय
स्पष्ट्याप्रतीतिर्भ्रमत्वात्, न च भ्रान्त्यभ्रान्तिज्ञसाद्वर्क्यम्, भ्रान्तिज्ञानस्य तत् स्पष्टतांशे भ्रमत्वेऽपि विषयांशेऽप्यत्वात्वात्,
न च सांख्यवहारिकावप्रहेऽव्याप्तिस्तत्र प्रतिनियतमुप्यत्वाघाकाराभिव्यङ्ग्यस्पष्टताया निरपयत्वात् । नन्वेवं सांख्य-
वहारिकत्वं यदि व्यवहारत्वयामिमतत्वं तदाऽतिप्रसङ्गोऽव्यादावपि स्पष्टत्वेन तद्व्यवहारात्, अयापारमार्थिकत्वं तदपि तथा
कात्स्न्येनास्पष्टत्वरूपस्य तस्य विकल्पप्रत्यक्षेऽभावात् शायोपशयिकत्वरूपस्यापि तस्य तथात्वात् परत्वन्यत्वस्यापि तथात्वात् । वस्तु-
तोऽव्याप्योद्गुणजन्यत्वे च मतिभ्रुतयोःपि लक्ष्मीन्द्रियगुणजन्यत्वात्पारमार्थिकगुणजन्यत्वामावस्योभयत्र तुल्यत्वात् । अथेन्द्रियव्य-
वहित्वात्मजन्यत्वं तदिति चेत्, न, कुड्यादेर्घटस्येन्द्रियस्यात्मनोऽध्यवसायफलत्वादिति चेत्, न, इन्द्रियजन्यस्य सांख्यवहारिकत्वे-
नावधिभनाःपर्यायोस्तु विकल्पप्रत्यक्षत्वेन परिमाणत्वात्, कथमित्यमिति चेत्, न, स्वतन्त्रपरिभाषाया अपर्ययुज्यत्वादाभो-
गकरणे परान्नपेक्षत्वं चाऽपारमार्थिकत्वविवध्यायां तन्त्रमिति दिग् ॥३॥ परोक्षलक्षणमाह—

परोक्षं च परापेक्ष-मनुमानादि सर्वथा ॥ येन संब्यहारेणा-ध्यक्षमैन्द्रियकं स्पृष्टम् (जगुः) ॥ ४ ॥
 परोपेक्षं परोक्षं, तत्त्वं चाल्मातिरिक्तजन्यत्वं उत्पत्ताविन्द्रियाद्यपेक्षत्वं वाऽस्पष्टत्वं तदिति तु व्यावहारिकाः; तच्चोक्तस्प-
 ष्टत्वाभावो विषयताविशेषो वेत्यन्यदेतत्, नियतवर्णाधाकारेणाप्रतिभानमिति तु प्राञ्चः, तत्रैकान्ततः परोक्षमनुमानादिकम्, इन्द्रिय-
 जन्यज्ञानस्य सांब्यवहारिकप्रत्यक्षत्वेनातथात्वात्, एवञ्चैकान्ततः प्रत्यक्षमप्यवध्यादिकमेवेति स्थितम् । आह च-“एगतेण परोक्खं
 लिंगिअ-मोहाइअं च पच्चक्खं ॥ इदिअमणोभवं जं, तं संववहारपच्चक्खं ॥ ९५ ॥ ति” [एकान्तेन परोक्षं लैङ्गिकं, अवध्यादिकं च
 प्रत्यक्षं । इन्द्रियमनोभवं यत्तसंब्यवहारप्रत्यक्षम्] । नन्वस्मदादिसाक्षात्कारस्य कुतो नैकान्ततः प्रत्यक्षत्वं विवक्षामात्रस्य वस्तुस्वभा-
 वस्याकर्तुमन्यथाकर्तुं वाऽशक्यत्वादिति चेत्, न, अत्र प्रत्यक्षपरोक्षपदयोस्तद्व्यवहारविषयपरत्वात्, न च निश्चयस्य न व्यवहारोप-
 योगित्वमिति वाच्यम्, शब्दाभिलापरूपव्यवहारे तस्याप्युपयोगित्वात्, यत्तु व्यवहारनिश्चयाभ्यामेवास्य स्पष्टास्पष्टत्वं भेदाभेदवदिति,
 तदसत्, सतोरेव भेदाभेदयोस्ताभ्यामवगाहनात्तयोरसत्करणशक्यमत्वात्, अन्यथा विकल्पव्यवहारेण शशशृङ्गमपि सिद्धयेत्, सिद्धये
 देवेति चेत्, न, खण्डशः प्रसिद्धेरेव तत्र तत्र सिद्धयर्थत्वात्, अन्यथा “असतो गत्थि णिसेहो” इत्यादि भाज्यविरोधप्रसङ्गादिति वय-
 मृत्यश्यामः ॥ यदि व्यवहारेण न स्पष्टतासिद्धिरपि तु संशयाद्यनवतारनियामकत्वेन तदाप्यस्यैकान्तपरोक्षत्वमुक्तीति विना न निवा-
 रयितुं शक्यम्, एतेन ‘वस्तुस्वभावो निश्चयाधीनो व्यवहारस्तु व्यवहाराधीन’ इत्युक्तावपि न क्षतिः ॥ नन्वैन्द्रियकज्ञानस्य परो-
 क्षत्वप्रतिपादनमुत्तन्नं, सूत्रे तस्य प्रत्यक्षत्वेनैव प्रतिपादनाद् । यदार्थम्-“ पच्चक्खं दुविहं पणत्तम् । तं जहा-इन्दियपच्चक्खं
 णोइन्दियपच्चक्खं चेति,” तत्र, “परोक्खं दुविहं पणत्तम् । तं जहा-आभिणिबोहिअनाणपरोक्खं सुअनाणपरोक्खं चेति” ॥

[प्रत्यक्षं द्विविधं प्रकृतं । तदप्या-इन्द्रियप्रत्यक्षं च नोद्दिश्यप्रत्यक्षं च ॥] [परोक्षं द्विविधं प्रकृतं । तदप्या-आभिनिषो-
धिऋञ्चानपरोक्षं श्रुतज्ञानपरोक्षं चेति ॥] प्रदेशान्तरे तस्य परोक्षत्वेनापि प्रतिपादनात्, न चाभिनिषोघकत्वस्य सामानाधिकरण्येन
परोक्षत्वप्रतिपादनाच्च दृशविरोधः, ऐन्द्रियकस्य तस्य प्रत्यक्षत्वेऽपि लैट्टिकस्य तस्य परोक्षत्वात् । एवं हि 'इन्द्रियप्रपणसं-
इत्यत्र प्रत्यक्षपदे न लक्षणऽद्यप्रतिगतत्वस्य व्युत्पत्तिनिमित्तत्वेऽपि स्पष्टताया एव प्रत्यक्षपदप्रयुक्तिनिमित्तत्वात्, अत्र एवाद्य-
पदस्येन्द्रियार्थकत्वेऽपि न शक्तिः, अतिरार्थदक्षिण्यशरव्ययीभारापत्त्यैव न तादृशं रूपं 'अर्थे आदेरगोऽमार्गिकृतात्' इत्याहुः ।
ज्ञानस्य रसांशितित्वेन प्रत्यक्षेऽपि प्रत्यक्षचक्षुस्त्वदृष्टमित्यन्ये, रिपयताया दूरयनियामकृतादिद्रुमगुक्तमित्यपरे, तादृगादपि
प्रत्यक्षान्दात् प्रत्ययान्तरमिच्छन्त्येके, न च लक्षणवायाहुयुगाऽऽश्रयस्त्री, लक्षणातिद्वी लक्षणवायम्वल्लिखी च गेत्यन्योन्या-
श्रयादिति चेत्, न, व्यवहारेण तयोपोयसम्ममेऽपि व्युत्पत्तिनिमित्तमेव प्रयुत्पत्तिनिमित्तमेव व्यवस्थापयता नियमेन तयावोधाऽ-
साम्बाहुक्तव्यवस्थायैव गूत्रोपपत्तेः, तदिदमभिप्रेत्योक्तं 'तथा च सति मतिश्रुतयोः परोक्षत्वे तस्यापि पारमार्थिकं परोक्षत्वमेवेति'
सामानाधिकरण्येन पाषाणरत्नाराध न सामाधिकरण्येन षोषकल्पनापीति प्रतिमिति । यत् नोद्दिश्यप्रत्यक्षमित्यत्र नोद्दि-
श्यपदस्य मनोर्थाकृत्यावप्रिमिचकं ज्ञानं प्रत्यक्षमेवेति, तदनागमिकं, तत्र नोद्दिश्यपदस्येन्द्रियाभारार्थकृत्यादन्यथाऽऽप्या-
तावस्थायामपि भाविनोऽवधिज्ञानस्थानस्करप्रत्यक्षस्य चासद्व्यवहारादिति ॥ ४ ॥

नन्वेवं कृता सप्तसङ्गे विभागव्यवस्था, न चेषद्वयपत्तिमती मतिश्रुतयोः साम्यादिमाधर्म्यप्रतिपादनेन तदभेदसङ्ख्याया
एवोदयात्, न च भेदगर्मसाधर्म्यज्ञानाच्च तदुदय इति बाध्यम्, असाधारणधर्मज्ञानेन तदुदयादित्यत आह—

भिन्ने स्वाम्यादिसाधर्म्या-न्न यद्यपि मतिश्रुते ॥ लक्षणादिकृतो भेद-स्तथापि स्फुटमेतयोः ॥ ५ ॥
 साधर्म्यं स्वत्वभेदो वैधर्म्यं च भेदः, न चानयोरसमावेशः, प्रेमयत्नादिना सर्वेषां साधर्म्येऽपि भियो भेददर्शनात्, एवं च मति-
 श्रुतयोः स्वाम्यादिसाम्येऽपि लक्षणभेदादविरुद्धो भेदः । उक्तञ्च-“सामिचाइविसेसा-भावाथो महसुगण्या णाम ॥ लस्सुणभेआइ-
 श्रुतयोः स्वाम्यादिसाम्येऽपि लक्षणभेदादविरुद्धो भेदः ॥ ९६ ॥” [स्वामित्वादिविशेषाभावाद्भूमतिश्रुतैकता नाम । लक्षणभेदादिकृतं नानात्वं तद्विशेषेऽपि]
 कथं, णाणत्वं तयविसेसेवि ॥ ९६ ॥” [स्वामित्वादिविशेषाभावाद्भूमतिश्रुतैकता नाम । लक्षणभेदादिकृतं नानात्वं तद्विशेषेऽपि]
 अथ भेदे लक्षणादिकृतत्वं तज्ज्ञानज्ञाप्यत्वं साध्यसाधनयोरभेदे न सम्भवतीति चेत्, न, श्रुतलक्षणेन श्रुते मतिवैधर्म्यरूपस्य
 तस्य मत्यवृत्तिधर्मत्वेन साध्यत्वे तद्विशेषाच्छ्रुते श्रुतत्वग्रहेऽपि मत्यवृत्तित्वेन तदग्रहेऽसिद्धसाधनानवकाशादिति ॥५॥ अथ लक्षणादयश्च
 लक्षण-हेतु-फल-भाव-भेदे-न्द्रियविभाग-चल्का-Sधर-भूकेतराणि, तत्र ‘यगोदेशं निर्देश’ इति न्यायात्प्रथमं लक्षणभेदमेवाह-
 श्रुतं श्रुतानुसारि स्या-न्मतिरन्यत्परोक्षजम् ॥ श्रुतं शब्दात्मकं गौणं, श्रुतपत्त्यर्थात्तु (र्थं तु) लक्षणे ॥६॥
 श्रुतानुसारि ज्ञानं श्रुतं, तदननुसारित्वे सतीन्द्रियमनोजन्यं च ज्ञानं मतिः । एवं च-“इन्द्रियमनोनिमित्तं, जं विन्नाणं
 श्रुतानुसारि ॥ णिययत्थुत्तिसमत्तं, तं भावसुअं मई सेसं ॥१००॥” [इन्द्रियमनोनिमित्तं, यद्विज्ञानं श्रुतानुसारेण ॥
 निजकार्योक्तिसमर्थं, तद्भावश्रुतं मतिः शेषम् ॥] इत्यत्र इन्द्रियमनोनिमित्तमिति विशेषणं शेषमित्यत्र योज्यं, श्रुतानुसा-
 रित्वस्यैव श्रुतलक्षणत्वे निजकार्योक्तिसमर्थत्ववत्तस्य स्वरूपविशेषणत्वेनाऽव्यावर्तकत्वात्, श्रुताननुसारित्वस्यावध्यादाव-
 तिप्रसक्तत्वेन तद्वारणाय मतिविक्षणे तु तदुपयुक्तमिति, अथ किं तत् श्रुतानुसारित्वं न तत्रच्छब्दजन्यत्वं शब्दानुसारादीनामपि
 तथात्वात्, नापि तद्वीजन्यत्वं तदनुव्यवसायेऽतिव्याप्तेः, नाऽपि पदजन्यपदार्थोपस्थितजन्यत्वं शब्दातिरिक्तश्रुतज्ञानाऽव्याप्तेः,

नाऽपि पदधीजन्यत्वाव्यभिचारिजातिमत्त्वं, शब्दोपमित्यतिरिक्ताव्याप्तेः, श्रुतनिश्चितमतिज्ञानेऽतिव्याप्तेः । स्यादेतत्, श्रुत-
त्वजातिः साक्षात्स्वरपरया वा पदधीजन्यत्वं न व्यभिचारति, अभिलाषत्वावितानां घटत्वादीनामपि पचरागत्वादे-
रिवोपेदसहकृतेन्द्रियवेद्यत्वात्, अन्यथा कदाचिदप्यनाकलितपटपदसंकेतानां घटत्वादिग्रहप्रसङ्गात्, अथ पचरागत्वा-
दिकमप्युपेक्षासहकृतोन्द्रियवेद्यमेव 'कान्तिविशेषवान्मणिः पचराग' इत्युपेदस्यु पचरागपदवाच्यत्वोपमितानुपपुन्यत इति चेत्,
न, एवं सत्यनाकलितोपेक्षानां पचरागमहं वेधीत्यनुव्यवसायप्रसङ्गात्पचरागपदमिलापप्रसङ्गाच्च, मतिज्ञानं तु न तथेति
न तत्रातिव्याप्तिः । न च तथापि पदधीजन्यत्वाव्यभिचारियुतनिश्चितत्वजातिमति मतिज्ञानेऽतिव्याप्तिस्तस्य मद्देवप्रहशब्द-
बोधप्रसङ्गसंस्कारजन्यत्वनियमासंस्काराद्वारकजन्यत्वविवक्षणे शब्दानुभूतस्मरणाव्याप्तेरिति वाच्यम्, जातिपदस्य ज्ञानत्वमाद्या-
इव्याप्यजातिपरत्वे दोषाभावात्, श्रुतनिश्चितस्यापि संस्काराद्वारा श्रुताजन्यत्वाच्च, अन्यथा तस्य स्मृतिन्वापत्तेः, अथ "पुञ्जि
सुत्रपरिक्रमिभ्य-मइस्तुवं संपयं सुआईवं । तं सुअनिस्त्रिंशं" इत्यागमेन व्यवहाराकाले श्रुताननुमाहित्वे मति श्रुतान्या-
सपाठवप्रसङ्गतस्य निश्चार्थत्वे मेवेदृढतरसंस्काराद्वारा श्रुतजन्यत्वं तस्य निर्वापिमिति चेत्, न, तत्राऽभ्यासपाठवपदस्य घयो-
पन्नमपाठवार्थकत्वात्, अन्यथा संस्कारस्यानुभूतमात्रोपनायकतया श्रुतनिश्चिते श्रुताननुभूतानां नानाघर्माणामभानप्रसङ्गाद्, एवं
सूत्रेऽपि परिकर्मितपदं पट्टकृतपरं, मतिपदं मतिजन्यपरमिति न कोऽपि दोषः, अन्यथा तत्र श्रुताधीवत्वस्यानुक्तिसहत्वात्काल-
व्यवधानस्य विविच्य दुर्ग्रहत्वात्, मैवं, पदधीप्रयोजकविवधारूपश्रुतज्ञानस्य पदघानाजन्यत्वेन श्रुतत्वस्य पदधीजन्यत्वव्यभि-
चारित्वात्पचरागत्वादिग्रह इव घटत्वादिश्रेयुपेदज्ञानपेक्षणाच्च, नापि सामिलापत्वं, तदि सामिलापत्वं वा शब्दविषयत्वं वाऽभिलाष-

योग्यत्वं वा, त्रितयस्य तस्य साकारत्वाच्छब्दविषयत्वादिमिलापयोग्यत्वादिदमवध्यादावतिव्याप्तं भाषावर्णणादिमतोऽभिला-
 प्यज्ञानस्यैवाभिलाष्यप्रयोजकत्वाच्च, अथ शब्दोपरागेणार्थाविगाहित्वं तत्, तदुपरागश्च संज्ञास्मृतिजन्यतावच्छेदको विषयताविशेषः
 स च नावध्यदौ तस्य स्मृत्यजन्यत्वाद्, अस्ति च श्रुतज्ञाने सर्वत्र सः पूर्वं शब्दार्थयोः सङ्केतग्रहादर्थदर्शनोद्बुद्धसंस्कारेण प्रति-
 सम्बन्धिशब्दस्मरणोत्तरमेव तदभ्युगमात्, अत एव घटमनुभवामीति शब्दोपरागेणैव तदनुव्यवसाय इति चेत्, न, ईहादि-
 रूपमतिज्ञानातिव्याप्तौ; संज्ञास्मरणजन्यशाब्दबोधोदादावव्याप्येत्तरग्रहोत्तरं संज्ञास्मरणाविलम्बेनैवहादिदर्शनाच्च, एतेन ' शब्दा-
 नुपरागेणाऽर्थविग्रहाद्युक्तिज्ञानत्वसाक्षाद्बुद्ध्याप्यजातिमत्त्वं तत् इत्यपि निरस्तमिति चेत्, अत्रोच्यते, पदधीविषयकधीजन्य-
 त्वाव्यभिचारिजातिमत्त्वं तत्, विवधारूपश्रुतस्यापि पदेष्टसाधनताधीरूपदविषयकधीजन्यत्वादुपदेशनिरपेक्षेन्द्रियजन्यज्ञानस्य
 च मतिज्ञानरूपत्वेनालक्ष्यत्वात् यद्वा व्यक्तश्रुतस्यैव लक्ष्यत्वेनाऽव्यक्तश्रुताव्याप्त्यभावात्, अथवा शब्दानुपरागेणार्थाविग्रहाद्य-
 वृत्तिज्ञानत्वसाक्षाद्बुद्ध्याप्यजातिमत्त्वं तद्, अस्ति हि सर्वत्र श्रुतेऽर्थदर्शनोद्बुद्धसंस्कारप्रसूतशब्दोपरागशालित्वम्, न तु मति-
 ज्ञानादौ, अवग्रहादिरूपे तत्र तदभावात्, न च संस्कारजन्यत्वेन स्मृतित्वापत्तिः, प्रत्यभिज्ञाया इव संस्कारजन्यस्यापि श्रुतवि-
 शेषस्यातथात्वसम्भवात्, न च संस्कारेणैहाद्युत्पत्तिकाले स्मृत्युत्पत्त्यापत्तिः स्मृतिसामग्र्यपक्षयाऽनुभवसामग्रथा बलवत्त्वाद्;
 अथवा श्रुतज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमप्रयोज्य एव सर्वत्र श्रुते शब्दोपरागः, अत एवैकोन्द्रियाणां तादृशसंस्कारविरहेऽपि न
 क्षतिरिति । अर्थावभासिनि श्रुते समानसंवित्संबन्धतयैव पदोपराग इत्यपरे, प्रत्यक्षे विद्यमानत्वमिव श्रुतज्ञाने पदवाच्यत्वं
 संसर्गतयैव भासते स एव शब्दोपराग इत्यन्ये, यत्तु शब्दाननुविद्धं ज्ञानमेव नास्ति । तदुक्तं—“ न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके,

यः शब्दानुगमाहते ॥ अनुविद्यमिव ज्ञानं, सर्वं शब्देन गम्यते-॥ १ ॥ ” इति धैर्याकरणमतं तदतत्, केवलार्थदर्शनं विना
 संस्कारोपपोषाभावेन शब्दानिर्मासादर्थभासकसामर्थ्येव शब्दावभासास्युपगमे चान्युत्पन्नानामपि तदवभासप्रदानात्,
 व्युत्पन्नानां विविच्य पदोपरागेणार्थप्रत्ययोऽव्युत्पन्नानां तु सामान्यत इति चेत्, अर्थविशेषे मासमाने शब्दविशेषनिर्भा-
 सस्यैव प्रत्ययसिद्धत्वादिति दिग् । ननु यथेते मतिध्रुतलक्षणे तदा, ‘अभिण्यनुस्रष्टि आभिण्योद्विञ्चं, सुणेद् सि गुञ्चं’ति पद्योक्ते
 लक्षणे कथं समंगंसात्त्वामिति चेत्, अत्रासाधारणधर्मरूपलक्षणोक्तेस्तत्र च व्युत्पत्तिनिमित्तरूपलक्षणेः, तथापि श्रूयत इति ध्रुत-
 मिति कर्मव्युत्पत्तया शब्द एव ध्रुतं स्यात्, न चायमात्मभाव इति चेत्, क्वत्सुत्पन्ननिर्गतस्य तस्य श्रोतृध्रुतज्ञानकारणत्वेन
 क्वत्तुध्रुतोपयोगस्य च व्याख्यानादौ शब्दकारणत्वेनोपचारादेव तस्य श्रुतत्वाभिधानात्, परमार्थतस्तु ध्रुणोतीति ध्रुवामिति
 कर्तव्युत्पत्तया जीवानन्यध्रुतोपयोगस्यैव ध्रुतपदप्रवृत्तिनिमित्ताक्रान्तत्वात् ॥ आढ च-“जमभिण्यनुञ्चद् तमभिण्योद्वो जं गुणद्
 र्त्तं सुञ्चं मणिञ्चं ॥ सारं गुणद् जर तञ्चो नाञ्चं तो नाऽऽप्यभावो तं ॥ ९८ ॥ [यदभिनिचुच्यते तदभिनिचोधो यत् शृणोति
 एत् ध्रुतं मणिञ्चं ॥ शब्दं शृणोति यदि तत्रो ज्ञानं ततो नात्मभावस्तत्] गुञ्चकारणं जञ्चो सो गुञ्चं च तगारणं ति तो तस्मि ॥
 कीर्त्त सुञ्चोवञ्चो, सुञ्चं तु परमत्यञ्चो जीवो ॥ ९९ ॥ ” [श्रुतकारणं यतः स ध्रुतं च तत्कारणमिति तत्रस्तस्मिन् ॥
 क्रियते ध्रुतोपचारः ध्रुतं तु परमार्थतो जीवो]ति ॥ अत्रापि व्युत्पत्त्यर्थमुपजीव्य जातिगर्भलक्षणे न दोषः ॥ ६ ॥
 यथाध्रुतं लक्षणमव्याप्तिप्रसङ्गपरिहाराभ्यां समर्थयति ॥

कथमेकेन्द्रियाणां ताद्, नूनं सुप्तपतेरिव ॥ भाषाश्रोत्राद्यभावेऽपि, क्षयोपशमसम्भवम् ॥ ७ ॥

यद्यप्येकेन्द्रियाणामव्यक्तं श्रुतं नोक्तलक्षणाक्रान्तं तथापि सुप्तयतिश्रुतस्योक्तजातिगर्भलक्षणाक्रान्तत्वाद् व्यक्तश्रुतस्यैव
 लक्ष्यत्वाद्वा न दोषः ॥ न चाव्यक्तश्रुते मानाभावः १, स्वापाधवस्थोत्तरस्मापि व्यक्तीभवद् भावश्रुतं दृष्ट्वा पयसि सर्पिष इव
 प्रागप्यव्यक्तश्रुतस्यानुमानात्, इति सम्प्रदायः ॥ ननु भावश्रुतव्यक्तीभावस्य न तज्जातीयसूक्त्यनुभापकत्वं पर्यायव्यक्तेर्द्रव्य-
 रूपशक्तेरेव व्याप्यत्वात्, तावतैव सदसत्कार्यवादनिर्वाहात्, अन्यथाऽस्मदादीनामपि केवलज्ञानव्यक्तिजातीयतच्छक्तिप्रसङ्गात्, इति
 चेत्, न, भावश्रुतेन तदा स्वकारणक्षयोपशमानुमाने तेन तत्कार्याव्यक्तश्रुतानुमानमित्याशयाद्, वस्तुतः सुप्तसाधवस्थायामपि
 श्वासप्रवासादिसन्तानोऽव्यक्तचैतन्यप्रयुक्त एवेति तेन तदनुमानम्, अत एव सुप्तमूर्च्छितादीनां जलसेकादिप्रतिकारेणाऽ-
 व्यक्तचैतन्यमेवाभिव्यज्यत इति अनुभवः, सुप्तोत्थितस्य 'सुखमहमस्वाप्सं न च तदैवात्राणोपनीतकुमुभगन्धादि-
 परागेणाऽव्यक्तज्ञानमेवावगाहते । स्यादेतत्, इन्द्रियवृत्तिनिरोधेन सुप्तौ ज्ञानमनुपपन्नं, न च तदैवात्राणोपनीतकुमुभगन्धादि-
 मानापत्तिः, जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति त्वह्मनोयोगस्य विजातीयात्ममनोयोगस्य वा हेतुत्वेन तदानीं तदभावे जन्यज्ञानमात्र-
 सैवानुपपत्तेरिति, मैथं, द्रव्येन्द्रियोपरोधेऽपि तदानीं भावेन्द्रियज्ञानसम्भवादर्शनव्रणकर्मकृतिवियोगरूपायाः सुप्तोत्थोक्त्यक्षुब्ध-
 र्शनोदरेवोपघातित्वात्, अत एव 'भाषाश्रोत्रलब्धिविरेहणसुप्तयतेरिवैकेन्द्रियाणां भावश्रुतं न भवति' इत्यपि परास्तं, द्रव्येन्द्रियोपरोधेऽ-
 पि भावेन्द्रियज्ञानवद् भाषाश्रोत्रलब्धद्रव्यश्रुतादिवैकल्पेऽपि तेषां भावश्रुतसम्भवाद्, बुद्धिमत्कोचनादिनिधानमूलनिधानकामिनी-
 स्पर्शजनिततिशयलिङ्गकादारभयपग्निहर्मैशुनसञ्चानां तेषु साक्षादुपलम्भाच्च ॥ आह च भाष्यकारः— "अहं सुअलक्षणमेयं, तो
 न तेषां गिदियाण संभवद् ॥ द्रव्यशुआभावमि वि, भावश्रुतं सुचजइणो ब्व ॥१०१॥" [यदि श्रुतलक्षणमेव तन्न तो न तदेकेन्द्रियाणां

सम्भवति ॥ द्रव्यश्रुताभावेऽपि, भावश्रुतं सुप्तयतेरिव] “ भावसुअं भासासो-अलद्विणो जुञ्जए ण इयरस्त ॥ भासाभिमुहस्त
जयं, सोउण य जं हवेज्जाहि ॥१०२॥ ” [भावश्रुतं भापाश्रोत्र-लब्धेर्युज्यते नेतरस्य ॥ मापाभिमुहस्य यत्, श्रुत्वा च यद्
मवेत्] “ जह सुद्रुमं भाविदिअ-नाणं दध्विदिआवरोहे वि ॥ तद् दब्बसुआभावे, भावसुअं पत्थिवार्हणं ॥ १०३ ॥ ”
[यथा द्रुमं भावेन्द्रियज्ञानं द्रव्येन्द्रियावरोधेऽपि ॥ तथा द्रव्यश्रुताभावे, भावश्रुतं पृथिव्यादीनाम्] चि ॥ परममुनि-
वचनप्रामाण्योपेदीमित्यमवगन्तव्यम् । यत्त्वर्थग्रहणशक्तिरूपस्य लब्धीन्द्रियस्यार्थग्रहणे व्यापाररूपेणोपयोगेनेन्द्रियेण
व्यवधानादेहेतुत्वम्, आक्रे व्यवस्थापितं च सुशुभो ज्ञानानुत्पत्तिनिर्व्वोहायार्थग्रहणव्यापाररूपत्वमुपयोगस्य, तत्प्रमाण-
निरूपणप्रस्तावाद् व्यक्तज्ञानमाश्रित्यावसेयम्, अन्यथा सामग्रीसत्त्वे उपयोगामावोऽपि तदानीं कृत इत्यत्र किमभिधानीयं
स्याद् विना क्षयोपशमश्रुत्यलानं, तदभावे तु क्षयोपशमविशेषस्यैवोपयोगहेतुतया ‘तदेतौ’ इति न्यायेनान्ततस्तद्द्वारार्थग्रहणहेतु-
त्वकल्पनौचित्यात् ॥ स्वत एव केवलिनो विहाय शेषसंसारिणां तारतम्येन द्रव्येन्द्रियेष्वसत्त्वपि लब्धीन्द्रियपञ्चकावरणक्षयो-
पशमनिष्पन्ना मतिरस्त्येवेति परममुनियचनम् ॥ ७ ॥

नन्वेवमेकेन्द्रियाणामव्यक्तमतिश्रुते इव विनिगमनाविरहादव्यक्तावच्यदिप्रसङ्ग इत्याशङ्क्यामाह—

न चावच्यदिकं तत् स्या-दागमानुपदेशतः ॥ तत्कारणगुणाभावा-दक्षजन्यतया तथा ॥ ८ ॥

न खल्वेकेन्द्रियाणामव्यक्तं ज्ञानमवच्यदिकं भवितुमर्हति, केवलज्ञानस्य तावद् ध्यायिकत्वाद्, अवधिमनःपर्याययोश्च
क्षयोपशमस्य तत्कार्यादक्षेपेन तेष्वनुपदेशात्, उक्तञ्च—“एवं सव्वपसंगो, न तदावराणाणमवखओवसमा ॥ मइसुअनाणावरण-

बखओवसमओ मइसुआइं ॥ १०४ ॥ ” [एवं सर्वप्रसङ्गः न-तदावरणानामक्षयोपशमात् ॥ मतिश्रुतज्ञानावरण-क्षयोपशमतो मतिश्रुते] चि ॥ अपि चाबंध्यादौ गुणस्य हेतुत्वात्, तद्विरहादेव नैकेन्द्रियेषु तदुत्पत्तिसम्भवः, व्यक्तावधित्वादेर्गुणजन्यतावच्छेदकत्वकल्पने चातिगौरवात्, न च व्यक्तमत्यादिकल्पनेऽपि व्यक्तमत्यादिविन्द्रियादिहेतुत्वकल्पने समानं गौरवमिति वाच्यम्, मतिलब्ध्यादावनुगतप्रत्यासात्तद्विरहेण, इन्द्रियत्वादिनाऽहेतुत्वे विशिष्यतश्चेतुत्वावश्यकत्वात्, अत्र चानुगतस्य गुणस्य हेतुत्वेन तदसाम्यात्, स्यादेतद्, अवाधिज्ञानस्य भवप्रत्ययकत्व-गुणप्रत्ययकत्वाभ्यां द्वैविध्यात्, विजातीयावधिज्ञान एव गुणस्य हेतुत्वात्, तद्विजातीयमव्यक्तं तदेकेन्द्रियाणां भविष्यति, युक्तं चैतत्, मतिश्रुतयोर्द्वैयोरव्यवतत्वकल्पनपेक्षयैवावधेस्तत्त्व-हेतुत्वात्, भवप्रत्ययिकेऽपि तत्र गुणस्य हेतुत्वात्तत्र भवनिमित्ततामात्रेणैव तत्प्रत्ययकत्वव्यवहाराद्, भवस्य कल्पनौचित्यात्, मैवम्, न चैकेन्द्रियाणां ज्ञानोत्पत्तावात्ममात्राधिकार इति न तेषामवध्यादिकमित्याधूहनीयम् ॥ ८ ॥

उक्तो लक्षणभेदान्मतिश्रुतयोर्भेदः, अथ हेतुफलभावात्तद्भेदमुपदर्शयति-

श्रुतस्य मतिपूर्वत्वं, श्रुतमित्यनयोर्भिदा ॥ यौगपद्यं तु तल्लब्धयो-रिष्टमेवोपयोगयोः ॥ ९ ॥

‘मइपुव्वगं सुतम्’ इत्यागमेन हि श्रुतस्य मतिहेतुकत्वं प्रतिपाद्यते, पूर्वपदस्य हेतुत्वार्थकत्वात्, ‘सम्यग्ज्ञानपूर्विका पुरुषार्थसिद्धिः’ इत्यादौ तथादर्शनात्, पृथगत्यर्थस्य कारण एवान्वयात्, तथाहि कारणेनैव सताऽनुभ्रेश्चादिकालीनोहापरपर्यायेण मतिज्ञानेन श्रुतज्ञानं पूर्यते वृद्धिं नीयत इति यावत्, एवञ्च दृढस्मृतिरूपश्रुतज्ञाने ऊहस्य हेतुत्वं पर्यवस्यति, तथाभूतमत्यैव

चान्यतस्तत्राप्यथे, गृह्यते परोपदेशश्रवणादिरूपमतेरेव तदाहितसंस्कारादारा श्रुतहेतुत्वात्, एवं च श्रुतमात्र एव द्रव्यश्रुतग्रहणस्य
 हेतुत्वं लभ्यते, तथाभूतीयव च तथाऽन्यस्मै तद् दीप्यते व्याख्यायते, एवञ्च व्याख्यानुद्गलश्रुतसङ्कल्पे तदिएसाधनतामते-
 हेतुत्वं व्यज्यते तथाभूतीयव च मत्या परावर्तनचिन्तनद्वारा गृहीतं धृतं स्थिरीक्रियते, इत्थं चारिसृष्टयनुकूलधारणाभ्या-
 पाररूपाया मतेरुत्तरकालिकपरिस्फूर्तिरूपश्रुतहेतुत्वं व्यवस्थाप्यते, यद्यपि 'पृथालनपूर्णयोः' इतिपाठान्वाप्त्यादेर्नतद्वात्पर्यन्तम्,
 तथापि प्राप्तिदानयोः पूर्णविशेषत्वात् न किञ्चिदनुपपन्नम्, एवञ्च मतिश्रुते कार्यकारणभावोदेव परस्परं भिद्येते ॥ अमेदे
 सत्येतरगोविषाणयोरेव कार्यकारणभावामावात्, आह च- " मरुत्त्वं सुअमुत्तं, ण मई सुयपुञ्चिआ विसेतोयं ॥ पुञ्चि
 पालनपूर्ण-भावाओ जं मई तस्स ॥ १०५ ॥ " [मतिपूर्वं श्रुतमुक्तं, न मतिः श्रुतपूर्विका भिद्येतेऽयम् ॥ पूर्वं पालनपूर्ण-
 भावात् यन्मतिस्तस्य] " पूरिज्जइ पामिज्जइ, दिज्जइ वा जं मईइ नाऽमइणा ॥ पालिज्जइ अ मईइ, गइयं इहरा पणसेज्जआ
 ॥ १०६ ॥ " [पूर्वते प्राप्यते दीयते वा यन्मत्या नाऽमत्या ॥ पाल्यते च मत्या गृहीतं, इतरथा प्रणश्येत् ॥] यद्यपि प्रागभावा-
 वच्छिन्नकालसम्बन्ध एव पूर्वपदार्थो नतु कारणत्वं भौत्वात्, अकारणेऽपि पूर्वपदव्यवहाराच्च, तथाप्यन्वयव्यतिरेकाम्यां मतेः
 श्रुतहेतुत्वावधारणादत्र पूर्वपदस्य कारणत्वे लक्षणा, न चाऽत्र पीजामावस्तात्पर्यान्यथाऽनुपपत्तेरेवद्विज्जत्वात्, तथातात्पर्ये विनि-
 त्तदभिधानस्य निप्रयोजनत्वात्, नतु ज्ञानज्ञानरूपोर्भित्तिश्रुतयोः पृथक् समकालमेव लामोपदेशात् कथं वयोर्हेतुहेतुमद्भावः,
 अन्यथाप्रतिपत्ती तु मतिज्ञानलामकाले श्रुतज्ञानालाभात्, श्रुतज्ञानानिश्चितप्रसङ्गादन्यज्ञानस्याज्ञानानिवर्त्तकत्वादिति चेत्,
 लब्धिरूपमतिश्रुतयोर्लामस्यैव योग्ययोक्तेः, उपयोगयोस्तु तथास्यामाव्यात्कामोत्पत्तेरेव व्यवस्थितत्वात्, आह च- " नागाण-

णाणाणि य, समकालाहं जओ महसुआहं ॥ तो न सुअं महपुवं, महनाणे वा सुअन्नाणं ॥ १०७ ॥ इह लद्धिमहसुआहं, समकालाहं, नतूवओगो सिं ॥ महपुवं सुअमिह पुण, सुओवओगो महप्पभवो ॥ १०८ ॥ चि ॥ ज्ञाने अज्ञाने च समकाले यतो मतिश्रुते । ततो न श्रुतं मतिपूर्वं मतिज्ञाने वा श्रुताऽज्ञानम् ॥ इह लद्धिममतिश्रुते समकाले, नतूपयोगोऽनयोः । मतिपूर्वं श्रुतमिह पुनः, श्रुतो-पयोगो मतिप्रभवः ॥ ९ ॥ अथ श्रुतस्य मतिपूर्वत्वमिव मतेरपि श्रवणजन्यायाः श्रुतपूर्वत्वमस्तीत्याविशेषं निराकर्तुमाह—

न भावश्रुतजन्यापि, द्रव्यश्रुतभवा मतिः ॥ न तस्यामस्ति वैजात्य-सुत्कर्षो वा पुरस्कृतः ॥ १० ॥
 परस्माच्छब्दं श्रुत्वा प्रादुर्भवन्ती मतिर्न भावश्रुतजन्या किं तु द्रव्यश्रुतप्रभवेव, श्रवणानुकूलक्षयोपशमोद्बोधकस्य शब्द-स्यैव तद्धेतुत्वाद्, अन्यादृशश्रुतपूर्वत्वं तु मतेर्न वारयामः श्रुतोपयोगाच्च्युतस्य मत्युपयोग एवावस्थानाद् ॥ आह च—“सोऽज्ज जा मई भे, सा सुअपुव्व चि तेण ण विसेसो ॥ सा दव्वसुअप्पभवा, भावसुआओ मई णत्थि ॥ १०९ ॥” [श्रुत्वा या मतिर्भवतां, सा श्रुतपूर्वेति तेन न विशेषः ॥ सा द्रव्यश्रुतप्रभवा, भावश्रुतान्मतिर्नास्ति ॥] “कज्जतया ण ल कमसो, कमेण को वा मइं णिवरेइ ? ॥ जं तत्थावत्थाणं, सुअस्स सुत्तोवओगाओ ॥ ११० ॥” [कार्यतया न तु क्रमशः, क्रमेण को वा मतिं निवारयति ॥ यत्तत्रावस्थानं, व्युत्स्य श्रुतोपयोगात् ॥] चि ॥ यद्यप्यनयोरविशिष्टमपि पौर्वापर्यं भेदकमेव, तथापि वस्तुगत्यनुरोधेनायं प्रयास इति ऋजवः, एकजातीयत्वेऽपि व्यक्तिपौर्वापर्यसम्भवाज्जात्यैव पौर्वापर्यस्य भेदकत्वात् तन्निर्वाहकार्यकारणभावन्यवस्थापनं, तन्निर्वाहाय च विशेषसमर्थनं सफलमिति यौक्तिकाः ॥ कार्यकारणमात्रेण भेदनिरूपणौपयिकप्रासङ्गिकसूत्रसमर्थनायेदमिति साम्प्रदा-यिकाः ॥ ननु मतिर्न श्रुतजन्येत्यसङ्गतं श्रुतनिश्रितमतिज्ञानस्य श्रुतजन्यत्वात्, इति चेत्, न, श्रुतप्रसूतक्षयोपशमविशेषस्यैव तद्धेतु-

त्वाद्, श्रुतजन्यतावच्छेदकजातिफलत्वेन मानाभावाद्, अस्तु वा तत्र तद्वैतुत्वम्, तथाप्यत्र सामान्यतो हेतुत्वलक्षण उत्कर्ष एव सामान्यतो भेदाप्येगितया ग्राहः, अन्यथा सामानाधिकरण्येन भेदग्रेडेऽपि सामान्यतो भेदाग्रेहेण न्यूनत्वप्रसङ्गाद्, अपि च पौर्वापर्येण निरूपणौपयिकोऽपि सामान्यत एवोपजीव्योपजीवकमाव इत्युक्तद्वन्द्वौपयिकतयाप्युक्तोत्कर्ष एव ग्राह्य इति दिग् ॥१०॥ मतिपूर्वं श्रुतमित्यत्र व्याख्यानं विदधतां केषाञ्चिन्मते दूषणमाह—

केचिद् द्रव्यश्रुतं प्राहुर्मतिपूर्वं न चापरम् ॥ तेषां भावश्रुताभावो, निर्धाजा कल्पना पुनः ॥ ११ ॥

मतिपूर्वं श्रुतमित्यत्र श्रुतपदं द्रव्यश्रुतपरं ' न सविवक्षितं कोऽपि भाषते,' यच्च विवक्षाज्ञानं तत्रिकल मतिरित्येतन्मतिजन्यत्वं द्रव्यश्रुतस्यैव व्यवलिख्यत इति केषाञ्चिदाशयः, तेषां विवक्षाज्ञाने प्राप्तमपि भावश्रुतलक्षणमुपेक्षमाणानामन्यत्रापि तदुपेक्षायान्याय्यतया भावश्रुताभाव एव प्रसज्येत्, इति निमग्नाऽनयोर्विशेषचिन्ता ॥ आह च—“द्रव्यमुखं मशुल्वं, नामद् जंनाविचिन्तियं केद् ॥ भावमुखं मशुल्वं, पावद् तेलि ण य विसेसो ॥ ११ ॥” [द्रव्यश्रुतं मतिपूर्वं, भाषते यद् नाऽविचिन्तितं केचित् ॥ भावश्रुतस्याभावः प्राप्नोति तेषां न च विशेषः ॥] न च मतिशब्दयोरेवात्र भेदचिन्ता गतामौचितीमञ्चति तद्भेदस्यासन्दिग्धत्वेनाचिन्तनीयत्वात्, न च मतिपूर्वतया द्रव्यश्रुतस्य ततो भेदोऽपि, मतेरपि शब्दपूर्वत्वेनाविशेषात् ॥ आह च—“द्रव्यमुखं बुद्धिञ्चो, सा वि तञ्चो जमविसेसञ्चो तद्दृशि [द्रव्यश्रुतं बुद्धेः सापि ततो यद्विशेषतस्तस्मात् ॥] वरततोऽनयोः सामान्यतो हेतुहेतुमद्भावाभावेन सामान्यतो भेदाऽसाधनात्पूनत्वमपि, तस्माद् भावश्रुतं मतिपूर्वमित्येव व्याख्यानं सम्यग्, अन्यथा श्रुतपदस्य शब्दे लक्षणा निर्धाजा स्यात्, तथाहि किमत्रान्वयानुपपत्त्या लक्षणाऽऽश्रीयते, तात्पर्यानुपपत्त्या वा, नाद्यो भावश्रुते जन्यत्वान्वयस्याऽऽभावात्, न द्वितीया,

'सुगेह चि सुअं' इत्यत्र व्युत्पत्त्यर्थगृहीते शब्दे मतिजन्यत्वतात्पर्यानुपपत्त्या तदाश्रयणस्य वक्तुमशुक्तत्वाद्, भेदचिन्ताया अप्रस्तु-
 तत्वेन तत्र तज्जन्यत्वतात्पर्यानाकलनात्, स्यादेतत्, मत्यादीयमानस्य श्रुतस्य शब्दद्वारैव मतिजन्यत्वात्तत्र तत्पूर्वत्वं प्रतिपाद्यमानं
 श्रुत एव पर्यवस्यतीति, भैवम्, एतादृशमतिपूर्वत्वस्य सर्वत्रासम्भवात्, एतेन द्रव्यश्रुते मतिपूर्वत्वप्रतिपादनस्य भावश्रुतभेदचिन्तौ-
 पथिकतया नार्थान्तरत्वमित्युक्तावपि न क्षतिः, नन्वेवमत्र द्रव्यश्रुते व्युत्पत्त्यर्थानुसरणमप्ययुक्तमनौपयिकत्वात्, इति चेत्, न, भाव-
 श्रुतलक्षणत्वेन तस्योपादेयत्वाद् ॥ आह च- "भावसुअं मइहुव्वं, दव्वसुअं लक्खणं तस्सा ॥ १२ ॥" [भावश्रुतं मतिपूर्वं, द्रव्यश्रुतं लक्षणं
 तस्य] अत्र लक्ष्यते गम्यतेऽनेनेति लक्षणं लिङ्गमित्यर्थ इत्याहुः, वस्तुतो लक्षणं लक्षणघटकमित्यर्थोऽपि प्रागुक्तरीत्याऽनुसरणीयः,
 एवञ्च कार्याभूतेन लक्षणघटकेन वा शब्देन स्वकारणीभूतस्य स्वघटितलक्षणलक्ष्यस्य वा विवक्षारूपस्य भावश्रुतस्यैव लक्षणत्वात्,
 तत्र मतित्वप्रतिपादनं परेषां विपरीतमिति ध्येयम् ॥ आह च- "सुअविन्नाणप्पभवं, दव्वसुअमियं जओ विचिन्तेउं ॥ पुंविं
 पच्छा भासइ, लक्खिज्जइ तेण भावसुअं ॥ १३ ॥" [श्रुतविज्ञानप्रभवं द्रव्यश्रुतमिदं यतो विचिन्त्य ॥ पूर्वं पश्चाद् भाषते, लक्ष्यते
 तेन भावश्रुतम् ॥] ॥ १॥ अथ नन्द्यध्ययने मतिश्रुतयोः कार्यकारणभावेन भेदप्रतिपादनानन्तरं स्वस्थाने सम्यक्त्वमिथ्यात्वपरि-
 ग्रहाचर्योर्भेदप्रतिपादनायेदं सूत्रमस्ति, तद्यथा ॥ "अविसेसिआ मई मइनाणं मइअन्नाणं च, विसेसिआ मई सम्महिट्टिस्स मई मइ-
 नाणं, मिच्छादिट्टिस्स मई मइअन्नाणं ॥ अविसेसिअं सुअं सुअनाणं सुअअन्नाणं च, विसेसिअं सुअं सम्महिट्टिस्स सुअं सुअनाणं,
 मिच्छदिट्टिस्स सुअं सुअअन्नाणंति" [अविशेषिता मतिर्मतिज्ञानं च मत्यज्ञानं च ॥ विशेषिता मतिः सम्यग्दृष्टर्मतिर्मतिज्ञानं,
 मिथ्यादृष्टर्मतिर्मत्यज्ञानं ॥ एवं अविशेषितं श्रुतं श्रुतज्ञानं श्रुताज्ञानं च, विशेषितं श्रुतं सम्यग्दृष्टेः श्रुतं श्रुतज्ञानं, मिथ्यादृष्टेः

पूर्वं धृताज्ञानम्] अतोऽत्राप्येवमर्थं भाष्यसम्यग्दायमनुत्थानोऽनुविषदिपुराह—

मतिश्रुते निर्विशेषे, ज्ञानाज्ञाने विशेयिते ॥ सम्पगृह्णां हि ते ज्ञाने, अज्ञाने कुटशां पुनः ॥ १२ ॥
सम्पगृह्णामिध्याद्यदिमायित्वाग्निशेषित्वा मतिबोध्यते न तु मलिद्धानं मत्यज्ञानं वा, सामान्यपदेन विशेषानभिधानात्,
विशेषाऽज्ञाने सामान्यस्याप्यमानायाचिः, इति चेत्, न, तथापि सामान्यरूपेण विशेषमानेऽपि विशेषरूपेण तदमानात्, एवं चाविशेषि-
त्वा मतिरित्यस्य विशेषोपेयकमभिध्यादावनिर्मुक्तमपि दृजन्योपविषयो मतिरित्यर्थः, न च मतिज्ञानमत्यज्ञानयोरपि वस्तु-
मत्ताद्युपेयनियमः गतः, अत्रिशेषित्वमतिव्यवहाराद्येतिरित्याद्यह्नस्यम्, मतिज्ञानमत्रिशेषिता मतिरिति व्यवहारो मतिज्ञानत्वानच्छेदेना-
गाद्युपेयविषयसमगाहते तस्यासम्भवादिनिवृत्तम्, एवं सम्पगृह्णित्वविशेषिता मतिर्मतिज्ञानम्, मिध्याद्यदिष्टत्वविशेषिता च
मत्यज्ञानं, एवं श्रुतेऽपि ज्ञेयम् ॥ आह च—“अनितेसिया मादिय, सम्भदिद्विस्स सा माद्व्वाणं ॥ माद्व्वाणं मिच्छा-दिद्विस्स सुअं पि
एयेर ॥ ११४ ॥” [अत्रिशेषिता मतिरेव सम्पगृह्णतेः सा मतिज्ञानम् ॥ मत्यज्ञानं मिध्याद्येष्टेः श्रुतमप्येवमेव ॥] अत्र मतिज्ञानम-
त्यज्ञानयोर्मतिरिति सामान्यसंज्ञा, मतिज्ञानं मत्यज्ञानञ्चेति विशेषसंज्ञा द्रष्टव्या ॥ १२ ॥ ननु यथैव मतिश्रुताभ्यां सम्य-
गृपदिर्घटादिकं ज्ञानीत्येव्यवहरति च तथा मिध्याद्यदित्सीति कथमेकस्य ज्ञानमपरस्य चाज्ञानमिति व्यवस्थेत्यत्राह—

अविशेषोपात्मसदसतो—अवहेतुतया तथा ॥ यादृच्छिकतयाऽज्ञानं, मिध्याद्येष्टेः फलं यिना ॥ १३ ॥
मिध्याद्यद्विज्ञानं हि सदसतोर्विशेषं न प्रतिपद्यते, सर्वथा घट एवापामित्यवधारणे घटगतानामपि प्रमेयत्वादीनामवयवत्वेनाप्य-
वभाषात्, अन्यथा घटगतधर्मद्वारा घटरूपताया अपिशुच्य सम्प्रमेवे 'सर्वथा घट एव' इत्यवधारणानुसारेण, एवं सर्वप्रकारेर्घटोऽस्त्ये-

वेत्यवधारणे तत्राऽसतामपि पटत्वादीनामध्यवसायः, अन्यथा सर्वथापदत्यागप्रसङ्गाद्, एवं विपर्यस्तत्वादेव भवकारणं
 तत्, भवहेतुषु हिंसादिषु मोक्षहेतुत्वाध्यवसायात्, मोक्षहेतुषु वाऽहिंसादिषु भवहेतुत्वाध्यवसायाद्, यादृच्छिकोपलम्भरूपं च तद्,
 तत्, भवहेतुषु हिंसादिषु मोक्षहेतुत्वाध्यवसायात्, मोक्षहेतुषु वाऽहिंसादिषु भवहेतुत्वाध्यवसायाद्, यादृच्छिकोपलम्भरूपं च तद्,
 विरतिलक्षणं फलं विना फलशून्यं च, इत्येतेहेतुभिरज्ञानमेवेदम् ॥ आह च- "सदसदविसेसणाओ, भवहेतुजदिच्छिओवलंभाओ ॥
 नाणफलाभावाओ, मिच्छदिद्विस्स अन्नाणं ॥ ११५ ॥ " [सदसदविशेषणाद् भवहेतुत्वाद्यदृच्छोपलंभात् । ज्ञानफलाभावाद्
 मिथ्यादृष्टेरज्ञानम् ॥] ति ॥ १३ ॥ ननु घट एवायं घटोऽस्त्येवेत्येवमाध्यवसायः परेषामपि नतु सर्वथेत्याकारस्तत्र च
 विशेषणक्रियासङ्गतैवकाराम्यामन्ययोगव्यवच्छेदात्यन्तायोगव्यवच्छेदयोरेव लाभात्क सदसदविशेष इति चेद् ?, उच्यते ।

विशेषणक्रियासङ्गतैवकाराम्यामन्ययोगव्यवच्छेदात्यन्तायोगव्यवच्छेदयोरेव लाभात्क सदसदविशेष इति चेद् ?, उच्यते ।
 सर्वथाऽनुपरागेण, घटधीज्ञानमेव नः ॥ कथञ्चित्परसत्ताया, आपत्तौ चेन्न तद्ग्रहः ॥ १४ ॥
 यदि हि घटे कथञ्चिदन्ययोगव्यवच्छेदः कथञ्चिदेव चास्तित्वात्यन्तायोगव्यवच्छेदोऽध्यवसीयते तदा ज्ञानमेव तत्, अन्यथा
 त्वज्ञानमेव, नहि घटभिक्षे पटादौ प्रमेयत्वादिनापि योगो घटे व्यवच्छिद्यते, न वा पटास्तित्वादेरपि घटेऽत्यन्तायोगव्यवच्छेद
 इति । अथ घटे घटभिन्ननिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकधर्मत्वमन्ययोगव्यवच्छेदः, अस्तित्वे च घटनिष्ठ्यात्यन्ताभावाप्रतियोगि-
 त्वमत्यन्तायोगव्यवच्छेदः सर्वथास्त्येव, नहि तादृशप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मत्वं तदभावः, येन सर्वथात्वव्याघातः, किन्तु
 तादृशधर्मवत्त्वाभावः । न च तादृशधर्मव्यति तादृशधर्माभावो विरोधादप्रतीतिश्च, न च सर्वैः प्रकारैरिति सर्वथार्थः, किन्तु तदभावानधि-
 करणत्वे सतीति चेत्, न, प्रतियोगिमत्यपि पररूपेण तदभावात्, विशेषग्रहे च कथञ्चित्पक्षप्रसङ्गाद्, आधकः स्याद्वादरहस्ये विस्तरः
 ॥ १४ ॥ ननु तत्रापि कथमेतदज्ञानम्, कथञ्चित्पक्षग्रहात्, किञ्चैवमप्यवधारणविनियुक्तं निर्विकल्पकादिकं कथं मिथ्यादृशां न ज्ञानं,

न च स्वात्पदविनिर्माकाशस्याज्ञानत्वं नाम, सम्यग्दृश्यामपि स्वात्पदविनिर्माकेण क्वचिदज्ञानदर्शनात्संसर्गताया स्वात्पदार्थविषय-
तायास्त्वन्वयत्राऽप्यनिवारणीयत्वात्, सम्यग्दर्शनस्यैव तादृशसंसर्गव्यञ्जानेहेतुत्वम्, इति चेत्, न, तथापि सम्यग्दृष्टिसम्बन्धिषोऽसंसर्ग-
कस्यावग्रहस्याज्ञानत्वप्रसङ्गात्, किञ्च संवादिप्रशृणजनकतावच्छेदकं 'तद्वति उत्प्रभारकत्वलक्षणं' प्रामाण्यं मिथ्यादृशां ज्ञानेऽतिव्याप्तं,
अव्याप्तं च सम्यग्दृष्टिसम्बन्धिसंशयदात्री, इति चेत्, उच्यते-

ज्ञानं तदपि संवादि-प्रशृत्तिजनकं यतः ॥ अज्ञानं बन्धहेतुत्वा-न्मोक्षाऽहेतुतयाऽथवा ॥ १५ ॥

व्यवहारीपर्यायिकं हि ज्ञानत्वं मिथ्यादृशां ज्ञानेऽस्यैव, तथापि निश्चयतो बन्धहेतुतावच्छेदकमज्ञानत्वमपि तत्राऽस्तीति ज्ञान-
मपि तदज्ञानमित्येव निश्चीयते, ननु ज्ञानेऽज्ञानत्वकल्पने मानाभावो मिथ्यादर्शनविशिष्टज्ञानत्वेनेव विशिष्टबन्धहेतुत्वसम्भवात्,
इति चेत्, न, मिथ्यादर्शनेन विशिष्टज्ञानत्वेन ज्ञानविशिष्टमिथ्यादर्शनेत्वेन वा हेतुत्वेत्यत्र विनिगमकामावाद्, मिथ्यादर्शनज्ञानत्वयोग,
सम्बन्धमेतेन व्यासज्यदृश्यवच्छेदकताऽसम्भवात्, अन्यथा दृष्टविशिष्टचक्रत्वादिनाऽपि हेतुत्वप्रसङ्गात्, न च ज्ञानत्वाज्ञान-
त्वयोरसमावेशो पृथग्बन्धयोस्तयोः समावेशाज्जातिसाङ्कर्यस्यापि कश्चिददोषत्वाद्, ननु मिथ्यादर्शनाविरतिक्रमाययोगानामेव तत्तद्ब-
न्धहेतुत्वोपदेशाल्तामान्यतो बन्धविशेषे मिथ्यादर्शनेत्वेन मिथ्यादर्शनजन्यतावच्छेदकजातिव्याप्यजात्यवच्छिन्नं प्रति च मिथ्याद-
र्शनेनियमपत्वेन हेतुता प्रामाणिकी 'यत्सामान्ययोः' इति न्यायात्, ज्ञानं तु उत्तमद्वभूततया तत्राऽन्यथासिद्धमेवेति न तस्याज्ञानत्वेन
वदेतुतेति चेत्, न, मिथ्यादर्शनेद्वाराऽज्ञानस्य हेतुत्वे द्वयोर्हेतुत्वसमर्थनात्, अथवा मिथ्यादृष्टिज्ञाने सम्यग्प्रशृत्त्यादिद्वारा मोक्षहेतु-
तावच्छेदकज्ञानत्वाभाव एवाज्ञानत्वं, न चोक्तज्ञानत्वव्याप्यत्वमस्यास्त्विति वाच्यम्, सम्यग्दृष्टिसंशयदात्री व्यभिचारात्, न चैकवि-

शेषवति विशेषान्तराभावेन सामान्याभावाभ्युपगमेऽतिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, एकसामान्यवति सामान्यान्तराभावस्यैव स्वीकाराद्, द्वयोः सामान्योरिकपदवाच्यतायामेव नयविभागाद्यत्सामान्याभावस्तत्सामान्याभावस्तत्सामान्यमेव मिथ्यात्वोदयजन्यतावच्छेदक, वन्धहेतुतावच्छेदकञ्चज्ञानत्वमेवेति प्राच्यपक्ष एव युक्त इति चेत्, न, अज्ञानत्वेन बन्धाहेतुतायामेतत्पक्षस्यैव युक्तत्वात्, इति दिग्।

वन्धहेतुतावच्छेदकज्ञानत्वमेवेति सर्वमवदातम् ॥ १५ ॥

इत्यमेव बन्धहेतुत्वादयो हेतवो ज्ञानत्वगमकाः सम्भवेयुरिति सर्वमवदातम्—

उक्तो हेतुफलमावान्मतिश्रुतयोर्भेदः, अथ भेदभेदात्तमभिघातुमाह—

जति-भेदानुमितिगोचरः ॥ १६ ॥
 वक्ष्यमाणभिदाभाजो-रेतयोरथवा भिदा ॥ विशेषनिश्चये जाति-भेदानुमितिगोचरः ॥ १६ ॥
 मतिज्ञानस्यावग्रहादयोऽष्टाविंशतिर्भेदाः, श्रुतज्ञानस्य चाङ्गानङ्गविष्टादयश्चतुर्दश वक्ष्यन्त इति भेदभेदानुमयोर्भेदो घटितः, नन्वान्तरभेदस्य न सामान्यभेदानुमापकत्वम्, अन्यथा पृथिव्याद्यन्यतमभेदस्य द्रव्यभेदानुमापकत्वप्रसङ्गात्, इति चेत्, न, तत्र साध्याभाववति हेतुसन्देहादननुमितेः, अत्र तु साध्याभाववति हेत्वभावनिश्चयेनानुमित्यप्रतिरोधात् व्याप्तिप्राहकादा-
 गमादेव साध्यसिद्धापि सिसाधयिषया तदग्रहदशायां वाऽनुमानावतारपक्षतावच्छेदकावच्छेदेन ॥ आद्य च-भेयक्यं च
 विसेसण-मट्टावीसइविहंगभेआई [भेदकृतं च विशेषणमष्टाविंशतिविधाङ्गभेदादि]ति । वैधर्म्यमसिद्धमेव साध्यत इत्यप्याहुः ॥ १६ ॥

विसेसण-मट्टावीसइविहंगभेआई [भेदकृतं च विशेषणमष्टाविंशतिविधाङ्गभेदादि]ति । वैधर्म्यमसिद्धमेव साध्यत इत्यप्याहुः ॥ १६ ॥

समर्थितो भेदभेदाद् भेदः, अथेन्द्रियभेदाद् भेदमभिघातुमाह—

समर्थितो भेदभेदाद् भेदः, अथेन्द्रियभेदाद् भेदमभिघातुमाह—

अथेन्द्रियभेदेन, भेदः सिध्येत्तयोर्द्वयोः ॥ अतं पूर्वगते यस्मात्, तद्भेदप्रतिपादनम् ॥ १७ ॥
 स्पष्टः ॥ आह च—“इदिविभागो वा, मइसुअभयो जयो भिहं ॥ १६ ॥” [इन्द्रियविभागतो वा मतिश्रुतभेदो यतोऽभि-

दितम्] ति । पूर्वगताभिहितं चेदम्—“सोऽंदिओबलदी, होइ सुअं सेसयं तु मइनाणं ॥ मोषूणं दव्वसुअं, अवरलंमो अ सेसेंठु ॥ ११७ ॥ [ओत्रेन्द्रियोपलब्धिर्भवति श्रुतं शेषकं तु मतिज्ञानम् ॥ मुक्त्वा द्रव्यश्रुतं, अखलंमथ शेषेषु ॥] ति ॥ १७ ॥

इसामेव गाथां यथामाप्यं सप्रसद्वगप्रबन्धेन [विवरीपुराह—]

ओत्रेन्द्रियोपलब्धीति—पदार्थं व्याप्तिसिद्धये ॥ द्रव्यभावश्रुते ग्राह्ये, उचिताद्विग्रहद्वयात् ॥ १८ ॥

ओत्रेन्द्रियोपलब्धिरित्यत्र ओत्रेन्द्रियेण ओत्रेन्द्रियस्य वा उपलब्धिः, इति तत्पुरुषेण भावश्रुतम्, ओत्रेन्द्रियादुपलब्धिर्यस्येति बहुव्रीह्याश्रयणेन च द्रव्यश्रुतं सङ्गृह्यते, एवमुपयुक्तस्य बद्ध उभयश्रुतमपि उभयविग्रहाश्रयणाद् ग्राह्यम् ॥ १८ ॥

ओत्रेन्द्रियोपलब्धिः श्रुतमित्यस्य सावधारणत्वाद्विपरीतावधारणमवबुध्यमानः शङ्कते—

ओत्रेन्द्रियोपलब्धिश्चेत्, श्रुतमेवावधार्यते ॥ तद्द्वारकं मतिज्ञान—मुच्छिद्येत तदा न किम् ? ॥ १९ ॥

यदि श्रुतमेव ओत्रोपलब्धिस्तदा तस्या मतिरूपत्वासम्भवात् ओत्रावग्रहाद्यभावेन मतेरष्टाविंशतिभेदाः समुच्छिद्येरन्, यदि च सा मतिस्तदैतदुक्त्यसङ्गतिः, उभयं चेत्सङ्करः । आह च—“सोओबलद्धि जइ सुअं, न णाम सोउगगहादओ बुद्धी ॥ अह बुद्धी तो ण सुअं, अहोमयं सङ्करो णाम ॥ ११८ ॥ [ओत्रोपलब्धिर्यदि श्रुतं न नाम श्रोत्रावग्रहादयो बुद्धिः ॥ अथ बुद्धिस्ततो न श्रुतं, अयोभयं संकरो नाम] ॥ १९ ॥ अत्रोच्यते—

ओत्रोपलब्धिरेवात्र, श्रुतं न श्रुतमेव सा ॥ शब्दः सेवेत्यपख्याख्या, तद्भेदानधिकारतः ॥ २० ॥

अत्र हि गम्य एवकारो विशेषेण सह योज्यते, तन्महिम्ना च ‘चैत्रो धनुर्धरः’, इत्यत्रैवायोगव्यवच्छेद एव प्रतीयत इति,

श्रोत्रोपलब्धिरेव श्रुतमिति पर्यवसानेऽपि तस्या मतिरूपाया अपि सम्भवाच्चोक्तदोषः ॥ आह च—“सोहन्दिओवलद्धी, चेव सुअं
 न उ तई सुअं चेव ॥ सोहन्दिओवलद्धी वि, काइ जम्हा महन्नाणं ॥ १२२ ॥” [श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिरेव, श्रुतं न तु सा श्रुतमेव ॥ श्रोत्रे-
 न्द्रियोपलब्धिरपि, काचिदस्मान्मतिज्ञानम्] केचित्तु ‘श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिरित्यत्र केवलवद्ब्रूहिाश्रयणेन श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिः श्रुतमेव
 शब्द एव, स च द्रुवतः श्रूयत इति श्रुतं, शृण्वतस्तु श्रोतुरवग्रहादिना मन्यत इति मतिरित्युभयमुपपन्नम्, उपपन्नाश्चाऽष्टाविंशतिरपि
 मतेर्भेदा’ इत्याहुः; तत्र, घात्वर्थमात्रभेदेन शब्दस्य द्रव्यश्रुतमात्रत्वाप्रतिघाते द्वैविध्याभावात्, आह च—“केई विन्तस्स सुअं, सद्दो
 सुणउ महत्ति तं ण ह्वे ॥ जं सव्वोच्चिअ सद्दो, दव्वसुअं तस्स को भेओ ? ॥ ११९ ॥” [केचिद्द्रुवतः श्रुतं शब्दः शृण्वतो मतिरिति तद्
 न भवेत् ॥ यत्सर्व एव शब्दो, द्रव्यश्रुतं तस्य को भेदः ?] वस्तुतस्त्वेतदवधारणोक्तिर्न मतिश्रुतज्ञानयोर्भेदनिरूपणौपयिकी
 शब्दभेदनिरूपणं त्वनधिकृतमित्यर्थान्तरम्, यदि च श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिपदार्थः शब्दविज्ञानमेव कार्यतया चोपचाराच्छब्द
 एवेत्युच्यते तदापि वक्तुश्रोतृगतत्वेन तस्यातिशयाभिधानं श्रुत्वा द्रुवतश्च सैव मतिः, तदेव च श्रुतमिति साङ्कर्यम्, पारम्पर्यश्रुतो-
 च्छेदश्च स्यात्, आह च—“किं वा नाणेहिगाए, सद्देणं जइ अ सद्विन्नाणं ॥ गहिअंतो को भेओ, मणओ सुणओ च जो तस्सा ॥ १२० ॥”
 [किं वा ज्ञानेऽधिकृत ? शब्देन यदि च शब्दविज्ञानं ॥ गृहीतं ततः को भेदो, भगतः शृण्वतश्च यस्तस्य] “ भणओ सुणओ च
 सुअं, तं जमिह सुआणुसारि विण्णाणं ॥ दोणहं पि सुआईअं, जं विण्णाणं तयं बुद्धी ॥ १२१ ॥” [भगतः शृण्वतो वा श्रुतं, तच्चादिह
 श्रुतानुसारि विज्ञानं ॥ द्वयोरपि श्रुतातीतं, यद्विज्ञानं तद्बुद्धिः] किञ्च शब्दविज्ञप्तिः शब्द एवेत्युक्ते किं केन सङ्गतमिति
 श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिः शेषाक्षरालामस्य च शब्दविज्ञानत्वप्रतिपादनमेव फलतः श्रुतत्वप्रतिपादनमनाकाङ्क्षितमेव श्रोत्रेन्द्रियोपल-

न्यो मतिविलक्षणयुतत्वसिद्धान्त्ये मतिविज्ञासाप्रवृत्तौ, अपि च श्रोत्रहारिकापुपलार्धने शुब्द एव, एककारणपरिच्छेपापातात्
 शुब्दान्वयत्वस्य निरभिलाषत्वस्य वा व्यावृत्तिवैधुतत्वव्यापिषाऽवधारणफलमेवेति चेत्, न, तथापि व्यापकधर्मपुरस्सारेण तद्वर्ध-
 षणानिग्रयस्याह्य व्याप्यधर्मपुरस्कारेण तद्वृत्तासंग्रयानिर्वाहत्वात्, अन्यथा इदं द्रव्यमेवेति निश्चये इयं पृथिवी न वेति
 संशयामात्रसङ्गात्, एवं च श्रेणेत्रिपाधरत्नाभे मतिवृत्तश्चैकापि न निर्वर्तय तत्र तद्विलक्षणभुतत्वाप्रतिपादनाप्रनियतशुब्दजन्य-
 त्वप्रतिपादने चोक्त एव दोषः, यत् श्रेणेत्रिपाधरत्नाभे साभिलाषदानपरम्, इति साभिलाषदानं ध्रुवमेवेति तद्वृत्तिं तु
 मतिरेवेत्यत्र तु शुब्दस्यैवकार्यत्वापत्तिः, तत्रैतद्व्याख्यानस्येन्द्रिपाधरत्नाभे 'अवगुरुलम्भो अ संसेसु' इत्यभिधानैचित्त्येऽपि
 मेवेदम्, अर्थान्तरत्वात्, किञ्चैवं श्रेणेत्रिपाधरत्नाभे मतिवृत्तश्चैकापि 'अवगुरुलम्भो अ संसेसु' इत्यभिधानैचित्त्येऽपि
 श्रेणपदस्य यथावदर्थांशुपपत्तेरित्यप्यख्यानेमेतत्, ॥ २० ॥ तु शुब्दश्चात्र समुपयार्थक एवेति व्याचष्टे—

मतेरपि श्रोत्रधीत्वात्, तु शब्दोऽत्र समुपये ॥ नाऽयभारणवन्त्यत्व-मेकश्रेयावधारणात् ॥ २१ ॥

श्रोत्रावग्रहादिरूपाया मतेरपि श्रोत्रोपलब्धिरूपत्वात्, तु शुब्दोऽत्र समुपयार्थकः, तथा च श्रोत्रावग्रहादिरुक्त्वात् श्रोत्रातिरिक्ते-
 न्द्रियजन्यञ्च ज्ञानं मतिः, इति पर्यवस्यति, न चात्रावधारणं सम्भवति समुपोजनं वा, एकत्रावधारणादेव विभागोपलम्भादेतादृशतु-
 शुब्दव्याख्यानादपि स मतिभेदमङ्गानापात्तं समर्थयति ॥ आह च— "तु समुपयवयवजाओ वयाई सोइंदिओवल्दीवि ॥ मयंरयं सति
 सोउगगाहादओ होन्ति मरभेआ ॥ १२३ ॥" [तु समुपयवचनादा, काश्चित्श्रेणेत्रिपाधरत्नाभे, मतिरेयं सति श्रोत्रावग्रहादयो
 भवन्ति मतिभेदाः] ॥ २१ ॥ ननु श्रेणं मतिज्ञानमित्युक्ते पत्रदिगले अधरविन्यासरूपं मतिज्ञानं मा प्रसांधीदिति " मोषुणं

द्वसुखं" इत्युक्तं तत्र तस्य द्रव्यश्रुतत्वे किं मानं कथञ्च शेषेन्द्रियाक्षरलाभो न मतिरित्याशङ्क्यामाह—

व्यञ्जनाक्षरवद् द्रव्य-श्रुतं लिप्यक्षरं मतम् ॥ भावश्रुतं वर्णलाभः, शेषं तु मतिरिष्यते ॥ २२ ॥
लिप्यक्षरं द्रव्यश्रुतं व्यञ्जनाक्षरवदित्यत्र भावश्रुतकारणत्वात्, इतिहेतुर्गम्यः ॥ यदाह—“पचाङ्गयं सुअकारणं ति, सद्दो ब्व
तेण दब्बसुखं ॥ भावसुयमवखराणं, लाभो सेसं मइन्नाणं ॥ १२४ ॥ [पत्रादिगतं श्रुतकारणमिति शब्द इव तेन द्रव्यश्रुतम् ॥ भावश्रुत-
मक्षराणां, लाभः शेषं मतिज्ञानम्] ननु द्रव्यश्रुतत्वमत्र साध्यम्, तच्च भावश्रुतकारणश्रुतत्वमेवेति हेतुसाध्ययोरभेद इति चेत्, न,
द्रव्यश्रुतव्यवहारविषयत्वस्यैव साध्यत्वाद्, हेतौ कारणपदस्य नियतान्वयव्यतिरेकप्रतियोगित्वपरत्वाद्वा, ननु भावश्रुतप्रयोजक-
त्वमात्रं, व्यभिचारि व्यञ्जनाक्षरसाधारणं, परम्परया च न लिप्यक्षरस्य शाब्दज्ञानानुकूलत्वं तादृशानुपूर्व्यकालिप्यक्षरज्ञाना-
जन्यतादृशानुपूर्व्यकव्यञ्जनाक्षरज्ञानोत्तरमेव पदार्थोपस्थित्या शाब्दवोधोदयाद्, न च व्यञ्जनाक्षरेणैव लिप्यक्षरेणाऽपि
संमर्थस्य सम्बन्धग्रहात्ततोऽप्याहत्य तदुपस्थितिरिति वाच्यम्, अर्थव्युत्पन्नानां ततः शब्दस्यैवोपस्थित्याऽन्यत्रापि तदुप-
स्थितिद्वारैव तस्यार्थोपस्थापकत्वात्, साधुत्वाद्यभावेन तस्य शाब्दवोधोहेतुत्वाच्चेति चेत्, न, व्यञ्जनाक्षरादिव लिप्यक्षरादपि
पट्वाकलितसङ्केतानां श्रुतित्वेवार्थोपस्थितेः, साधुत्वस्य सर्वत्रातन्त्रत्वादर्थोपस्थितिकारणतत्कारणसाधारणप्रयोजकत्वस्यैव वा
व्यवहारानुकूलत्वात्सम्प्रदायमङ्गस्य विपक्षावकतर्कत्वादित्याद्युहनीयम्, लब्धक्षरं तु श्रुतानुसारित्वात्, भावश्रुतं न मति-
रिति शेषं मतिज्ञानमिति सुव्यवस्थितम् ॥ आह च—“भावसुअमवखराणं लाभो सेसं मइन्नाणं ॥” [भावश्रुतमक्षराणां लाभः शेषं
मतिज्ञानम् ॥] ति ॥ २२ ॥ ननु यदि शेषाक्षरलाभोऽपि श्रुतं तर्हि श्रुतं श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिवेत्यवधारणं भग्नमित्यत आह—

श्रुतत्वं न जहात्येव, लब्धिरक्षरगभिणी ॥ श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिः सा, यत्तो योग्यतया स्मृता ॥ २३ ॥
 श्रोत्रेन्द्रियद्वारकक्षानेऽपि प्रतिमासमानमक्षरं श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धियोग्यमिति श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिरेव तत् । आह च—“अह
 सुअमखरलामो, न णाम सोओवलद्विरेव सुअं ॥ सोओवलद्विरेवखराहं सुअसम्भवाओ” ति ॥ १२५ ॥ [यदि श्रुतमक्षरलामो न
 नाम श्रोत्रोपलब्धिरेव श्रुतम् ॥ श्रोत्रोपलब्धिरेवाक्षराणि श्रुतिसंभवादिति] ॥ २३ ॥ नन्वेव द्रव्यश्रुतस्योपलब्धिविषयस्य तथात्व-
 समर्थनेऽप्यक्षरोपलब्धेस्तथात्वमसमर्थितं न खलु सापि श्रोत्रग्रहणयोग्या, न चाभिलापस्य तथात्वे तदाकारपरिणतज्ञानस्यापि तथा-
 त्वम्, परिणामपरिणामिनोः सर्वथैकत्वाभावात्, एवं सति केवलबहुव्रीह्याथयणप्रसङ्गाच्च, इति चेत्, उच्यते—शेषाक्षरलामोऽपि
 श्रुतानुसारितया सहैतन्नग्रहमपेक्षमाणः साक्षात्परम्परा वा तदनुकूलं श्रोत्रजन्यां पदस्थियमुपजीवतीति श्रोत्रद्वारिकोपलब्धिरेव
 सा, न चेन्द्रियान्तरमपि तत्र द्वारमित्यवधारणानुपपत्तिः, श्रोत्राद्वारकत्वव्यावृत्तेरेव तत्फलत्वादस्मादेवावधारणादिन्द्रियविभागः
 सहगच्छते, अन्यथा द्वयोरपि मतिश्रुतयोः सर्वेन्द्रियोपेक्षाया अविशेषादित्याशयेनाह—

अवधारणमाश्रित्ये-न्द्रियभेदोऽपि युज्यते ॥ उपेक्षयमेव व्याख्यान-मतो निरवधारणम् ॥ २४ ॥

तथाविधविरुद्धमार्ग्यासलक्षणभेदौषयिष्ठाव्यपारणेनेव हि मतिश्रुतपोरिन्द्रियभेदो युज्यते, विनाश्रयणं तदलाभात्, अथ
 श्रुतं श्रोत्रोपलब्धिरेवेति साधधारणव्याख्याने शेषाक्षरलामासङ्ग्रहेणाऽन्यथात् श्रोत्रोपलब्धिपदस्य तद्योग्यत्वार्थकतया ‘अवखरलं-
 मोसेसेसु’ इत्यभिधानानुपपत्तेः, न च तत्रोत्सर्गव्याप्तं मतित्वमपेक्षितं तदभिधानं, प्रथमार्थानुपपत्तेः, न चाखरलामे श्रुताभेदान्यथा-
 देव तदपवादो, वाक्यभेदप्रसङ्गात्, न च द्वितीयार्थ एवेयं प्रथमा, अखरलामपदस्य श्रुतानुसार्थव्यखरलामपरतया द्रव्यश्रुत इव श्रवापि

मुक्तेत्यन्वयसम्भवेऽप्यप्रामाणिकविभक्तिव्यत्ययकल्पनानेचित्यात्, तस्मान्निवधारणव्याख्यानमेव सम्यक् फलतोऽवधारणलाभाच्चेन्द्रियविभागोपपत्तिरिति चेत्, न, एकाऽवधारणलामेऽप्यभजनाशङ्कया तदभिधानात्, अत एवोभयाव्यभिचारस्थलेऽपि नियमद्वयाभिधानं तत्र तत्रोपवीक्ष्यते ॥ २४ ॥ ननु यदि शेषाक्षरलाभः सर्वोऽपि श्रुतं तर्हि अथग्रह्रूपव मतिः स्यात्, इत्यत आह—

मद्वयाभिधानं तत्र तत्रोपवीक्ष्यते ॥ २४ ॥ ननु यदि शेषाक्षरलाभः सर्वोऽपि श्रुतं तर्हि अथग्रह्रूपव मतिः स्यात्, इत्यत आह—
 मद्वयाभिधानं तत्र तत्रोपवीक्ष्यते । ईहादयो मतेर्भेदा, नोच्छिद्येरन् कुतोऽन्यथा ॥ २५ ॥
 भावः श्रुताक्षराणां यः, स एव श्रुतमिष्यते । ईहादयो मतेर्भेदा, नोच्छिद्येरन् कुतोऽन्यथा । पर्यवस्यत्, तस्माच्छ्रुता-
 यदि सर्वोऽप्यक्षरलाभः श्रुतं तर्ह्यक्षरानुविद्धा ईहादयोऽपि श्रुतरूपा एव प्रसज्येरन् कुतोऽन्यथा । पर्यवस्यत्, तस्माच्छ्रुता-
 नुसार्यक्षरलाभ एव श्रुतमिति ॥ आह च—“ सोऽपि ह्य सुअक्षराणां, जो लामो तं सुअं मदे सेमा ॥ जइ वा अणक्खरविअ,
 सा सब्वा ण प्पवत्तेज्जा ॥ १२६ ॥ ” [सोऽपि खलु श्रुताक्षराणां यो लाभस्तच्छ्रुतं मतिः शेषा ॥ यदि चाऽनर्क्षव, सा सर्वा न प्रवर्तेत्] इत्य-
 व्याख्याता ‘सोऽंदिओवलघ्धीति’ पूर्वगतगाया ॥ २५ ॥ अथाग्रिमपूर्वगतगायासम्बन्धाय “ दब्बमुअं भावमुअं, उमयं वा किं क्खं
 व होज्जत्ति ॥ को वा भावमुअं सो, दब्बाइ सुअं परिणमेज्ज ॥ १२७ ॥ ” [द्रव्यश्रुतं भावश्रुतं, उमयं वा किं कयं वा भवेदिति ॥ को वा
 भावश्रुतांशो द्रव्यादिश्रुतं परिणमेत्] चि ॥ भाष्योक्ततां सङ्गतिमनुवदति ।

द्रव्यभावश्रुते युग्मं, किं कयं वा भवेदिति ॥ कियान् भावश्रुतरयांशो—द्रव्यादीत्यनुभाष्यते ॥ २६ ॥
 द्रव्यश्रुतं भावश्रुतमुमयश्रुतं वा किं कयं च तद्भवेत्कियान्वा भावश्रुतस्य भागो द्रव्यश्रुतमुमयश्रुतं चेत्यनुभाषितुमिमां गाया-
 माह—पूर्वगतप्रणयनप्रवणः—“ बुद्धिदिहे अत्थे, जे भासइ तं सुअं मईसहिअं ॥ इयत्थयि होज्ज सुअं, उवलइसमं जइ भणेज्जा
 ॥ १२८ ॥ ” [बुद्धिदृष्टेऽर्थे यान्भाष्यते त्वश्रुतं मत्तिसहितम् ॥ इतरथापि भवेत् श्रुतं, उपलब्धिसमं यदि भवेत्] ॥ २६ ॥ इमानेव व्याचष्टे—

शुद्धथा बुद्धिगतानर्थान्, वदतो ऋभयश्रुतम् ॥ द्रव्यतोऽनुपयुक्तस्य, भावतो जानतः परम् ॥ २७ ॥

शुद्धथा दृष्टानर्थान् मतिसहितान् यान् भाषते तद्द्रव्यभावलक्षणमुभयश्रुतम्, अत्र बुद्धिशब्दो मतिशब्दश्च श्रुततात्पर्यकः, निरूपणप्रयोजकविवधारूपज्ञानस्य प्रयोगसमकालीनोपयोगस्य च मतिरूपस्यासम्भवात्, उभयत्वं चाऽत्र प्रयोगोपयोगाभ्यां बोध्यम्, न तु विवधया, तथा नैकैकविधिशिष्टापरत्वरूपोभयत्वत्वासम्भवात्, अनुपयुक्तस्यैव वदतो द्रव्यश्रुतम्, अथानुपयुक्तस्यैव प्रयोगो भवति नोपयुक्तस्य, प्रयोगशाल एव तदधीनार्योपयोगस्यासम्भवात्, तथा च कथमय विभाग इति चेत्, न, सोपयोगप्रयोगाभिधित्तया केवलप्रयोगाभिधित्तया च प्रयोगैद्वेष्यसम्भवाद्बुध्णोर्षोदिपुच्छिन्नज्ज्वालादृष्टान्तेनैव बोपयोग इति व्यक्तमध्यात्ममतपरीक्षायाम्, तदिदमाभिप्रेत्याह—“जे तुअबुद्धिदिट्ठे सुअमइसहिजो पमासई भावे॥ तं उभयसुअं भण्णइ, दब्बसुअं जेउअयुवउषो॥ १ २९ ॥” [यान् श्रुतबुद्धिदृष्टान्, श्रुतमतिसहितः प्रमापते भावान्॥ तदुभयश्रुतं भण्यते, द्रव्यश्रुतं वास्त्वनुपयुक्तः] अत्रापमाणस्यैव श्रुतबुद्ध्या पर्यालोचयतस्तु भावश्रुतमेवेति सामर्थ्यगम्यं, सामर्थ्यं च न तत् भावश्रुतमेवेति साध्ये द्रव्योभयश्रुतभिन्नत्वे सति श्रुतत्वम्, एवकारेण साप्यर्थस्यापि तादृशस्य पर्यवसाने हेतुसाध्याभेदप्रसङ्गात्, किन्तु प्रयोगाकालीनश्रुतत्वमेवेति बोध्यम् ॥ यत्रे तु श्रुतपदस्योभयश्रुतपरतयाऽनुपयुक्तस्य वदतो द्रव्यश्रुतमेवेत्यपि सामर्थ्यगम्यमेव, एवञ्च द्रव्यश्रुतं भावश्रुतमुभयश्रुतं वा किं कथञ्च भवेदित्याकांशाः पूरिताः ॥ २७ ॥ अथ द्रव्यश्रुतमुभयश्रुतं वा भावश्रुतस्य किर्यानांश इत्याकांशापूरणोपयिकमुपसार्थं व्याख्यायते तात्पर्यतः—

केवलश्रुतकालेऽपि, तदाऽऽत्मन्युभयश्रुतम् । भवेद्यद्युपलब्धार्थान्, सर्वान् यक्तुं क्षमेत सः ॥ २८ ॥

“ इयत्थ वि होज्ज सुअं उवल्लिसमं जइ भणिज्जा ॥१२८ ॥” इत्यस्यायमर्थः, इतरत्र भावश्रुते, भवेद्द्रव्यश्रुतगु-
 भयश्रुतं वा, यद्युपलब्धिसमं भणेत प्राकृतशैल्या सहस्य समभावनिपातनात्समशब्दस्य तुल्यार्थकत्वात्समकालार्थिकत्वाद्बो-
 पलब्ध्या सहोपलब्धितुल्यमुपलब्धिसमकालं वा भणेत, अत्राद्यन्तयोः सहभावयोगपद्ययोः सामान्येन ग्रहणादीप्सितार्थ-
 सिद्धिः, तदिदमाह—“ इयत्थवि भावश्रुते, भवेत्तत्समं यदि भणेत ॥ न च तरति, तावत्सःयदेनेकगुणं तत्ततः] “ सह उवल्लधीए वा,
 ॥१३०॥” [इतरत्रापि भावश्रुते, भवेत्समकालं वा, ण सव्वहा तरह वोत्तुं जे ॥१३१॥” [सहोपलब्ध्या वोपलब्धिसमं तदा वा
 उवल्लब्धिसमं तथा व जं तुल्लं ॥ जं तस्समकालं वा, ण सर्वथा तरति वक्तुम्] एवञ्च द्रव्यश्रुतादुभयश्रुताच्चानन्तगुणं भावश्रुतं प्राप्तमिति सम्प्रदायः ॥
 यत्तुल्यम् ॥ यत्तत्समकालं वा न सर्वथा तरति वक्तुम्] एवञ्च द्रव्यश्रुतपदसमानार्थकमुभयश्रुतपरमेव, न चैवं
 व्यक्तीभिविष्यति चेदमुपरिष्ठात्, भावश्रुते द्रव्यश्रुतमप्रसक्तमिति सूत्रे श्रुतपदं प्रागुक्तश्रुतपदसमानार्थकमुभयश्रुतपरमेव, न चैवं
 तच्छब्देन तस्य परामर्शो युज्येत, सूत्रकृतांगतेर्विचित्रत्वात्, न चैकविशेषे विशेषान्तरमापादनार्हमिति, इतरत्रेत्यस्य
 केवलभावश्रुतोत्पत्तिकाल इत्यर्थः । एवञ्च तदा भावश्रुतसामग्र्यभावादुभयश्रुताभावो, न ह्युभयम-
 तिरिक्तमस्ति, प्रत्येकातिरिक्तसमुदायाभावादिद्येतत्तात्पर्यम् ॥१२८॥ अथाऽत्र केषाञ्चिन्मतिश्रुतभेदोपपिकं पूर्वोद्धृतव्याख्याकौ-

शलमपहस्तयितुमुद्भावयति-

मत्या सह तथा हट्टान्, द्रुवतो ह्युभयश्रुतम् ॥ द्रव्यतोऽनुपयुक्तस्य, तदेकालोचनं मतिः ॥ २९ ॥
 ‘ बुद्धिदिडे ’ इत्यत्र बुद्ध्या मत्या दृष्टेर्बन्धेषु मध्ये अत्र ‘ वर्णेषु क्षत्रियः शूद्र ’ इत्यत्रैव मध्यार्थे सप्तमी, एकवचनं बहु-

वचनार्थकं ज्ञात्यभिप्रायकं वा, बुद्ध्या मत्या दृष्टान् यानर्थान् मतिरहितान् भाषत इति सम्मुखानैव व्याख्या, तच्छ्रुतद्युपयोग-
 प्रयोगाभ्यामुभयश्रुतं भवति। ननु मतिरहितत्वं कथमर्थानां विशेषणमनन्वयादिति चेत्, अत्राहुः—मईसहित्यमित्यत्र मत्युपयोगे
 पचमानस्य वक्तुमर्हणान्, तस्य मत्युपयोगसाहित्येनार्थानामपि तदुपचर्यत इति। अत एवाह—“केई बुद्धिदिष्टे, मइसहित्य
 भासथो सुअं ति।” [केचिद् बुद्धिदृष्टान् मतिरहितान् भाषणस्य श्रुतम् ॥] इदं च भाष्यानुसारेणार्थदुक्तम्, अत्रे तु मइसहित्यमित्यत्र
 मतिरहितस्य क्रियाविशेषणत्वाभासस्तुपपेक्षसहितेषु, मतिदृष्टार्थभाषणं श्रुतमिति सम्मुखोऽर्थ एव युक्तो, नहि मतिरहितता
 भाष्यमाणा अर्थास्तत्, अपि तु तादृशः शब्द इति ॥ अत एवाह—तत्सहितं यथा भवत्येवं यान् भावान् भाषते इति अनुप-
 क्तस्यैव वदतो द्रव्यश्रुतं, अभाषमाणस्य पदार्थमात्रपर्यालोचनं तु मतिः, इति मतिश्रुतयोर्भेद इति ॥२१॥ तदेतदप्यति—

केचिदाहुरिदं, तन्नो, युक्तं भावश्रुतव्ययात् ॥ नाधिक्यं नान्यथात्वं वा, भाषान्यापारतो मतेः ॥ ३० ॥

तदिदं व्याख्यानमपुक्तं भावश्रुतोच्छेदप्रसङ्गात्, नहि प्रयुज्यमानः शब्दो भवित्तानं वा तद्, अत एव नोभयं प्रत्येकामाये
 समुदायामावाद्, आह च—“तद्य ॥ किं सतो मइकमयं, भावश्रुतं सव्वहाश्रुतं ॥१३२॥ [तत्र किं शब्दो मतिरुभयं, भाव-
 श्रुतं सर्वथाऽयुक्तम्]” सतो हा दव्वसुअं, मइमिनि-बोहिअं न वा उभये ॥ सुचं, उभयाभाये भावश्रुतं कत्य तं किं वा
 ॥१३३॥ [शब्दस्तावद्रव्यश्रुतं मतिरभिनियेधिकं नवा उभयं ॥ युक्तं, उभयाभाये, भावश्रुतं कुत्र तत्किं वा] न च भाषापरिणति-
 काले मतेराधिक्यमुपपन्नो वा जायते, न वा भाषारम्भ एवात्र विशेषस्तस्य तत्स्वरूपपरावृत्त्यसहत्वात्, अन्यथा धावनवल्लभादि-
 क्रियान्त्यान्भेदान्प्रसङ्गात्, अयं द्रव्यश्रुतसामग्र्या एव भावश्रुतसामग्रीत्वान्मतिदृष्टार्थप्रयोगसमानकालीन उपयोगः श्रुतमेव

तस्य च मतिजन्यतया मतित्वं श्रुतत्वं चेत्युभयमप्यविरुद्धमिति चेत्, न, एवं सति श्रुतोहाद्याभिलापस्थलेऽवध्यादिमूलकाभिलापस्थले च तत्प्रसङ्गात्, तद्विदमभिप्रत्याह—“भासापरिणङ्काले, मईए किमहियमहवन्नहत्तं वा-भासासंकल्पविसेसमेत्तओ वा सुथमजुत्तं ॥ १३४ ॥” [भासापरिणतिकाले मतेः किमधिकमथवाऽन्यथात्वं वा ॥ भासासंकल्पविशेषमात्रतो वा श्रुतमयुक्तम् ॥] ॥३०॥ ननु मतेः श्रुतेहेतुत्वात् नावध्यादिस्थले तत्प्रसङ्गः, श्रुतानुसाराभावाच्च नाश्रुताभिलापस्थलेऽपीत्यत आह—

मत्या श्रुतानुसारस्या-श्रयणाज्जन्यते श्रुतम् ॥ इति चेच्छ्रुतसङ्कल्पः, श्रुतमेवावधार्यताम् ॥ ३१ ॥

श्रुतमनुसृत्य मतिज्ञानेन यदि श्रुतज्ञानं जन्यते तर्हि भासासङ्कल्पोऽपि श्रुतानुसारितया श्रुतमेव स्यात्, न तु मतिरिति बुद्ध्या मतिज्ञानेनेति व्याख्यानमनुपपन्नम् ॥३१॥केपाञ्चिदेवोत्तरार्द्धव्याख्यानमधरयति—

इतरोत्पत्तिकाले च, श्रुतं स्यादिति दुर्वचम् ॥ भिन्नेहेतुकतासिद्धेः, स्वस्वावरणभेदतः ॥ ३२ ॥

इतरत्र केवलमतिज्ञानोत्पत्तिकाले, तदा श्रुतं स्याद्यद्युपलब्धिसमं भणेत्याद्यापादनानर्हं, तदा श्रुतज्ञानसामग्रीविरहनिश्चयेन तदनापत्तेः, भिन्नलक्षणावरणत्वेन द्वयोर्व्यवस्थितत्वात्, न च तदा श्रुतलब्धिसत्त्वात्तदापत्तेः, विशेषसामग्र्यभावेन तदभावात्सा च परोपदेशार्हद्वचनाधनुसाररूपा, अत एवाह—“इयत्थवि मइनाणे, होज्ज सुअं ति किह तं सुअं होइ ॥ किह व सुअं होइ मई, सलक्खणावरणभेआओ ॥ १३५ ॥” [इतरत्रापि मतिज्ञाने भवेच्छ्रुतमिति कथं तच्छ्रुतं भवति ॥ कथं वा श्रुतं भवति मतिः, स्वलक्षणावरणभेदात् ॥] परव्याख्या बाधकत्व(बाधितार्थ)गोचरा भ्रान्तैव निसर्गात्, इति न किञ्चिदेतत् ॥३२॥ श्रुतोपलब्धानां तु बहु-त्वादेव कात्स्न्येन वक्तुमशक्यत्वं कौशलमादधानस्य मतिर्भावश्रुतं न स्यादेव द्रव्यश्रुतत्वं तु तत्र निगद्यमानं हृद्यमपीत्याशयेनाह—

साग्रतं शब्दहेतुत्या-न्मतिर्द्रव्यश्रुतं भवेत् ॥ शुद्धा तु सा तदा तरस्यात्, यदि शक्तिसमं भवेत् ॥३३॥
 मतिरटानर्थान्मित्युपयोगेन मापमाणस्य द्रव्यश्रुतरूपशब्दकारणतया मतिर्द्रव्यश्रुतत्वमास्त्वदेव, प्रयोगानुबला च मतिस्तु
 तथात्वमनुवीत, यदि नाम मतिमानुपलब्धिसमं भणितुं शक्यनुयात्, आह च-“अहं मई द्रव्यमुत्प्रेषेत्, प्रयोगेण सा विरुद्धेज्जा ॥
 जो असुअकारलाभौ, तं मरुद्विओ पमातेज्जा ॥१३६॥” [अथवा मतिर्द्रव्यश्रुतत्वमेतु, मायेन सा विरुध्येत ॥ योऽश्रुताधारलाभस्ते
 मतिपरितः प्रभाषेत ॥] “इपरमि वि मरुनाणे, होज्ज तयं तस्समं जइ भणेज्जा ॥ ण य तरइ तसियं सो, जमणेगगुणं
 तयं तपो ॥ ॥ १३७ ॥” [इतास्मिन्नपि मतिज्ञाने, मवेणत्समं यदि भजेत् ॥ न च तरति तावत्स यदेनेकगुणं तत्ततः ॥]
 ननु शुद्धापि मतिः शब्दकारणत्वारूढो न द्रव्यश्रुत, नहि कार्यमजनयतोऽपि कारणस्याकारणत्वं नाम, अप्यस्य-
 दृशोद्वेष्टाहेतुत्वप्रसङ्गात्, विश्वैतद्रव्याख्यानस्याविरोधाभिधानसावधानत्वेन मतिद्रव्यश्रुतयोर्भेदानिरूपणोपयिक्तत्वेऽपि मति-
 श्रुतयोस्तद्विरूपणानौपयिक्तत्वमिति चेत्, न, सहकारियोग्यताया एव द्रव्यघटकत्वात्, उक्तविदेशेन श्रुतेऽपि तद्वैभेदलाभेन
 प्रयोगभेदेन मतिश्रुतयोरेपि भेदलाभात् [चानुना विप्रयोगेऽप्यारमानमलभमानाः शब्दाः पार्वतिच्छायं] ॥ [अत्राद्युध्यमवभाषते] ।
 ननुपलब्धितुल्यं भणितुमशक्यमित्यत्र को हेतुरित्यत आह-

अस्वामान्गात् पट्टत्याञ्च, न सर्वत्र गिरां गतिः ॥ अपि प्रज्ञापनीयाना-मनन्तोऽशो न्यपन्धि पत् ॥३४॥
 मत्यापुपलब्धार्थानामनभिलाष्यत्वस्वभावोदेव षष्ठमशक्यत्वं, यद्यपि कतिपयास्तैरप्यभिलाष्या एव तथापि श्रुताविषय-
 त्वेन तेषामनभिलाष्यत्वं बोध्यं, भाव्ये त्रेषोपलब्धिपदं वा श्रुतोपलब्ध्ययोग्यत्वपरम्, यद्यु पश्चिदाह न सन्त्येयानभिलाष्या पाया

अभिधेयत्वस्य केवलान्वयित्वात्, इति, तदुच्छं, सर्वमभिधेयं प्रमेयत्वादित्यत्राभिधाविषयत्वस्य साध्यत्वे सिद्धसाधनादनभि-
 लाप्यानामप्यनभिलाप्यपदाभिधेयत्वात्, तत्तत्पदबोधयत्वप्रकारित्वावच्छिन्नेच्छाविषयत्वस्य साध्यत्वे क्वचिदेकस्येव सर्वस्यापि
 सङ्केतग्रहासम्भवेन विषयवाचकतर्कविरहेणाप्रयोजकत्वात्, न च विषयस्याऽभिधाननभिधानाम्यां व्याघात एव तद्व्याघकस्तर्कः,
 अनभिधानेऽपि वस्तुस्वरूपाप्रच्युतेः, अथ न सङ्केतमात्रमभिधा, आधुनिकसङ्केतित्वेऽपि तत्प्रसङ्गात्, सर्गादौ चाऽस्मदादिसङ्के-
 तावुत्थानाच्च, किन्त्वीश्वरेणैव सा, तस्याश्च नित्यतया न कारणविरहप्रयुक्तो विरह इति तद्विषयत्वमेव सार्वत्रिकमनुमेयमिति
 चेत्, न, शाब्दबोधानुकूलसङ्केतमात्रस्यार्थोपस्थापकत्वात्सर्गादिरसिद्धरीश्वरस्याप्यसिद्धस्तज्ज्ञानविषयत्वस्येव तदिच्छाविषयत्वस्य
 साध्यत्वेऽप्युद्देश्यस्यसिद्धेस्तदिच्छाविशेषविषयत्वस्य साध्यत्वेऽप्रयोजकत्वाद्, अर्थानां बाहुल्येन शब्दानां चाल्पत्वेन सर्वत्र
 तदप्रसारात्, न हि तत्तत्क्षणेऽप्येवानन्तेषु विशेषपदप्रयोगः सम्भवी, किमद्ग शेषेषु भावेषु, न चोपलब्धेऽपि बहुत्वं हेतूभवितुमु-
 त्सहते, तथापि फलमात्रे स्वरूपायोग्यत्वमेव हेतुरिति तत्रास्वाभाव्यमेव हेतुलक्तः, उपायस्योपायान्तरादृक्त्वाद्वा, तदिद-
 माह-“कह मइसुओवलद्धा, तीरिति न भासिउं बहुत्ताओ ॥ सव्वेण जीविण वि, भासइ जमणंतमागं सो ॥ १३८ ॥” [कथं
 मतिश्रुतोपलब्धास्तीर्यन्ते न भाषितुं बहुत्वात् ॥ सर्वेण जीवितेनापि, भाषते यदनन्तमागं सः ॥] “तीरिति ण वोत्तुं जे, सुयोवलद्धा
 बहुत्तमावाओ ॥ सेसोवलद्धमावा सामव्ववहुत्ताओमिहिआ ॥ १३९ ॥” [तिर्यन्ते न वचतुं, श्रुतोपलब्धा बहुत्वभावात् ॥ श्रुतो-
 यलब्धमावाः स्वाभाव्यबहुत्वतोऽभिहिताः] ननु मतिश्रुतोपलब्धयर्थानां कथमीदृशं बहुत्वं यदनन्तभाग एव कृत्स्नेनायुषा भाष्यत
 इति चेत्, उच्यते, तदनन्तभागनिबन्धस्यैव सूत्रोक्तत्वात्, आह च-“ कचो एतियमेत्ता, भावसुअमईण पज्जया जेसि ॥

मामह अणंतमार्गं, मन्वाइ जग्दा सुए मणियं॥१४०॥” [श्रुत एतावन्मात्रा मावधुतमत्योः पर्याया येषाम् ॥ माप्लेइन्तमार्गं मण्यते यस्माच्छ्रुतेऽभिहितम्] “पणवणिज्जामावा, अणंतभागो उ “अणभिलप्पाणं ॥ पणवणिज्जाणं पुण, अणंतभागो सुअनिवद्धो” ॥१४१॥ [प्रज्ञापनीया भावा अन्तभागस्त्वनभिलाप्यानाम् ॥ प्रज्ञापनीयानां, पुनरन्तभागःश्रुतनिवद्धः ॥] एवं च मागकारेण गुणकारानुमानादनन्तगुणत्वं तेषां सिद्धमिति भावः ॥१४१॥ उक्तमेवोपपादयितुमाह—

अत एव च पूर्वज्ञा, नूनं पदस्थानगामिनः॥ समाक्षरा अप्यसमाः, श्रुताभ्यन्तरया धिया ॥ ३५ ॥

यतोऽभिन्नाप्यभारानामन्तभाग एव द्ये निषदोऽत्र एव पूर्वज्ञानं॥ “अणंतभागहीणे वा, “असंखिज्जभागहीणे वा, संखिज्ज-
 भागहीणे वा, संखेज्जगुणहीणे वा, असंखेज्जगुणहीणे वा, अणंतगुणहीणे वा” इति सूत्रोक्तं हीनत्वघटितं, “अणंतभागम्भदिए वा, अणंतगुणम्भदिए वा, संखेज्जभागम्भदिए वा, संखेज्जगुणम्भदिए वा, असंखेज्जगुणम्भदिए वा, असंखेज्जगुणम्भदिए वा, अणंतगुणम्भदिए वा” इति सूत्रोक्तं चाधिक्यघटितं पदस्थानगामित्यं सङ्गच्छते । सर्वश्रुतार्थनिकन्धे च सर्वेषां साम्यापत्तिः॥ ननु हीनाधिकभावः कथं सर्वेषां चतुर्दशपूर्वेषु । उच्यते, तावद्धरलाभावियेषुऽपि द्वादस्यन्तरमतिवैपम्यात्, नन्वेवमपि श्रुतापेक्षया न पदस्थानोपनिषातोऽपि तु मत्येपेक्षयेति चेत्, न, श्रुताभ्यन्तरमतेऽपि श्रुतानुसारितया श्रुतस्वरूपत्वात् ॥ तदिदमाह— “जे चोऽसत्पुब्बधरा, छट्ठाणगया परोऽपरं होति ॥ तेण उ अणंतभागो, पद्धारणिज्जाण जं सुत्तं ॥ १४२ ॥” [यचतुर्दशपूर्वधराः पदस्थानगताः परस्परं भवन्ति । तेन त्वन्तभागः, प्रज्ञापनीयानां यत्सूत्रं ॥] “ अक्षरालंभेण समा उण्हिआ हुंति मव्विसेसेहि ॥ ते उण(विय)मव्विसेसे, सुअनाण-
 र्भंतेरे ज्ञाण ॥ १४३ ॥” [अक्षरालंभेन समा उन्नाथिका भवन्ति मतिविद्येयेः ॥ तानपि च मतिविद्येयान्, श्रुतज्ञानाभ्यन्तरे

जानीहि ॥] “ जे अक्षराणुसारेण, मईविसेसा तयं सुअं सव्वं ॥ जे उण सुअणिवेक्खा, सुद्धं चिय तं मइआणं ॥१४४॥ ”
 [येऽक्षराणुसारेण, मतिविशेषास्तच्छ्रुतं सर्वम् ॥ ये पुनः श्रुतनिरपेधाः, शुद्धमेव तन्मतिज्ञानम् ॥] अत्र ‘ सुअनाणं चैव
 [येऽक्षराणुसारेण, मतिविशेषास्तच्छ्रुतं सर्वम्] इति पाठमुपेक्ष्य ‘ सुअनाणञ्चमंतरे जाण’ [श्रुतज्ञानाम्यन्तरे जानीहि] इति पाठकरणं
 जाणाहि ॥’ [श्रुतज्ञानमेव जानीहि] इति पाठमुपेक्ष्य ‘ सुअनाणञ्चमंतरे जाण’ [श्रुतज्ञानाम्यन्तरे जानीहि] इति पाठकरणं
 चैवयोर्वैयर्थ्याच्छब्दोभङ्गभयादज्ञाम्यन्तरादिपदवदभेदार्यकस्याम्यन्तरपदस्यातिसागिध्यव्यञ्जकत्वाच्छ्रुतपदस्य चतुर्देशपूर्वश्रुतार्थ-
 चैवयोर्वैयर्थ्याच्छब्दोभङ्गभयादज्ञाम्यन्तरादिपदवदभेदार्यकस्याम्यन्तरपदस्यातिसागिध्यव्यञ्जकत्वाच्छ्रुतपदस्य चतुर्देशपूर्वश्रुतार्थ-
 कंत्वेऽम्यन्तरपदस्य तज्जातीयत्वबोधकत्वाद्देत्याहुः ॥ ३५ ॥ ननु पदजन्यं ज्ञानमेव श्रुतं, तदुपजीविज्ञानान्तरं तु मतिरेव, नहि

कंत्वेऽम्यन्तरपदस्य तज्जातीयत्वबोधकत्वाद्देत्याहुः ॥ ३५ ॥ ननु पदजन्यं ज्ञानमेव श्रुतं, तदुपजीविज्ञानान्तरं तु मतिरेव, नहि
 तदुपजीवित्वेन तत्त्वं नाम, प्रत्यक्षोपजीवित्वेनानुमानस्यापि प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात्, इति चेत्, उच्यते—
 श्रुतानुसारिणी बुद्धि-मतिरेव यदीष्यते ॥ तदा पदस्थानता भ्रूयते, स्वस्थाने वा मियस्तयोः ॥ ३६ ॥

यदि पदजन्यो बोध एव श्रुतं तदनुसारिविशेषमानं तु मनसोपनीयमानं मतिरेव, नहि श्रुतस्यापि मननलक्षणं मतित्वा-
 त्त्वं चतुर्देशप्रसङ्गे कथं मतिश्रुतयोः पदस्थाननिवेशव्यवस्था, अस्तु वा तत् श्रुतं तयापि तस्य प्रयोगाधीनत्वात्प्रयोगस्य सख्येय-
 वर्णयुषां सख्येयविषयस्यैव सम्भवात् स्वस्थाने सख्येयैरेव न्यूनाधिकभावव्यवस्था स्यान्मतिज्ञानस्य च सर्वदा प्रयुज्यमा-
 नानन्वगुणविषयत्वान्मतिश्रुतयोर्भियोऽनन्तैव सा स्यादिति श्रुतस्य स्वस्थाने मतिश्रुतयोश्च मियः पदस्थानोपनिपातोच्छेदः ॥
 आह च—“केइ अभासेज्जता, सुअमणुसरथो वि जे मइविसेसा ॥ मणंति ते मइ विष, भावणुआभावओ तन्नो ॥१४५॥ किह
 मइसुअनाणविऊ, छट्टाणगया परोपरं होज्जा ॥ भासिज्जंतं मोणुं, जइ सव्वं तेसयं बुद्धो ॥ १४६ ॥ ” [केचिदमाप्यमाणाः
 श्रुतमनुसरतोपि ये मतिविशेषाः ॥ मन्यन्ते तान्मतिरेव भावणुताभावनस्तन्नो ॥ कथं मतिश्रुतज्ञानार्थिदः पदस्थानगताः परस्परं

भवेद्युः ॥ भाष्यमाणं युक्तत्वा यदि सर्वं श्रेयकं बुद्धिः ॥] एवं च श्रुतादबभूवमिति प्रत्ययाऽविशेषाच्छाब्दबोधस्यैव तदनुसारिणोऽपि श्रुतत्वं निर्वाच्यं तस्य स्मृतित्वाद्युमित्वादिना सहभावाधिरोधात्, न चैवमनुमानस्यापीन्द्रियापेक्षया ऐन्द्रियकत्वं स्याद्, इष्टत्वात्, केवलं श्रुतानुसारिणि श्रुतस्यैव तत्रेन्द्रियाणां नातिशयेनत्वेति तत्रस्य ॥ ३६ ॥ तदेवं श्रुतस्वरूपाभिधानप्रकारेण बुद्धिरिष्टे इत्यादिगाथा व्याख्याता, अथ भाष्यकारोक्ततया दिक्षा मतिश्रुतभेदोभयनानुहृतत्वेयमेव व्याख्यायते-
 बुद्ध्या सामान्यया हृष्टान्, भाष्यते सम्भवेन यान् ॥ श्रुतोपयुक्तस्ते तस्य, श्रुतमन्या मतिः स्मृता ॥ ३७ ॥

‘ बुद्धिरिष्टे ’ इत्यत्र बुद्धिशब्दो मतिश्रुतसामान्यबुद्धयर्थो, ‘ मतिसहितमित्यत्र ’ मतिशब्दश्च श्रुततात्पर्यकः, भाष्यत इत्यत्र योग्यत्वमाख्यातार्थस्तच्च तद्वैतविकल्पाश्रयत्वं श्रुतपदश्च भावश्रुतार्थकमिति श्रुतोपयुक्तः सन् बुद्धिरिष्टयर्थेभाषणानुहृतविकल्पवान् यस्तस्य तेषां विषयविषयिणोरभेदोपचाराद् भाष्यश्रुतं भवन्तीति पर्यवसितोऽर्थः ॥ इयं धनभिलाष्यविषयिणी श्रुतमन-
 नुसृत्यैवाभिलाषविषयिणी चेति सामान्यबुद्धिरिष्टत्वं चार्थानां श्रुतदृष्टानामपि मतिरिष्टत्वनिपमात्सम्भवति । एवञ्च श्रुतोपयुक्तस्यैव विकल्पपतो भाष्यश्रुतं, तदनुपयुक्तस्यैव तु मतिरिति तयोर्भेदाच्च यत्त्वम् ॥ आह च—“सामान्या वा बुद्धी, महसुअनाणादं तीद जे दिट्ठा ॥ मासद् सम्भवेमेचं, गहिअं न उ भासणाभिचं ॥ १४७ ॥ महसहिअं भावसुअं, तं निययममासओ वि मद्दया ॥ महसहिअंति जसुअं, सुओवउणस्स भावसुअं ॥ १४८ ॥ ” [सामान्या वा बुद्धिर्मतिश्रुतज्ञाने तथा ये दृष्टाः ॥ भाष्यते सम्भव-
 मात्रं गृहीतं न तु भाषणामात्रम् ॥ मतिसहितं भाष्यश्रुतं तन्नियतभाषमाणस्यापि मतिरन्या ॥ मतिरहितमिति यदुक्तं श्रुतोपयुक्तस्य भाष्यश्रुतम् ॥] ‘सहितमित्यस्य’ क्रियाविशेषणत्वे तु भाषणयोग्यत्वस्य धात्वर्थत्वाद्यद्विषयकश्रुतोपयोग्य-

हितभाषणयोग्यतावांच् यत्तस्य ते भावश्रुतमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ अवधारणविधिमुपदर्शयति—
श्रुतमेव न ते किन्तु, श्रुतं भाषत एव यान् ॥ परिणामो ध्वनेरेव, श्रुतं तद्भजना मतेः ॥ ३८ ॥

यान् सम्भवतो भाषत एव तच्छ्रुतमित्यवधारणं युक्तम्, न तु ते श्रुतमेवेति अभिलाष्यगोचरया मत्यापि तदवगाहनात्,
न च श्रुतोपयोगेन भाष्यमाणाः श्रुतमेवेति कुतो न ववतुं युक्तं, तेषामेव कदाचिन्मत्यापि भाषणसम्भवात्, एवं च श्रुतं ध्वनि-
परिणाम एव श्रुतोपनीतशब्दगोचरस्यास्यां तल्लप्यविकल्पवनिमन्मतिज्ञानं त्वमिलाप्यानभिलाष्यविषयकमिति तत्र तद्-
भजनेत्यनेन वैधर्ग्येणानयोर्भेदः ॥ आह च—“जे मासइ चैव तयं, सुअं तु नउ मासओ सुअं चैव ॥ केइ मईए वि दिडा, जे
दव्वसुअत्तमुवयन्ति ॥ १४९ ॥ एवं घणिपरिणामं, सुअनाणं उमयहा मइन्नाणं ॥ जं भिन्नसहावाइ, ताइं तो भिण्णरूवाइ
॥ १५० ॥” [यान् भाषत एव तत्, श्रुतं तु न तु भाषमाणस्य श्रुतमेव ॥ केचिन्मत्यापि दृष्टा यद्भव्यश्रुतत्वमुपयान्ति ॥
एवं ध्वनिपरिणामं, श्रुतज्ञानमुभयथा मतिज्ञानम् ॥ यद्भिन्नस्वभावे ते ततो भिन्नरूपे ॥] ॥ ३८ ॥ इत्यर्थवर्थात्यादि व्याचष्टे—

इतरत्रापि शब्दस्य, परिणामाद् भवेच्छ्रुतम् ॥ मत्या श्रुतोपलब्ध्या वा, यदि नाम समं भणेत ॥ ३९ ॥
इतरत्र मतिज्ञाने शब्दपरिणामरूपश्रुतधर्मदर्शनाच्छ्रुतत्वं तदा कल्प्येत यदि तत्र यावन्त उपलब्धिविषया अर्थास्तावन्तो भणन-
योग्या भवेयुः, न च भणनयोग्याभणनयोग्योभयविषयत्वान्मतेर्मतिश्रुतोभयरूपत्वमस्त्विति वाच्यं, भणनयोग्यानामप्यर्थानां
मतिज्ञानेन श्रुतोपलब्ध्येव श्रुतानुसारेणामाषणात्, तदिदमाह—“इयरं ति मइन्नाणं, तओ वि जइ होइ सदपरिणामो ॥ तो तस्मि वि
किं न सुअं, मासइ जं नोवलद्धिसमं ॥ १५१ ॥” [इतरदिति मतिज्ञानं ततोऽपि यदि भवति शब्दपरिणामः ॥ ततस्तस्मिन्नपि किं न श्रुतं

भाषते यद् नोपलब्धिसमं] “अभिलाष्याणभिलाष्या, उल्ला तस्समं च नो भणद् ॥ तो होउ उभयरूपं, उभयसहानंति काङ्क्षं ॥ १५२ ॥” [अभिलाष्यानभिलाष्या, उपलब्धास्त्वत्समं च नो भणति ॥ ततो भवतुभयरूपं, उभयस्वभावमिति कृत्वा ॥] “जं मासद् तं पि ज्ञाओ, ण सुआदेसेण किं तु समर्पे ॥ ण सुओवलदित्तुंति, वा जओ णोवलादिसमं ॥ १५३ ॥” [यद्भाषते तदपि यतो न श्रुतादेशेन किन्तु स्वमत्या ॥ न श्रुतोपलब्धितुल्यमिति वा यतो नोपलब्धिसमं ॥] ॥३९॥ मतिज्ञाने न शब्दपरिणामरूपश्रुतसाधर्म्येण श्रुताशङ्कपेतारथेत्पाद्यभिधानं श्रुतत्वाभावव्याप्य श्रुतोपयोगासाहित्यनिर्णये तदनुत्थानात्, किन्तु शब्दपरिणामरूपसाधारणधर्मदर्शनापदाशङ्कपेत्यतोऽपरथा व्याचष्टे-

तदा श्रुतोपयोगः स्याच्छ्रुतविज्ञप्तिहेतुभिः ॥ प्रयोगः स्याद् यदा(च) यंतु, नाक्षराद्य(रस्या)नुसारतः ॥ ४० ॥

सम्भवेन फलतो वा प्रयोगकाले मतिज्ञानस्य श्रुतोपयोगस्तदा स्यात् यदि श्रुतधीहेतुसभिधानं स्यात्, तदेव चात्र नास्ति, अभिलाष्येऽनभिलाष्ये वा मतिविषयेऽश्रुतानुसाररूपसहकारिविहात्, नहि सह कारिसभिधानानुशुद्दश्रुतलब्ध्या श्रुतोपयोगः स्यादिति तद्विरेहणीय तत्र तदनापचिरिति भावः, एवञ्च इयत्पत्नीत्यादौ श्रुतपदं श्रुतोपयोगपरं, उपलब्धिसममिति च श्रुतोपलब्धिसमहेतुक्रमित्यर्थकं क्रियाविशेषणं, भणोदित्यत्र मतिज्ञानोपयुक्त इतिशेषः ॥४०॥ नन्वत्र भाष्यकारव्याख्यानं श्रुतोपयुक्तस्य भाषासम्भवः श्रुतमित्येतावदेवास्तु, विषयग्रहणं पुनरनतिप्रयोजनमितिचेत्, न, विषयभेदेन तद्वेदोपदर्शनार्थं तद्ग्रहणादित्याश्रयेनाह-

भेदो विषयभेदेन, हेतुभेदोपजीवि चा ॥ नूनं मतिश्रुते भेदं, दर्शितो व्याख्ययाऽनया ॥ ४१ ॥

स्पष्टः ॥ ४१ ॥ अथ विषयताभेदात्तद्भेदप्रतिपादनार्थमियमपरथा व्याख्यायते—

श्रुतमेव श्रुतं ज्ञेयं, भाषासम्भवशालि वा ॥ इतरत्र तदापत्ति-भिन्नाऽनुभववद्गिरा ॥ ४२ ॥

श्रुतोपयुक्तः सन् श्रुतसहितं यथा स्यात्तथा श्रुतसहितान् वा बुद्धिदृष्टान् सम्भवतो भाषतेऽन्तर्जल्पविकल्पे ज्ञेयाकारतया परिणामयति तथापरिणामापन्नास्ते तस्य श्रुतमेव, नहि श्रुतविषयता न श्रुतमिति, नन्वेवमभिलाष्यविषयकं मतिज्ञानमपि श्रुतज्ञानसमानाकारमिति तत्रापि कथं न श्रुतत्वं, उच्यते, मतिश्रुतयोः स्फुटमेव विषयतावैलक्षण्यानुभवेन समानाकारताया एवासिद्धेः, न च विषयाभेदे कथं विषयताभेद इति वाच्यम्, ज्ञानस्वरूपाया विषयतायास्तदभेदेऽपि ज्ञानसामग्रीभेदेन भेदात्, अनुभवेन न तद्भेदोऽनुभूयत इति चेत्, न, कालविशेषाद्यवभासभेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्, तथा चात्र बुद्धिपदं बुद्धिसामान्यार्थकं, श्रुतपदं च श्रुतोपयोगार्थकं, भाषत इति च भाषणयोग्यतावानित्यर्थकं, अख्याद्वियमाण एवकारश्च श्रुतमित्यनन्तरं योज्यः । तत्पदञ्च नार्थमात्रपरामर्शकं ते श्रुतमेवेत्यस्य बाधात्, किन्तु भाषासङ्कल्पविषयत्वविशिष्टार्थपरामर्शकं, इतरत्रेति च मतिज्ञानकाल इत्यर्थकं, श्रुतपदं च भावश्रुतार्थकं, उपलब्धिसमामिति च समानानुव्यवसायत्वार्थकं साम्यं च सावधिकमिति सन्निधिसिद्धतया मतिज्ञानमेवावधित्वेनोपतिष्ठते, भणेदित्युत्तरं च श्रुतमित्यनुपज्यत इति मतिज्ञानकाले श्रुतज्ञानं भवेद्, यदि मतिज्ञानसमानानुव्यवसायकं श्रुतं कश्चिदपि भणेदित्युत्तराद्धर्थः, एवं च विषयतावैलक्षण्येन कारणभेदानुमानात्तत्र कारणभावनिश्चयेन कार्योत्पत्तिशंकोच्छेद इतिभावः, अथवा श्रुतमिति भावप्रधाननिर्देशाश्रयादितरत्र मतिज्ञाने श्रुतत्वं तदा स्यादित्याद्यर्थो बोध्यः ॥४२॥

हेतुविषयभेदान्नयनानुकूलेन प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—

अथवा बुद्धिदृष्टेऽर्थे, श्रुतं मत्थै(सत्ये)व भासते ॥ इतरत्राप्यर्थं न्यायो, द्वयोः साम्ये परं भवेत् ॥ ४३ ॥

‘बुद्धिरिष्टे आद्ये’ इति सप्तम्येवचचनान्तं विशेषणविशेष्यपदद्वयं, ज्ञे इति पादपूरणार्थो निपातः, भासर भासते, तत्पदं प्रसिद्धार्थकं प्रकान्तार्थकं वा, श्रुतपदं भावश्रुतार्थकं, ‘मत्सहितं’ इत्यत्र मतिः सहिता कारणत्वेन यस्य तदिति विग्रहः, पौत्रार्थमात्रे मत्या सहितमित्येव वा, एवञ्च बुद्धिरिष्टेऽर्थे सति तच्छ्रुतं मतिहेतुमेव भासत इति समुदायार्थः ॥ न चात्र बुद्धिरिष्टेऽर्थे सतीत्यभिधानमनतिप्रयोजनं, अस्य मतिसाहित्योपपादनार्थत्वाद् बुद्धिशब्दस्यात्र मत्पर्यवस्य प्रवृत्त्या श्रुतविषयोपदादिको मति श्रुतमवश्यमेव इत्यनेन समर्थ्यते, अथवा सप्तमी ‘तत्र निष्पुल(ण्य)को दत्’ इत्यत्रेवाऽत्र सप्तम्या निमित्तत्वादिशिष्टे निमित्तत्वस्य विशेष्यभाधे विशेषणमात्रपर्यवसायित्वाच्चच्छब्दसोपेतत्वेन यदित्यध्याहाराद् बुद्धिरिष्टार्थदर्शननिमित्तं यदिति श्रुतस्वरूपमन्य तत्र मतिसाहित्यनियमविधानमभिधानीयं, ये इति यदित्यर्थकमित्यपि कथितं, अन्यत्रापि मतिज्ञानेऽपि भवेत् श्रुतार्थकत्वनियम इत्यर्थाद् गम्यते यदि श्रुतज्ञानं उपलब्धिसमं मतिज्ञानतुल्यं मणेत्, तत्र न मणितं तयोः परस्परं परस्परानोपनिपातोपदेशात्, एवञ्चानभिप्रायविषयकमतिज्ञाने कथञ्चिदपि श्रुतापेक्षाया अभावाद् स्वभिचारेण न तस्य तद्भेदस्यत्वमिति भावः ॥ ४३ ॥

उभयश्रुतमतिभेदपरतया व्याचष्टे—

ज्ञात्वा वा श्रुतदृष्ट्यर्थान्, श्रुयतो ह्युभयश्रुतम् ॥ भवेन्महत्पुपयुक्तस्य, श्रुतं यदि समं भवेत् ॥ ४४ ॥
 बुद्ध्या श्रुतबुद्ध्या, दृष्टान् यानर्थान् मतिसहितं श्रुतोपयोगेन, भासते तत् श्रुतं उभयश्रुतमेव, इतरत्र मत्पुपयोगकाले, भवेत् श्रुतपदाश्रुतान् उभयश्रुतं, यशुपलब्धिसमं मतिसमानाकारश्रुतं श्रुतानुसारे, भणत्वेऽपि कथयेत्, श्रुतं भणत्वेऽपि कथयेत् वा, एवं चोभयभेदे सिद्धे प्रत्येकभेदः युसाधः, उभयभेदकसामग्रीभेदस्यैव प्रत्येकभेदकत्वात्, अथवा मति-

साहितामित्यस्य श्रुतानुसारेणेत्यर्थकत्वाद्देशे एवकारयोजनाच्च श्रुतानुसारेणैव भाषमाणस्योभयश्रुतमित्यर्थः, इत्थं चाग्रे इतरत्र मतिज्ञाने भवेच्छ्रुतानुसारी यदि स्वोत्प्रेक्षामात्रमतितुल्यं श्रुतं भणेत्तदभणनाच्च न तदनुसारः, तं विना च न त्वदेकजीवितमुभय-
श्रुतमिति भावः ॥ ४४ ॥ प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—

श्रुतं मत्पुपलब्धार्थं, मतिसङ्गतमेव तत् ॥ तादृशं स्यात् तदान्यत्तु, श्रुतं यदि समं भवेत् ॥ ४५ ॥
श्रुतं मत्पुपलब्धार्थं, दृष्टा विवक्षिता, येषांस्तान् भाषमाणस्य, मतिसहितमेव द्रव्यश्रुतं भवेत्, इतरत्र श्रुत-
बुद्ध्या मतिलक्षणाया, दृष्टा विवक्षिता, येषांस्तान् भाषमाणस्य, मतिसहितमेव द्रव्यश्रुतं भवेत्, इतरत्र श्रुत-
विवक्षितप्रयोगस्थले च मतिसङ्गतं श्रुतं तदा स्यात् यदि श्रुतं मतितुल्यं कथयेत्प्रेक्षावान्, तच्च न कथ्यते श्रुतानुसाराननु-
साराभ्यां तद्विशेषप्रतिपादनात्, अथ चेतत्र तच्चदा स्याद् यदि श्रुतं मतिसमकालं भणेत्कश्चित्तेव च भणितुमशक्यं उपयोग-
योगपद्यानिषेधात्, एवञ्च श्रुतोपयोगकाले मत्पुपयोगा भावोदेव न मतिसहितश्रुतमित्यर्थः, अथेतरत्र मतिसङ्गतं श्रुतं तदा स्याद्
यदि मत्या सह श्रुतं भणेन्मत्पुपयोगेन शब्दसुचरेदित्यर्थः ॥ ४५ ॥ तदेवं सप्रसङ्गं पूर्वगतगाथाद्वयव्याख्यानं समर्थित-
इन्द्रियभेदान्मतिश्रुतयोर्भेदः, अथ वल्कसुम्बोदाहरणत्तमभिधिसुः प्रथमं परेषां तदुदाहरणोपन्यासविधिं निराकुरुते—

केचिदाहुर्वल्कसमां, मतिं, सुम्बसमं श्रुतं ॥ तद्युक्तं तथाऽभेदे, श्रुतोच्छेदादिदूषणात् ॥ ४६ ॥

केचिदाहुर्वल्कसमां, मतिं, सुम्बसमं श्रुतं ॥ तद्युक्तं तथाऽभेदे, श्रुतोच्छेदादिदूषणात् ॥ ४६ ॥
केचिदाहुर्वल्कसमां, मतिं, सुम्बसमं श्रुतं ॥ तद्युक्तं तथाऽभेदे, श्रुतोच्छेदादिदूषणात् ॥ ४६ ॥
केचिद् वदन्ति वल्कसदृशी मतिरेव सुम्बसदृशशब्दसन्दर्भकाले श्रुतत्वमास्कन्दति, तथा च श्रुतपदं कर्मव्युत्पत्त्या शब्दार्थ-
कामिति, तदसत्, मत्पुत्रं शब्दमात्रस्य भावेऽपि भावश्रुतस्याभावाच्छब्दसन्निधिमात्रेण मतेः श्रुतत्वोपगमेऽतिप्रसङ्गात्साङ्ग्य-
प्रसङ्गान्निवेश्यभावे विशेषाभिधायकश्रुताप्रामाण्यप्रसङ्गाच्च । आह च—“अन्ने मन्त्रंति मई, वाय(वग)समा सुंनसरिसयं सुत्तं ॥

दिद्वंद्वोपं युक्तिं, जहोरणीओ ण संसहइ ॥१५४॥” [अन्ये मन्यन्ते मतिर्वल्कसमा सुम्यमदं सद्यम् ॥ दृष्टान्तोऽयं युक्तिं ययो-
पनीतो न संसहते]. “भावधुताभावाओ, संकरओ णिव्विसेसमागओ ॥ पुब्बुचलक्खणओ, सलक्खणपरणमेआओ ॥१५५॥”
[भावधुताभावात् संकरो निर्विशेषभावात् ॥ पूर्वोक्तलक्षणस्वलक्षणपरणभेदात्] ॥ ४६ ॥

अतएव दृष्टान्तेन द्रव्यभानुतयोर्मतिद्रव्यधुतयोश्च भेदनिरूपणाभिप्रायमधरयति—

द्रव्यभावधुते भेषुं, युज्येत नैतया विद्या ॥ मतिद्रव्यधुते वा यद्, ज्ञानभेदेऽत्र मृग्यते ॥ ४७ ॥

भावधुतं बल्कसमं कारणत्वात् कार्यत्वाच्च तज्जनितः शब्दः सुम्य इति नेत्यमनयोर्भेदोऽभिधेयः । मतिधुतभेदचिन्तारसरे
तद्भेदस्थानधिष्ठितत्वात्, एवमधुतानुसारिणी मतिर्वल्कसमा तज्जनितः शब्दः सुम्यसमः धुतानुसारिणी मतिस्तु धुतमित्यपि
बचो नोच्चार्यमाणं चारुतामश्चति, अनेनोदाहरणेनाधिष्ठितं मतिधुतयोर्भेदमुपेक्ष्य भेदान्तरसाधनेनाऽर्थान्तरप्रसङ्गात् । आह ५-
“कपेज्जेज्ज व सो भाव-दव्वमुनेनु तेसु वि ण जुतो ॥ मइसुयभेआवसरे, जग्हा किं गुअविसेसण ॥१५६॥” [कल्प्येत वा स भाव-
द्रव्यधुतयोस्तयोरपि न युक्तः ॥ मतिधुतभेदावसरे, यस्मार्त्तिकं धुतापेक्षणे ॥] “असुयक्खुरपरिणामा, व जा मई यग्गाकप्पणा तम्मि ॥
दव्वमुपं सुग्गसमं, किं पुण तेसिं विसेसं ? ॥१५७॥” [अधुताधारपरिणामा वा या मतिर्वल्कसल्पना तस्याम् ॥ द्रव्यधुतं सुम्यसमं,
किं पुनस्तयोर्विशेषेण] “इह इंजेणादिग्गओ, नाणविसेसो ण दव्वभावाणं ॥ नयदव्वभावमिचेवि, जुअए सोऽसमंजसओ ॥१५८॥”
[इह येनाधिष्ठितो ज्ञानविशेषो न द्रव्यभावयोः ॥ न द्रव्यभावमात्रेऽपि युज्यते सोऽसमञ्जसतः] ॥ ४७ ॥

किञ्च भेदघटितकार्यकारणभावशालिनोरनयोर्न बल्कसुभ्योदाहरणं परमार्थतः सम्भवतीत्युपदिश्य चास्तवज्याख्याप्रकारमाह—

नायं न्यायः पृथग्भावे, तयोर्गुणकथा वृथा ॥ मतिर्वल्कं ततो भाव-श्रुतं सुम्बामिति स्थितिः ॥ ४८ ॥
 सुम्बवल्कदृष्टान्तो हि कार्यकारणयोरभेदमपेक्ष्य व्यवस्थितः कथं चेतनाचेतनधर्मयोर्ज्ञानशब्दयोर्विक्वमुवकाशं लभेत?, 'अथ
 आयुर्धृतम्' इति वद्विन्नयोरपि तन्मयत्वव्यवहारो नानुपन्न इति चेत्, न, तथापि सम्भवति मुख्यार्थे उपचारकल्पनाऽयोगात्तस्माद्-
 वल्कसमा मतिः सुम्बसमं तु भावश्रुतं तस्य तत्पूर्वकत्वस्या(मा)गमे व्यवास्थितत्वादिति तदुन्नयनं युक्तम् ॥ आह च- "ण य दब्ब-
 भावमेत्ते वि, जुज्जाए सोऽसमंजसओ ॥ १५८ ॥" [न च द्रव्यभावमात्रेऽपि युज्यते सोऽसमञ्जसतः ॥] "जह वग्गा सुंवत्तण-सुव्वेति
 सुवं च तं तओणन्नं ॥ ण मई तहा धणित्तण-सुवेइ, जं जीवभावो सा ॥ १५९ ॥" [यथा वल्काः सुम्बत्वमुपयान्ति सुम्बं च तत्
 तोऽन्यत् ॥ न मतिस्तथा ध्वनित्वमुपैति यज्जीवभावः सा ॥] "अह उवयारो कीरइ, पभवइ अत्थंतरं पि जं जत्तो ॥ तं
 तम्मयं ति भणइ, तो मइपुवं जओ भणियं ॥ १६० ॥" [अथोपचारः क्रियते प्रभवत्यर्थान्तरमपि यद्यस्मात् ॥ तत्तन्मथमिति
 भण्यते ततो मतिपूर्वं यतो भणितम् ॥] "भावसुअं तेण मई, वग्गसमा सुंबसरिसयं तं च ॥ जं चित्तिळ्ळण तथा, 'तो सुअपरिवाडि-
 मणुसरइ ॥ १६१ ॥" [भावश्रुतं तेन मतिर्वल्कसमा, सुम्बसदृशं तच्च ॥ यच्चिन्तयित्वा तथा ततः श्रुतपरिपाटिमनुसरति ॥] ॥ ४८ ॥

नन्वेतदभिधानस्य हेतुफलभावेन भेदाभिधानात्को विशेष इत्यत्राह-

दृष्टान्तेनाऽसुनाऽभेदा-श्लिष्टभेदप्रदर्शनम् ॥ विशेषोऽस्य ततो हेतु-फलभावप्रदर्शनात् ॥ ४९ ॥
 हेतुफलभावेन हि भेदमात्रं साध्यते, अनेन तु भेदाभेद इत्यनयोर्विशेषः, तथाहि श्रुतं मत्याभिन्नत्वे सति तद्विन्नं,
 एकद्रव्यत्वे सति तद्वेतुकत्वात्, यद् यदेकद्रव्यत्वे सति यद्वेतुकं तच्चदभिन्नत्वे सति ततो भिन्नं यथा वल्कैकद्रव्यं सुम्बं वल्क-

हेतुवमिति तदभिन्नत्वे सति ततो भिन्नमिति, न च भेदमात्रस्याकाक्षित्वात्वादिधिकाभिधाने निग्रहः एवद्रव्यत्वेनाऽभेदोपस्थितौ कथमभेदे भेद इत्याशङ्क्यापामेतदभिधानाद् अथवाऽभेदे कार्यकारणभाव एव कथं मतिश्रुतयोः ? इत्याशङ्क्येत्यानादेतदभिधानं, तदुच्छेदश्च बल्कसुम्बयोरिवाऽनुकृतान्वयव्यतिरेकयोस्तयोरभेदेऽपि कार्यकारणभावानुमानाद्, न चार्थान्तरं भेदग्राहकहेतुफलभाव-ग्रहौपयिकत्वादेवास्य ॥ ४९ ॥ बल्कसुम्बयोदाहरणान्मतिश्रुतयोर्भेदमभिधायाधारानक्षरतस्तमभिधित्सुः परमतं दूषयति—

अनक्षराक्षरभेदा-दुप्यताव(द्विन्दन्त्य)न्ये मतिश्रुते ॥ तदसत्, साभिलापा य-न्मतिरेचं विलीयते ॥ ५० ॥

मतिज्ञानमनक्षरमेव, श्रुतज्ञानं तु श्रुतरूपमक्षरवदुच्छ्वसित्वादि चानक्षरमित्युभयात्मकमित्यनयोर्भेद इति केचिदाहुः, तत्रैवं सत्यं स्याथुयो पुरो वेति विरुद्धरूपाया इहामेतरुद्धेदप्रसङ्गात्, न हि शब्दनिर्भासं विना विरुद्धत्वं नाम, किञ्चैवमवग्र-इषदीहादीनामन्वयव्यतिरेकयर्मपरामर्शित्वरूपो विवेको न स्यात्, अथ सप्रकारज्ञानत्वेनैव विवेचयत्वं, नतु साक्षरत्वेनेति, ईहादेः सप्रकारत्वेऽपि नाधारानुगतत्वमिति चेत्, तर्हि श्रुतस्यापि साक्षरत्वे प्रमाणमन्वेषणीयं, किञ्च ज्ञानविषययोः स्वरूपविशेष एव प्रकारत्वा, इतीहादौ शब्द एव विशेषः प्रकारत्वाख्यामाविर्भाति कथमस्यानक्षरत्वं, न चातिरिक्तैव प्रकारेति युक्तं, 'धर्मियत्यनातो धर्मकल्पना लघीयसी'इति न्यायेन ज्ञाने शब्दाकारपरिणामरूपाया एव तस्याः कल्पयितुं युक्तत्वात्, तदिदमाह—“अन्ने अण-बखरऽषखर-विसेसजो महसुआं भिदंति ॥ जे महनाणमणबखर-मखखरमियरं च सुयनाण ॥ १६२ ॥” [अन्नेऽनक्षराक्षरविशेषतो मतिश्रुते भिन्दन्ति ॥ यन्मतिज्ञानमनक्षरमक्षरमितरुच्च श्रुतज्ञानम् ॥] “जइ महणबखरऽबिचय, हवेज्ज नेहादजो णिरभिलप्ये ॥ याथपुरिसाइप्पजाय-विवेगो किह शु होज्जाहि ? ॥ १६३ ॥” [यदि मतिरनक्षरैव भवेत्तेहादयो निरभिलाप्ये ॥ स्याथुपुरुपादि-

पर्यायविवेकः कथं तु भवेत् ? ॥ ५० ॥ अथैवं आन्तस्त्योत्तरं निराकुरुते—

श्रुतनिश्चितभावेन, मतिरेषा यदि श्रुतम् ॥ तर्ह्यवग्रहरूपैव, मतिरन्यच्छ्रुतं भवेत् ॥ ५१ ॥

श्रुतनिमित्तमवग्रहादिचतुष्टयमश्रुतनिश्चितमौत्पत्तिक्यादिचतुष्टयं चेति ॥ तत्र चाक्षररूपतया श्रुत-
श्रुते हि मतिद्विधोपदिष्टा श्रुतनिमित्तमवग्रहादिचतुष्टयमश्रुतनिश्चितमौत्पत्तिक्यादिचतुष्टयं चेति ॥ तत्र चाक्षररूपतया श्रुत-
व्यापारात्मकं श्रुतनिश्चितमीहादिकं श्रुतमेव, मतिस्त्वन्वैवेत्यनक्षरमस्येव सेति पराशयोऽयुक्तः, अवग्रहरूपाया एव मतेः
पर्यवसानप्रसङ्गादक्षररूपायाः श्रुतव्यापारात्मकत्वेन श्रुतत्वाद्, आह च— “ सुअनिस्सिअवयणाओ, अह सो सुयओ मओ ण
दुद्धीओ ॥ जइ सो सुअवावरो, तओ किमन्नं मइआणं ? ॥ १६४ ॥” [श्रुतनिश्चितवचनादथासौ श्रुततो मतो न बुद्धेः ॥

यदि स श्रुतव्यापारः ततः किमन्यमतिज्ञानम् ॥] ॥ ५१ ॥ अभिप्रायान्तरं निराकुरुते—

श्रुतोदितविवेकश्चे-न्मतिरेवं श्रुतोच्छिदा ॥ यौगपद्यं द्वयोर्भवे, एकदा चोपयोगयोः ॥ ५२ ॥

यदि हि मत्यभावभिया श्रुतानुसारी ईहादिविशेषोऽप्यक्षरात्मकत्वान्मतिरेवेष्यते तर्ह्यानक्षरमेव श्रुतं मृगयमाणस्य कथं तदा-
शापूर्तिस्तस्यैवभावाच्छ्रुतजन्यस्याप्यक्षरात्मकत्वेन मतित्वाद् । अथ स्थाणुपुरुषविवेककाले तदा मतिः श्रुतं चेत्युभयं स्वीक्रियते केव-
ला तु मतिरनक्षरैव भविष्यतीति चेत्, न, एवं सति उपयोगयौगपद्यप्रसङ्गाद्, एकतरोत्पत्तिस्वीकारे च ‘सावकाशानवकाशयो-
रनवकाशो विधिर्बलीयान्’ इति न्यायेनान्यान्यत्रानवकाशस्य मतिज्ञानस्यैव स्वीकर्तुं युक्तत्वादिति प्राञ्चः ॥ नन्वयं नात्रोपयुज्यते
विधिविषयत्वात्तस्य, तथाहि निर्-सहशब्दयोर्निर्धनः सधन इत्यत्रेवाल्पबहुत्ववाचकत्वाद् ‘बहुविषयादल्पविषयो विधिर्बलीयान्’
इत्यर्थः, एवं च वृक्षैरित्यत्र परमपि ‘एद् बहुस्मभेसि’ इति (सिद्धहेम १-४-४) सूत्रं बहुविषयत्वाद् बाधित्वा पूर्वमप्यल्पविषयं ‘भिस

ऐश्वर्य' इति (२) सूत्रमृषतिष्ठत इत्युपपादितं भवति तथा च परादीनां षड्वचव्याप्तौ सावकाशभिन्नत्वं सङ्कोचकविशेषणं देयमिति
 व्युत्पादितं भवति, एवं च निरवकाशस्थले सावकाशप्रवृत्तेरसाधुत्वज्ञापकतयाऽस्योपयोगो नतु तत्प्रवृत्तिप्रतियन्पकतया, अज्ञेन भ्रान्तेन
 वा ह्यस्य तादृशप्रयोगस्य साधुत्वप्रसङ्गात्, तदसाधुत्वज्ञापकान्तरकल्पने गौरवात्, व्युत्पन्नस्य तथाप्रयोगकारणविषयकतया
 तदुपयोग इत्यपि कथ्यते ॥ किञ्चाऽत्रप्रदस्थले सावकाशं मतिज्ञानमपि कथं कल्पनीयमिति चेत्, न, क्लमश्रुतकारणमावात् क्लम
 मतिज्ञानमप्याद्य, मतिज्ञानमेव तदेत्युपमर्हतीति वात्पर्यात्, अपि चाऽधरानुगता श्रुतनिश्चिता मतिः, अन्या त्वश्रुतनिश्चितेत्यभ्यु-
 पगमे औत्पत्तिक्यादेरपि श्रुतनिश्चितत्वप्रसङ्गादपरिद्वान्तः ॥ आह च—“अहं सुयओ वि विवेगं, कुणओ ण तयं सुअं सुअं
 णत्थि ॥ ओ ओ गुअवायारो, अओ वि तओ मई बग्हा ॥ १६५ ॥” [अथ श्रुततोऽपि विवेकं, कुर्वतो न तन्कृतं श्रुतं नास्ति ॥
 यो यः श्रुतव्यापारोऽन्योऽपि सको मतिर्यस्मात्] “मदकाले वि बहं सुअं, तो सुगवं मइशुओवओगा ते ॥ अहं नेवं एगयरं,
 परज्जओ सुज्जए ण सुअं ॥ १६६ ॥” [मतिकालेऽपि यदि श्रुतं ततो युगपन्मतिश्रुतोपयोगी ते ॥ अथ नैवमेकतरं प्रपद्यमानस्य
 पुन्यने न श्रुतम्] “अहं सुअनिस्सिअमक्खरं-मणुसरओ तेण मइचउकं पि ॥ सुअनिस्सिअमावअं, तुहं तेषि जमक्खरप्पमवं
 ॥ १६७ ॥” [यदि श्रुतनिश्चितमधारमनुसृतस्तेन मतिपत्तुक्कमपि ॥ श्रुतनिश्चितमापयं तत्र तदपि यदधरप्रमयम्] ॥ ५२ ॥

श्रुतान्ध्याससमुद्भूत-क्षयोपशामसम्भवम् ॥ श्रुतानुसारदीनं च-सदेव श्रुतनिश्चितम् ॥ ५३ ॥

श्रुतानुसारदीनं श्रुतनिश्चितमित्युक्ते औत्पत्तिक्यादावतिन्याप्तिस्वद्वाराणाय श्रुतान्ध्यासेति विशेषणं, यद्यपि “भरतिरपरण-

समत्था, तिवग्गसुत्तथगहियेययाला। उभओलोगफलवई विणयससुत्था हवइ बुद्धी।। १४३।।” (आव० भाष्य[भरनिस्तरणसमथो
 त्रिवर्गसुत्तार्थगृहीतसारा (प्रमाण)।। उभयलोकफलवती विनयससुत्था भवति बुद्धिः] इतिवचनाद् वैनयिकयामश्रुतनिश्रितायामपि
 श्रुताभ्यासापेक्षास्ति, तथापि श्रुताद्बुद्धक्षयोपशमजन्यावृत्तिश्रुतानुसारहनिवृत्तिजातिमज्ज्ञानत्वं श्रुतोद्बुद्धक्षयोपशमजन्यत्वाव्य-
 भिचारि तादृशजातिमज्ज्ञानत्वं वा श्रुतनिश्रितत्वमित्यत्र तात्पर्यम्, अत एवाह “किन्तु सकृच्छ्रुतनिश्रितत्वे सत्यपि बाहुल्यमङ्गीकृ-
 त्याश्रुतनिश्रितं तदुच्यत इत्यदोष” इति, इदमेवाभिप्रेत्य चाह भाष्यकारः।। “जह तं सुएण ण तओ, जाणइ सुअनिस्सिअं कंहं
 भणियं ?।। जं सुअकओवयारं, पुब्बिं इण्हिं तयणेक्खं ।। १६८।।” [यदि तत् श्रुतेन न स जानाति श्रुतनिश्रितं कथं भणितं ?।। यच्
 श्रुतकृतोपचारं, पूर्वमिदानीं तदनपेक्षम्] “पुब्बिं सुअपरिकम्मिअ--मइस्स जं संपयं सुआईयं ।। तं निस्सिअमियरं पुण, अणि-
 स्सिअं मइचउक्कं तं ।। १६९।।” [पूर्वं श्रुतपरिकर्मितमतेर्यत्सांप्रतं श्रुतातीतिम् ।। तन्निश्रितमितरत्पुनरनिश्रितं मतिचतुष्कं तत्वा।। यद्यपि
 विशेषणधीत्वेन श्रुतानुसारो विशिष्टश्रुतनिश्रितेऽपि पदधीत्वेन च न श्रुतनिश्रितेऽपि, तथापि श्रुतादवगतमिदमिति प्रतीतिसा-
 क्षिको विषयताविशेष एव श्रुतानुसारोऽत्र ग्राह्यः ।। ५३ ।। नन्वेवं यदि श्रुतनिश्रिताऽश्रुतनिश्रिता वा मतिरवग्रहरूपा निरभिलाषा,
 ईहादिरूपा च सामिलाषा, श्रुतामपि च प्रागुक्तरीत्या द्विविधं तर्हि कोऽनयोर्भेद ? इति सुहृद्भावेन पृच्छाम इति चेत्, उच्यते-
 द्विविधापि मतिस्तस्माद्, द्विरूपैवेति का भिदा ।। तद् द्रव्याक्षरभेदेन, भावनीया भिदाऽनयोः ।। ५४ ।।
 यद्यपि भावाक्षरेणाञ्चग्रहेहादिरूपमतेर्भावद्रव्याक्षराभ्यां च श्रुतस्य द्वैविध्यमापततोऽविशिष्टं, तथापि मतौ पुस्तकादिगतं ताल्वा-
 दिव्यापारजन्यं च द्रव्यश्रुतं नास्त्येव द्रव्यश्रुतस्य द्रव्यमतित्वेनारूढत्वादिति, द्रव्याक्षरेणाऽनक्षरेव मतिः, श्रुतं तु द्रव्यश्रुत-

त्वेनापि रुढं तदपि शब्दरूपमक्षरमयम्, उच्छ्वसितादिरूपं चानक्षरं भावश्रुतमपि विकल्पात्मकत्वाद् भावाक्षरेण साक्षरं, द्रव्याक्षरास्वभावत्वाच्च तेनानक्षरमित्यनयोर्भेदः ॥ तदिदमाह—“ उभयं भावस्वरयो, अणस्वरं होञ्ज वंजणस्वरयो ॥ महानाणं सुचं पुण, उभयं पि अणस्वरस्वरयो ॥ १७० ॥ ” [उभयं भावाक्षरतोऽनक्षरं भवेद्द्रव्यञ्जनाक्षरतः ॥ मतिज्ञानं श्रुतं पुनरुभयमप्यनक्षराक्षरतः] ॥ ५४ ॥ पर्यवसितार्थमाह—

द्रव्यश्रुतव्यवहृते-भावाभावे विभिन्दतः ॥ मतिश्रुते इतरथा, व्यवहारस्य सङ्करात् ॥ ५५ ॥
 मतिज्ञानस्य द्रव्यश्रुतव्यवहाराविपयत्वादेव श्रुतज्ञानाद् भेदः, अन्यथा द्रव्यश्रुतमितिबद् द्रव्यमतिरिति व्यवहारः स्यादर्थाऽ-
 भेदाद्, अथ भेदऽपि मतिकारणे शब्दे द्रव्यमत्तित्वेनाव्यवहार इच्छैव वीजमित्यभेदेऽपि व्यवहर्तुरिच्छैव नियामिकेति चेत्, न, भेदे
 ऽसाधारण्येनापेक्षाया व्यवजिहीषांभीजत्वाद्, अभेदे तदऽसम्भवाद्, एवं च मतिज्ञानं श्रुतज्ञानाद् भिद्यते द्रव्यश्रुतव्यवहारा-
 विपयत्वाद्, अवधिज्ञानवत्, श्रुतज्ञानं वा मतिज्ञानाद् भिद्यते द्रव्यश्रुतव्यवहाराविपयत्वाद्, व्यतिरेकव्यव्यादिदृष्टान्त इति
 प्रयोगः । न च द्रव्यश्रुतव्यवहाराविपयत्वं शब्द एवेत्यपहर्षमत्वं हेतोस्त्वयात्वेऽपि हेतौ पक्षीयसाध्यान्याथानुपपत्तिप्रतिसन्धानेन
 पक्षीयसाध्यसिद्धेः, अत एव जलचन्द्रेण नभश्चन्द्रानुमानमितिप्राञ्चः ॥ अस्तु वा द्रव्यश्रुतव्यवहारघटककारणतानिरूपितकार्य-
 वाशालित्वादिति हेत्वर्थः ॥ ५५ ॥ उक्तोऽक्षरानक्षरेभेदान्मतिश्रुतयोर्भेदः, अथ सूक्तेरभेदाद्यमभिधित्सुल्लदर्थमुपन्यस्यापाततो दृश्यति-

स्वपरश्चासिद्हेतुत्वा-तयोर्भेदान्मतिश्रुतयोर्भेदः, अथ सूक्तेरभेदाद्यमभिधित्सुल्लदर्थमुपन्यस्यापाततो दृश्यति-
 द्रव्याक्षररूपस्य श्रुतस्य परप्रतीतिजनकत्वान्मेतेस्तु तदभावेनात्ममात्रप्रत्यायकत्वान्मूकामूकयोस्व तयोर्भेदमन्येऽभिदधति,

तच्चिन्त्यम्, यतः श्रुतज्ञानं हि न स्वतः परप्रत्यायकं किं तु श्रुतज्ञानकारणे शब्दे तदुपचारं कृत्वा तस्य परप्रत्यायकत्वमभिधीयत
 इति परत एव तत्तथा, एवं च करवक्त्रसंयोगादिका अपि चेष्टा अनक्षररूपत्वेन मतिहेतुतां भजन्त्यः परस्मिन् भुजिक्रियादिप्रती-
 ति जनयन्ति, इति मतेरपि परतः परप्रत्यायकत्वमविशिष्टम् । आह च—“सपरपचायणओ, भेओ मूएतराण वाऽभिहो ॥ जं
 मूअं मइनाणं, सपरप्पचायणं सुत्तं ॥ १७१ ॥” [स्वपरप्रत्यायनतो भेदो मूकेतरयोऽरिवाभिहितः ॥ यद् मूकं मतिज्ञानं, स्वपरप्रत्यायकं
 मूअं] “सुअकारणंति सद्दो, सुअमिह सो य परवोहणं कुणइ ॥ मइहेअवो वि हि परं, वोहिति कराइचेट्टाओ ॥ १७२ ॥”
 [श्रुतकारणमिति शब्दः, श्रुतामिह स च परवोधनं करोति ॥ मतिहेतवोऽपि हि परं बोधयन्ति करादिचेष्टाः] “न परप्पवोहयाइ,
 जं दोवि सरूवओ मइसुआइं ॥ तक्कारणाइं दोण्ह वि, वोहिति तओ ण भेओ सिं ॥ १७३ ॥” [न परप्रवोधके यद् द्वे अपि
 स्वरूपतो मतिश्रुते ॥ तत्कारणानि द्वयोरपि बोधयन्ति ततो न भेदोऽनयोः ॥] ॥ ५६ ॥ वस्तुस्थितिमुपदर्शयति—
 परप्रत्यायने शब्दो, ह्यसाधारणकारणम् ॥ चेष्टाऽपि शाब्दहेतुर्वा (त्वात्), तदियं युज्यते गतिः ॥ ५७ ॥
 यद्यपि द्रव्यश्रुतं श्रुतज्ञानं जनयितुमान्तरिकान्मतिविवर्तनवग्रहेदीन् जनयति तथाप्यक्षररूपतया मुख्यत्वात् श्रुत-
 ज्ञानस्यैव तदसाधारणं कारणं, करादिचेष्टास्तु न मतिज्ञानस्यैवासाधारणं कारणं, ‘भोक्तुमिच्छत्ययम्’ इत्यादिश्रुतानुसा-
 रित्विकल्पस्यापि जनकत्वात्, अथाऽऽचारादिपुस्तकाक्षरस्य गुरुजनोदीरितशब्दस्य वा श्रुतस्य यथा श्रुतस्य यथा श्रुतस्य साधारण-
 कारणानां क्षायिकज्ञानदर्शनचारित्राणां कारणत्वं न तथा परप्रत्यायिकानां चेष्टादीनामिति विशेषः ॥ वस्तुतः शब्द-
 स्यैव चेष्टादीनामप्यर्थविशेषेण सह सम्बन्धग्रहात्पदार्थोपस्थितिद्वारा शाब्दप्रतीतिजनकत्वमेव, न तु मतिज्ञानजनकत्वं,

अत एव शब्देदीर्णतामर्थ्याभावे प्रतिषिद्धिपिपत्रस्तथा तथा चेष्टामाना दृश्यन्ते, न च चेष्टादिना व्याप्तिप्रतिसन्धानपुरस्सरामनु-
 मितिरिव जल्पन्ते, न तु शब्दबोध इति वाच्यम्, एवं सति शब्दादप्यर्थप्रतीतिरनुमानेनैवेति गतं शब्दप्रमाणचर्चयैव ॥
 अथ शब्दबोधे पदोपस्थित एवार्थो भासते नतुपस्थितमात्रं, अन्यथा घटपदात्सम्बन्धितयोपस्थितस्याकाशस्य शब्दबोधप्रवेद्य-
 प्रसङ्गात्तथा च चेष्टोपस्थितोऽर्थः कथं शब्दबोधे निविद्यतामिति चेत्, न, सङ्केतग्रहार्थीनोपस्थितिकस्यैव तत्रवेदानियमात्,
 अथ चेष्टादिना शब्दानुमानादेव शब्दबोधस्तस्यैव तद्वेतुत्वेन कल्पत्वाद्, अन्यथा लिप्यक्षरादेरपि तद्वेतुत्वकल्पने गौरवादिति,
 तद्विदमभिमतेत्योक्तं "प्रयत्नजन्या शरीरत्ववयवक्रिया चेष्टा सा च नाद्यशास्त्रादिसमयबलेन पुल्याभिप्रायविशेषं अर्थविशेषं च
 गमयन्ती नागमाद् मिथते लिप्यक्षरादर्थप्रतिपत्तिवदिति" इति चेत्, न, चेष्टायाः शरीरत्वचित्त्वेन शब्दस्य चाऽऽकाशशृचित्त्वेन
 तत्र व्याप्तिग्रहासम्भवाद्, चेष्टया तदभिप्रायस्यः शब्दः कल्प्यते, इत्यपि वार्तम् ॥ आकाशं घटमानयेतिशब्दवदित्यनुमित्याद्याक-
 लितशब्दस्यैव तस्य स्वत्वानुपस्थितत्वेन शब्दबोधोपाहेतुत्वाद्, किञ्चितादृशव्याप्तिप्रतिसन्धानं मिनापि चेष्टाद्वाराहत्यार्थप्रतीति-
 दर्शनात्तस्याः स्वतन्त्रतयैव हेतुत्वं युक्तम्, अथ चेष्टाजन्यज्ञानस्य शब्दत्वे शब्दात्प्रत्येमीति तत्र प्रतीतिः स्यान्न तु संज्ञया
 प्रत्येमीति चेत्, न, तस्य ज्ञानस्य शब्दत्वेऽपि शब्दजन्यत्वात्, तादृशप्रतीतौ शब्दजन्यत्वस्य नियामकत्वात्, अत एव चेष्टायां
 लक्षणाभावेऽपि व्यजनयैव बोधकत्वमित्यालङ्कारिकाः ॥ तदिदमखिलं चेत्सि निघाय बभाषे भगवान् भाष्यकारः—
 " द्रव्यसुश्रमसाहारण-कारणञ्चो परविशोदयं हुजा ॥ रुटं वि च द्रव्यसुपं, सुअं वि रुटा ण द्रव्यमई ॥ १७४ ॥ " [द्रव्यशुन-
 मसाधारणकारणतः परविशोदयकं भवेत् ॥ रुटमिति वा द्रव्यशुतं शुतमिति रुटा न द्रव्यमतिः ॥] " सा वा सदत्थो धिय, तथा

त्रि जं तंमि पचओ होइ ॥ कत्ता वि हु तदभावे, तदभिप्याओ कुणइ चिहं ॥ १७५ ॥” [सा वा शब्दार्थ एव तथापि यत्तस्मिन्प्रत्ययो भवति ॥ कर्तापि खलु तदभावे तदभिप्रायः करोति चेष्टाम् ॥] अत्र शब्दार्थ इति शब्दो वस्तुः समुदीरितवचनरूपस्तस्यार्थः शब्दार्थः श्रोतृगतज्ञाने प्रतिभासमानस्तदाभिधेयवस्तुस्वरूपः श्रुतज्ञानमिति तात्पर्यं, तथा च कारणे कार्योपचार आश्रयणीय इति हृदयम् ॥ वस्तुतः शब्दस्यार्थः प्रयोजनमिति सम्मुख एवार्थः ॥ ननु मूकैरभेदस्याऽवधारणगर्भोऽयमर्थः कृतो न स्याद्यत् श्रुतज्ञानं मुखरमेव मतिज्ञाने तु न नियम इति चेत्, न, श्रुतज्ञानस्यापि सर्वस्यामुखरत्वादनन्तभागस्यैव निवन्धादि-योग्यतया मुखरत्वोक्तौ चाऽभिलाष्यानभिलाष्यविषयविभागादनतिरेकप्रसङ्गादितिदिद् ॥ ननु तथापि खपरप्रत्यायकत्वाऽप्रत्यायकत्वाभ्यां मतिश्रुतहृतूनामेव विशेष उक्तो न तु मतिश्रुतयोः । न च श्रुतमपि शब्दप्रयोगद्वारा परप्रत्यायकमितिवाच्यम्, मतिज्ञानस्यापि तद्द्वारा तथात्वादितिचेत्, न, स्वकारणद्वारा परस्मै स्वसमर्पकत्वस्य विशेषकत्वात् । अमार्गविक्रमिदमभेदकमिति चेत्, न, तद्वाती-यत्वस्य सार्वात्रिकस्य भेदकत्वात् ॥ ५७ ॥ उक्तो मूकैरभेदान्मातिश्रुतयोर्भेदस्तत्प्रतिपादनेन च कृतं सर्वप्रकारैर्भेदनिरूपणमित्याह—

मिथो मतिश्रुतभिवा, तदेवं सर्वहेतुभिः ॥ दिगा प्रदर्शिताऽकम्प-सम्प्रदायपवित्रया ॥ ५८ ॥

स्पष्टः ॥ नवरं प्रदर्शितेति कप्रत्ययचलन मतिश्रुतभेदस्य सिद्धत्वज्ञानेन प्रतिपन्वकजिज्ञासानिवृत्त्या मतिस्वरूपनिरूपण-प्रयोजकजिज्ञासा शिष्याणां कृता भवति ॥ ५८ ॥ सविचरणे श्रीज्ञानार्णवप्रकरणे प्रथमस्तरद्गः सम्पूर्णाः ॥

प्रौढिं ये विबुधेषु जीतविजयप्राज्ञाः परामैयरू-स्तत्सातीर्थ्यभृतो नयाविजयप्राज्ञाः अयन्ति अयम् ॥
तेषां न्यायविशारेदेन शिशुना ज्ञानार्णवे निर्म्मिन्ते, पूर्णं भाग्यवचोमुत्तरतिनरा-माद्यस्तरद्गोऽभवत् ॥ १ ॥

ग्रन्थान्तरं रत्नजिघृक्षयाऽन्ये, जडास्ताडागं परिशीलयन्ति ।
रत्नाकरं जैनचर्योररस्यं, वयं तु भाष्यं परिशीलयामः ॥ २ ॥

नमोऽस्तु भाष्यकाराय, भगवन्मतभानये ॥ पराहतेषु तर्केषु, भाष्यजीवातुदायिने ॥ ३ ॥

॥ इति श्रीशान्तेने न्यायविचारद्विरचिते मतिशुभेद्विस्तारधिकार प्रथमस्तरङ्गे ॥ सम्पूर्णं ॥

अथ द्वितीयस्तरङ्गः ॥ अथावसरसरङ्गत्वा मतिज्ञाननिरूपणं प्रतिजानीते ।
भेदपर्यायसुख्यक्त-मथ तत्त्वनिरूपणात् ॥ निरूप्यन्ते मतिज्ञान-मुद्देशक्रमसङ्गतम् ॥ १ ॥ ५९ ॥

अथ ' यथोदेशं निर्देश ' इति न्यायात् पूर्वं मतिज्ञानमुद्दिष्टमिति तदेव पूर्वं निर्दिश्यते, एवं चोद्देशिच्छयोद्देशक्रमः, उद्देश-
प्रमाण निर्देशक्रम इति लभ्यते उद्देश इत्यनिर्देशुऽपीच्छैव न्यायिकाऽसाम्प्रदायिकत्वेन बलवदनिष्टानुबन्धित्वज्ञानाच्च नोद्देशक्रमवि-
परीतक्रमेण निर्देशेच्छेति तु युक्तं, अत्राऽथेत्यनेन प्रतिबन्धकजिज्ञासापगमलक्षणाऽवसरमङ्गनिर्घोष्यते, तथा चासङ्गताभिधान-
शंभु निवर्तिता भवति, प्रतिज्ञया च शिष्यावधानं कृतं भवति । तथाह च भाष्यकारोऽपि--"मद्भुजनाणविसेसो, भणिओ
बहु बखुणादेभण्णं ॥ पुच्चि आभिणियेदिय-मुदिदं तं परुविस्तां १७६ ॥" [मतिशुतज्ञानविशेषो भणितस्तल्लक्षणादिभेदेन ॥ पूर्वमा-
भिनिचोधिक्खुमिदिदं तत्तरुपयिय्ये] ॥ १ ॥ तत्र निरूपणं तावत्तत्त्वेभदपर्यायैः कर्तव्यं तत्र तस्य भावस्तत्त्वमिति निरूप्यया तत्रैव सामा-
न्यलक्षणं तत्र पूर्वं कृतमेवेति भेदनिरूपणमवसरग्रासे चिकीर्षुराह--

श्रुतनिश्चितमन्यच्च, तद्वृद्धिघाटचग्रहाविभिः ॥ औत्पत्तिरन्यादिकैर्भेदे-स्वकैकं स्यात्तदुच्यते ॥ २ ॥ ६० ॥
 तन्मतिज्ञानं द्विविधं श्रुतनिश्चितमश्रुतनिश्चितं च, तत्स्वरूपं च प्रागुक्तं, तदपि प्रत्येकं चतुर्विधं, श्रुतनिश्चितमवग्रहोत्पाय-
 धारणालक्षणं, अश्रुतनिश्चितञ्चौत्पत्तिकी-वैनायिकी-कार्मिकी-परिणामिकीलक्षणं चेति, यद्यप्यश्रुतनिश्चितेऽप्यवग्रहादिकर्मनि तयापि-
 'असाधारणेन व्यपदेश' इति न्यायादित्थं विभागः प्रदर्शितः ॥ २ ॥ आदिपदेन मंधिष्योपदर्शनं प्रभेदं प्रपञ्चयति-

भिदाश्च ताश्चतस्रोऽव-ग्रहेहापायधारणाः ॥ औत्पत्तिकी वैनायिकी, कार्मिकी पारिणामिकी ॥ ३ ॥ ६१ ॥
 स्पष्टः ॥ नवरं पारिणामिकीत्यस्यन्ते चेतीतिशेषः, अत्र च श्रुतनिश्चिताधिकारादवग्रहादिभेदानामेवाधिकारः ॥ आह च निर्दु-
 च्छिकारः- "उग्रह-ईह-वायो य, धारणा एव ह्येति चत्वारि ॥ आभिषिक्तोद्दिशानास्य, भेदवत्त्वं नमानेण ॥ ७८ ॥" [अवग्रह
 ईहाऽपायश्च धारणैव भवन्ति चत्वारि ॥ आभिषिक्तोद्दिशानस्य भेदवत्त्वं नमानेण], अत्र चरुगोत्रग्रहोत्पादेः पर्यायन्यायनिर्गमेन
 स्वातन्त्र्यप्रदर्शनार्थः, तत्रदर्शकत्वं चास्य भेदार्थेत्तादात्म्यं, अनुशास्यं च 'चायो' इति, एवकारश्च अवगृहीतमेवेति
 ईहितमेव निधीयते, निश्चितमेवावधार्यत इति क्रमयोननाथः ॥ भेदा एव वदन्ति निश्चिन्यन्तुचरुष्याणि भेदास्त्विति, तेन भेदस्य
 पदार्थान्तरत्वनिरासः, समासेनेति विल्लेखोपि क्रमानामपि सम्भवादिति भावः ॥ ३ ॥ अवग्रहादीनां तद्व्यवहार-

अपत्रग्रहोऽवग्रहः स्या-दीहा भेदगोचरपणम् ॥ इवमेवेत्यपयोगे धी-धारणा तद्वनिश्च्युतिः ॥ ४ ॥ ६२ ॥
 अपकृष्टः मामान्यमानावभासी ग्रहोऽवग्रहो निष्प्रकारं ज्ञानमित्यर्थः, भेदगोचरणं तद्व्यापानयव्यतिरेक्यभेदमन्वयस्यव्यवहारमीदृश-
 इदमित्येमेवेत्यवधारणमपायो, निश्चिताऽर्थविन्त्युतिधारणा, अविन्त्युतिस्मृतिव्यवहारान्तराणां दिशुणामपि भागानां विन्त्युतिरेकित्वा-

स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्यनिश्चयात्मकं संशयमेवेहां केचिदुपयन्ति, ते आन्ताः, ज्ञानाधिकारेऽज्ञानरूपाया ईहाया उपन्यासायोगाद्, आह च—“ईहा संसयमेतं, केई न तयं तथो जमन्नाणं ॥ मइनाणंसा चेहा, कहमन्नाणं तई जुत्तं ॥ १८२ ॥” [ईहा संशयमात्रं केचिन्न तस यदज्ञानम् । मतिज्ञानांशेहा-कथमज्ञानं सा युक्तम्] संशयेहयोर्वैलक्षण्यं न धीक्षामहे इति चेत्, सोऽयं पुरुषदोषो न तु वस्तु-दोषस्तयोर्भेदस्यानुभविकत्वात्, तथाहि ‘एकत्र विधिनिषेधोभयज्ञानं संशयः’ ‘हेतूपत्तिव्यापारप्रवणं ज्ञानमीहा’ इति लक्षणभेदा-दनयोर्भेदः, यदाह—“जमणेगत्थालवण-मपज्जुदासपरिक्कुटियं चित्तं ॥ सेय इव सब्वप्पयओ, तं संसयरूचमण्णाणं ॥ १८३ ॥” [यदने कार्थालम्बनमर्षुदासपरिक्कुटितं चित्तम् ॥ शेत इव सर्वात्मतस्तत्संशयरूपमज्ञानम्] “तं चिय सयत्यहेऊ-ववत्तिवावारतप्परममोहं ॥ भूआभूअविसेसा-याणच्चायाभिमुहमीहा ॥ १८४ ॥” [तदेव सदर्थहेतूपत्तिव्यापारतत्परममोघम् ॥ भूताभूतविशेषादानत्यागाभि-मुखमीहा] अत्रानेकार्थालम्बनमित्यत्रालम्बनपदेनैकालम्बनत्वविवक्षणाद्, अनेकार्थपदेन विरुद्धार्थत्वलाभाद्, “एकविशेष्यकं विरुद्ध-धर्मप्रकारकं ज्ञानं संशय” इति लक्षणं, अपर्षुदासपरिक्कुटितमिति च स्वरूपाभिधानानुपलक्षणादविधिपरिक्कुटितत्वमपि द्रष्टव्यं, ‘सय’ इत्यादि च, सं सर्वात्मना शेत इवेति संशय इति व्युत्पत्त्यर्थाभिधानं, अत्र विरुद्धनानार्थमप्रकारकत्वं परस्परग्रहप्रति-बन्धग्रहविषयतावच्छेदकनानार्थमप्रकारकत्वं विवक्षितं, तेन तदभावव्याप्तिपर्यवसायिनो विरोधस्य संशयेऽभोनेऽपि न क्षतिः, न वा इदं रजतमेतद्रूपवच्चेति ज्ञानस्य संशयत्वापत्तिः, यत्तु ‘एकधर्मिकतत्तदभावोभयप्रकारकज्ञानमेव संशय’ इति, तत्र, अयं स्थाणुः पुरुषो वेति भावाभावानात्मकविरुद्धधर्मद्वयप्रकारकज्ञानस्यापि संशयत्वात्, तत्र चतुष्कोटिकसंशयस्यासिद्धत्वादिति दिग् ॥ यच्च ज्ञानं स्वार्थहेतूपत्तिव्यापारतत्परं तदीहा, भूताभूतेत्यादिकं च स्वरूपकथनं, तत्र हेतुव्यापारः स्थाणुरयं वल्ल्युपसर्पणकाकादि-

निलयादित्याकारः, उपपत्तिव्यापारश्च सम्भवपर्यलोचनं यथा दूर्यास्तसमये महति तमिस्त्रे स्थाणुरयं सम्भाव्यते नतु पुरुषः, तस्यासम्भवादिषि, न चाशुनधारज्ञाने कथमेतावत्पर्यलोचनमिति वाच्यं, ईहाया बहुसामयिकत्वाद्, अत एव बहुकालममुमर्थमनुम-
चामीति प्रतीतिः सद्व्यगच्छते, एवञ्च हेतूपपत्त्योः परमार्थत एकरूपत्वात्तत्संशयविरोधितद्व्यप्यार्थमवचाज्ञानमेव तदीहित्यायाति,
तत्संशयविरोधिता च तद्भावानवगाहित्वेन विवक्षितेति न व्याप्यव्याप्यवत्तापरामर्शप्रसूतव्याप्यवचानुमितेरपायरूपाया ईहा-
त्वापीचिः, तत्संशयनिवर्धकापायानुसूलपरामर्शत्वं चेहालक्षणं, तेन न तर्काद्यतिव्याप्तिः, स्यादेतत्, तद्भावाप्रकारकत्वे सति तत्प्रकारकं
ज्ञानं निश्चयः, स एव चापायः, ईहापि संशयभिन्नत्वात्तादृश्येवेतीहापाययोः को भेदः ? इति चेत्, न, इदमित्यमेवेत्यनुभवसाधिक-
विषयताविशेषवतोऽपायादतादृश्या ईहाया भिन्नत्वात् । तादृशविषयताभावः संशयत्वेन व्याप्त इति चेत्, न, अबग्रहेण व्यभिचारात्,
स्पष्टज्ञानत्वविशिष्टः स वशेति चेत्, न, तादृशव्याप्तौ भानाभावाद्, अपि चासुमर्थं विचारयामि, असुमर्थं च निश्चिनोमीति प्रतीतिभ्या-
भीहात्वापायत्वयोः स्फुटमेव स्वतन्त्रतया भानमिति दिग् ॥ ६ ॥ अपायधारणागतप्रतिपत्तिनिरासाय परमतमुपदर्शयति—

केचिदन्यविशेषस्याऽऽभायव्ययसितिं जगुः ॥ अपायमिदमेवेति, निश्चयं धारणां पुनः ॥ ७ ॥ ६५ ॥

‘ववसापमि अवाजो’ इत्यत्र विशेषेण एककोटिव्याप्यधर्मोभावश्रकारोणावसायो ज्ञानमिति यथाश्रुतार्थभ्रान्ताः पुरपत्वव्याप्य-
श्रि. कण्डूयनादिधर्माभाववानयमित्यादिज्ञानमपायं, ‘घरणं पुण धारणं विति’ चि यथाश्रुतार्थभ्रान्ताश्च तदुत्तरोत्पन्नं स्थाणुरेवाऽ-
यमित्यादिज्ञानं धारणां केचिदाहुः ॥ आह च—“केइ त्वमाविसेसा-वणयणमिचं अपायमिच्छंति ॥ सम्भूयत्यविसेसानवधारणं धारणं
विति ॥ १८५ ॥” [केचिचदन्यविशेषापानयनमात्रमपायमिच्छन्ति ॥ सद्वृत्तार्थविशेषावधारणं धारणां भवेते ॥] ॥७॥ तद्व्ययति—

अन्वयाद् व्यतिरेकाद-प्यन्वयव्यतिरेकतः ॥ अपायस्योदयात्तन्नो, भिदाः पञ्च स्युरन्वया ॥ ८ ॥ ६६ ॥
 अन्वयधर्मवत्तज्ञानाद् व्यतिरेकधर्मवत्तज्ञानाद्भयधर्मवत्तज्ञानाच्चाविशेषेणहीतापायस्यैव प्रवृत्तेरसद्भूतधर्मनिर्पेधाकलनमहिा,
 तज्जन्यनिश्चयथापायः, परिमित्युक्तेऽन्वयधर्मगवेषणजन्या धारणा न स्यात् । आह च- "कासइ तयन्नवरेग-मेत्तओवगमणं भवे
 भूए ॥ सब्भूअसमन्नयओ, तदुभयओ कासइ ण दोसो ॥ १८६ ॥ सब्वो वि य सोवाओ, भए वा हाति पंच वत्थूणि ॥ आहवंचिय चउहा,
 मई तिहा अन्नहा होइ ॥ १८७ ॥" [कस्यचित्तदन्यव्यतिरेकमात्रतोऽवगमनं भवेद् भूते ॥ सद्भूतसमन्वयतस्तदुभयतः कस्यचिन्न
 दोषः ॥ सर्वोऽपि च सोऽपायो भेदे वा भवन्ति पंच वस्तूनि ॥ आहैवमेव चतुर्धा मात्तस्त्रिधाऽन्यथा भवति ॥] ननु स्थाणुत्व-
 व्याप्यवक्रकोटरादिमानयमित्यन्वयधर्मज्ञानात् स्थाणुरेवायमित्यपायोस्तु पुरुषत्वव्याप्यकरचरणाद्यभाववानयमितिव्यतिरेकधर्म-
 ज्ञानानु कथं सः; नहि तदभावोऽन्वयेन व्यतिरेकेण वा स्थाणुत्वव्याप्यो घटादौ व्यभिचारात्, न च पुरुषत्वव्याप्यकराद्यभाववत्ता-
 निश्चयादेव पुरुषत्वाभावज्ञानाद्भावप्रतिपत्तिः, व्यापकाभावज्ञाने व्याप्याभावज्ञानावश्यंभावनिमित्तमादिति वाच्यम् । एवं सत्ययं न
 पुरुष इत्यपायेऽपि अयं स्थाणुरेवेत्यपायाऽभावात्, न चोक्ताभावविशिष्टसाधारणधर्मवत्तज्ञानमेव तदपायजनकमिति वाच्यम्, संशय-
 हेतोः साधारणधर्मवत्तज्ञानस्य तदानीमननुसरणादितिचेत्, न, एककोटिनियतधर्मभावज्ञानस्याप्यपरकोटिनिश्चयकत्वाद्, अय-
 वोक्ताभावज्ञानानन्तरं पुरुषत्वाभावज्ञानात्तद्विशिष्टसाधारणधर्मवत्तज्ञानादेवायं स्थाणुरेवेति निश्चयस्तत्र तावदालोचनरूपाया ईहाया
 अनुभवसिद्धत्वादिति दिग् । ननु व्यतिरेकधर्मगवेषणमीहित्यस्य व्याप्यधर्मवत्तज्ञानमपायोऽसावित्यर्थः, तच्चान्वयेन व्यतिरेकेणा-
 न्वयव्यतिरेकेण वास्तु, तज्जन्ययथाभूतार्थज्ञानं तु धारणा इत्युक्तौ को दोषो येन स्वमतव्यावर्णनमेव भ्राजमानं भवेत्, उच्यते, व्याप्य-

धर्मव्यवसितेर्जायमानो निश्चयो यदि धारणाख्यामाविश्रुयापदा स्मरणस्यादुरुपह्नवत्वेनानग्रह ईहाऽपायो धारणं स्मरणञ्चेति मति-
 ज्ञानस्य पञ्च भेदाः प्रसज्युः, एवञ्चागमविरोधः, किञ्चैवं धारणाजनकं व्याप्यधर्मवशाद्धानमपाय एवेहीहासंशय एव स्यात्तथा-
 चोक्तदोषप्रसङ्गः । अथ व्यतिरेकधर्मज्ञानाख्यायमानो निश्चयोऽपायोऽन्यधर्मज्ञानाख्यायमानस्तु धारणेति चेत्, न, उभयधर्म-
 ज्ञानाख्यायमानस्य निश्चयस्योभयरूपत्वप्रसङ्गादुक्तदोषप्रसङ्गाच्च, एतेन व्यतिरेकधर्मावगाही निश्चयोऽपायोऽन्यधर्मविगाही तु
 धारणेत्यपि निरस्तम् ॥ ८ ॥ ननु धारणा नामाऽविश्रुतिस्मृतिस्त्वविवासनालक्षणं मतिभेदान्तरं नास्तीत्यपायविशेष एव न इति
 न मम भेदपञ्चकप्रसङ्गो व्यक्तिभेदमभाट्य जातिभेदान्त्येप्यनिष्ठानां मयतामेष प्रस्तुत भेदप्रयमस्या इत्याद्यङ्कते—
 अविश्रुतिरपायो हि, संस्कारो ज्ञानमेव न ॥ अन्योऽपायः स्मृतिस्तेन, चतुर्भेदा मतिः कथम्? ॥९॥६७॥

इह तान्द्रुपटादिके वस्तुनि अग्रहैहापायरूपतयान्तर्मुहूर्धिक एवोपयोगो जायते तत्रापायोरप्युत्तरं उपयोगसातत्यलक्षणा
 चाऽविश्रुतिर्भवद्भिः स्वीक्रियते सा तावत्तावत्कालीनापायस्वरूपात्प्रतिरिच्यते नहि कालभेदेन वस्तुभेदो नाम क्षणमद्दृग्प्रसङ्गात्
 या चोपयोगोपरमे सति संख्येयमंख्येयं वा कालं वासनाऽवच्छिद्यत इत्यन्युपगम्यते सा किं वस्तुविकल्पो वा स्मृतिज्ञानावरण-
 कर्मथयोपद्रवो वा तज्ज्ञानजननशक्तिर्वा, नाद्य एतापन्नं कालं तद्भ्रुविकल्पायोगात्, नोत्तरो अज्ञानरूपत्वेन तस्य मति-
 भेदत्वाऽसम्भवाद्, या चानुभूतस्य कालान्तरोपयोगलक्षणस्मृतिरतिरिच्यते साप्यन्यधर्मेणापि निश्चयोऽपाय एवेति त्वदभ्यु-
 परमादपायान्तरेमेवेति अवग्रह ईहाऽपायश्चेति तिस्र एव मतेर्भिदाः सम्भवन्तीति कथं न विभागवाक्यविरोधः । आह च-
 " काशुनजोगाम्मि धिर्दे, पुणोवओगे अ सा लओवाओ ॥ हो एत्थि धिर्दे ॥ ९ ॥ [कालुपयोगे धृतिः पुनरुपयोगे च

सा यतोऽपायः ? ॥ ततो नास्ति धृतिः ॥ १८८ ॥]ति ॥ ९ ॥ अत्रोच्यते—

अविच्युतिर्ज्ञानधारा, वासना ज्ञानकारणम् ॥ स्मृतिश्चैदं तदेवेति, धीरतः किञ्चु दृषणम् ॥ १० ॥ ६८ ॥

यत्तावदुक्तं उपयोगसातत्यलक्षणाऽविच्युतिरपायान्नातिस्थित इति, तदयुक्तम्, प्रथमापायोत्पत्त्युत्तरं क्वचिदुत्पद्यमानस्य
स्थानुरेवायं स्थानुरेवायमित्याकारस्यान्तर्मुहूर्तमविच्युतस्य धारात्राहिकापायसन्तानस्य प्रथमापायादभ्याधिकत्वात्, न च गृहीत-
ग्राहित्वादस्याप्रामाण्यं, अन्यान्यकालविशिष्टत्वेन स्पष्टस्पष्टतरस्फटमभिनिधर्मकवासनाजनकत्वेन वा भिन्नस्यैव वस्तुनो ग्रहणा-
दिति प्राञ्चः, वस्तुतो गृहीतग्राहित्वं नाऽप्रमात्वे तन्नं, अपि तु 'तदभाववति तत्प्रकारकत्वम्' इति न तस्याप्रामाण्यं इति दिग् ॥
वासना च यद्यपि स्वतो न ज्ञानं तथाप्यपायकार्यत्वात्स्मृतिकारणत्वाद्योपचारवस्तस्य ज्ञानत्वं, 'इदं वस्तु तदेव, यत्प्रागुपलब्धं
मया' इत्याकारिका स्मृतिरपि वस्तुनिधयमात्रफलादपायादतिरिच्यते, पूर्वोपरदर्शनानुसन्धानरूपा हि सति, तस्मादविच्युतिस्मृति-
वासनालक्षणानां तिसृणामपि धारणानां व्यवस्थितत्वान्न विभागव्यायातः । आह च— "भण्णइ इदं तदेवेति जा बुद्धी ॥ १८८ ॥ नणु
साऽवायवमहिजा, जओ अ सा वासणाविसेसाओ ॥ जा याऽवायाणन्तर—मविच्युई सा धिई णाम ॥ १८९ ॥" [भण्यते इदं तदेवेति या
बुद्धिः ॥ ननु साऽपायाम्यधिका यतश्च सा वासनाविशेषात् ॥ या चापायानन्तरमविच्युतिः सा धृतिर्नाम] यदि चोक्तेरीत्याऽपाय-
विशेष एव धारणाभ्युपगम्यते स्मृतिरपि चाधिकाऽभ्युपेयते तदा भेदपक्षप्रसङ्गो वन्नलेपापत एव ॥ आह च— " तं इच्छंत्तस्स तुं,ं,
वत्थुणि य पंच, नेच्छमाणस्स ॥ किं होउ सा अभावो, भावो नाणं व तं करं ॥ १९० ॥" [तामिच्छतस्तत्र वस्तुनि च पंच,
नेच्छतः ॥ किं भवतु साऽभावो भावो ज्ञानं वा तत्कतरत्] ननु भवतामपि धारणानां विरूपत्वाद्द्विमाणातिक्रम इति चेत्, न,

धारणात्वेन सर्वात्सामर्थ्येकीकृत्य ग्रहणाद्, यथा द्विरूपयोराप्यवग्रहयोरवग्रहत्वेन ग्रहणम्, आह च-“तुभ्यं (जसं) बहुपरमेष्वा, मणर माई होद धिररदुत्ताओ ॥ भमर न जाऐभेओ, इहो मज्जं जहा तुज्जं ॥ १९१ ॥” [तव बहुतरभेदा भणति मतिर्भवति घृतिरदुत्वात् ॥ भण्यते न जातिर्भेद इहो मम यथा तव ॥] “सा भिक्खलखणा विट्ठु, धिरसामभेण धारणा होर ॥ जह उग्गहो दुरुवो, उग्गहसामभओ इत्थो ॥ १९२ ॥” [सा भिक्खलयणापि खलु घृतिसामान्येन धारणा भवति ॥ ययाज्जवग्रहो द्विरूपोऽवग्रहसामान्यत एकः] नन्वपायसन्धतिरूपाऽविच्युतिः कथं धारणेति चेत्, अपायजन्यत्वादारयामीत्यनुभवान्ध, स्मृतेरिध प्रत्यभिज्ञाया अपि धारणात्वाचिसृणां धारणात्वां ग्रहणे न्यूनत्वमिति चेत्, न, स्मृतिपरदेन तथाविषयकज्ञानविक्षेपप्रारणा-दिति दिग् ॥ १० ॥ तदेवं विप्रतिपत्तीनिराकृत्य विभागं व्यवस्थाप्य प्रागुरिष्टमवग्रहं निरूपयति-

तत्र द्विधाऽवग्रहः स्याद्-व्यञ्जनायावलम्बना ॥ तत्रेन्द्रियार्थसम्बन्धो-व्यञ्जनावग्रहः स्मृतः ॥ ११ ॥ ६९ ॥

तत्रावग्रहेहापायादियु मतिर्भेदेषु, अवग्रहो द्विविधो व्यञ्जनायग्रहोऽर्थावग्रहश्च, तत्र प्रथमोपदिष्टत्वाद् व्यञ्जनावग्रहः प्राग्निरूपणीय इत्यत आह तत्रेति, आह च-“तत्योगगहो दुरुवो, गहणं जं होअ वंजण-रयाणं ॥ वंजणओ यं जमत्यो, तेणाईए तयं बुच्छं ॥ १९३ ॥” [तत्रावग्रहो द्विरूपो ग्रहणं यद्भवति व्यञ्जनावग्रहो यदर्थस्तेनादौ तर्कं वक्ष्ये ॥] इन्द्रियार्थ-सम्बन्ध इति तत्समयभावीति तात्पर्यार्थी, योगार्थमाह-स्वयं व्यज्यते प्रकटीक्रियतेऽर्थोऽनेनेति वयञ्जनं, कदम्बकसुमगोल-कधान्यमधरकाहलासुरप्राकारमांसगोलकरूपागामन्तर्निर्गच्छीन्द्रियाणां शब्दादिविषयपरिच्छेदेहेतुशक्तिविशेषलक्षणमुपकरणेन्द्रियं शब्दादिपरिणतद्रव्यनिकृतरम्बम्, तदुभयसम्बन्धश्च, ततश्च व्यञ्जनेनेन्द्रियेण व्यञ्जनस्यार्थस्य तत्सम्बन्धस्य चाऽवग्रहो व्यञ्जना-

वग्रह इति मध्यमपदलोपेन समास आश्रयणीयः, अर्थभेदेऽपि पदसारूप्येणैकशेषाश्रयणाद्, एकशेषेण व्यञ्जनानामवग्रह इत्यपि स्यात् ॥ आह च "वंजिञ्जइ जेणत्थो, घडोत्व दीवेण वंजणं तं च ॥ उवगराणेदियसदाह-परिणयइव्यसम्बन्धो ॥ १९४ ॥" [व्यज्यते येनार्यो षट् इव दीपेन व्यञ्जनं तच्च ॥ उपकरणेन्द्रियशब्दादिपरिणतद्रव्यसम्बन्धः ॥] नन्वयं व्यञ्जनावग्रहो न ज्ञानमित्यत आह— स तदन्ते ज्ञानभावा-दव्यक्तं ज्ञानमिष्यते(ताम्) ॥ अन्यथा प्रागलाभं त-दन्तेऽपि न जनुर्लभेत् ॥ १२ ॥ ७० ॥

व्यञ्जनावग्रहसमयो ज्ञानवान्, ज्ञानेत्पत्तिघटकान्त्यसमयशालित्वात्, यदन्यसमये ज्ञानमुत्पद्यते स कालो ज्ञानवान्, यथा ईहाद्यसमयः, इत्यनुमानाद् व्यञ्जनावग्रहस्य ज्ञानत्वसिद्धिः । आह च— "अक्षाणं सो बहिरा-इणं च तफालमणुवलंभाओ ॥ ण, तदंते ततोच्चिय, उवलंभाओ तयो नाणं ॥ १९५ ॥" [अज्ञानं स बधिरादीनां वा तत्कालमनुपलम्भात् ॥ न, तदन्ते तत् एवोपलम्भात्स ज्ञानम्] ननु यदि व्यञ्जनावग्रहो ज्ञानं तर्हि बधिरादीनामपि शब्दादिज्ञानापत्तिरत्कालेऽपि तदुपलम्भापत्तिश्चेति चेत्, न, बधिरादीनां व्यञ्जन-व्यञ्जनपूर्तिघटकशक्त्यभावादव्यक्तत्वेन तदनुपलम्भसम्भवाच्च, आह च— "तक्कालम्मि वि नाणं, तदयत्थि तणुं ति तो तमव्वचं ॥ बधिरादीनां पुण सो, अक्षाणं तदुभयामावा ॥ १९६ ॥" [तत्कालेऽपि ज्ञानं तथास्ति तनु इत्यतस्तदव्यक्तम् ॥ बधिरादीनां पुनः सोऽज्ञानं तदुभयामावात् ॥] एतेन 'यदन्यसमये ज्ञानमुत्पद्यते स कालो ज्ञानवानिति न व्याप्तिः, अत्रग्रहप्राकाले व्यभि-चाराद्' इति निरस्तं, ज्ञानसामग्रीसम्पन्नत्वस्य हेतुविशेषणत्वाद्, अत एव सर्वेषु शब्दादिद्रव्यसम्बन्धसमयेषु ज्ञानमस्ति ज्ञानोपकारि-शब्दादिद्रव्यसम्बन्धसमयसमुदायैकदेशत्वादयत्रग्रहसमयत्रादित्यपि प्रयोगः, यदि च कारणताप्राज्येऽपि प्राक्समयेषु ज्ञानोत्पत्तिर्न स्यात्तर्ह्यन्त्यसमयेऽपि न स्यादविशेषाद्, आह च— "जइ वऽमाणमसंखेज्ज-समयसदाइद्वसम्भावे ॥ किइ चरिमत्तमयसदाइ-

दृक्चिन्माणासामर्थ्यं ॥ २०० ॥ ” [यदि वाऽज्ञानमसंख्येयसमयशब्दादिद्रव्यसद्भावे ॥ कथं चरमसमयशब्दादिद्रव्यविज्ञान-
 सामर्थ्यम् ॥] “जं सत्त्वहा ण वीरुं, सचेत्तु ति तं न रेणुतेहं व ॥ पंचेयमणिच्छंठो, कहमिच्छसि समुदये नाणं ॥ २०१ ॥ ” [यत्सर्वथा
 न विज्वससंख्येयसि तत्र रेणुतेलमिव ॥ प्रत्येकमनिच्छंठं कथमिच्छसि समुदये ज्ञानम् ॥] ननु समुदायनिष्पीडनमात्रं न तैलजनकं
 येन सिकतासमुदायनिष्पीडनार्थेलातुमवदर्शनेन प्रत्येककृत्यमात्रं समुदायशक्त्यभावे प्रयोजकः स्यात्, किन्तु तैलसमुदाय-
 निष्पीडनेन तज्जनकमिति विषमो दृष्टान्ता, अन्यथा दण्डचक्रादिसमुदाये घटोद्भवदर्शनादण्डादिप्रत्येकसत्त्वेऽपि दृग्मयटोत्पत्ति-
 प्रसङ्गादिति चेत्, न, कारणसमुदायाधीनसामूह्यशालिनि कार्यदेशस्य देशोपकारित्वायामेतद्दृष्टान्ताभिधानस्य न्याय्यत्वाद् ॥ अत
 एवाह— “समुदाये जइ नाणं, देयणे समुदये कइं णत्थि ? ॥ समुदाए वाऽभूयं, कह देसे होच्च तं सयलं ? ॥ २०२ ॥ ” [समुदाये
 यदि ज्ञानं, देशोने समुदये कथं नास्ति ? ॥ समुदाये वाऽभूतं, कथं देशे भवेत् तत्स क्लम ? ॥] “तं पडोवयारी, ण समचपडो य-
 समुदिआ ते उ ॥ सणे समचपडओ तह नाणं सव्वसमण्णु ॥ २०३ ॥ ” [तन्तुः पटोपकारी, न समस्तपटत्र समुदित्वास्ते तु ॥
 सर्वे समस्तपटकस्तथा ज्ञानं सर्वसमयेषु ॥] ननु सहस्रतन्तुः कपटादौ सहस्रतन्तुनां उत्संपोषानाच्च हेतुत्वात्, दितन्तुकपटादौ च
 तन्तुद्वयसंयोगादीनां हेतुत्वाद्दन्तु तत्र खण्डपटोत्पत्तिक्रमेणाखण्डपटोत्पत्तिः, अत्र तु ज्ञानस्य निरवयवत्वात्कथं खण्डज्ञानो-
 त्पत्तिक्रमेणाखण्डज्ञानोत्पत्तिरिति चेत्, न, असहस्रत्वात्समयनिष्पाद्ये सञ्चि महति ज्ञानेऽहस्रत्वात्तानामंशानां हेतुत्वाद्, अत एव
 महत्ज्ञानमेवामिब्व्यज्यते महत्चेजोवश तु दूरमेकजेजोव्यवदिति व्यञ्जानावग्रहस्य सूक्ष्मत्वं ज्ञानान्तराणां च महत्त्वस्युपपद्यते,
 तन्वचन्यकं ज्ञानं दृष्टविरुद्धमिति चेत्, न, सुप्तमत्तादिमूक्ष्मचोपस्थाऽन्यक्तस्य दृष्टत्वाद्, ज्ञानं विना स्वाभावस्थायी पचनचेदा-

घनुपपत्तेः, अन्यथा काष्ठादीनामपि तत्प्रसङ्गाद्, आह च—“कहमव्यक्तं नाणं, च सुतमत्ताहसुहुमवोहु व्व ॥ सुत्तादओ सयं
 चि य, विभाणं नावतुज्झंति ॥ १९७ ॥” [कथमव्यक्तं ज्ञानं च, सुत्तमत्तादिसूक्ष्मवोध इव ॥ सुत्तादयः स्वयमपि च, विज्ञानं
 नावतुद्धयन्ते] “लखिलज्झइ तं सिमिणा-यमाणवयणदाणाहचेट्ठाहिं ॥ जं नाऽमहुव्वाओ, विज्झंते वयणचेट्ठाओ ॥ १९८ ॥”
 [लक्ष्यते तत्स्वप्नायमानवचनदानादिचेष्टाभ्यः ॥ यद् नाऽमतिपूर्वा विद्यन्ते वचनचेष्टाः] ॥ ननु सुप्ते स्वीयं चेष्टितं कुतो न
 स्वस्य ज्ञानगोचर इति चेद्, ज्ञानावरणवैचित्र्यात्, नहि जाग्रतापि सर्वं स्वीयं चेष्टितं ज्ञायते, मुहूर्तेनाप्यसंख्याताध्यवसायोच्छिन्ननाद्
 कस्याचिदेव कदाचिदेव वा तदभिव्यक्तेः, आह च—“जगंतो वि न याणइ, छउमत्थो हिअयगोअं सव्वं ॥ जं तज्झवसाणाइ,
 जमंसंखेज्झाई दिवसेण ॥ १९९ ॥ [जाग्रदपि न जानाति, छद्मस्थो हृदयगोचरं सर्वम् ॥ यत्तदध्यवसानानि यदसंख्ये
 यानि दिवसेन] एवञ्च यथाऽध्यवसायस्थानान्यसंख्येयानि सूक्ष्माण्यपि केवलदृष्टतया श्रद्धेयानि तथा व्यञ्जनावग्रहज्ञानमपीति
 भावः ॥ १२ ॥ अथ व्यञ्जनावग्रहतत्त्वं निरूप्य तद्भेदानिरूपयति—
 स चतुर्धा भवेच्चक्षु-र्मनेवर्जेन्द्रियोद्भवः ॥ उपघातानुग्रहाभ्यां, प्राप्यकारीणि तानि यत् ॥ १३ ॥ ७१ ॥
 स च व्यञ्जनावग्रहश्चतुर्विधो घ्राणरसनश्रोत्रत्वग्लक्षणेन्द्रियभेदात्, नन्वेतेषामेन्द्रियाणां व्यञ्जनावग्रहो नतु नयनमनसोरित्य-
 त्र किं प्रमाणमिति चेत्, तेषां कर्कशकम्बलादिस्पर्शने त्रिकटुकाद्यास्वादने अशुच्यादिपुद्गलाघ्राणे भेर्यादिशब्दश्रवणे चोपघातदर्शना-
 त्, चन्दनद्रवादिस्पर्शे क्षीरशर्कराद्यास्वादने कर्पूरपुद्गलाघ्राणे मृदुमन्त्रशब्दाद्याकर्णने चानुग्रहदर्शनात्प्राप्यकारित्वासिद्धेः, नयनम-
 नसोरस्तु जलज्वलनाद्यवग्रहेणानुग्रहोपघातादर्शनादतथात्वाद्, आह च—“नयनमणोवज्जिदिअ-भेआओ वंजणोगहो चउहा॥उवघा-

यायुग्माहञो, जं ताईं पत्तकारिणि॥२०४॥” [नयनमनोवैलेंद्रियभेदाद्ब्रह्मज्ञानावग्रहश्चतुर्था॥ उपधातानुग्रहतो यत्तानि प्राप्यकारीणि] नन्वनुग्रहोपधातौ यदि सुएदु”स्त्रविशेषी न तर्हि तौ प्राप्यकारित्वलिङ्गे यदि तु विषयेन्द्रियसंयोगकार्यविशेषौ तदा ताभ्यां प्राणादीनां स्वहेतुभूतं प्राप्तिमात्रं सिष्यतु न तु प्राप्यकारित्वं, तदि वस्तु प्राप्यैव ज्ञानजनकरवमिति धेत्न, भोग्रादीनां प्राप्यकारित्वानुमाने नयनमनसोश्चाप्राप्यकारित्वानुमानेऽनुग्रहोपधातव्यावर्णनस्य विषयबाधकतर्कप्रदर्शनार्थत्वात्, एवञ्च भोग्रादीनि प्राप्यकारीणि नयनमनोभिरेन्द्रियरत्वाद्, व्यतिरेके नयनमनोविधिरयनुमानमप्यवदाठभित्तिदिगा॥३॥ भोग्राप्राणयोऽप्राप्यकारित्वं निराकुल्ले-दुरायग्रहणाच्छ्लोत्र-घ्राणे अप्राप्यकारिणी ॥ स्यातां न ते शब्दगन्धौ, यदि प्राप्नुवतः स्वयम् ॥१४॥ ७२ ॥

भोग्राप्राणे अप्राप्यकारिणी असत्त्वार्थग्राहकत्वात्, न चायमसिद्धो हेतुः, दूरस्थस्यापि मेयोदिशब्दस्य भवणाद् दूरस्थस्यैव इदुमादेः परिमलग्रहणाच्च, न चानान्यतरकर्मणोभयवर्मेणा वेन्द्रियविषययोः संयोगोऽनुभूयत इति केचिदाहुः । आह च- “युज्जद् पचविसयया, फरिसणरसणे ण सोत्तघाणेसु ॥ गिण्हंति सविसयमिओ, जं ताईं भिओदेसंपि ॥२०५॥” [गुज्यते प्राप्तविपयता स्पष्टनरसनयोर्न भोग्राघ्राणयोः । गृह्णीतः स्वविषयमितो यत्ते भिषदेयमपि] तदिदं तदा गुज्येत यदि शब्दगन्धयोः स्वकर्मणेन्द्रिय-प्राप्तिर्न स्यात्, तथा च दूरस्थावपि तौ तत्रागत्यैव ज्ञानं जनयत इति न किञ्चिदनुपपन्नम् ॥ उक्तं च- “पावंति सरंगघा, ताईं गंतुं सयं न गिण्हंति” ॥२०६॥ [प्राप्नुतः शब्दगन्धौ, ते गत्वा स्वयं न गृह्णीतः]ति ॥१४॥ तयोः सक्रियत्वे प्रमाणमाह- सक्रियो तौ संहरणाद्, वायुना वहनादपि ॥ द्वारानुपाताच्छ्लोत्रादि-प्रतिधातारसमृत्तिकौ ॥ १५ ॥ ७३ ॥ संहरणाद् गृ(गु)हादिषु पिण्डीमावाद्, वहनादपि वायुना नयनात्, तौ (शब्दगन्धौ) सक्रियो समृत्तिकौ च धूमवदि-

शेषेण, द्वारानुपाताद्वा जलवद् वेगवद्विरलद्रव्यस्य पवनाभिमुखमेव प्रसर्पणादनयोः प्रायो द्वारानुधावनमिति बोध्यं, पर्वतादिषु प्रतिस्खलनाद् वा तौ तथा पाषाणवद्, आह च—“ जं ते पोगलमइआ, सक्किरिया वाउवहणाओ ॥ २०६ ॥ धूमोव्व संहरणओ, दाराणुविहाणओ वित्सेसणं ॥ तोयं व णितंवाइसु, पडिधायाओ य वाउव्व ॥ २०७ ॥ ” [यत्तौ पुद्गलमयौ साक्रियौ वायुवहनात् ॥ धूम इव संहरणतः द्वारानुविधानतो विशेषेण ॥ तोयमिव नितम्बादिषु, प्रतिघाताच्च वायुरिव ॥] ननु पवनोपनीतगन्धवद्द्रव्याणां घ्राणेन सह संयोगोऽस्तु शब्दस्वाकाशगुण इति न श्रोत्रेण तस्य संयोगः प्रत्यासत्तिः किं तु श्रोत्रस्य कर्णशङ्कुल्यविच्छिन्नाकाशरूपत्वाच्छब्दस्य च तद्गुणत्वात्समवाय एव, गतिस्तु तत्र पवनगतैवारोप्यते न तु स्वाभाविकी, स्वाभाविकगतेरन्यगत्यनुविधानानुपपत्तेरिति चेत्, न, प्रतिघातजनकत्वेन तस्य द्रव्यत्वसिद्धेः, न च तीव्रतरपवमानस्यैव प्रतिघातजनकत्वं न तु शब्दस्येति वाच्यम्, भेरीदिशब्दजनकपवनसदृशपवनान्तरेणापि बाधिर्याद्युदयप्रसङ्गात्, अपि च श्रोत्रमपि नाकाशं बाधिर्याद्यभावप्रसङ्गात्किन्तु मूर्त्तमेवेन्द्रियमिति न तस्य शब्दो गुणः ॥ किञ्च शब्दस्याकाशगुणत्वे सर्वस्य सर्वशब्दग्रहणापत्तिः श्रोत्रसमवायाविशेषात्, तत्पुरुषीयकर्णशङ्कुल्यविच्छिन्नसमवायसम्बन्धावच्छिन्नाधारतायास्तत्पुरुषीयशब्दग्रहं प्रति हेतुत्वकल्पने महागौरवात्, द्रव्यत्वे तु संयोगेनैव श्रोत्रेण ग्रहणोपपत्तौ न किञ्चिदनुपपन्नं, एवं च शब्दस्य द्रव्यत्वे समवायसमवेतसमवायप्रत्यासत्त्यकल्पनया लाघवं द्रष्टव्यं, शब्दस्य मूर्त्तत्वे तत्साक्षात्कारो न स्याद्विषयतया मूर्त्तप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति समवायेनोद्भूतरूपवत्त्वस्य हेतुत्वादिति चेत्, न, द्रव्यप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति योग्यताविशेषस्यैव हेतुत्वात्स च व्याघ्रितिविशेषः शक्तिविशेषो वेत्यन्यदेतत्, श्रोत्रेन्द्रियव्यवस्थापकत्वेन शब्दस्याम्बगुणत्वसिद्धिरिति तु मन्दं, इन्द्रियान्तराग्राह्यत्वात्स्यैव भिन्नोन्द्रियत्वव्या-

प्यत्वात्, तत्र गुणप्रवेद्यस्य गौरवमत्त्वात्, एतेन 'श्रोत्रेन्द्रियं द्रव्याग्राहकं रूपस्पर्शीग्राहकत्रिरिन्द्रियत्वाद् रसनम्' इत्यपि
 निरस्तं, अप्रयोज्यत्वाद् द्रव्यग्रहप्रयोजकप्रत्यासत्त्याभिधानेन तद्विराड्रूपविषयवाचकतर्कानुत्थानात् । इत्थं च शब्दो न पौडग-
 लिकः स्पर्शानुभवाप्रत्ययाद्, अतिनिश्चिदश्रेयसनिर्गमयोरप्रतिपात्तात्, देवं पश्चाद्ग्रा(चा)ऽयमनुपलब्धेः, सूक्ष्ममूर्त्तान्तरात्रेक-
 त्वाद्, गौगनगुणत्वाच्चेति हेतवो निरस्ता वेदितव्याः, भाषावर्गणादेस्तदाश्रयस्य स्पर्शमन्त्रेण स्वर्गशुभपश्रयत्वस्यासिद्धेः, भि-
 स्यादिकमुपभिद्य प्रसर्पिणा मृगमदादिद्रव्येण द्वितीयस्यासन्नैकान्तिकत्वात्, नृणीपचतुर्विधोबोदकादिना भूमादिना च तथात्वात्,
 पञ्चमासिद्धतायास्तु प्रदर्शितत्वात्, उल्लङ्घनत्वैपायिकास्तु "निमित्तपवनस्यैव गुणः शब्दः, अत एव निमित्तपवनना-
 श्वाचक्षान्तः, समवायिकारणनाशस्य समरेतकार्यनाशं प्रति हेतुत्वात्, कर्णसंपृक्तनिमित्तपवनसमयाद्य तद्ग्रहः, न च बीजा-
 वेषुमृदङ्गदेरेव कुलो नापं गुण इति वाच्यं, तेषां अननुगतत्वात्, निमित्तपवनस्यैवानुगतत्वेन समवायिकारणत्वौचित्यात्, तेषां
 निमित्तकारणत्वे क्लृप्तेऽपि समवायिकारणत्वाकल्पनात्सम्बन्धभेदेन कारणताभेदाद् "इत्याहुः, तदसत्, पवनगुणत्वे शब्दस्य
 तत्स्पर्शस्येव स्पर्शनप्रसङ्गात्, तस्य स्पर्शनप्रतिबन्धकत्वकल्पने च महागौरवात्, शब्दगुणस्पर्शनजनकत्वाच्छेदकजात्यमावा-
 श्य दोष इति चेत्, न, तादृशजातेरभिद्धेः, गुणचाक्षुषजनकत्वाच्छेदिकात्, गुणस्पर्शनजनकत्वाच्छेदकजात्यमावा-
 तस्माच्छ्रेयसाणे अपि प्राप्यकारिणी इति व्यवस्थितम् ॥ आह च - "गोष्ठंति पत्तमत्थं, उपधावाणुगगदोरलदीप्रो । वादिष्मपूङ्गासा-
 रिसादञ्जो कहमसंबंदे ॥२०८॥" [गृहणीतः प्राप्तमर्थं उपधावाणुप्रहोपलब्धेः ॥ वाधिर्पृथुतिनासाधार्थमादयः कथमसम्बन्धे ॥२५॥
 तदेवं नयनमनोत्रेन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वं व्यवस्थापितम् । अप नयनमनसोरप्यकास्तिवस्य व्यवस्थापनीपत्तया मनो-

दृष्टान्तेन तावच्चक्षुषोऽप्राप्यकारित्वं व्यवस्थापयति—

अप्राप्यकार्यधिष्ठाना-सम्बद्धग्राहि लोचनम् ॥ अनुग्रहोपघाताभ्यां, विषयाद् भाव्यमन्यथा ॥१६॥७४॥

चक्षुरप्राप्यकारि अधिष्ठानासम्बद्धार्थग्राहकेन्द्रियत्वाद्, मनोवद्, अधिष्ठानेत्यादिविशेषणेन स्पर्शनादाविन्द्रियपददानेन च प्रदीपप्रभायां व्यभिचारः परिहितः, न चाप्रयोजकत्वं सम्बद्धार्थग्राहकत्वे तस्य करवालजलावलोकनादिनोपघातानुग्रहप्रसङ्गात्, न चासिद्ध एव तस्योपघातानुग्रहाभावो भूयो भूयः सूरकरावलोकनेन जलावलोकनेन च दाहशैत्यलक्षणतद्दर्शनादिति वाच्यम्, अवलोकनानन्तरं चक्षुर्देशं प्राप्तं न सूरकरादिनोपघातस्य सम्भवाज्जलावलोकनादौ चोपघाताभावेनानुग्रहाभिमानात् स्वतस्तद्देशं प्राप्तं च चन्द्रमरीचिनीलादिनानुग्रहोऽपि भवत्येव, यदि च चक्षुः स्वत एवानुग्रहकोपघातकवस्तुनी संसृज्यानुग्रहोपघातौ लभेत तर्हि सूरकरावलोकनादिव करवालावलोकनादप्यभिघातः स्यात्, तदिदमाह—“लोअणमपचविसयं, मणोव्व जमणुग्गहाइसुनंति ॥ जलसूरालोअइसु, दीसन्ति अणुग्गहविघाया ॥२०९॥ उज्जेज्ज पाविउं रवि-कराइणा फरिसणं व को दोसो ॥ मनेज्ज अणुग्गह पिबु-चवायाभावओ सोम्मं ॥२१०॥ गंतुं ण रूवदेसं, पासइ पत्तं सयं व णियसोयं ॥ पत्तेण उ मुत्तिमया, उववायाणुग्गहा होज्जा ॥२११॥” [लोचनमप्राप्तविषयं, मन इव यदनुग्रहादिशून्यमिति ॥ जलसूरालोकादिषु दृश्यंते अनुग्रहविघातौ ॥ दह्येत प्राप्य रविकरादिना स्पर्शनमिव को दोपः ॥ मन्येतानुग्रहमिवोपघाताभावात्तः सौम्यः ॥ गत्वा न रूपदेशं, पश्यति प्राप्तं स्वयं वा नियमोयं ॥ प्राप्तं तु मूर्तिमतोपघातानुग्रहो भवेताम् ॥१६॥ ननु नयनावायना रश्मयो निर्गत्य प्राप्य च वस्तु रविरश्मय इव प्रकाशमादधति सूरस्त्वेन तैजसत्वेन च तेषां वह्न्यादिभिर्दाहादयो न भविष्यन्तीति चेत्, न, चक्षुषस्तैजसत्वस्यैवासिद्धेः, तथाहि—

अदृष्टकल्पनापत्ति-स्तीजसत्ये हि चक्षुषः ॥ न च तत्साधकं किञ्चिद्-बलवन्मानमीक्ष्यते ॥ १७ ॥ ७५ ॥
 चक्षुषस्तीजसत्व कल्पनेऽनुदृष्टरूपायुद्भूतस्पर्शतेजोन्तरं कल्पनीयमित्यदृष्टकल्पनापत्तिः परमते, न च तैत्तिजसत्वसाधकं
 किञ्चिद्बलवत्प्रमाणमीक्ष्यामहे, न च चक्षुस्तैजसं रूपादिषु मध्ये रूपस्यैवाभिव्यञ्जकत्वान्प्रदीपवदित्यनुमानात्तत्सिद्धिः, स्वस्पर्शव्य-
 ञ्जनत्वेन प्रदीपदृष्टान्तस्य साधनैवकल्यादिपयेन्द्रियसंयोगानैकान्तिकत्वाद्, द्रव्यत्वे सतीति विशेषणेषुऽप्यञ्जनविशेषणनैकान्ति-
 क्तवाप, एतेन “रूपसाक्षात्कारमाधाणकारणं तैजसं रसाव्यञ्जकत्वे सति स्फटिकाद्यन्तरितप्रकाशकत्वात्प्रदीपवद्” इत्यपि निरस्तम् ॥
 अञ्जनादिभिन्नत्वे मतीति निम्नेष्यदाने चाप्रयोजस्त्याचक्षुःप्रदीपयोरैकया जात्या व्यञ्जकत्वासिद्धेः ॥ एतेन “स्वप्नादिकमिवाञ्जनादिकं
 सहकृत्य मनसोऽपि साक्षात्कृते निष्पादौ चाक्षुषत्वमत्रम एवत्युक्तावपि न क्षतिः ॥ किं चैवं तवाऽञ्जनादेः पृथग्ग्रमाणत्वापत्तिः, मनो
 यदसाधारणं सहकार्यासाद्य बहिर्गोचरं प्रमां जनयति तस्य प्रमाणान्तरत्वनियमात्, न च पटपटलाच्छन्नचक्षुषामञ्जनादिजनितो
 निष्पादिगाथात्वारो न प्रमेत्युक्तियुक्तमहा, यथार्थप्रवृत्तिजनकत्वेन तत्रमात्स्य व्यवस्थितत्वात्, न च कारणबाधादप्रमात्वं, तस्यै-
 वामिदो, न च स्वप्नादिवदञ्जनादेर्निष्पादिष्वचकत्वमेवति युक्तं व्याप्तिप्रहादिकं विनाऽनुमितिरूपतत्त्वचनाऽसाम्भवात्, स्वमादिस्यले तु
 व्याप्तिप्राहकस्वप्नाद्यधनुमरणनियमादिति दिग् । ननु चक्षुर्यदि न प्राप्यकारि तदाऽसन्निहितत्वाऽ[विशेषाल्पकृत्वादिव्यवहितस्यापि
 प्रदणप्रसङ्ग इति चेत्, न, अतिमिथिरितस्य गोलकोदेरिव भिन्नादिव्यवहितस्यापि योग्यताऽमायादेवाप्रहात् । नन्यप्रावच्छेदे-
 नैव चक्षुःसंयोगस्य ग्राहकत्वाम्न मूलावच्छेदेन तसंयुक्तगोलकादिप्रदप्रसङ्गः । दृष्ट्यादिव्यवहितानां स्वरूपयोग्यता च स्थैर्यपक्षे
 न परावर्तेते, यपिकत्वपक्षेऽप्यप्रत्यासन्नानां सहकारिणां नातिशयजनकत्वं, प्रत्यासत्तिश्च परेषां निरन्तरोत्पादः, अस्माकं तु संयो-

गः, तदुभयमपि कृष्णसारस्यार्थेन न सम्भवतीति चेत्, न, शक्तिप्रत्यासत्तैवातिशयाधानाल्लोहाकर्षकायस्कान्तादावतिरिक्तप्रत्या-
 सत्यदर्शनात्सामीप्यविशेषस्य तत्र सम्बन्धत्वे चात्रापि तेनैवोपपत्तेः । युक्तं चैतत्, संयोगादिनानाप्रत्यासत्त्यकल्पनलाघवात्, न
 चवमप्राप्यकारित्वभङ्गः, चक्षुःसंयोगस्य चाक्षुषाजनकत्वेनैव तदुपपत्तेः । वस्तुतः सान्निहितविषयग्रहे व्यवधानाभावकूट एव
 विषयनिष्ठा योग्यता व्यवहितविषयग्रहे चाञ्जनादिनिष्ठैव शक्तिलक्षणा योग्यता हेतुः, विषयपुरुषादिभेदेन तद्वैचित्र्यात् । अत
 एवास्मदादीनामालोकापेक्षयैव विषयग्रहः पेचकादीनां तु न तथेत्युपपद्यते । इत्थं चाव्यवहितचाक्षुषसाक्षात्कारे चक्षुर्व्यवधाना-
 भावादीनां व्यवहितचाक्षुषे च चक्षुराञ्जनादीनां विलक्षणशक्तिमत्त्वेन हेतुत्वान्न किञ्चिदनुपपन्नम्, भिर्यादेश्चक्षुःसंयोगप्रतिबन्धकत्वे तु
 स्फटिकादीनामपि तथात्वप्रसङ्गात्तद्व्यवहितानामप्यनुपलब्धिप्रसङ्गः । प्रसादस्वभाववर्ता स्फटिकादीनां न नायनरश्मिगति-
 प्रतिबन्धकत्वमिति चेत्, तर्हि भिर्यादीनां चक्षुःप्राप्तिप्रतिबन्धकत्वापेक्षया लाघवाच्चाक्षुषप्रतिबन्धकत्वमेव कल्प्यताम् । स्वप्राची-
 स्थपुरुषसाक्षात्कारे स्वप्रतीचीवृत्तित्वसम्बन्धेन भिर्यादीनां तत्त्वसम्भवात् । यदि च तत्तत्क्रियातत्तदुत्तरदेशादीनामेव संयोग-
 नियामकत्वेनानतिप्रसङ्गाद्भिर्यादीनां न प्रतिबन्धकत्वमिति विभाव्यते तदा 'तद्वेतोः' (तद्वेतोरेव तदस्तु किं तेन) इति न्यायेन
 लाघवात्तत्रयनोन्मीलनस्यैव तत्रचाक्षुषहेतुत्वमस्तु किमनन्तसंयोगादिकल्पनया, इन्द्रियसम्बन्धत्वेन प्रत्यक्षहेतुत्वकल्पनात्फल-
 मुखं गौरवं न दोषोयेति चेत्, न, इन्द्रियसम्बन्धत्वस्यैकस्याभावेन तथाहेतुताया एवासिद्धेः । तथापि द्रव्यचाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नं
 प्रति चक्षुःसंयोगत्वादिना हेतुत्वमनुगतमेवातदुक्तं-मणिनृता 'प्रत्यक्षविशेषे इन्द्रियार्थसन्निकर्षविशेषो हेतुनुगत एवेति' इति चेत्,
 न, परमाण्वाकाशादौ व्यभिचारात् । न च महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपत्वस्यापि सहकारित्वान्न दोष इति वाच्यम्, समा-

कलितसकलेनेत्रगोलकस्य दूरसन्नतिमिरोगावयविन उपलम्भप्रसङ्गात्, आह च—“अइ पत्तं गण्हेल्ल उ, तग्गयमंजणारओमलाईयं ॥
 पेच्छन्नं जं न पासइ, अपत्तकारि तओ चक्खुं ॥ २१२ ॥” [यादे प्राप्तं दृष्टणीपापद्रुतमञ्जनजोमलादिकम् ॥ प्रेक्षेत यन्न पश्यति,
 अप्राप्तकारि ततश्चक्षुः ॥] अत्यन्तासस्यभावस्यापि सहकारित्वे चाधिष्ठानसंयुक्ताञ्जनशलाकाया अप्यप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात्, अत्रा-
 वच्छेदेन चक्षुःसंयोगस्य हेतुत्वेऽप्युदीचीं प्रति व्यापारित्तिनेत्रस्य काञ्चनाचलोपलम्भप्रसङ्गात्, दूरत्वेन नेत्रगतिप्रतिबन्धे च
 शशधरस्याप्यनवलोकनप्रसङ्गात् । तदभीष्टुभिरिव सिग्मकरामीष्टुभिरपि तदभिवृद्धेर्धाविशेषात्, सिग्मत्वेन सिग्मकररश्मीनां तत्प्रति-
 पातकत्वे च तदालोकपरिकलितपरदार्यमात्रामानप्रसङ्गादिति रत्नप्रभाचार्यप्रभृतयः (रत्नाकराचत्तारिकाद्वितयिपरि०
 सूत्र ५४) इन्द्रियसम्बन्धत्वेन प्रत्ययहेतुत्वेऽपि सामीप्यविशेषेण संयोगस्यान्यथासिद्धिरित्यपि युक्तमुत्पश्यामः ॥ प्राच्यकारित्वे
 च चक्षुषः शाखाचन्द्रमसोर्युगपद्ग्रहाणुपपत्तिः, युगपद्ग्रहसंयोगमाधात् । न च शतपत्रशुचिविधव्यतिकारेण तत्र यौगपद्याभिमा-
 न एव क्रमैरेव वेगाविश्यादुभयसंयोगेनोभयसाक्षात्कारजननादिति वाच्यम्, चन्द्रज्ञानानुव्यवसायसमये शाखाज्ञानस्य नष्टत्वेन शा-
 खाचन्द्रौ साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायानुपपत्तेः, न च क्रामिकत्वादुभयानुभवजनितसंस्काराम्यं जनितायां समूहालम्बनस्मृतावेवानुम-
 न्यत्पारोषात् तयानुव्यवसाय इति साम्प्रतम्, तादृगारोषादिकल्पनायां महागौरवात् । न च तिर्यग्भागावस्थितयोः शाखाचन्द्रमसो-
 र्युगपत्संयोग इति साम्प्रतम्, सन्नितित्व्यवहितयोर्गुणपरसंयोगेऽतिप्रसङ्गात् । नयनानिःसत्ता नायनेन तेजसाऽर्थसंसर्गसमकाल-
 मेव बाह्यालोकसद्विकारेणान्यचक्षुरारम्भाच्छाखाचन्द्रमसोर्युगपद्ग्रह इत्यपि तुच्छम्, उद्ग्रहत्वरूपवत्तेजःसंसर्गेणानुद्ग्रहत्वरूपवत्तेजस
 आरम्भान्म्युपगमाद्बाह्यचक्षुषा पृष्ठावस्थितवस्तुग्रहप्रसङ्गाच्चेत्यधिकंमत्कृतस्याद्वादरद्दस्यादवसेयम् (न्यायालोकादुद्ग्रहत्तम्)

द्धृतम्)॥किञ्च मनोऽप्राप्यकार्यपि प्रतिनियतस्यैव ग्राहकम्, ननु मनसोऽपि सर्वग्राहकत्वप्रसङ्गतो नाप्राप्यकारित्वं किन्तु प्रतिनियतग्रा-
 हित्वेन] तत्प्राप्यकारि स्यादिति चक्षुषोऽप्राप्यकारित्वसाधने दृष्टान्तकृतस्य मनसः साध्यसाधनोभयवैकल्यामिति चेत्, न, ज्ञेयसम्पर्क-
 कृतानुग्रहोपधातलक्षणलिङ्गाभावेन तस्य तत्सम्पर्कासिद्धेः, अन्यथा जलज्वलनादिचिन्तया तस्य क्लेददाहादिप्रसङ्गः, अमुकत्र गतं मे
 मन इति प्रयोगस्य च गत्यर्थानां धातूनां ज्ञानार्थत्वेनैतदर्थग्रहणाय व्यापृतं मे मन इत्यर्थः ॥ आह च-“गंतुं नेण मणो, संव-
 ज्झइ जगओ व सिमिणे वा ॥ सिद्धमिदं लोअमिदि, अमुगत्थगओ मणो सिमि ॥२१३॥” [गत्वा ज्ञेयेन मनः, सम्बध्यते जाग्रतो
 वा स्वप्ने वा ॥ सिद्धमिदं लोकेऽपि अमुकत्र गतं मनो मे इति]। “नाणुगहोवधाया-भावाओ लोअणं व, सो इहरा ॥ तोयजलणाइ चित्ताण-
 काले जुअंज दोहिंणि ॥२१४॥” [नानुग्रहोपधाताभावाल्लोचनमिव तदितरथा ॥ तोयज्वलनादिचिन्तनकाले युज्येत द्वाभ्यामपि] ॥१७॥

किञ्च भावमनो द्रव्यमनो वा बहिर्गत्वा ज्ञेयेन सम्बध्यत इति विकल्प्य दोषमाह-

किञ्च भावमनो गच्छेद्-बहिर्द्रव्यमनोऽथवा ॥ नाद्यः शरीरवृत्तित्वा-दात्मनोऽनिर्गमाद् बहिः ॥२५॥*८३॥
 उक्तविकल्पद्वये हि प्रथमविकल्पो न प्रथमे भावमनसाश्चिन्ताज्ञानपरिणामरूपस्य जीबानन्यत्वाज्जीवस्य च शरीरमात्रवृत्तित्वेन
 तद्रूपादीनामिव बहिर्निर्गमासम्भवाद्, आह च-“द्ववं भावमणो वा, बएज्ज जीवो अ होइ भावमणो ॥ देहव्यात्रिणओ, न देहबाहिं
 तओ जुत्तो ॥२१५॥” [द्रव्यं भावमनो वा ब्रजेज्जीवश्च भवति भावमनः ॥ देहव्यापित्वात्तत्र देहबहिस्ततो युक्तः ॥] २५॥ नन्वात्मनः
 शरीरव्यापित्वमेवासिद्धं सर्वगतत्वादिति चेद्, उच्यते-[*प्रतावस्येह द्वे पत्रे सप्तगाथाश्च गता इति लिखित्वाङ्कपरावृत्तिश्च कृता]
 कर्तृत्वं व्योमवन्न स्यात्-सर्वगतत्वे किलात्मनः ॥ प्रकृतेरेव कर्तृत्वं, युज्यते न कथञ्चन ॥ २६ ॥८४॥

आत्मनः सर्वगतत्वे ह्याकाशवत् कर्तृत्वभोगतृत्वादिकं न स्यात्सर्वगतत्वस्यावर्तृत्वादिव्याप्तत्वाद्, आह च- "सर्वगञ्जीति य
 ब्दी, कचाभावाद्देशसञ्चो ॥२१६ ॥" [सर्वगत इति च बुद्धिः कर्मभावादित्येव] ॥ अत्र सांख्याः सद्भिरन्ते-कृतस्थ-
 नित्यत्वयुतेरात्मा तावदकारणकार्यं च, कारणत्वेऽपि तस्यानित्यकार्यपरिणामित्वेनानित्यत्वप्रसङ्गाद्, अत एव अन्यधर्मानाश्रयत्वं
 कृतस्थपदार्थो गीयते । तदुक्तं- "न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः" इति, आदिकारणं च प्रकृतिरेवा । तदुक्तं- "मूलप्रकृतिरविकृतिरिति"
 अचतनत्वेन घेयं परिणामिनी तन्नी महदहङ्कारेन्द्रियतन्मात्रमहाभूतानां सर्गः, न च पुरुषार्थप्रयोजकत्वात्प्रकृतिपरिणामस्य
 तदनुगुणशब्दादिपरिणाम एवास्तु किमान्तरालिकमहदादित्तत्त्वेनेति वाच्यम्, तत्सर्गस्य विषयबन्धनार्थत्वात्, न च चित्तिरेव
 विषयसम्बन्धत्वभावात्, स्वभावस्यानुच्छेद्यत्वेनानिमोक्षप्रसङ्गात्, न च प्रकृतिरेव तदीयभोगोपकरणसम्पादनस्वभावात्, नित्य-
 त्वेन तस्याः कदाचिदप्यात्मज्ञो निरुपाधिकत्वाभावेन तत एव, न च घटादिरेवाहल्य तदीयो, दृष्टादृष्टविभागानुपपत्तोः, नापीन्द्रि-
 यप्रणालिकर्यैव चिद्विषयसम्बन्धः, व्यासद्वायोगात्, नापीन्द्रियमनोद्वारात्, स्वप्नदृष्ट्यायां दृग्दृष्ट्याप्राच्यभिमानिनो नरस्यापि
 नरत्वाभिमानानुदयात्, न ह्ययं बाह्येन्द्रियवृत्त्यभावकृतो जाग्रदवस्थायामपि तस्य तन्निरेपेक्षत्वदर्शनात्, न च मनोविरहकृतः, तस्य
 स्वप्नेऽपि व्यापारात्, तस्माद् यद्विरहकृतः स्वप्नेऽभिमानानुदयस्तदीन्द्रियं तत्कारणमहङ्कारतत्त्वमवश्यमभ्युपेयमिति, न चाहङ्कार-
 पर्यन्तव्यापारेणैव चिद्विषयसम्बन्धत्वभावः, सुषुप्त्यवस्थायामपि तद्व्यापारविरामेऽपि चासप्रस्थासप्रयत्नसन्तानावस्थानात्, तद् यदेता-
 स्वस्थास्वप्नवर्षमानमेकं सव्यापारसर्वविष्टे यदाश्रया चानुभववासना तदनुदितत्वाख्यमन्तःकरणमिन्द्रियमनोऽहङ्कारपरम्परयो-
 शाब्दोऽर्थः पुरुषस्य भोगाय भवति ॥ तदुक्तं- "एते प्रदीपकल्पाः, परस्परविलक्षणानुगुणविशेषाः ॥ पुरुषस्वार्थं स्वच्छं, प्रकाश्यं बुद्धौ

प्रयच्छन्ति ॥३६॥” इति, तस्मिन्नेतेऽपि चेतने पुरुषत्वाभिमानीऽकर्त्तरि च चेतने पुरुषत्वाभिमानी भेदाग्रहादेव शरीर आत्मत्वाभि-
 मानवत् । तदुक्तं—“तस्मात्तस्योगा-दचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम् ॥ गुणकर्तृत्वं च तथा, कर्त्तव्यं भवत्युदासीनः ॥२०॥” इति,
 कर्मवासनापि च बुद्धितत्त्व एव, पुरुषस्त्वनुभवतद्वासनात्फलैः कर्मतद्वासनात्फलैश्च निर्लेप एव, आलोचनमिन्द्रियाणां व्यापारो-
 विकल्पस्तु मनसः, अभिमानीऽहङ्कारस्य, ‘ममेदं कर्त्तव्यम्’ इति कृत्यध्यवसायश्च बुद्धेः, अत्र हि पुरुषोपरागो विषयोपरागो व्यापारा-
 वेशश्चेति त्रयोशाः, तत्र ममेति पुरुषोपरागो दर्पणस्येव मुखोपरागो भेदाग्रहादतान्त्विको, यद्यपि ममेत्याभिमानी न बुद्धेर्धर्मस्तथापीदमा-
 प्रातिनिर्दिष्टस्य विषयस्य ममेत्यत्र पुरुषस्यैव ग्राहकत्वेनाभिमानीः पुरुषोपराग एव, इन्द्रियप्रणालिकोपनीतपरिणतिभेद इदमिति
 विषयोपरागः, मुखनिश्वासेपहतस्य मुखस्य मलिनिमोपराग इव पारमार्थिकः, एतदुभयोपपत्तौ च कर्त्तव्यमिति व्यापारावेशोऽपि,
 अस्यायं बुद्धौ विषयोपरागो ज्ञानं, दर्पणप्रतिबिम्बितमुखस्य तद्गतमलिम्बैव पुरुषोपरागस्य विषयोपरागेण सह सम्बन्ध उपल-
 बिधिरिति, बुद्ध्युपलब्धिज्ञानानां नानर्थान्तरत्वं, तदेवमष्टावपि धर्मा बुद्धेरेव सामानाधिकरण्येनाध्यवशीयमानत्वात्, न च बुद्धिरेव
 स्वभावतश्चेतना परिणामित्वाद्, उच्यते—अध्यवसायो बुद्धि-धर्मो ज्ञानं, विराग ऐश्वर्यम् ॥ सात्त्विकमेतद्रूपं, तामसमस्माद्विपर्यस्तम्
 ॥२३॥ इति बुद्भ्यादयो नैयायिकाभिमतता आत्मविशेषगुणा अप्यत्रैवातर्भवन्ति, अव्यक्तस्यैव ज्ञानस्य स्मृतिजनकत्वाभ्युपगमेन
 केवलं वासनाया एवानभ्युपगमात्, एवं आत्मानं कर्त्तव्यमितिमेवास्माकमिति चेत् ॥ तदेतदखिलं पवनप्रेरिततूलवचरलतरमेवा ॥ कृति-
 चैतन्ययोः सामानाधिकरण्यानुभवेन चेतनस्यैव कर्त्तव्यात्, न चायं अमो, बाधकाभावात्, न चाऽऽत्मनः कर्त्तृत्वे परिणामित्वप्रसङ्गो
 बाधकः, बुद्धेः कृत्तिसमवायेऽपि तस्य बाधकत्वात् परिणामिनो घटादेरकर्त्तृत्वस्य दृष्टत्वाद् दृष्टविशेषादयमदोष इति तु तुल्यं, कर्त्त-

रचेतनकार्यत्वादेचेतनत्वापारिर्वाधिकेति चेत्, न, 'वीतरागजन्मादर्शनाद्' इति न्यायेन तस्यानादित्वस्यैव सिद्धेः, बुद्धेरनित्यत्वेन तत्र
 नानामवार्जितवासनावस्थानायोशात्प्रकृतेश्च पूर्वबुद्धिवासनानुसृष्ट्यभ्युपगमे ऽयसिद्धान्ताद् बुद्धिनिष्ठवासनाया अनियामकत्वाच्च, न च
 सन्नधर्मिशेषाधिपमोपपत्तिः, स्थूलरागे ब्रह्मवासनाया अग्रयोजकत्वात्, न च प्रकृतौ ब्रह्मतदभ्युपगमेऽपि प्रमाणमस्ति, अन्यथा
 सूक्ष्मरागादियोगाद् भावाष्टकसम्भवतया प्रकृतिरेव बुद्धिर्मवेत्, स्थूलतद्योग एव बुद्धित्वनियत इति चेत्, तथाप्यप्रामाणिक-
 सूक्ष्मतदभ्युपगमे घटादात्रापि तदापत्तिः, तस्य प्रकृतिस्कार्यत्वात्कारणधर्माणां च कार्ये सत्कामाभ्युपगमात् स्थूलबुद्धिविलयेऽपि
 सूक्ष्मतत्सत्त्वाम्भ्युपगमात्रानुपपत्तिरिति चेत्, न, मुक्तावपि तत्सत्त्वप्रसङ्गात्, अधिकाराभावाच्चायमिति चेत्, नन्वयमधिकारोऽपि
 धर्माधर्मवासनायोगः, धर्माधर्मौ च बुद्धिधर्मविति कथं तत्सत्त्वे तद्विलयाः, स्थूलतद्विलय एव निराधिक्कारित्वमिति चेत्, तर्हि स्थूल-
 बुद्धयत्तत्त्वादसमये सत्सम्बुद्धिसत्त्वाम्भ्युपगमेऽपि तस्या निराधिकारित्वेन कार्याजनकतया संसारोच्छेदप्रसङ्गः, अन्यथा तु मोक्षो-
 ष्टदशसङ्गः । किञ्चैतन्मधिकार एव संसारोद्धुरस्तु किं प्रकृत्या, बुद्धिस्तु चेत्तन्नैव न तत्परान्तं, मानाभावात्, न च दर्शने मुखस्यैव
 प्रदी प्रकृत्यस्योपरागः सम्भवति, अत्रात्रिकस्य सम्मरे अशुश्रुद्गस्यापि सम्भवप्रसङ्गात्, असतो विज्ञानस्याप्यभावाच्चद्वैज्ञानिका-
 कारस्यापि दुरुपपादत्वाद्, अन्यथा सर्वद्वैशासद्भावात्तानापत्तेः, विषयोपरागोऽपि न तत्र सम्भवी, अन्यथा मेर्वादिज्ञाने मेर्वादाकारोऽपि तत्र
 स्यात्, तस्माद् बुद्ध्युपलब्धिज्ञानव्यञ्जना पर्यायत्वमेव युक्तं, अद्वैतारोऽपि निकल्परूपो मानस एव न्यापारोऽन्यथा सन्ने यद्यार्था-
 इच्छकार इव विपरीताहृत्कारोऽपि न स्याद्, इदं पुनरवशिष्यते यत्कस्यचिद्बुद्धिमिति सद्ब्रह्मत्वात्स्वगुणाभिन्वद्गुणपत्युणद्रादेपारिणामः
 समुज्जृम्भते कस्यचित्तु नेत्यत्र किं नियामकमिति, तत्र तु मानं मोक्षनीयकर्मण उदयाऽनुदये एव सन्त्ये, एकस्यापि कषायमोक्षनीय-

कर्मणः क्रोधादिव्यापारभेददर्शनेन भेदकल्पनात्, एवं च कृत्यादीनां चेतनासामानाधिकरण्ये सिद्धे बुद्ध्यादितत्त्वकल्पना युक्तिही-
 नैवेति सङ्क्षेपः ॥ स्यादेतद्, आत्मनो जन्यधर्माश्रयत्वे कौटस्थ्यविरोधो धर्मधर्मिणोरभेदे कार्यानित्यत्वेन कारणस्याप्यनित्यत्वप्र-
 सङ्गात्, न च तयोरभेद एव युक्तो विरुद्धधर्माभ्यासलक्षणस्य भेदस्य घटपटयोरिव प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति वाच्यं, इयामत्वर-
 क्तत्वाभ्यां वैधर्म्येऽपि घटस्येव गुणगुणिभावेन गुणगुणिनोरन्योन्याभावायोगादिति, भवं, आत्मनो नित्यानित्यत्वस्यैव
 युक्तिसिद्धत्वाद् धर्मधर्मिणोर्भेदाभेदस्य सप्रपञ्चं स्याद्वादरहस्ये व्यवस्थापितत्वात्, कूटस्थत्वं तु तत्र समानजातीयद्रव्यपर्या-
 यद्वाराऽपरिणामित्वं अना(आ)त्मेतरभिन्नत्वं वेति सर्वमवदातम् ॥ २६ ॥ सर्वगतत्वे दूषणान्तरमप्याह-

सर्वासर्वग्रहोऽप्येवं, नित्यस्थान्यानपेक्षणात् ॥ अपेक्षणेऽपि देहस्या-पेक्षायामतिगौरवात् ॥२७॥ ॥८५॥

आत्मनः सर्वगतत्वे त्रिशुवनभवनोदरसञ्चारिपदार्थसार्थप्राप्त्यवश्यभावात् मनसः प्राप्यकारित्ववादिनः सर्वोपलब्धिप्रसङ्गः,
 प्राण्यविशेषेऽपि कतिपयार्थानुपलम्भे चाविशेषात्सर्वानुपलम्भप्रसङ्गः, यदुक्तं-“सञ्चासव्वगहण-प्पसंगरोसाइओ वात्रि
 ॥२१६॥”[सर्वासर्वग्रहणप्रसङ्गदोषादितो वाऽपि] अथ मनसो बहिरस्वातन्त्र्याद् बहिरर्थग्रहसामग्रीनियमादेव मनसो बहिरर्थग्रह-
 नियम इति चेत्, तथापि शरीरावच्छेदेनैव सुखादिकमुपलभ्यते न घटाद्यवच्छेदेनेत्यत्र किं नियमकं, आत्मनः स्वगुणजनने
 शरीरस्यापि सहकारित्वान्नान्यत्र तदुत्पत्तिरिति चेत्, न, नित्यस्य सहकार्यपेक्षायोगात्, तथाहि, सहकारिणा किं तत्र कश्चिदतिशयः
 क्रियते न वा, क्रियते चेत्, स किं अर्थान्तरभूतोऽनर्थान्तरभूतो वा, आधे न किञ्चित् कृतं स्यात्, अन्त्ये तु तदनर्थान्तरभूताति-
 शयकरणे तस्यापि कारणप्रसङ्गः । अकरणपक्षे तु न तस्य सहकारित्वम्, अन्यथा जगतोऽपि सहकारित्वप्रसङ्गादित्याहुः, ननु सह-

कारित्वं नातिशयजनकत्वं कार्यजनमान्नमनोः सहकारिसन्निधानासन्निधानाभ्यामेवोपपत्तावतिशयस्याकल्पनात्, किं त्वेककार्य-
कारित्वं, तद्य नित्यत्वेऽप्यात्मनः शरीरे निराकाशमिति चेत्, न, तथापि ज्ञानादावनन्तशरीरादिहेतुत्ववरूपेणैव गौरवात्, आत्मनः
शरीराध्यापित्ववरूपेणैव युक्तत्वात् ॥२७॥ न चाऽऽत्मनो विशुत्वसाधनसावधानं चलवत्प्रमाणमपि जरीजृम्भत इत्याह—

विभुत्वसाधक किञ्चित्, प्रमाणमपि नैद्ध्यते ॥ स्वसम्बन्धविशेषेणा-दृष्टं यत्कार्यमर्जति ॥ २८ ॥ ८६ ॥

न ह्यदृष्टस्य कार्यमात्रं प्रति हेतुत्वात् न च स्वाश्रयसमुक्तसंयोगेनैव हेतुत्ववरूपनादात्मनो विशुत्वसिद्धिः, प्रध्वसे व्यभि-
चारात् कालिकादिसम्बन्धेनैव तस्य तत्र हेतुत्वौचित्याद्, वस्तुतस्तु कार्यत्वं कालिकसम्बन्धेन घटत्वपटत्वादित्त्वमननुगतमिति
न कार्यतावच्छेदकं, न च कार्यमात्रहेतुत्वे तस्य प्रमाणमस्तीति सुखदुःखयोरेव धर्माधर्मरूपस्यादृष्टस्य हेतुत्वमाश्रयेयम्, अथ
वदनेरुद्ध्वज्वलनादावदृष्टमेव नियामकम् । तदुक्तम् । “न ज्वलत्यनलस्तिर्यग्, यदूर्ध्वं वाति नाऽनिलः ॥ अचिन्त्यमहिमा तत्र,
धर्म एव निबन्धनम् ॥१॥” न च शरीराध्यापित्वे प्राणिनोऽदृष्टस्य वदुण्यादिसम्बन्धः सम्भवतीति तस्य, विभुत्वमेव युक्तमिति
चेत्, न, स्वाश्रयसंयुक्तसंयोगसम्बन्धेनादृष्टस्य घटादावपि सत्त्वाद्, बद्धित्वविशिष्टस्याश्रयसंयुक्तसंयोगसम्बन्धेन तस्य हेतुत्वे
तु स्वाश्रयसंयुक्तसंयोगविशिष्टबद्धित्वसम्बन्धेन तथात्वे विनिगमनाविरहात्सम्बन्धविशेषेणैव तद्वैतुत्वौचित्यात्, एतेन (यदपि)
“ शशुत्रियांसया कृतेन ज्येनयोगेन यज्वन्येवादृष्टविधानात्तस्य च दृशावसम्बन्धात्त्वथमात्मविभुत्वं विना तत्फलोपपत्तिः
(तदपि न, शक्तिविशेषरूपस्य कारणत्वस्यासम्बन्धेऽप्यविरोधात्सम्बन्धघटितत्वे षा तस्य प्रकृते सम्बन्धविशेषकल्पनावश्यकत्वाद्)
इति ” परास्त्वम् ॥ २८ ॥ विशुत्वसाधकान्तरं निराकरोति—

अथ नित्यमहत्त्वेन, व्योमवद्विसुतास्य चेत् ॥ नैवं तत्परिमाणं हि, यदुत्कर्षापकर्षभाक् ॥ २९ ॥ ८७ ॥
 अथ परे प्रतिपादयेयुरात्मनो महत्त्वं तावान्निर्विवादं द्रव्यचाक्षुषं प्रति कल्पनीयहेतुभावस्य महत्त्वस्य लाघवेन जन्यद्रव्यसाक्षा-
 त्कारत्वावाच्छिन्नं प्रत्येव हेतुत्वकल्पनात्, आत्मसाक्षात्कारनिर्वाहायात्मनि महत्त्वस्यावश्यकत्वात्, तच्च महत्त्वं न जन्यं; कार्यं हि
 महत्त्वं अवयववहुत्वजन्यं स्यात्तन्महत्त्वजन्यं वा प्रचयजन्यं वा, न च त्रितयमपि निरवयवस्यात्मनः सम्भवतीति ॥ एवं चायं प्रयोगः,
 आत्मा विशुनित्यमहत्त्वादाकाशवदिति चेत्, अत्रोच्यते-अत्र हि परमप्रकृष्टपरिमाणवत्त्वक्षणं विभुत्वं साध्यते, न च नित्य-
 महत्त्वस्य परमप्रकर्षविषयवाधको जागति तर्कः, अपकृष्टत्वे तस्य जन्यत्वापत्तिर्वाधिका, गगनमहत्त्वावधिकापकर्षस्य बहुत्वजन्य-
 तावच्छेदकत्वादिति चेत्, न, परमाणुपरिणामसाधारणतया तस्य कार्यतानवच्छेदकत्वात् परमाणुपरिमाणे व्यभिचारेण द्रुष्टिमहत्त्वा-
 वधिकोत्कर्षेण समं साङ्कर्यात्तादृशापकर्षस्य जातित्वासिद्धया बहुत्वजन्यतानवच्छेदकत्वाच्च, वस्तुत आत्मपरिमाणमपि प्रचयविशेषा-
 दुत्कर्षापकर्षौ भज्जन्यमेवेति हेतोरैवासीद्धिः ॥ २९ ॥ नन्वेवमात्मनः सावयवत्वापत्तिरिति चेत्, किञ्चातः । सावयवत्वे सति तस्य
 कार्यत्वं स्यादिति चेत्, किमिदं कार्यत्वं प्रागसतः सत्तालामः पूर्वाकारपरित्यागेनोचराकारोपादानं वा, नाद्यः, असत उपायसहस्रे-
 णाप्युत्पादयितुमशक्यत्वात्, अन्यथा शशविषाणस्याप्युत्पत्तिप्रसङ्गात्, अन्त्ये तु तादृशं कार्यत्वमात्मन इष्टमेवेत्यभिप्रेत्याह-
 एवं सावयवत्वं त-न्नित्यत्वं नैव बाधते ॥ कथञ्चित्परिणामित्वं, विना तन्न घटेत यत् ॥ ३० ॥ ८८ ॥
 न हि सावयवत्वेनात्मनः कथञ्चित्परिणामित्वलक्षणेऽनित्यत्वे द्रव्यैकरूप्यलक्षणनित्यत्वव्याघातः येन प्रतिसन्धानाद्यभा-
 वप्रसङ्गः, नच सावयवत्वे तस्य प्राकृशसिद्धसमानजातीयावयवारभ्यत्वप्रसक्तिः, अवयवजन्य एव कार्येऽवयवानां जनकत्वात्, अस्य

त्वत्थात्वात्, न च तादृशकार्येऽपि घटादौ प्राक्प्रसिद्धसमानजातव्यिकपालसंयोगात्स्यत्वं दृष्टं, कुम्भकारादिव्यापारान्वितान्मृत्पि-
 ण्ढात्प्रथममेव प्रयुक्तुष्नादराधाकारस्योत्पत्तिप्रतीवेत्तित्यप्याहुः ॥३०॥ प्रमाणसिद्धेऽर्थे न किञ्चिदन्यद्राघकमित्यन्यत्रातिदिशति—
 मूर्त्तत्वादिप्रसङ्गोऽपि, वारणीयोऽनया दिशा ॥ मानराजादरे दुष्टा, हन्तापत्तिर्न पत्तिवत् ॥३१॥८९॥
 एवञ्च मूर्त्तेशरीरानुप्रवेशेनात्मनो मूर्त्तत्वापत्तिरपि परास्ता, यतः किमिदं मूर्त्तत्वं इयत्ताश्चिन्तनपरिमाणयोगो रूपादेसन्निवेशो
 वा, आद्ये इथापत्तिः, न ह्यविद्युद्रव्यस्य मूर्त्तत्वं न मन्यते कश्चिद्विपश्चित्, नान्त्यो मूर्त्तानुप्रवेशिनो रूपादिमत्त्वव्याप्तिविरहान्मनस्येव
 व्यभिचारात्, न च मूर्त्तमहर्षेनापि तद्व्यतिरिक्ति, अप्रयोजकत्वाद्, एवमात्मनो मूर्त्तद्रव्यत्वेऽचेतनत्वापत्तिरपि परास्ता, सहचारदर्शन-
 मात्रेण व्याप्त्यग्रहाद्, अन्यथा विद्युत्वेऽप्याकाशादिवच्यत्वं स्यात्, एव च बालयुवशरीरपरिमाणभेदेनात्मनो भेदापत्तिः, परिमाणभेदे
 द्रव्यभेदावयवम्भावात्, तथाचान्यदृष्टस्थान्यस्य स्मरणानुपपत्तिरित्यवरीकृतं, कश्चिद्भेदेऽपि तस्यामेवाम्बुपुणामात्सर्पस्येव सरुण-
 विफणावस्थयोः, अत्यन्तभेदे तु प्रत्यभिज्ञाद्यनुपपत्तिरित्यन्यत्र विस्तरः। तथा शरीरखण्डने शरीरव्यापिनो जन्तोरपि खण्डनप्रसङ्ग
 इत्यप्यसमीक्षिताभिधानं, शरीरखण्डने कश्चिद् तत्खण्डनस्येष्टत्वाच्छरीरसम्बद्धात्मप्रदेशेभ्यो हि कतिपयात्मप्रदेशानां खण्डितशरीर-
 प्रदेशानुप्रवेश आत्मनः खण्डनं, तच्चान्न विद्यत एव, अन्यथा खण्डितशरीरप्रदेशस्य कम्पोपलब्धिर्न स्यात्, नद्वात्मविद्युत्त्वादेपि शरीरं
 तदवयवं चिना वाऽन्यत्रात्मगुणोपलब्धिः, न च खण्डितशरीरप्रदेशोऽपि शरीरमेव, अयं पूर्वोक्तवयवसंयोगविशेषेऽपि संयोगान्तरेणाऽदृष्ट-
 वशात् खण्डितशरीरद्वयोत्पत्तेर्न दोष इति चेत्, न, एकदा शरीरद्वयोत्पत्तेर्विरोधादविरोधे वैकृदोमपत्र मनःसंयोगविरहात् कथञ्चैक-
 देव तयोः कम्पोपलब्धिः, अदृष्टवशात् खण्डितशरीरे मनोन्वाप्रवेशान्मुपगमान्न दोष इति चेत्, न, तथाप्यात्मविशेषगुणयोर्ग-

पधानभ्युपगमसिद्धान्तविरोधात्, अवच्छेदकभेदेन विशुविशेषगुणानामपि युगपदुत्पत्तिरिष्टैव, शब्दस्थले दृष्टत्वादिति चेत्, न, तथापि
 मनोविगमः कल्प्यत इति चेत्, न, एतादृशकष्टकल्प-
 मनुोविगमः कल्पनाया एव युक्तत्वादिति दिग् ॥ एवमदृष्टवदात्मसं-
 नोपेक्षया तत्रात्मप्रदेशानुवेषोऽदृष्टवशाच्च कालान्तरे तत्सङ्घट्टनमिति कल्पनाया एव युक्तत्वादिति दिग् ॥ एवमदृष्टवदात्मसं-
 योर्गं विना परमाणुवाद्यकर्मानुपपत्तावन्त्यसंयोगं विना तन्निमित्तशरीरानुत्पत्तौ शरीरव्यापित्ववादेऽप्यसम्बद्धानाम-
 स्यादित्यप्युन्मत्तभाषितप्रार्यं, विशुत्ववादेऽपि सकलपरमाणुग्रहणाभावस्यादृष्टस्वभावाधीनत्वेन शरीरव्यापित्ववादेऽप्यसम्बद्धानाम-
 पि परमाणूनां स्वभावत एव नियतानां ग्रहणान्नियतशरीरोत्पत्तेरविरुद्धत्वात्, तदेवमसमुद्धतस्यात्मनः शरीर एव वृत्तिः,
 समुद्घातमहिम्ना तु बहिरपीति सुव्यवस्थितम्, ॥ ३१ ॥ विशुत्वनये तु महतीयमनुपपत्तिरित्याह—

विभुत्वे पुनरात्मा स्या-देक एवान्तरिक्षवत् ॥ उपपत्तेर्व्यवस्थाया, विविधोपाधिभेदतः ॥ ३२ ॥ १९० ॥

आत्मनो विशुत्ववादे द्वैकात्मपरिशेषापत्तिरेकत्रैव नानात्मकार्योपपत्तेः, एकत्र व्योम्नि नानाघटसंयोगवदेकत्रैवात्मनि नानामनः-
 आत्मनो विशुत्ववादे द्वैकात्मपरिशेषापत्तिरेकत्रैव नानात्मकार्योपपत्तेः, एकत्र व्योम्नि नानाघटसंयोगवदेकत्रैवात्मनि नानामनः-
 शरीरेन्द्रियसंयोगानामेकाकाशसमवेतानाशब्दवच्चैकालमसमवेतानामुखदुःखादीनां युगपदुत्पत्तिसम्भवात्, अथावच्छेदकतास-
 म्वन्धेन शब्दोत्पत्तौ संयोगादिरूपस्यासमवायिकारणस्य नियामकत्वादेकत्रापि व्योम्नि देशभेदेन नानाशब्दोत्पत्तिर्धुल्यतामत्र
 तु कथमिति चेत्, न, अत्राप्यवच्छेदकतासम्बन्धेनात्मविशेषगुणत्वावच्छिन्नं प्रति प्राणशरीरसंयोगादेरसमवायिकारणस्य नियाम-
 कत्वात् सुषुप्तिकाले ज्ञानानुत्पत्तिनिर्वाहाय च त्वङ्मनोयोगस्य शरीरनिष्ठतया हेतुता वाच्या, त्वयाप्यात्मनिष्ठतया तद्हेतुताकल्प-
 नात्, एवं च परामर्शादीनामपि शरीरनिष्ठतयैवानुमित्यादिहेतुत्वान्न चैत्रशरीरावच्छेदेन परामर्शात्मैत्रशरीरावच्छेदेनानुमित्याद्या-

षत्तिः, वस्तुतश्चैत्रपरामर्शसम्भाषिनि मैत्रे न चैत्रशरीरावच्छिन्नानुमित्यापात्तिः, कार्यतानवच्छेदकरूपेणाप्यभावात्, न च
 तद्वैकात्मस्थलेऽनन्तशरीराणां तत्त्वत्त्वेन तत्तदात्मगुणं प्रति हेतुता वाच्या, मम तु समवायेन तदात्मसमेतगुणत्वावच्छिन्नं
 प्रति तादात्म्यसम्बन्धेन तदात्मत्वेनावच्छेदकतया तं प्रति च तदात्मशरीरत्वेन हेतुताद्वयं युक्तमेव कल्पनीयं, अथ तदात्मसीयत्वं न
 तदात्मसंयोगोऽतिप्रसङ्गात्किन्तु तदात्मादृशोपगृहीतत्वं तद्याननुगतमेवेति तथापि नानैव हेतुत्वमिति चेत्, न, स्वसमवेतादृशोप-
 गृहीतत्वसम्बन्धेन तदात्मव्यक्त्वच्छरीरत्वेनानुगतस्यैव हेतुत्वादिति वाच्यं, शब्दादौ तच्छरीरावच्छिन्नं प्रति तच्छरीरत्वेन हेतुतया
 बलस्यैव निर्वाहोद्वेदुत्पान्तरारूपनया समैव लाघवात्, अथाऽवच्छेदकतया वार्योत्पत्तावपि प्रागभाव एव नियामक इति न किञ्चि-
 ददुपपन्नम्, अथादृष्टफलयोः प्रतिनियमदर्शनाज्ञानात्मानो व्यवसाय्यन्तेऽन्यशरीरजनितस्यादृष्टस्यान्यशरीरावच्छेदेन फलजनक-
 त्वेऽतिप्रसङ्गात्क्रियामयान्तरस्य चादर्शनादिति चेत्, न, तच्छरीरजनिताऽदृष्टस्य तद्व्यन्यशरीरावच्छेदेन फलजनकत्वेऽतिप्रसङ्गाभा-
 वात्, एवं च जननमरणादिनियमोऽप्युपपादित इति दिग् ॥ नन्विदं भवतामपि समं दूषणं शरीरव्यापिनानात्मकल्पनापेक्षया
 विभोरेवस्यैवात्मनःकल्पनौचित्यात्, सिद्धान्तविशेषस्त्वावयोःसमान एव, एवात्मवादे मोक्षार्थितया कस्यापि प्रवृत्तिर्न स्यात्किञ्चिच्छ-
 रीरावच्छेदेन सर्वतदुःखस्वंसलक्षणस्य मोक्षस्य सिद्धत्वात्सिद्धे इच्छाविरहात्, तच्छरीरावच्छेदेन दुःखस्वसे तु नेच्छा, सर्वं दुःखं
 नश्यत्विति कामनयैव परियज्यादौ प्रवृत्तेरिति समाधानमप्यावयोः समानमिति चेत्, न, सिद्धिपदप्राप्तीच्छयैव तदुपायेषु प्रवृत्तेः,
 प्रेत्यभावादिध्यवस्यया च नानात्मना भेदस्याविद्युत्वस्य च सिद्धयोभयनिरासे तात्पर्यात्, नहि दुःखस्वंसार्थो पुराणां प्रवृत्तिरपि
 तु सुखार्थिवेति सर्वमवदातम् । तदेवं भावमनो धर्हिर्गत्वा वस्तुप्रकाशयेदिति विकल्पो निरस्तः ॥३२॥

निराकरोति—

अथ द्रव्यमनो बहिर्गत्वा प्रकाशयिष्यतीति द्वितीयविकल्पं निराकरोति ॥३३॥१२॥

बहिर्द्रव्यमनो गच्छे—त्किं यद्धीहेतुरेव न ॥ निमित्तमपि नो तस्या-करणं वा बहिर्गतम् ॥३३॥१२॥
जीवगृहीतचिन्ताप्रवर्तकमनोवर्गणान्तःपातिद्रव्यनिकुरुम्बलक्षणं द्रव्यमनःपुद्गलस्फन्धत्वादात्मधर्म-
काययोगसाचिव्येन जीवगृहीतकथाश्चित्, अत एव हेतुहेतुमद्भावात्किं तद्बहिर्निर्गमाचिन्तयाऽजागलस्तनायमानया । अथ
स्य ज्ञानस्य जनकमेव न भवति कथाश्चित्, प्रदीपवत्तत्करणं स्यादिति चेत्, तथापि स्थितेनैव तेन ज्ञानं जननीयं स्पर्शनादि-
तवापि चक्षुरादिनेव प्रेरितो जन्तुज्ञानं जनयतीति प्रदीपवत्तत्करणं स्यादिति चेत्, एवं च शरीरस्थितस्यापि तस्य पञ्चनालतन्तुन्यायेन बहिर्निःसरणं
वत्करणत्वादेव च तन्न बहिरेति स्पर्शनादिवदिति सुव्यवतिष्ठते, एवं च शरीरस्थितस्यापि तस्य पञ्चनालतन्तुन्यायेन बहिर्निःसरणं
भवति यथाशक्त्वात् । आह च—“ द्रव्यमनो विज्ञाया, ण होइ गंतुं वि किं तओ कुणइ॥ अह करणभावओ तस्स, तेण
भविष्यतीति शक्या परास्ता । आह च—“ द्रव्यमनो विज्ञात्, न भवति गत्वा च किं ततः करोतु ॥ अथ करणभावतस्तस्य, तेन जीवोऽपि
जीवो विद्याणिज्जा ॥२१७॥” [द्रव्यमनो विज्ञात्, जाणेज्ज फरिसरणं व ॥ एत्तोच्चिय हेऊओ, न नीइ बहिं फरिसरणं व ॥ २१८ ॥”
विजानीयात् ॥] “करणत्तणओ तणुसंठिएण, जाणेज्ज फरिसरणं व ॥ २१८॥” [३३॥ नन्वनुग्रहोपघातामा-
[करणत्वतस्तनुसंस्थितेन, जानीयात्स्पर्शनेनेव ॥ इत एव हेतोर्न निर्गच्छति बहिःस्पर्शनमिव ॥२१८॥] ॥३३॥ नन्वनुग्रहोपघातामा-
वान्मनोऽप्राप्यकारीति प्राकृतज्ञातं स एव चाऽसिद्धश्चिन्ताहर्षादिना तदुपघातानुग्रहानुमानादिति आन्तस्याशङ्कं निराचिकीर्षुराह—
चिन्ताहर्षादिना जीवो-पघातानुग्रहौ यदि ॥ किं ताभ्यां ज्ञेयसंसर्गा-न्न ह्येतौ मनसो यतः ॥३४॥१२॥

परः खल्वेवमनुमन्यते यदैर्वल्योरःक्षतादिलिङ्गैर्मनसः शरीरापचयप्रयोजक आर्त्तैरौद्राभिवृद्धिमहिम्ना च हृद्रोगादिप्रयोजक
उपघातो रोमाश्चेदयाद्यनुमेयो हर्षादिरूपश्चानुग्रहो भवतीति तस्य तदभावाभिधानमसद्भवमिति । यदाह—“नज्जइ उवघाओ से,

दोन्वछोरबखपाशलिगेदि। जमशुगहो य हरिसा-इएदि तो सो उमपघम्भो, ॥२१९॥” [झायते उषयातस्तस्य दीर्घल्पोरःधृतादि-
 लिङ्गैः]। यदनुग्रहश्च हर्षादि-मिस्त्रताः स उमययर्मा] तदसङ्गतं, यतो द्रव्यमनस्त्वावन्मनस्त्वपाणितानि पुद्गलसदृशरूपं श्लोका-
 दिपीडया हृदयदेयाभितनिविठमरुद्ग्रन्थिबज्जिं पीडयेत् तदेव च मनस्त्वपरिणतेषु पुद्गलसङ्घातरूपं हर्षोपभिनियुत्वा भेषजव-
 क्षीमनु गृह्णीयात्तावता श्रेयनिमिषकमनोनुग्रहोपघातकृतामिधानमिदम्। यदाह-“अद्दन्वमजोतिवली, पीलिञ्जा हिययानिरुद्धवा-
 उब्ब । तयशुगंहेण हरिसा-दओब्ब नेएण किं तत्या ॥२०॥” [यदि द्रव्यमनोऽतिबलि, पीडयेद् द्वाभिरुद्धवायुरिव ॥ तदनुग्रहेण हर्षादय-
 इव श्रेयस्य किं तत्र] अन्तःकरणं हि न बहिर्गत्या श्रेयमर्थं जानाति न वा तत्स्वसमीपमानीय प्रकृष्टयति न वा श्रेयकृतानुग्रहोप-
 घातमागं भवतीति भुजमुत्तिक्षप्य ययं षदामो, न तु तज्जीवस्यानुग्रहोपघातायपि जनयतीति ययं षदामः, पुद्गलेभ्य एव तेन
 वछामाचघा चेदमस्मान् प्रत्यनिष्टोपदर्शनं वादिनोऽविचार्यवादितामेव व्यञ्जयति। यदाह “नीडं आगरिसिउ वा, न नेअमालंभर
 षि गियमोऽयं ॥ तभेयकया जेऽशु-ग्गहोवधाया य ते नत्थिया ॥२२॥” [निर्गत्याकृष्य वा न श्रेयमालम्भत इति नियमोऽयम्]। तज्जैयकृतौ
 यावतुग्रहोपघातौ च तौ न स्ता] “सो पुण सपसुवेषायण-अणुसगंघा फेएज को दोसे]। जमशुगहोवेषाया, जीवाणं पोग्गेलोहिलो
 ॥२२३॥” [तदुनः स्वयमुपघातमनुग्रहं वा कुर्यात्को नाम दोषः ॥ यदनुग्रहोपघातौ, जीवानां पुद्गलेभ्यः] ॥३४॥

ननु चिन्तनीयवस्तुसंसर्गादेव हर्षशोकरूपावतुग्रहोपघातौ भविष्यतो न तु द्रव्यमनस इति चेत्, न, एवं सत्योदनादिचिन्तया
 पुष्टसाधपगमप्रसङ्गात् । ननु तर्हि द्रव्यमनसस्तदेतुत्वे किं प्रमाणमित्यत आह—
 देशोपचयवैर्धित्ये, मनःपुद्गलखेदेतुके ॥ आदात्पुद्गलखेदपीनां, तद्धेतुत्वेन निश्चयात् ॥ ३५॥२३ ॥

शरीरस्य पुष्टिहानी तावत्पुद्गलजन्ये इष्टानिष्ठाहाराभ्यवहारेण तद्दर्शनाद्, अथेष्टादप्याहाराद्रोगिणां पुष्ट्यदर्शनादनिष्ठादपि च भेषजादेस्तद्दर्शनाद् व्यभिचार इति चेत्, न, धातुसाम्यवैषम्यद्वारा तयोस्तद्धेतुत्वात्, तदिह चिन्ताहर्षसमये जायमाने शरीरपुष्टिहानी पुद्गलसम्बन्धमपेक्षमाणे उपस्थितत्वान्मनःपुद्गलसम्बन्धकल्पनायैव प्रभवती, नचौदर्याग्निपरिपाकजनिततिशयानामेवाहापुद्गलानां पुद्गलसम्बन्धमपेक्षमाणे उपस्थितत्वान्मनःपुद्गलसम्बन्धकल्पनायैव प्रभवती, स्वत एवातिशयितानां मनःपुद्गलानां तद्धेतुत्वौचित्यात्, तद्धेतुत्वाधारणात्। स्नीहशानां मनःपुद्गलानां तद्धेतुत्वमिति वाच्यम्, तद्धेतुत्वजनकत्वमस्तु किं नानामनःपुद्गलकल्पनया ? , चदति तद्धेतुत्वाधारणात्। स्नीहशानां ननु चिन्ताहर्षयोरेव साक्षात्तजनकत्वमेव तद्धेतुत्वकल्पनात्प्रमाणाविरोधेन अन्यथा हृद्ग्रन्थेरपि दौर्बल्यजनकत्वं न स्यात्, ननु चिन्ताहर्षयोर्न पुद्गलत्वेन तद्धेतुत्वकल्पनात्प्रमाणाविरोधेन च- 'चिन्तया वत्स ! ते जातं, शरीरकमिदं कृशम्' इति चेत्, न, एकाशवदमूर्तयोश्चिन्ताहर्षयोर्न तजनकत्वमिति प्राञ्चः ॥ तस्यागायोगात्तयोरपि मनोजन्यत्वेन मनस एव तद्धेतुत्वकल्पनौचित्याच्च, आकाशवदमूर्तयोश्चिन्ताहर्षयोर्न तद्धेतुत्वकल्पनात्प्रमाणाविरोधेन चिन्तयेत्यादिकश्च प्रयोग औपचारिक इति दिग् ॥ तद्विदमभिप्रेत्याह- " इष्टानिष्ठाहाराभ्यवहारे भवतः पुष्टिहानी । यथा तथा मनसस्ते जह तह मणसो ताओ, पोगलगुणओत्ति को दोसो ? ॥ २२१ ॥ " [इष्टानिष्ठाहाराभ्यवहारे भवतः पुष्टिहानी । यथा तथा मनसस्ते पुद्गलगुणत इति को दोषः ॥] स्यादेतत्, शोकहर्षव्यापारैरन्तर्येण नाडीविशेषप्रत्यन्तभ्रितद्रव्यान्तरादेव तदुपपत्तौ किं मनःकल्पनयेति, मैवं, शोकहर्षादिकार्यजनकानां मनोद्रव्याणामेव कल्पनात्त्र संज्ञामात्र एव परेषां विवादात्, इष्टानिष्टमनोद्रव्योपादाननियम एव कुत इति चेत्, अदृष्टवशादेवेति सर्वमवदातम्, ॥ ३५ ॥ स्वप्नविज्ञानेन मनसः प्राप्यकारित्वं सेत्स्यतीति निराकर्तुमाह- मनसः प्राप्यकारित्वं, स्वप्नेनापि न सिद्ध्यति ॥ यदसौ न तथारूपौ, व्यभिचारादिदर्शनात् ॥ ३६ ॥ ९४ ॥ 'मम मनो मेरौ गतं' इति स्वप्नविज्ञानदर्शनात् मनसः प्राप्यकारित्वं सिद्ध्यति तस्याप्रमाणत्वात्प्रबोधे तद्विपरीतदर्शनात्,

न चाशु गमनागमनशीलस्य मनसस्तदा । ततः परानृत्वा तद्विपरीतदर्शनमुपपत्स्यत इति वाच्यं, स्वप्नस्य प्रामाण्यानिश्चयेन तथा-
 कल्पनाऽप्योभातेन शरीरस्यापि तत्रासिद्धान्तः, न च सापि सम्भवति, कुमुमपरिमलाघजानितश्रमाद्यनुग्रहोपघाताभावादिह स्थितैः
 सुप्तस्याऽत्रैव दर्शनाच्च, तद्विदमाह—“सिमिणो गतहारूयो, वभिचारो अलायचक्रं व ॥ वभिचारो अ संदं सण-युवधायाणुगहाभावा
 ॥२२४॥” [स्वप्नो न तथारूपो व्यभिचारादलातचक्रमिव ॥ व्यभिचारश्च स्वदर्शना-दुपघातानुग्रहामावात्] “इह पासुचो पेच्छद,
 सदेहमन्तथ ण य तओ तत्था ॥ ण य तग्गयोवधाया-णुगहारूवं विबुद्धस्स ॥२२५॥ [इह प्रसुप्तः प्रेष्यते स्वदेहमन्यत्र न च सकस्त्वत्र ॥
 न च तद्गलोपघातानुग्रहरूपं विबुद्धस्य] ॥३६॥ ननु प्रबुद्धस्य हर्षविषादोन्मादमाध्यस्थ्यदर्शनात् स्वप्नेऽपि जिनस्तात्र-तदपाय-
 कामिनीकुचकलशसम्पर्कसंस्तारस्वरूपदर्शनाद्यर्थक्रियानुमानात् न तस्य व्यभिचारित्वं मविष्यतीत्यत आह—

हर्षादिकं ज्ञानफलं, स्वप्ने नैव क्रियाफलम् ॥ तत्सम्भवे बुभुक्षाऽपि, क्षीयेतौदनदर्शनात् ॥ ३७ ॥ २६ ॥

न खलु स्वप्ने जिनस्नात्रादिक्रणोर्देव प्रबुद्धस्य हर्षादिप्रादुर्भावः केनापि स्वप्ने तत्क्रियाऽदर्शनात्किं तु रागादिमहिम्ना
 तदभिमानोर्देव, दृश्यते हि जाग्रतोऽपि दूराज्जरातीमपि मदिरोन्मादाविशृङ्खलाननयनां गतिविलासविदम्बितकलंदंसगमनां ससम्भ्रमं
 निजश्रुजोत्क्षेपविहितपीवरकुचकलशोच्चमनामादरेण तरुणोमिव पश्यतस्तरुणस्य हर्षोन्मादादिप्रादुर्भावस्तस्मादिष्टप्राप्त्योर्देव तद-
 भिमानस्यापि सुखादिहेतुत्वमास्थेयं अत एव रागसहकृतस्यैव तस्य तज्जनकत्वात्तद्विरहिणो मुनेः स्वप्ने कामिनीदर्शनादिनापि न
 हर्षाद्युदयोऽपि तु माध्यस्थ्यमेव, ‘मोहहीनस्य स्वप्न एव न’ इति तु न वषट्ं युक्तम्, मोहविगमाधीननिर्मोहत्वस्य दर्शनावरणोदय-
 प्रचलनिद्राघविरोधित्वात्, यदि तु स्वप्नेऽपि सुखादिकं त्रियाफलमिति क्रियैव स्यान्नान्यथा, तदा तदानीमोदनद्विदर्शनात् बुध-

क्षाविलयप्रसङ्गे बुभुक्षाशामकुक्षेनिद्रायामेव प्रवृत्तिः स्यान्न तु पाकादाविति विपरीतमेतद्, आह च—“दीसन्ति कासह फुडं, हरिस-
 विसायादौ विबुद्धस्स॥सिमिणाणुभूअसुह-दुक्ख-रागदेसाइलिंगां॥२६॥” [दृश्यन्ते कस्यचित्सफुटं हर्षविपादादयो विबुद्धस्या॥
 स्वप्नानुभूतसुखदुःख-रागद्वेषादिलिङ्गानि] “न सिमिणाविन्नाणाओ, हरिसविसायादओ विरुद्धंति॥ किरियाफलं तु तिची-मदवह-
 बंधादओ णत्थि ॥२७॥” [न स्वप्नविज्ञानाद् हर्षविपादादयो विरुध्यन्ते ॥ क्रियाफलं तु वृत्तिमदवधबन्धादयो न सन्ति] ननु कान्ता-
 दर्शनजन्ये सुखे तद्दर्शनमात्रं हेतुरस्तु, मोदकभक्षणादिजन्यं तु सुखं कथं स्वप्ने मोदकज्ञानमात्रादिति चेत्, न, अनन्यगत्या स्वप्नज-
 नितेष्टप्राप्त्यभिमानस्यापि विलक्षणसुखेहेतुत्वस्वीकारात् प्रबुद्धस्य तु स्वप्नशुभत्वज्ञानस्य तथात्वादिति दिग् ॥ ननु स्वप्नेऽपि
 कामिनीसुरतादिक्रियाफलं व्यञ्जनविसर्गादि प्रबोधवस्थायामपि साक्षात् दृश्यत एव तत्कथं स्वप्ने क्रियाफलं नास्तीत्युच्यत इति
 चेत्, न, जाग्रतोऽपि तीव्रमोहाध्यवसायेन व्यञ्जनविसर्गदर्शनात्, स्वप्नेऽपि तस्य तद्वेतुकत्वेन क्रियाफलत्वासिद्धेः, अन्यथा
 स्वप्नविषयीकृतकामिनीनां गर्भाधानादिप्रसङ्गाद्, आह च—“सिमिणे वि सुरयसंगम-किरियासंजणिअवंजणविसगो॥पडिबुद्धस्स वि
 कस्सइ, दीसइ सिमिणाणुभूअफलं ॥२८॥” [स्वप्नोऽपि सुरतसङ्गम-क्रियासञ्जनितव्यञ्जनविसर्गः ॥ प्रतिबुद्धस्यापि कस्यचित्,
 दृश्यते स्वप्नानुभूतफलं] “सो अज्जवसाणकओ, जागरओपि जह तिब्बमोहस्स ॥ तिब्बज्जवसाणाओ, होइ विसगो तथा सुमिणे
 ॥२९॥” [सोऽध्यवसानकृतो जाग्रतोऽपि यथा तीव्रमोहस्य॥ तीव्राध्यवसानाद्, भवति विसर्गस्तथा स्वप्ने] “सुरयपडिवत्तिरइ-
 सुह-गब्भाहाणाइ इहरहा होज्जा ॥ सुमिणसमागयजुवईए, ण य जओ ताइं तो विफला ॥३०॥” [सुरतप्रतिपत्तिरतिसुखगर्भाधाना-
 दीतरथा भवेत्॥ स्वप्नसमागतशुभतेः, न च यतस्तान्यतो विफला] ननु व्यञ्जनविसर्गस्य क्रियापूर्वकत्वदर्शनात्कथमध्यवसान-

जन्मत्वमिति चेत्, न, तीव्रवेदाध्यवसायजनकबहुतरमनोद्रव्यप्रेरितजीवप्रयत्नादेव तदुपपत्तेर्दृष्टार्थस्य बाधितुमशक्यत्वात् ॥३७॥
 ननु भाविराज्यादिस्वप्नस्य सत्यत्वदर्शनान्मनसो मेरुप्राप्तिस्वप्नोऽपि कथं न तथेत्यत आह—
 स्वप्नोऽपि न मृया कश्चिन्न तु सर्वं इतिस्थितिः ॥ तेन न प्राप्यकारित्वं, मनसः स समर्पयेत् ॥३८॥१६॥

नहि भाविराज्यादिद्वयकस्वप्नस्यार्थक्रियाकारित्वेन प्रामाण्यमिति मेरुगमनादिस्वप्नस्यापि तथात्वं स्यात् अर्थक्रियाकारित्वाभावेन तस्य स्फुटमेवाऽप्रामाण्याच्च लोकजातीयस्य कस्यचित्प्रामाण्ये सर्वस्य तथात्वं नाम, घटादिचाक्षुषस्य प्रामाण्ये रज्ज्वरज्जुदेरपि तथात्वप्रसङ्गाद्, आह च—“ननु सिमिणञो वि कोह, सचफलो फलइ जो जहादिदो॥ननु सिमिणम्मि णिसिदं, किरिया किरियाफलाइ च ॥२३१॥” [ननु स्वप्नोऽपि कश्चित्सत्यफला, फलति यो ययाएह॥ ननु स्वप्ने निषिदं, क्रिया क्रियाफलानि च] “अं पुण विन्नाणं, तण्फलं च सिमिणे विबुद्धमेवस्स ॥ सिमिणयणिमिचमावं, फलं च तं को णिवारेद॥२३२॥” [यत्पुनर्विज्ञानं, तत्फलं च स्वप्ने विबुद्धमात्रस्य॥ स्वप्ननिमिचमावं, फलं च तत्को निवारयति?] ननु स्वप्नः सर्वोऽप्यप्रमेव निद्राद्रोपजनितत्वाद्, भाविराज्यस्वप्नादीनां तु देहस्फुरणसहस्रोदितवद् भाव्यर्थात्पुमापक्त्वादेव प्रामाण्यं तपच्छान्नाचयाविधव्यासिप्रहात्, तदुक्तम्—
 “देहस्फुरणं सहस्रोद्वं च, सिमिणो अ काइआइणि ॥ सगयाइं निमिचाइं, शुमाद्युमफलं णिवेदंति ॥२३३॥” सि० [देहस्फुरणं सहस्रोदितं च, स्वप्नश्च कायिकादीनि ॥ स्वपतानि निमिचानि, शुमाद्युमफलं निवेदयन्ति] कथं कश्चिदेव स्वप्नः प्रमा नतु सर्वं इत्यभिधीयत इति चेत्, न, ‘आरोपे सति निमिचानुसरणं नतु निमिचमस्वीत्यारोप’ इति न्यायेन क्वचिदेव कस्यचिरोपत्वकल्पनाद्, न च तदिति स्थले इदमिति शानाचस्थाप्रमात्वं, सूतिप्रामाण्यव्यवस्थापितत्वाद्, सर्वत्र स्वप्ने तयामानामावाद्,

दृष्टार्थस्य कथं स्वप्ने मानमिति चेद् ? एतन्महिम्नेति संक्षेपः ॥ ३८ ॥ ननु स्थानद्विनिद्रोदे द्विरदरदनेत्पाटनादिप्रवृत्तेर्मनसः

प्राप्यकारित्वव्यञ्जनावग्रहौ सेत्स्यत इत्यत आह--

स्थानधौ अचवणादीनां, व्यञ्जनावग्रहादयः ॥ भवेद्युर्न तु चित्तस्य, स्वप्नोऽयमिति जानतः ॥३९॥७॥
स्थानधिनिद्रोदे हि प्रेक्षणकरङ्गभूम्यादौ गीतादिकं शृण्वतः श्रोत्रेन्द्रियादीनामेवाग्रहो भवति, न तु नयनमनसोः, तत्प्राप्य-
कारिताया युक्तिरुक्त्वात्, तन्वेवं बाह्येन्द्रियव्यापारे प्रबुद्धस्य स्वप्नोऽयमिति ज्ञानं कथमिति चेत्, गाढनिद्रोदयपारवश्येन तथा-
भिमानाद्, आह च--“सिमिणमिव मन्त्रमाणस्स, थीणगिद्धिस्स वंजणोग्गहया । होञ्ज व ण उ सा मणसो, सा खलु सोइदिआईणं ॥
॥ २३४ ॥ ” [स्वप्नमिव मन्यमानस्य, स्थानगृद्धेर्व्यञ्जनावग्रहता । भवेद्वा न तु सा मनसः सा खलु श्रोत्रेन्द्रियादीनाम्] ननु
निद्रोदेये कथमीदृशी विशिष्टचेष्टेति चेत्, तदुदयसमयेऽर्द्धचक्रिलालद्धवलसम्पत्तेः ॥ श्रूयन्ते ह्यप्रोदाहरणानि-ग्रामे क्वचन
कोऽप्यासी-त्कौटुम्बिकशिरोमणिः ॥ यस्य जिह्वा पलग्रास-रसव्यसनतत्परा ॥१॥ मांसानि खानिदोषाणां, यत्र यत्र स पश्यति ॥
और्वानल इवाम्मोधौ, चेतस्तत्रास्य घावति ॥२॥ एष धर्मैधसां दाहे, वन्यदावाग्निरन्यदा ॥ आनीयोपशमं वाग्भि-र्मैधधाराभि-
रञ्जसा ॥३॥ दुर्नीतिदलनान्वीक्षां, दीक्षां दत्त्वा महात्मभिः॥स्थविरैः स्थिरतां नीतो, जगद्गीतयशोभरैः ॥४॥ तेनान्यदा
बिहरता, ग्रामे क्वचन घातितः ॥ सैनिकैर्महियो दृष्टो, महिषध्वजमन्दिरे ॥ ५ ॥ अभिलाषस्तदा तस्य, तदीयामिषमक्षणे ॥ प्राव-
र्त्तत हहा कर्म-स्थितिर्हि दुरतिक्रमा ॥ ६ ॥ न न्यवर्त्तत तस्यासौ, व्यासङ्गेऽपि क्रियान्तरे ॥ कान्तासङ्गं विना याति, न नाम
विरहज्वरः ॥ ७ ॥ तेनैव चाभिलाषेण, स्वापमाप दुराशयः ॥ तस्य तत्सहकारेण, स्थानद्विरुदियाय च ॥ ८ ॥ महिषध्वजवत्

क्रूर-स्वतथोत्थाय शक्तिमान् ॥ महिषासिषिपिण्डार्थी, पयौ महिषमण्डलम् ॥ ९ ॥ तत्र ध्यापाय महिषं, मांसलं मांसलम्पटः ॥ मांसं भुञ्ज्यात्
 न्यदानीय, चिक्षेपोपाश्रयोपरि ॥ १० ॥ पुनः सुव्याप प्रायः स, प्रत्यये च प्रबुद्धवान् ॥ स्वप्नोऽयमिति विज्ञाय, तत्रगाद गुरोः
 पुरः ॥ ११ ॥ उपाश्रयोपरि त्रैधि, साधुभिश्च तदा पलम् ॥ पाटलं परिपाकेण, स्थानगुदिलताफलम् ॥ १२ ॥ न्यवेदि तत्र गुरो-
 र्नेन लिङ्गेन वैस्तदा ॥ धूमेनाग्निरियाद्यायि, तस्य स्थानद्विसम्भवाः ॥ १३ ॥ सत्वेन स द्रुतं लिङ्ग-मपहत्य विसर्जितः ॥ भस्मच्छ-
 न्नोऽपि नैवासिः, स्याप्यते केलिवेश्मनि ॥ १४ ॥ इति स्थानार्धुदये प्रथमं मांसोदाहरणम् ॥ अथ द्वितीयं मोदकोदा-
 हरणमुच्यते-भिद्यार्थं पर्यटन्न प्राप्ते, कोऽपि साधुर्व्यलोक्य ॥ भाजने स्यापितान् दिव्यान्, मोदकान् मन्दिरे ष्वचित् ॥ १ ॥
 सुरभिस्निग्धमधुरा-नुदुग्धीं ताभिमालयन् ॥ स प्राप नहि साधूनां, याञ्च्यार्थैः प्रतिग्रहः ॥ २ ॥ विच्छेदं न जगामास्याभिला-
 पस्तु तदाश्रयः ॥ अविच्छेदेन सुप्तस्य, स्थानार्द्विरुदियाय च ॥ ३ ॥ रजन्यां तदुगुहं गत्वा, महाद्विष इवाऽय सः ॥ अमाशुधी-
 तत्कपाटानि, दृश्याणिव मदीदृतः ॥ ४ ॥ गत्वान्तः कवलीकृत्य, स्वैरं मोदकमण्डली ॥ श्रेयं पतद्ग्रहे धिप्त्यो-पाश्रवं तूर्णमाययौ
 ॥ ५ ॥ स्थाने निधाय सुव्याप, तं पतद्ग्रहकं पुनः ॥ स्पृजं द्यात्वा पमोपेऽथ, प्रबुद्धस्त गुरोः पुरः ॥ ६ ॥ भाजनप्रत्युपस्थाया,
 समये तत्राविलेखने ॥ दृष्ट्वा मोदकश्रेणी, स्थानद्विरिव पिण्डता ॥ गुर्वादिभिस्ततो द्यात्वा, तस्य स्थानार्द्विदृष्टताम् ॥ लिङ्गं पाराश्रि-
 कं दृष्ट्वा, तथेवायं विसर्जितः ॥ ७ ॥ उक्तं द्वितीयम् ॥ अयं तृतीयं वन्तोदाहरणमुच्यते ॥ एकः साधुर्दिवा कश्चित्, रोदितः
 करिणारिणा, प्रचण्डकरदण्डेन, नीरदेनेव गर्जता ॥ १ ॥ पलाय स तत्र कष्टा-न्युगो दावानलादिवा ॥ क्रोधोदुःसमनास्तणे-धुपाश्र-
 यधुपापयौ ॥ २ ॥ ज्वलन्तैश्च स कोपेन, रात्रौ स्वापमवीमज्जत् ॥ तदा सहचरीबास्य, स्थानगुदिरुपाययौ ॥ ३ ॥

केशवार्द्धिवलेनाथ, मन्यमानस्वर्णं जगत् ॥ भङ्क्त्वा पुरकपाटानि, पर्यटानीव तत्क्षणात् ॥ ४ ॥ गत्वा च हस्तिनः स्थानं,
 केसरीव स हस्तिनम् ॥ व्यापाद्य दन्तमुशल-द्वयं जग्राह शक्तिमान् ॥ ५ ॥ क्रोधाग्निमपनीयाऽथ, द्विपैरनिवारणात् ॥
 आगत्योपाश्रयद्वारि, क्षिप्त्वा तत् स्वपिति स्म च ॥ ६ ॥ उज्ज्वलं रुधिरार्द्रं त-द्वन्तिनो दशनद्वयम् ॥ सपल्लवकपायद्रु-शा-
 खाद्वयमिवात्रसौ ॥ ७ ॥ प्रबुद्धः स तथारूपं, स्वयं स्वप्नमन्यत ॥ स्त्यानद्धूर्जुम्भितं चास्य, साधवो धिविदुः क्षणात् ॥ ८ ॥ न
 हि स्त्यानद्धिपाथोधि-तरङ्गप्रसरं विना ॥ डिण्डीरपिण्डसङ्काश-दन्तिदन्तग्रहो भवेत् ॥ ९ ॥ स्त्यानर्धेर्द्वयाद्ग्रस्त-गुणमेनमवेत्य च ॥
 विससर्ज द्रुतं सङ्घो, लिङ्गमादाय धर्मधीः ॥ १० ॥ उक्तं तृतीयम् ॥ अथ चतुर्थं कुम्भकारोदाहरणमुच्यते-कश्चिदेकः
 कुम्भकारो, गच्छे स्वच्छतरे गुणैः ॥ प्रव्रज्यां खलु जग्राह, कुतश्चिदपि कारणात् ॥ १ ॥ अन्यदा च प्रसुप्तं तं, स्त्यानद्धिरुपतस्थुषी ॥
 पूर्वभ्यासं ततोऽस्मार्पी-नृत्यपिण्डत्रोटनश्रमम् ॥ २ ॥ ततस्तदेकव्यापार-चिन्तासन्तापतापितः ॥ शिरांस्यभांक्षित्साधूनां, मृत्पिण्डानिव
 दुष्टधीः ॥ ३ ॥ तद्रक्तकाराभि-धौते(पापो)ऽप्येतस्य चेतसि ॥ अवर्द्धताहो नितरां, सर्वतः पङ्क्तसङ्करः ॥ ४ ॥ साधवोऽपसृताः कोचिव,
 पाप्मनोऽस्मात्ततो भिया ॥ नहि ज्वलति दावाग्नौ, वने स्थातुं किलौचिती ॥ ५ ॥ उदैधन्त च ते प्रातः, पाप्मनोऽस्य विजृम्भितम् ॥
 सर्वतः पृथिवीं दृष्ट्वा, मुण्डमण्डलमण्डिताम् ॥ ६ ॥ स्मशानवेश्मार्चनतो, नराणां मुण्डमण्डलैः ॥ स्मशानवास एवास्य, श्रेयानिति
 विचिन्त्य तम् ॥ ७ ॥ सङ्घः सद्धर्मनिरत-शर्कपोपाश्रयाद्बहिः ॥ दूषणस्य फलं मुख्य-माश्रयश्रंश एव हि ॥ ८ ॥ उक्तं चतुर्थम् ॥
 अथ वटशाखाभञ्जनोदाहरणं पञ्चममुच्यते-साधुर्ग्रामान्तरात्कश्चि-द्विशां लाल्वा न्यवर्तत ॥ तापेनाभिहतश्चैप, शुषुङ्म्या
 चाधितस्तराम् ॥ १ ॥ छायां तां सेवितुं स्निग्धां, शीतलां वटभूरुहः ॥ कामोपतापहतये, कामिनीभिव कामुकः ॥ २ ॥ आगच्छन्

शास्त्रया नीचै-रुपतापातिविरहः॥ अपराद्धो विवेचनी, खेदं मेदस्विनं दधी॥३॥ अविच्छिन्नेन कोपेन, ततो गत्वा प्रतिश्रयम्॥
 क्रमेणावश्यकीः कृत्वा, क्रियाः सुधाप पापधीः ॥४॥ रजन्यां महतीं दार्कि, स्त्यानर्द्धेविंश्रुबकैः ॥ अभाद्दीवृ पटशाखां तो,
 तद् धर्मदुशासया ॥५॥ तामानीयाथयद्गारि, क्षिप्र्याडेते पुनर्भूयम् ॥ पुद्गः स्वप्नाभिमानी च, जगौ सर्वे गुरोः पुरः ॥६॥
 दारि तां महतीं शारां, स्त्यानर्द्धिमिव रूपिणीम् ॥ अवेक्ष्य लिङ्गमादाय, गुरणा स विसर्जितः ॥ ७ ॥ उन्क्तं पञ्चमम् ॥ तदेव-

● पतागुदादरणापश्यन् सद्गुरुपत पञ्चमर्कितानि—

[१] एव वीदुन्विको यामे, मोसयेषापामेरुषा ॥ दुरवा धर्म स वेपाधिप्, समीपे मतममद्योत ॥ १ ॥ विचरद्य
 कषिष्पामे, मदिर्य (पशिताधिभिः॥ विविपमानमश्लीलतोऽव्ययत्र सस्वृहः ॥ २ ॥ सोऽप्युच्छिन्नतयाकांक्षोऽगुलो घालो वरि-
 भुंशम् ॥ दुराव वीदवीं बाण्वां, चके सुतस्तथा निचि ॥३॥ जातश्यामधिरेपोऽव्य, गत्या मदियमपड्डलम् ॥ द्वायेक भुण्णवान्, दोष-
 मेत्य शालो, माणवशेो)परि श्वधात् ॥ ४ ॥ र्दरुदरु प्रणे स्वप्न, ररयालोचितवान्गुरो ॥ दिव्यो विलोकने तच्च, मुनिभि-
 र्मासमीक्षितम् ॥५॥ सोऽव हरपालधिमान् शारवा, किङ्कपाराधिकः कृतः ॥ इति प्रथमम् [२] सायुर्गिशां प्रम-कोऽपि, मोदुकाञ्चीश्व
 कुरवित् ॥१७॥ विरभेशिष्ट दृष्टरशालकस्वाऽदेत तपका ॥ जातहरपालधिदवाय, गाथा तद्भवमे निचि ॥७॥ भिषावा कपाटम-
 तिरम, मोदुकानुसूतानय ॥ पाने ररवाभये मत्ता, मात स्वप्न श्वयेदयात् ॥ ८ ॥ दृष्टः पादोलपोदघो, ते पात्रप्रतिलेकने ॥
 किङ्कपाराधिकः सोऽपि, ततो गुदभिराद्ये ॥९॥ इति द्वितीयम् ॥ [१] एव सायुर्गतो गिशां वासितः कठिना ततः ॥ पलायितः
 वयमपि, तस्मिन् रुदद्य सुतकान् [१०] आतहरशानधिदवाय गत्वा स्वाशय त गजम् ॥ आनीव दान्तगुच्छे, किन्पशोपाशकापरि
 ॥११॥ पुनः पुन प्रणे स्वप्न, श्वाचयेऽव तपोधने ॥ दृष्टा दान्त-त विहातो, किङ्कपाराधिकः कृत ॥१२॥ इतिपुतीथम् [७] गच्छे महति
 वस्मिच्चिन्, तामानीयुम्भवाएव ॥ सुम् हरपालधियागो, मुनिविराज्यासतस्तन ॥१३॥ तमीप-रिप्यताप्याभूनां, छेद छेद शिरा-

भेतानि दर्शितानि स्त्यानर्धुदये पञ्चाऽपि समयप्रसिद्धान्याहरणानि ॥ आह च- "पोगलमोअगदन्ते, फरुसगवडसालभञ्जणेचैव।
 थीणद्धिअस्स एए, आहरणा होन्ति णायव्वा ॥२३५॥" [पुङ्गलमोदकदन्ताः कुलालवटशालभञ्जने चैव ॥ स्त्यानर्धेतान्युदाहर-
 णानि भवन्ति ज्ञातव्यानि]। तदेवं जागरे स्वप्ने स्त्यानर्धौ वा मनसः प्राप्यकारिता निषिद्धा, अमुकत्र मे गतं मन इति प्रयोगस्त्वन्यार्थ-
 कत्वेन समर्थितो, वस्तुतस्त्वयं प्रयोगो भ्रान्तिसमूलक एव, चक्षुर्मे चन्द्रं गतमिति प्रयोगवत्, नहि सर्वे लौकिकप्रयोगाः सत्या एव,
 आह च- "जह देहत्यं चक्खुं, जं पइ चंदं गयंति ण य सच्चं। रुढं मणसो वि तहा, ण य रुढी सच्चिआ सव्वा। २३६॥" [यथा देहस्थं
 चक्षुर्भ्रान्ति चन्द्रं गतमिति न च सत्यम् ॥ रुढं मनसोऽपि तथा, न च रुढिः सत्या सर्वा] ॥ तदेवं व्यवस्थापिते मनसोऽ-
 प्राप्यकारित्वे पुनः परकृतामाशङ्कां परिहरति ॥ [*प्रतावत्र सवृत्तिपद्पञ्चाशद्रायायुतानि दश पत्राणि गतानीति लिखितमितियोजितम्]।
 सर्वासर्वग्रहापत्ति-र्न चित्तेऽप्राप्यकारिणि ॥ दृष्टस्यानुपपत्तौ, यददृष्टं [*परिकल्प्यते ॥ ४०॥ ९८॥

अप्राप्यकारिणि अप्राप्यकारितया सैद्धान्तिकाभ्युपगते चित्ते मनसि, प्रतिबन्दी गृह्यता परेणोद्भाविता सर्वासर्वग्रहा-
 पत्तिः यदि विषयमप्राप्यैव मनो गृह्णीयादप्राप्तत्वाविशेषेऽपि यदि कस्यचिदर्थस्याग्रहणं
 स्वधीः ॥ एकागते न्यक्षिपत्तानि शीर्षाणि च वपुषि च ॥१४॥ शेषा अपसृता भूयः, सुप्तः स्वप्नं प्रगेऽवदत् ॥ भृतान्वीक्षयाथ साध्वन्स
 लिङ्गपाराञ्चिकः कृतः ॥१५॥ इतिचतुर्थम् ॥ [५] वटस्याऽधोऽध्वना कञ्चि-द्विधाचर्यागतो सुनिः ॥ भृतपात्रो बलन्वेगात्, श्रुतुड-
 ग्रीष्मार्कतापितः ॥ १६ ॥ तच्छाखायामास्फलितो, वृष्टस्तस्यामसौ निशि ॥ स्त्यानर्धुदयतो गत्वा, भंक्त्वा शाखां समागतः ॥ १७ ॥
 धिन्यस्योपांश्रयक्षारे सुप्तः स्वप्नं न्यवेदयत् ॥ प्रातः स्त्यानर्धिमान् ज्ञात्वा लिङ्गपाराञ्चिकः कृतः ॥१८॥ इतिपञ्चमम् ॥ केऽप्याहुः
 प्राग् बनेभोऽयत्, सोऽथ स्त्यानर्धिमात्ररः ॥ सञ्जातप्राग्भाभ्यासाद्, वटशाखां ततोऽमनक् ॥ १९ ॥ इति ॥

तदा तर्पणापरस्याप्यग्रहणमिति, सर्वाग्रहणं वा स्यादित्येयंरूपा, न, यत् यस्मात्कारणात्, इष्टस्यप्रतिनियतार्थग्रहणस्यानुपपत्तो सत्यां
 तदुपपत्तये, आहट्टं तत्कारणतया धयोपशमविशेषारुचं, परिकल्प्यते, न चैवं प्राप्यकारित्यपेक्ष्येचमस्त्वितिवाध्यम्, अनेकप्राप्ति-
 कल्पनेऽपि धयोपशमविशेषस्य तत्कारणतयाऽग्रहणं कल्पनीयत्वेनिष्कलस्य गौरवस्य तत्कल्पनापरिपन्थिनः सद्भावाद्, अप्राप्यकारित्ये
 तु प्राप्तकल्पनाच्छाेषस्यानुभूतत्वादिति शेषम् ॥ ४० ॥ मनसो विषयप्राप्त्यभावेऽपि फदाग्रहोवेद्याद्व्यजानावग्रहं प्रतिपादयन्पर आह-
 " विसयमसंपत्तस्त वि, संयिञ्जद् वंजणोऽग्रहो मणसो ॥ जमसंलेख्यसमश्ओ, उयओगो जं च सव्येसु ॥ २३७ ॥
 समगस्तु मणोऽव्यारं, गिणहृग वंजणं च व्यारं ॥ भणियं संपंभो वा तेण तपं सुञ्जण मणसो ॥ २३८ ॥ "

व्याख्या-भेर्वादि विषयमप्राप्य शुद्धतोऽपि मनसो व्यञ्जनावग्रहो युज्यते, यस्मात् 'च्यवमानो न जानति' इत्यादिवचना-
 समर्थोऽपि छद्मस्योपयोगोऽमर्त्येयसमयो निर्दिष्टः समये, न त्वेकद्वयादिसमयकः, यस्माद्यतेषूपयोगात्तन्वन्धिष्वसङ्ख्येयसमयेषु
 सर्वेष्वपि प्रत्येकमनन्वानि मनोद्रव्याणि मनोवर्गणाम्यो गृह्णाति जीवाः, द्रव्याणि च तत्सम्बन्धो वा प्रागत्रैव भवन्निर्व्यञ्जनसुखं,
 तेन तत् द्रव्यं तत्सम्बन्धो वा व्यञ्जनावग्रहो मनसो युज्यते। श्रोत्रादेरस्य सङ्ख्येयसमयगृहमाणशब्दद्विपरिणतद्रव्याणि तत्सम्ब-
 न्धो वा व्यञ्जनावग्रहः, स मनसोऽपि सप्तान इति तथा किं नेष्यत इति पराभिप्रायः ॥ २३७-२३८ ॥

निपयाप्राप्तारपि मनसो व्यञ्जनावग्रहमवस्थायेदानी तत्प्राप्त्या तं समर्थयन्नाह-

वेदावगिणगस्त वि, सत्कायदिपयाश्चं विर्चितयओ ॥ नेयस्त वि संपंभे, वंजणमेयं वि से सुतं ॥ २३९ ॥
 व्याख्या-देहादनिर्गतस्यापि तत्र एव भेर्वादिपमगत्वस्यापि स्वाकायहृदयादिकमपिताभिहितत्वात्सम्बद्धं चिन्तयतो मनसो

ज्ञेयेन स्वकायस्थितहृदयादिना सम्बन्धेऽपि तस्य मनसो व्यञ्जनावग्रहो युक्त उक्तप्रकारेणेत्यर्थः ॥ २३९ ॥

उक्तप्रकारार्थां परेण मनसो व्यञ्जनावग्रहे समर्थिते तत्र प्रथमपक्षे प्रतिविधानमाचार्य आह—

निजज्ञस्स वंजणाणं, जं गहणं वंजणोग्रहो स मओ ॥ गहणं मणो न निजज्ञं, को भागो वंजणे तस्स ॥ २४० ॥

व्याख्या—स्वपक्षपरपक्षरागेद्विप्रग्रहाविष्टचित्तेन परेण 'विसयमसंपचस्स वि' इत्यादि यदुक्तं तदसम्बद्धमेव, यतः श्रोत्रादीन्द्रियचतुष्टयप्राक्षस्य शब्दादेस्सम्बन्धिनां व्यञ्जनानां तद्रूपपरिणतद्रव्याणां यदुपादानलक्षणं ग्रहणं स व्यञ्जनावग्रहोऽस्माकं सम्मत इति परो जानात्येव, एवञ्च चिन्ताद्रव्यरूपं मनो यदि ग्राहं स्यात्स्यात्तदा तद्रव्यञ्जनं मनसो न त्वेवं, किन्तु अर्थपरिच्छेदकरणस्वरूपं ग्रहणं मनो न ग्राहं, अतः को भागः कोऽस्वसरस्तस्य करणभूतस्य मनोद्रव्यराशेर्व्यञ्जनावग्रहेऽधिकृते, न कोऽपीत्यर्थः ॥ २४० ॥ 'देहादणिगयस्स वि' इत्यादिना मनसो व्यञ्जनावग्रहप्रसाधनायोक्तो द्वितीयपक्षोऽपि न सन्नतः, स्वस्य स्वदेशेन सम्बन्धस्सर्वस्यापि, स्वदेशेन सहसाम्यन्धे वस्तुनोऽसत्त्वमापद्येत, न च तावन्मात्रेण मनः प्राप्यकार्युपगन्तुं शक्यम्, तथा सति ज्ञानमात्रस्य स्वदेशात्मसम्बद्धस्य प्राप्यकारिता प्रसज्येत, तस्मात्स्वदेशं, परित्यज्य बालार्थापेक्षयैव प्राप्यकारित्वाप्राप्यकारित्वचिन्ता फलवती, बाह्यार्थश्च मनसाऽप्राप्त एव गृह्यत इति तस्याप्राप्यकारित्वनियमे न व्यभिचारः, मनसः स्वकीयहृदयादिचिन्तायां प्राप्यकारित्वाभ्युपगमेऽपि वा न व्यञ्जनावग्रहसम्भव इति दर्शयन्नाह—

तथेसचिन्तणे होज्ज, वंजणं जह् तंओ न समयम्मि । पढमे नेव तमत्यं, गेणहेज्ज न वंजणं तम्महा ॥ २४१ ॥

व्या० स्वकीयहृदयादिदेशचिन्तने सति सवेन्मनसो व्यञ्जनावग्रहः यदि प्रथमतमय एव तं स्वकीयहृदयादिक्रमर्थं न

शृङ्गीभात्, न चैवम्, यतो मनसः प्रथमसमय एवार्थावग्रहो जायते न तु श्रोत्रादीन्द्रियस्येव प्रथमं व्यञ्जनावग्रहः, धयोपशमापाटवेन
 श्रोत्रादीन्द्रियस्य प्रथमं नार्थोपलब्धिरिति युज्यते तस्य व्यञ्जनावग्रहः, चक्षुरिन्द्रियस्येव पदुद्ययोपगमत्वान्मनसोऽर्थानुपलब्ध-
 कालाभावेन प्रथममर्थ्यावग्रह एव जायत इति न व्यञ्जनावग्रहस्यावसरः, अत्र चानुमानप्रकार इत्यम्, इह यस्य द्वेषसम्बन्धे
 सत्यप्यनुपलब्धिकालो नास्ति न तस्य व्यञ्जनावग्रहः, यथा चक्षुषस्तथा मनसः, तस्माच्च तस्य व्यञ्जनावग्रहः, व्यतिरेके तु
 श्रोत्रादिरदहान्तस्य द्वेषसम्बन्धेऽर्थानुपलम्भकालसम्भवात्, तत्र व्यञ्जनावग्रहास्त्युपगमः, एवञ्च परोक्तपक्षप्रत्याप्यघटमान-
 त्वान्मनसो व्यञ्जनावग्रहासम्भवमुपसंहरति । ' न वंजणं तस्मृति, ' तस्मादुक्तप्रकारेण मनसो न व्यञ्जनावग्रहः ॥ २४१ ॥

प्रथमसमय एव मन्तरोऽर्थग्रहणत्पत्तीत्यत्रोपपत्तिमुपदर्शयति-

समष्टु समष्टु निष्पद्, दब्बाहं जेण सुणइ य तमतयं ॥ जं चिदिओवओणे वि, वंजणाञ्जगहेऽस्तीति ॥२४२॥
 होइ मणोवाचारे, पढमाओ चेव तेण सुमयाओ ॥ होइ तदत्पग्गहणं, तदण्णाहा न प्पवेत्तोजा ॥२४३॥

ध्याल्या-येन कारणेन कस्यचिदर्थस्य चिन्तावसरे प्रति समयं मनोद्रव्याणि गृह्णाति मनोद्रव्यग्रहणशक्तिसम्पन्नो जीवः
 चिन्तनीयञ्च तथा जानाति, एतद्व्ययमगाथापूर्वादौर्धेन सह द्वितीयगाथाद्वितीयवृत्तीयचरणार्थं सम्बन्धीयौ । तत्र च तेन कारणेन
 प्रथमसमयादेव भवति चिन्तनीयार्थस्य ग्रहणमित्यर्थः । अर्थानुपलब्धिकालस्त्वेकोऽपि समयो नास्ति, कुत्र तस्य व्यञ्जनावग्रह-
 इति मात्रः । नन्विन्द्रियव्यापारहितस्य जीवस्य मनोमात्रेणैवार्थानुपलब्धौ चयतो मा भवतु मनसो व्यञ्जनावग्रहः श्रोत्रादी-
 न्द्रियेणार्थान् गृह्णात्सु जीवस्य मनोऽपि तत्र व्यापिपर्वीति तत्र प्रथममनुपलब्धिकालसम्भवात् व्यञ्जनावग्रहः किञ्च स्यादित्यत आह,

'क्षि चिदिओवओगे चि' इत्यादि, यस्मात् श्रोत्रादेः शब्दाद्यर्थग्रहणलक्षणोपयोगकालेऽपि व्यञ्जनावग्रहेऽतीति सति मनसो व्यापारो भवति, यथा केवलेन मनसाऽर्थचिन्तनेऽर्थावग्रहादारभ्यैव मनोव्यापारस्तथा श्रोत्रादीन्द्रियेण सहापि तस्य व्यापारोऽर्थावग्रहादारभ्यैव न तु व्यञ्जनावग्रहसमय इति न मनसस्तत्रापि व्यञ्जनावग्रहः । तत्र मनसो व्यञ्जनावग्रहे व्यापाराभ्युपगमे स व्यञ्जनावग्रहो मनसोऽपीति मतेरष्टाविंशतिभेदभिन्नता न स्यात्, तस्मात्प्रथमसमयादेव तस्यार्थग्रहणमभ्युपगन्तव्यम् । एवमनभ्युपगमे दण्डमाह- 'तदण्णहा न ष्वत्तेज्जत्ति,' यदि प्रथमसमयादेव मनसोऽर्थग्रहणं नेष्यते तदा तस्य मनस्त्वेन प्रवृत्तिरेव न स्यादनुत्पत्तिरेव स्यादि-त्यर्थः, यथा भाषाऽवध्यादीनां भाषमाणानुबुद्धयमानलक्षणान्वर्थमुपादायैव प्रवृत्तितथा प्रथमसमयादारभ्य मननलक्षणान्वर्थ-मुपादायैव मनस्त्वेन मनसः प्रवृत्तिः, अन्यथा न स्यादेव मनोऽवध्यादिवत्, तस्मादर्थानुपलब्धिसमयाभावान्न तस्य व्यञ्जनावग्रहः, श्रोत्रादीन्द्रियव्यापारकाले व्यञ्जनेऽतीति एव मनसो व्यापार इत्यत्राऽऽगमस्यापि संवादः । तदुक्तं कल्पभाष्ये- "अत्थाणं तरचारी, चित्तं निययं तिकालविसयंति ॥ अत्थे उ पडुप्पन्ने, विणिओगं इंदियं लह्इ ॥१॥" अर्थ-शब्दादौ श्रोत्रादीन्द्रियव्यञ्जना-वग्रहेण गृहीतेऽनन्तरमर्थावग्रहादारभ्य चरति प्रवर्तते इत्यर्थानन्तरचारि मनः, न तु व्यञ्जनावग्रहकाले तस्य प्रवृत्तिरिति भावः, "त्रिकालविषयं चित्तं, साम्प्रतकालविषयं त्विन्द्रियम्" ॥ २४२-२४३ ॥ मनसोऽर्थानुपलब्धिकालासम्भवं सद्युक्तिकं भावयन्नाह- नेयाउ च्चिय जं सो, लह्इ सरूवं पईवसइव्व ॥ तेणाजुत्तं तस्सा-संकप्पियव्वंजणगगहणं ॥ २४४ ॥ व्याख्या-यस्माज्ज्ञेयादेव चिन्तनीयवस्तुन एव मनः स्वरूपं लभते नान्यतः, तस्माद्यदि प्रथमसमयमेव तज्ज्ञेयं नावगच्छेत् तर्हि ततो ज्ञेयादुत्पत्तिरप्यस्य न स्यात्, मजुते मन्यते वा मन इत्येवं सान्वर्थक्रियावाचकशब्दाभिधेयस्य मनसः, प्रदीपयतीति

प्रदीपः, शब्दयति भाषत इति शब्दः, दहतीति दहनः, तपतीति तपनः इत्येवं सान्वर्धकियावाचकशब्दाभिधेयप्रदीपादेः प्रदी-
पनादिलक्षणार्थकियां कुर्वत एवात्मलाभो नान्यथा, तद्वन्मननादिक्रियां कुर्वत एवात्मलाभः, यथा च प्रदीपस्याप्रदीपनं भाषा-
याथाशब्दनमयुक्तं तथा मनसोऽप्यमननमयुक्तं, तेन कारणेन असङ्कल्पितशब्दादिविषयभावपरिगतद्रव्यलक्षणव्यञ्जनग्रहणं
मनसोऽयुक्तम्, किन्तु सङ्कल्पितानामेवार्थावग्रहद्वारेणावगतानामेव शब्दादिद्रव्याणां ग्रहणं युक्तम्, अतोऽर्थानुपलब्धिकालासम्भ-
वात्त मनसो व्यञ्जनावग्रहसम्भव इति ॥ २४४ ॥

उच्यते नपनमनसोऽप्यकारित्वे विस्तेण प्रसाधितेऽपि नपनस्याप्राप्यकारित्वे दूषणमप्यन्यत्र आह-

जह नयणिन्द्रियमपत्त-कारि सव्यं न गिपहण कम्हा? ॥ गहणागहणं किं कप-मपत्तविषयत्तसामन्ने ॥ २४५ ॥
व्याख्या-यदि नयनेन्द्रियमप्राप्तकारि, तर्हि सर्वमपि त्रिशुबनान्तर्वर्ति वस्तुनिकृष्टम् कस्मान्न गृह्णाति, अप्राप्तत्वस्य
मन्निहित इरान्यत्राप्यविशिष्टत्वात्, अप्राप्तविषयत्वसामान्ये सति कस्यचिद्रस्तुनो ग्रहणं कस्यचिद्रस्तुनोऽग्रहणमित्येवं ग्रहणा-
ग्रहणं किं कृतं स्यात्, प्राप्यकारित्वे तु येन सह सम्बन्धस्तस्य ग्रहणं येन च तदभावस्तस्याग्रहणमित्युपपद्यत इति ॥ २४५ ॥

तस्मादप्राप्यकारित्वपक्षे चक्षुषो विषयपरिमाणनियमाभाव आपद्यत इत्याह-

[॥ २४६ ॥

विसयपरिमाणमनियय-मपत्तविसयंति तस्स मणसोन्व ॥ मणसोवि विसयनियमो, न कम्मइ जओ स सव्वत्थ
व्याख्या-तस्य चक्षुषोऽपरिमितं विषयपरिमाणं प्राप्नोति, अस्यां प्रतिज्ञायां हेतुमाह, अप्राप्तविषयमिति कृत्वा, मनस इवेति
एवान्तः, अत्रानुमानग्रयोग इत्ययम्, यदप्राप्तमपि विषयं परिच्छिन्नसि, न तस्य तत्परिमाणं युक्तम्, यथा मनसा, अप्राप्तञ्च

विषयमवगच्छति चक्षुः, तस्मान्न तस्य तत्परिमाणं युक्तमिति । अत्र प्रतिज्ञाहेत्वोरनुपदर्शनञ्चावयवत्रयवादिनो मीमांसका-
दयोऽप्यत्र चक्षुषः प्राप्यकारित्वमभ्युपगच्छन्तो वादितां विश्रुतीत्यभिप्रायेण, यदि नैयायिकोऽत्र वादी भवेत्तदा चक्षुर्न नियत-
विषयपरिमाणं स्यादिति प्रतिज्ञा, अप्राप्तविषयपरिच्छेदकत्वादिति हेतुश्चोपदर्शनीयौ, अप्राप्तविषयपरिच्छेदकत्वलक्षणहेतुमतोऽपि
मनसो नियतविषयपरिमाणत्वेन तदभावलक्षणसाध्यवैकल्यादुक्तानुमाने मनसो दृष्टान्तता न सम्भवतीति स्वरिचरयति—मनसो
दृष्टान्तीकृतस्याप्राप्तकारिणो विषयनियमोऽस्त्येव, यतस्तदपि मनः सर्वेष्वर्थेषु न क्रामति न प्रसरतीति ॥२४६॥ एतदेवोपदर्शयति—

अतथगहणेसु मुञ्चद्दह, संतेसु वि केवलाहगम्मेसु ॥ तं किं कथमग्गहणं, अपत्तकारित्तसामन्ने ॥ २४७ ॥
व्याख्या—अर्था एव मतेर्दुष्प्रवेश्यत्वाद् गहनानि अर्थगहनानि, तेष्वनन्तेषु, सत्स्वपि विद्यमानेष्वपि, केवलज्ञानान्वध्याऽऽगमादि-
गम्येषु कस्यचिन्मन्दमतेर्मनो मुह्यति कुण्ठीभवति, तान्सतोऽप्यर्थान् न गृह्णातीति तात्पर्यम्, तदेतदर्थानां मनसोऽग्रहणं किं कृतम्,
अप्राप्तकारित्वसामान्ये तुल्येऽपि, इति परम्प्रति स्मरेः पृच्छा, तस्मात्साध्यविकलो दृष्टान्त इति ॥२४७॥ अप्राप्तत्वाविशेषेऽपि यत

एव कारणाद्विषयपरिमाणनियमं मनसि परो ब्रूयात्त एव चक्षुष्यपि विषयपरिमाणनियमस्त्वपपाद इत्याशयवान् स्वरिराह—
कम्मोदयओ व सहा-वओ व नणु लोयणे वि तं तुल्लं ॥ तुल्लो व उवाळंभो, एसो संपत्तविसए वि ॥२४८॥

व्याख्या—यत्केषाञ्चिदर्थानां मनसोऽग्रहणं तत् तदावरणकर्मोदयाद्वा, स्वभावाद्वा, इति परो ब्रूयात्, नन्वेतल्लोचनेऽपि
तुल्यम्, यतस्तदप्यप्राप्यकारित्वे तुल्येऽपि कर्मोदयात्, तत्स्वभाव्याद्वा कांश्चिदेवार्थान् गृह्णाति न सर्वानिति न परोक्तदूषणम्,
अथवा “यत्रोभयोस्समो दोषः, परिहरोऽपि वा समः ॥ नैकः पर्यनुयोज्यः स्यात्, तादृश्यर्थविचारेण ॥१॥” इति वचनात् चक्षु-

मनसोः प्राप्यकारित्वमभ्युपगच्छतो मते चक्षुषाऽतिसम्प्राप्ताञ्जनादेः किमिति न ग्रहः मनसैकदेव सम्प्राप्तानां घटपटादीनां किमिति न ग्रहो मेवादेरितिव्यवहितस्यापि ग्राहकस्य मनसो न कुत्राप्यसम्प्राप्तिरिति दोषोद्वाराय कर्मोदयस्य स्वभावस्य वा प्रतिनियतग्रहणे नियामकत्वं परेण तदुभयप्राप्यकारित्ववादिना वाच्यं तन्नयनस्थाप्राप्यकारित्वादिनाऽपि वक्तुं शक्यमेवेति दोषपरिहारयोस्समत्वेन नात्र वादिना यत्नो विधेय इति भावः ॥ २४८ ॥ ततश्च यद्वयवस्थितं तदाह—

सामत्थाभावाओ, मणोन्व विसयपरओ न गिण्हेह ॥ कम्मक्खओवसमओ, साणुग्गहओ य सामत्थम् ॥ २४९ ॥

व्यारूपा-चक्षुः सिद्धान्तनिर्दिष्टनियतविषयपरिस्राणात्परतो न गृह्णतीति प्रतिज्ञा, सामर्थ्याभावादिति हेतुः, मनोवदिति दधान्तः, तदावरणकर्मक्षयोपद्यमात्स्वानुग्रहतश्च सामर्थ्यं येष्वप्राप्तोष्वर्थेषु चक्षुषस्तमस्ति तेषामप्राप्तानामपि चक्षुषा ग्रहणम्, येषु चाप्राप्तोष्कसामर्थ्यं नास्ति तेषां चक्षुषा न ग्रहणमित्यर्थापत्त्या लभ्यते, अनुग्रहश्च चक्षुषो रूपालोकमनस्कारादिसामग्रीतो भवति, तस्माद्व्यवस्थितमप्राप्यकारित्वं नयनमनसोः, स्पर्शनादीनां चतुर्णामेवेन्द्रियाणां व्यञ्जनावग्रह इति तस्य चतुर्विधत्वम् ॥ २४९ ॥

व्यञ्जनावग्रहस्य स्वरूपं नन्द्यध्ययनागमसूत्रे प्रतिबोधकमल्लकोदाहरणार्थं “वंजणोग्रहस्त परूवणं करिस्सामि षडिचोह- गदिट्ठेण मल्लगदिट्ठेण य ” इत्यारस्य “जोहे तं वंजणं पूरियं होइ, तोह हुं ति कोरेइ, नो चेव णं जाणाइ के वेस सदाइ ” इत्यन्तग्रन्थेन प्रतिपादितं, तदेवमस्य व्यञ्जनावग्रहस्वरूपप्रतिपादकस्य नन्दिसूत्रस्य श्रेयं प्रायः सुभममिति मन्यमानो भाव्यव्यकारः ‘जोहे तं वंजणं पूरियं होइ ” इत्येतद्व्याचिख्यासुराह—

तोएण मल्लगं पिच, वंजणमापूरियं ति जं भणियं ॥ तं दट्ठवमिदियं वा, तस्संजोगो च न विरूद्धम् ॥ २५० ॥

व्याख्या—‘जं भणियं’ यदुक्तं नन्दिसूत्रकारेण, किं तत्, इत्याह, व्यञ्जनमापूरितमिति, केन किंवा, इत्याह-तोयेन जलेन मल्लकं शरात्रं तद्वदिति, तस्मिन् सूत्रकारमणिते व्यञ्जनं द्रव्यं गृह्यते, इन्द्रियं वा, तयोर्वा द्रव्येन्द्रिययोः संयोगः सम्बन्धः, इति सर्वथाऽप्यविरोधः, त्रिष्वपि व्यज्यते प्रकटीक्रियतेऽर्थोऽनेनेति व्यञ्जनमित्यस्या व्युत्पत्तेर्घटनात् ॥ २५० ॥

व्यञ्जनशब्दाव्येषु त्रिष्वपि द्रव्यादिषु प्रत्येकमापूरितत्वे विशेषमुपदर्शयति-

दब्बं माणं पूरिय-मिंदियमापूरियं तथा दोण्हं ॥ अवरोप्परसंसग्गो, जया तथा गिण्हह तमत्थं ॥ २५१ ॥

व्याख्या-दब्बंति, द्रव्यव्यञ्जनेऽधिकृते ‘जाहे तं वज्जणं पूरियं होइ’ इत्यस्यार्थः शब्दादिद्रव्यस्य प्रमाणं प्रतिसमयप्रवेशेन प्रभृती-कृतत्वात् स्वप्रमाणमानतिं प्रकर्षमुपनीतिं स्वग्राहकज्ञानोत्पादे समर्थीकृतमिति यावत्, अथेन्द्रियमितीन्द्रियव्यञ्जनेऽधिकृते तु तदर्थः तदा पूरितं व्याप्तं भृतं चासितमित्यर्थः, द्वयोः द्रव्येन्द्रिययोः सम्बन्धलक्षणव्यञ्जनेऽधिकृते पुनः, तयोः परस्परं सम्यक्सम्बन्ध इति तदर्थः, द्रव्येन्द्रियसम्बन्धलक्षणव्यञ्जनपक्षे द्रव्येन्द्रिययोः परस्परमतीवसंयुक्तता वा अङ्गाङ्गीभावेन परिणाम एव सम्बन्धलक्षणव्यञ्जन-स्यापूरणम्, यदोक्तप्रकारत्रयेण त्रिविधमपि व्यञ्जनमापूरितं भवति, तदा तं नामजात्यादिकल्पनारहितं विवक्षितं शब्दाद्यर्थं गृह्णाति, एतच्च ‘ताहे हुं ति करेइ’ इत्यस्य व्याख्यानं, अयमेवार्थावग्रह एकसामयिकः, व्यञ्जनावग्रहस्तु द्रव्यप्रवेशादिरूपत्वादान्तर्माहूर्तिकः इति ॥ २५१ ॥ अर्थावग्रहो यादृशमर्थं गृह्णाति तमुपदर्शयति-

सामन्नमणिदेसं, सरूवनामाइकप्पणारहियं ॥ जइ एवं जं तेणं, गहिये सदेत्ति तं किह पुं ॥ २५२ ॥

व्याख्या-सामान्यविशेषात्मकस्य वस्तुनो रूपदेः स्वरूपनामजातिगुणक्रियाद्रव्यकल्पनारहितत्वेन शब्दानभिलाष्यं सामा-

न्यरूपमैकव्याप्तिकत्वेन विशेषश्रवणात्समर्थोऽर्थविग्रहो गृह्णाति, एवमुक्ते पर आह-यद्येवं व्याख्यायते भवद्भिः तर्हि यन्नन्व-
 द्ययनसूत्रे प्रोक्तं "तेषां गदिये सदेति" उपलक्षणत्वादित्यं सम्पूर्णं द्रष्टव्यम्-"से जहा नामए केइ पुरिसे अब्वत्तं सइं सुणेज्जा
 तेषां सदेत्ति उग्गहिए, न उण जाणइ के वेस सराहत्ति" 'तं किं ए चि' तदेतत्कथमविरोधेन नीयते, उपदर्शितनन्दिस्सूत्रे तन
 प्रतिपत्ताऽर्थावग्रहेण शब्दोऽवगृहीत इति प्रतिपाद्यते भवद्भिस्तु शब्दाद्युल्लेखरहितं सामान्यमवगृह्णातीत्युच्यत इति विरोधः स्पष्ट
 एवेति भावः ॥ २५२ ॥ अत्रोत्तरमाह-

सदे ति भणइ वत्ता, तम्मत्तं धा न सरवुद्धीए ॥ जइ होइ सरवुद्धी, तोऽवाओ चेव सो होज्जा ॥ २५३ ॥
 व्याख्या-शब्दस्तेनावगृहीत इति यदुक्तं तत्र शब्द इति वक्ता प्रज्ञापकः सूत्रकारो वा भणति प्रतिपादयति अथवा तन्मात्रं
 शब्दमात्रं रूपरसादिविशेषव्यापृच्याऽन्वधारितत्वाच्छब्दत्वाऽनितिष्ठितं गृह्णातीति, एतावताश्चिन शब्दस्तेनावगृहीत इत्युच्यते, न
 पुनः शब्दबुद्ध्या, शब्दोऽयमित्यव्यवसायेन तच्छब्दवस्तु तेनावगृहीतं, शब्दोऽल्लेखस्यान्तर्गृहीतकत्वात्, अर्थविग्रहस्य त्वेकसा-
 मयिकत्वादसम्भव इति भावः, यदि भवति शब्दबुद्धिरर्थविग्रहे शब्दनिश्चयस्स्यात्, तदा, अपाय एवासौ भवेत्, न त्वर्थविग्रहः,
 नियमस्यापारूपत्वात्, एवं सत्यर्थोऽवग्रहेऽयोरभाव एव स्यात्, न चैवं दृष्टमभ्युपगम्यते वा ॥ २५३ ॥

ननु प्रथमसमय एव शब्दोऽयमिति ज्ञानमर्थविग्रहः, ततः माधुर्यादयः शब्दशब्दधर्मा इह घटन्ते न तु स्वरकर्कशत्वादयः
 शार्ङ्गधर्मा इति निमर्गबुद्धिरीहा, तस्माच्छाहु एवायं शब्द इत्यपाय इत्येवमभ्युपगमेनावग्रहेऽयोरभावप्रसङ्गः 'तेषां सदेति
 उग्गहिए' इति यथाधुतार्थक एवोपपद्यते 'नो चेव णं जाणइ' इत्यादिरप्यविरोधः, इत्येतत्परोक्तमनूय धरिदुपपत्ति-

जह सद्वुद्धिमेत्तय-मवगगहो तन्विसेसणमवाओ ॥ नणु सद्दो नासद्दो, न य रूवाहं विसेसोऽयम् ॥ २५४ ॥
 न्याख्या-यदि शब्दोऽयमिति निश्चयज्ञानमप्यवग्रहः शाह्व एवायं शब्द इत्यादिविशेषज्ञानमवायो भवताऽङ्गीक्रियते, तर्हि
 मतिज्ञानस्य प्रथमभेदोऽवग्रहो न स्यादेव, विशेषज्ञानस्यापायरूपतया भवताऽपि स्वीकृतत्वेन शब्दोऽयमिति निश्चयस्य शब्द-
 त्वलक्षणविशेषग्राहकत्वेनापायत्वस्यैव भावात्, यथा च शब्दत्वस्यावान्तरसामान्यरूपतया शाह्वत्वादिकं विशेष इति तज्ज्ञानस्या-
 पायता, यतः शाह्वत्वेनाशाह्वव्यवच्छेद इति कृत्वा शाह्वत्वं विशेष इति, तथैव महासामान्यस्यावान्तरसामान्यतया शब्दत्वादिक-
 मपि विशेषस्तेनापि नाशब्दो न रूपादिरयमित्येवमन्यविशेषव्यावृत्तिः क्रियत इति तज्ज्ञानस्यापायतैवेत्याह-' नणु ' इत्यादि,
 नन्वित्यक्षमायां, परामन्त्रणे वा, शब्दत्वस्य रूपत्वादिना विरोधात्तन्निश्चयेन रूपादिरिति निश्चयस्यावश्यम्भावादित्याह-न च
 नन्विदिरिति रूपादिव्यावृत्तिनिश्चयबलादेव रूपोऽयमिति निश्चयस्ततो नारूपोऽयमिति निश्चयस्ततोऽपायत्वेऽस्य निर्णयस्वग्रहा-
 रूपादिरिति रूपादिव्यावृत्तिनिश्चयस्यैव भावादिति भावः ॥ २५४ ॥

भावप्रसङ्गः, अवग्रहत्वेन कक्षीकृतस्यापायत्वस्यैव भावादिति भावः ॥ २५४ ॥
 स्तोत्रविशेषग्राहकत्वेन शब्दोऽयमिति निश्चयस्यावग्रहत्वं ततोऽधिकविशेषग्राहकत्वेन शाह्व एवायमिति निश्चयस्यापायत्वमित्ये-
 वमवग्रहापाययोर्विषयविभागमवलम्ब्यावग्रहसमर्थनं यदि परः कुर्यात्तदा शाह्वोऽयमिति निर्णयस्यापि तदुत्तरोत्तरमन्द्रमधुरत्वादि-
 तरुण-मध्यम-वृद्ध-स्त्री-पुरुषसमुत्थत्वावगाहिनिर्णयापेक्षया स्तोत्रविशेषग्राहकत्वेनावग्रहत्वमेव स्यादित्यपायाभावप्रसङ्ग इत्याह-
 शोवमियं नाऽवाओ, संखाहविसेसणमवाओ स्ति ॥ तब्भेयावेक्खाए, नणु शोवमेवे स्ति नावाओ ॥ २५५ ॥
 अवतरणावेदितार्थं गाथेति ॥ २५५ ॥ उत्तरज्ञानापेक्षया स्तोत्रविशेषग्राहिणो निर्णयस्यावग्रहत्वाभ्युपगमे उत्तरोत्तरज्ञान-

स्यापि तदुचरोत्तरशान्तपेक्षया स्तोत्रविशेषग्रह कल्पेनाद्यग्रहत्वप्राप्तौ विशेषाणामनन्तत्वेन यदपेक्षयोचरविशेषो न भवत्येवैतयस्या-
 मन्भेनोचरोत्तरविशेषनिर्णयेऽपि तदुचरोत्तरविशेषाद्वायास्तद्भावतोऽन्तिमविशेषावगमोऽप्येवेति निर्णयस्य कर्तुमशक्यत्वेन
 आधोऽप्यमित्यादिज्ञानानामपि स्तोत्रविशेषप्राद्विज्ञानोपेक्षया स्तोत्रविशेषप्राद्वेनायग्रहत्वेऽपायामावप्रसङ्गस्तुस्पष्ट एवेत्याह—
 एष सुखदुष्णापि काले-ण सच्यभंगायधारणमसज्जम् ॥ जग्मि एयेञ्च अवाओ, सच्यो चिण उग्गहो नाम ॥ २५६ ॥

व्याख्या-इति शब्द उपदर्शनार्थः, यथा शाहोऽयं शब्द इति वृद्धौ शब्दगतविशेषावधारणमिदानीमसाध्यं मन्त्रत्वाद्यु-
 षतोत्तरसद्विशेषसद्भावात्, तेन स्तोत्रविशेषप्राद्विज्ञेनेयं नापाया किन्त्वयग्रहस्तथा युवहुनापि कालेन सर्वेणापि पुरुषाणामुच्यन्त-
 मन्त्रत्वाद्युषतोत्तरविशेषावधारणं तद्वेदानामन्तत्वेनासाध्यं, यस्मिन्विशेषावधारणेऽप्यविशेषाकाङ्क्षानिघृश्याऽपायत्वम्भवेत्, तस्मा-
 त्तयोऽपि विशेषावगम उपरोत्तरपेक्षया स्तोत्रत्वाद्भवदभिप्रायेणार्थाधिग्रह एव स्याच्छब्दोऽवमिति निश्चयबध्नापाय इति ॥ २५६ ॥

अथ शब्द एवायमितिज्ञानमर्थाधिग्रहणया परसम्मतमपि तदीहापूर्वकमेव ततो नास्यार्थाधिग्रहत्वसम्भव इत्याह—
 किं सरो क्रिमसरो-तर्णीश्चिण मय एष किह कुलं ॥ अह पुञ्चमीदिःकुणं, सरोत्ति मयं सई पुञ्चं ॥ २५७ ॥

व्याख्या-किं शब्दोऽयम्, आहोस्तिव अशब्दो रूपादिः, इत्येवं पूर्वमनीहितेऽकस्मादेव शब्द एवेति निश्चयज्ञानं कथं पुक्तम्,
 विमर्शपूर्वकस्य तस्य तमन्तोण न सम्भवः, अन्यथावृत्तिग्रहणे सत्त्वेव विशेषरूपेण निश्चयः, अन्यथावृत्तिग्रहणञ्च न विमर्शं विना
 शिर्मर्शेदिति, अथ निश्चयकालात्पूर्वमीदित्वा शब्द एवायमिति निश्चयज्ञानं भवतोऽप्यवमिमतं तर्हि निश्चयज्ञानात्पूर्वमीहा मयद्वच-
 नतोऽपि सिद्धा ॥ २५७ ॥ ततः किमित्यपेक्षायामाह—

किं तं पुञ्चं गह्वियं, जमीहओ सद एव विण्जाणं ॥ अह पुञ्चं सामण्णं, जमीहमाणस्स सद्दोत्ति ॥ २५८ ॥
व्याख्या-शब्द एवायमिति निश्चयस्येहापूर्वकत्वे त्वयाऽभ्युपगते तत्र वक्तव्यं किमीहायाः पूर्वं तद्वस्तु प्रमात्रा गृहीतं
यस्मिन्नीहिते शब्द एवायमिति निश्चयप्रवृत्तिः ज्ञात एव वस्तुनि भवतीहा नाज्ञात इत्याशयः, उत्तरदानेऽसमर्थे परे स्वयमेवो-
त्प्रेक्ष्य तन्मतमाशङ्कते, अथ-द्रूयात्परः सामान्यं नामजात्यादिकल्पनारहितं वस्तुमात्रमीहायाः पूर्वं गृहीतं, यदीहमानस्य शब्द
इति निश्चयज्ञानमुत्पद्यत इत्यर्थः ॥ २५८ ॥ अत्र सूरिः स्वसमीहितसिद्धिसुपदशयन्नाह—

अत्थोगेगहओ पुञ्चं, होयञ्चं तस्स गहणकालेणं ॥ पुञ्चं च तस्स वंजण-कालो सो अत्थपरिसुण्णो ॥ २५९ ॥
व्याख्या-ईहायाः पूर्वं यत्सामान्यग्रहणन्तदस्मन्मतेऽर्थाविग्रह एकसामायिकः तस्य कालो य एकसमयस्तेनैव ग्रहणकालेन
भवताऽपि सामान्यग्रहणकालस्य व्यवहृतावस्मन्मतसिद्धार्थाविग्रह एव भवतोऽप्यभिमत इति न शब्दोऽयमिति ज्ञानस्यार्थाविग्रह-
त्वं स्यादतस्तदनुरोधेनास्मदाभिमतार्थाविग्रहात्पूर्वमेव भवदभिमततेन ईहायाः पूर्वं गृह्यमाणस्य सामान्यस्य ग्रहणकालेन भवितव्यं,
अस्मदाभिमतार्थाविग्रहस्य पूर्वं व्यञ्जनकालः व्यञ्जनानां शब्दादिद्रव्याणामिन्द्रियमात्रेणादानकालः, सोऽर्थपरिशून्यः न हि तत्र
सामान्यरूपो विशेषरूपो वाऽर्थः प्रतिभाति, तदा मनोरहितेन्द्रियमात्रव्यापारात्, अत ईहायाः पूर्वं यत्सामान्यग्रहणमार्थाविग्रहत्वे-
नास्माभिरुपेयते तत्तथैव भवताऽप्युपेयमिति, तस्यार्थाविग्रहत्वे सिद्धं शब्द एवायमिति निर्णयस्यान्यव्यतिरेकधर्मपर्यालोचनरूपेहो-
त्तरकालभाविनोऽपायत्वमिति ॥ २५९ ॥ “ न उण जाणइ के वेस सद्दोत्ति ” इति नन्दिस्तत्रानुरोधान्छब्दोऽयमिति ज्ञानं ग्रय-
मतोऽभ्युपगमनीयमेव अन्यथा तथा सूत्रनिर्दिष्टस्यायुक्तत्वं स्यादित्याशयेन पर आह—

जह सद्दोति न गहिये, न उ जाणह जे क एस सद्दोति ॥ तमजुत्तं सामण्णे, गहिए मग्गिज्जइ विसेसो ॥ २६० ॥
 ज्याख्या-यदि प्रथममेव शब्दोऽयमित्येवं तद्वस्तु न गृहीतं, तर्हि ' न उण जाणह के वेस सद्दोचि' इति यत् नन्दिसूत्रे
 निर्दिष्टं तदयुक्तं, यतः शब्दसामान्ये रूपादिव्यापृषे गृहीते सति पश्चान्मृगयतेऽन्विव्यते विशेषः, 'किमयं शब्दः शाब्दः उत शाब्दो'
 इति, 'न उण' इत्यादिना सूत्रे विशेषस्यैवापरिज्ञानमुक्तं, शब्दसामान्यमात्रग्रहणं त्वनुज्ञातेमेव, सामान्याग्रहणे विशेषमार्गणासम्भवात्,
 विशेषविज्ञासायां सामान्यज्ञानस्य कारणत्वात् ॥ २६० ॥ अत्रोत्तरमाह—

ज्याख्या-सर्वत्र पूर्वसिन् अत्र च सूत्रावयवे, अग्रप्रत्ययरूपं प्ररूपयन् भाषकः प्रज्ञापक एव शब्दः शब्द इति वदति, न
 तत्रग्रहे शब्दप्रतिभासोऽस्ति, अन्यथा समयमात्रेऽत्रकाले शब्द इति विशेषणं न युक्तम्, शब्दनिश्चयस्यान्वयमुद्दिशति कत्वात्,
 सांख्यरहारिसार्थावग्रहमाश्रित्य वा सूत्रमिदं व्याख्यास्यते ॥ २६१ ॥ सूत्रावलम्बिनमप्रति सौत्रमेव परिहारमाह—

अह्य सुप चिय भणियं, जह कोइ सुणेज्ज सदमच्चत्तं ॥ अच्चत्तमणियेसं, सामण्णं कप्पणारहियं ॥ २६२ ॥
 ज्याख्या-अथवा एत्र एव भणितं प्रथमपण्यक्तस्यैव शब्दोऽह्यरहितस्य शब्दमात्रस्य ग्रहणम्, तत्रप्रतिपादकसूत्रावयवमुच्छि-
 यति- ' जह कोइ सुणेज्ज सदमच्चत्तं 'ति अस्य नन्वच्ययन इत्यमुपन्यासः " से जहा नामए केइ पुरिसे अच्चत्तं सदं सुणे-
 ज्जत्ति " तत्राव्यक्तमित्यनिर्देश्यं, तदपि सामान्यं, तद्य नामजात्यादिकल्पनाराहितम्, शास्त्रशाब्दोभेदापेक्षया शब्दोऽह्यस्यैव
 व्यक्तत्वमिति नाशङ्कनीयं, सूत्रेऽत्रग्रहस्यानाकारोपयोगरूपतयैव भगवान्, अनाकारोपयोगो हि सामान्यमात्रविषयक एव,

किञ्च शब्दोऽयमित्यस्य प्रथममेव स्वीकारे तस्यापायरूपत्वेन तत्पूर्वनियतयोरवग्रहेहोयोरभाष्यप्रसङ्ग इत्यस्य पूर्वमुपदेशोत्तरत्वात्
 न प्रथमं तस्य भावः ॥ २६२ ॥ अथ स्मरित्प्रेक्ष्य पराभिप्रायमाशङ्कते—

अहवमर्श, पुर्व्वं चिय, सो गृहीओ वंजणोग्रहे तेणं ॥ जं वंजणोग्रहे तेणं ॥ जं वंजणोग्रहे तेणं ॥ जं वंजणोग्रहे तेणं ॥ जं वंजणोग्रहे तेणं ॥
 न्याख्या—अथवा परस्यैषा मतिः यदुत सोऽव्यक्तोऽनिर्देश्यादिसरूपः शब्दोऽर्थवशात्परिमेत व्यञ्जनायप्रदे तेन
 न्याख्या—अथवा परस्यैषा मतिः यदुत सोऽव्यक्तोऽनिर्देश्यादिसरूपः ज्ञानस्याव्यक्तता चाव्यक्तनियमप्रकृत्यै प्रोपपद्यते

श्रोत्रा गृहीतः, यस्माद्बुद्ध्यञ्जनाऽवग्रहेऽपि भवन्निरव्यक्तं विद्यानमुक्तम्, ज्ञानस्याव्यक्तता चाव्यक्तनियमप्रकृत्यै प्रोपपद्यते

इति भावः ॥ २६३ ॥ अत्रोत्तरमाह—
 अत्यि तयं अव्वत्तं, न उ तं गिणहृत्तं सयंपि सो भणियं ॥ न उ अग्गाहिगम्मि जुग्जट, सपेत्ति निसेमणं बुद्धी २६४

न्याख्या—अस्ति श्रोतुर्व्यञ्जनात्प्रहे, तद्, अव्यक्तं ज्ञानं, न पुनरसौ श्रोताप्रवृत्तिगोहस्यान् तत्, हरयमपि गृह्णाति मीरयते,
 एतच्च प्राणपि भणितम् “सुत्त-मचाश्सुद्धमचोहोञ्ज” इति वचनात्, तथा, “सुत्तारओ मयं नि य विआनं नायवुत्तंति” इति

वचनाच्च, तस्माद्बुद्ध्यञ्जनमात्रस्यैव तत्र ग्रहणं, न शब्दस्य, व्यञ्जनात्प्रहेतान्यथापुपत्तेश्च, न च भाष्यान्यरूपमशास्त्र्यस्यैव प्रसङ्ग-
 ज्ञाहीतेऽस्मादेव शब्दः इति विशेषणवृद्धिर्युज्यते, अतुस्त्वारस्यान्नाक्षपिकत्तं, जस्याः प्रथमतो मांशप्रसङ्गनेऽप्यथाप्यनन्तुगाः २६५

अत्योत्ति विसयगतृणं, जट नम्मिचि सो न वंजणं नाम ॥ अन्योग्रहो विप नओ, अतिमेसो संहरो नागि ॥ २६५ ॥
 न्याख्या—अथवावग्रहे अयं इत्यनेन विपयस्य ह्यादिभेदेनानिर्थाक्यत्वाच्चकस्य शब्दोऽर्थवशात्प्रसङ्गमन्विनेनश्च, यदि च तद्विषय-

अत्योत्ति विसयगतृणं, जट नम्मिचि सो न वंजणं नाम ॥ अन्योग्रहो विप नओ, अतिमेसो संहरो नागि ॥ २६५ ॥
 न्याख्या—अथवावग्रहे अयं इत्यनेन विपयस्य ह्यादिभेदेनानिर्थाक्यत्वाच्चकस्य शब्दोऽर्थवशात्प्रसङ्गमन्विनेनश्च, यदि च तद्विषय-

अपि व्यञ्जनाग्रहेऽभावव्यक्तशब्दः प्रतिभासत इत्यभ्युपगम्यते, तदा न व्यञ्जनं नाम व्यञ्जनावग्रहो न स्यादित्यर्थः, एवञ्च व्यञ्जनाग्रह इधैवोच्छिद्येत, व्यञ्जनमात्रसम्बन्धस्यैव तत्रोक्तत्वात्, भवता तु तत्राव्यक्तशब्दरूपार्थग्रहणस्याभिधीयमानत्वात्, अव्यक्तशब्दग्रहणत्रमायार्थावग्रह एव, एवमपि सूत्रोक्तत्वात् व्यञ्जनाग्रहत्वे द्वयोरपि व्यञ्जनार्थावग्रहयोरविशेषः स्यात्, मेचक-
 मणित्रमात्रसद्वरो न स्यादिति ॥ २६५ ॥ एतावता व्यञ्जनावग्रहे व्यञ्जनसम्बन्धमात्रम्, अर्थावग्रहे त्वव्यक्तशब्दाद्यर्थस्यैव
 धरणं न तु व्यक्तशब्दाद्यर्थग्रहणमिति प्रतिपादितम्, इदानीमर्थावग्रहे युक्त्यन्तरेण व्यक्तशब्दाद्यर्थसंबेदनं निराकरोति-
 जेणत्पयोग्यशकाले, गणेशायायसंभवो नस्त्यि ॥ तो नस्त्यि सप्तद्वी, अस्त्यि नायगगहो नाम ॥ २६६ ॥

व्यग्रहया—येनार्थावग्रहकाले क्रमोत्पत्युस्वभावानामर्थग्रहणेहापायानां मतिद्वानमेदानां सम्भवो नास्ति, ततोऽर्थावग्रहे नास्ति
 शब्द इति निशेषयुक्तिः, तस्या अपायरूपाया अर्थग्रहणेहापूर्वकत्वात्, अथास्त्यसौ तत्र, तर्हि नायमर्थावग्रहः किन्त्वपाय एव स्यात्,
 तयाद्युपगमे त्वर्थावग्रहेहयोरभाव एव स्यात् ॥ २६६ ॥ अर्थावग्रहे शब्द इति विशेषयुक्त्युपगमे दोषान्तरमाह—
 साम्पण्यतत्पणायिसं-संज्ञा-यज्जण-परिगणशो से ॥ अत्योग्यगृहेगसमजो-धओगयाहुद्दमावर्णनं ॥ २६७ ॥

व्याख्या- अर्थावग्रहेक्रममेयं मतोपगम्यमाना निधयरूपा शब्द इति विशेषयुक्तिरकस्मादनुपजायमानाऽव्यक्तशब्दसामान्य-
 ग्रहणशब्दसामान्यविशेषशब्दान्यरूपादिविशेषमालोचनलक्षणेहारूपादिनिशेषमपरिवर्जनशब्दविशेषमपरिमयिग्रहणतः श्रोतुंरज्जा-
 पत इत्यर्थावग्रहेक्रममेय उपयोग्यादुत्पमापन्नम्, न चैतद्युक्तम्, उपयोगयोग्यताभावप्रतिपादकागमविरोधादिति नार्थावग्रहकाले
 शब्द इति निशेषयुक्तिः किन्तु शब्द इति श्रद्धापक्षो भणतीति मिदम् ॥ २६७ ॥ अथास्मिन्नेनार्थावग्रहे पखाद्यधिप्रायं निरात्मिकीर्णमाह-

अणो सामणगगह-णमाहु बालस्स जायमेत्तस्स ॥ समयम्मि चैव परिचिय-विसयस्स विसेसविन्नाणं ॥२६८॥

अन्ये वादिन एवमाहुः-जातमात्रस्य तत्क्षणजातमात्रस्य बालस्य सङ्केतादिकलत्वेनापरिचितविषयस्य सामान्यमात्रस्या-
शेषविशेषविशुद्धस्याव्यक्तस्य सामान्यस्य ग्रहणमालोचनम्, परिचितविषयस्य तु, समय एवाद्यशब्दश्रवणसमय एव, विशेषविज्ञानं
जायते, ततस्तमाश्रित्य “तेणं सहे त्ति उग्गहिये” इत्यादि यथाश्रुतमेव व्याख्यायते न कश्चिदपि इत्याशयः ॥२६८॥ अत्रोत्तरमाह-
तदवत्थमेव तं पुब्ब-दोसओ तम्मि चैव वा समये ॥ संखमहुराहुसुवहुय-विसेसगहणं पसज्जेज्जा ॥ २६९ ॥
, जेणत्थोगगहकाले ‘इत्यादि ‘सामणतयणविसेसेहा’ इत्यादिग्रन्थोक्तपूर्वदोषतस्तदेतत्परोक्तं, तदवस्थमेव दूषितावस्थमेव,
नान्यदूषणाभिधानप्रयासोऽत्राभिधेय इत्याशयः, वा अथवा, तस्मिन्नेव समये शब्दोऽयमित्येकोपयोगसमय एव शङ्खमधुरादि-
सुवहुविशेषग्रहणं प्रसज्येत, ‘न पुण जाणइ के वेस सहे’ इति सूत्रावयवस्य सर्वप्रमातृन्प्रत्ययविशेषेण प्रवृत्तस्य विरोधेन कस्यचित्प्रथम-
समये एव सर्वविशेषग्रहणं प्रवृत्तस्य विरोधेन कस्यचित्प्रथम-
सम्भवदिति ॥ २६९ ॥ एकसमये शब्दोऽयमिति विज्ञानमभ्युपगच्छन्तमिति समयविरोधादिदोषान्तरमुपढौक्यति-
अत्थोगगहो न समयं, अहवा समओवओगवाहुल्लं ॥ सव्वविसेसगगहणं, सव्वा वि महरवगहो गिज्झो ॥२७०॥
एगो वाऽवाओ चिय, अहवा सोऽगहियणीहिए पत्तो ॥ उक्कम-वइक्कमा वा पत्ता धुवमोगगहईणं ॥२७१॥
सामणं च विसेसो, सो वा सामणसुभयसुभयं वा ॥ न य जुत्तं सव्वमियं, सामणालंबणं मोत्तुं ॥२७२॥
विशेषविज्ञानस्यासङ्ख्येयसामयिकत्वेनार्थावग्रहे विशेषविज्ञानाभ्युपगमे “ उग्गहो एक्कं समयं ” इति सिद्धान्तनिर्दिष्टः

सामयिकोऽसौ न स्यात्, अथवा " सामण-तयणविसेसहा ॥२६७॥ " इत्यादिपूर्वग्रन्थोक्तं समयोपयोग्याहुल्यं स्यात्, अथवा परिचितविषयस्य विशेषविज्ञानेऽभ्युपगम्यमाने परिचिततरविषयस्य तस्मिन्नेव सर्वविशेषग्रहणमनन्वरोक्तं प्रसज्येत, अथवा सर्वाऽपि मतिरवग्रहो ग्राह्यः प्राप्तः स्यात्, विशेषविषयकत्वेन वा सर्वाऽपि मतिरपाय एव स्यात्, एवं सत्यपायस्यैक-सामयिकत्वप्राप्तौ "ईहावाया मुहुत्तमन्तं तु" इति विरुध्यते । अथवा तयाऽभ्युपगमेऽनवगृहीतेऽज्ञीहितेऽपायः प्राप्तः । एवञ्चावगृहीते इहिते चाऽपाय इत्युपपादकस्य सिद्धान्तस्य विरोधः, अथवा षाट्पूर्वैचिन्त्येणावग्रहेहाऽपायधारणार्थाद्भुवमुत्क्रमन्यतिक्रमो स्याताम्, 'पथानुपूर्वीभवनमुत्क्रमः,' 'अनानुपूर्वीभावस्तु व्यतिक्रमः,' एवमुपगमे "उग्राहो ईहा अवायो य, धारणाएव होन्ति चत्वारि" इति परममुनिनिदिष्टस्य तेषां क्रमस्य विरोधः स्यात्, तथा यत्प्रथमसमये गृह्यते स विशेष इतिनियमाऽभ्युपगमे सामान्यं विशेषस्स्यात् प्रथमसमये सामान्यस्यैव ग्रहणात्, अथवा प्रथमसमये सामान्यमेव गृह्यत इति वस्तुस्थितिमाश्रित्य भवन्मते प्रथमसमये गृह्यमाणो विशेषः सामान्यं स्यात्, अथवा सामान्यं विशेषथेत्युभय, उभयं वा स्यात्, सामान्यं सामान्यविशेषोभयरूपं, विशेषपथ सामान्यविशेषोभयरूपः स्यात्, तथाहि, ' अच ईपत् सामान्यं गृह्णातीत्यवग्रह' इतिव्युत्पत्त्या वस्तुस्थितिसमायावं यत्सामान्यं तत्स्वरूपेण तावत्सामान्यं भवदभ्युपगमेन तु विशेष इत्येकस्यापि सामान्यस्योभयरूपता, तथा योऽपि भवदभ्युपगमो विशेषः सोऽपि त्वदभिप्रायेण विशेषः, वस्तुस्थित्या तु सामान्यम्, इति विशेषस्याप्येकस्योभयरूपता, अर्थाविग्रहस्य सामान्यमालम्बनं भुक्त्वा न च युक्तं सर्वमिदम्, अथटमानकत्वात्, पूर्वोक्तस्यापि दूषणस्यात्र प्रसङ्गापातत्वेन न पौनरुक्त्यावहत्वमिति ।। २७०-२७१-२७२ ॥ प्रथमं सामान्यमात्रादि आलोचनाद्धानं तदनन्तरं रूपादिविशेषव्यापृच्छब्दत्वप्राप्ती अर्थाविग्रह

इति केषाञ्चिन्मतं निराकर्तुमुपन्यस्यति—
केइदिहालोयणपु-ब्बमोग्गहं वेत्ति तत्थ सामणं ॥ गहियमहत्थावग्गह-काले सदेत्ति निच्छिणं ॥ २७३ ॥
केचिद्वादिन इहास्मिन् प्रक्रमे आलोचनपूर्वमालोचनं पूर्वं यत्र स तथा तं आलोचनपूर्वकमित्यर्थः । तथाभूतमवग्रहं ब्रुवते
प्रथममालोचनाज्ञानं ततोऽर्थावग्रह इत्येवं व्याचक्षते, तथा च तैरुक्तम्—“अस्ति ह्यालोचनाज्ञानं, प्रथमं निर्विकल्पकम् ॥
बालमूकादिविज्ञान-सदृशं शुद्धवस्तुजम् ॥ १ ॥” इति तत्र आलोचनाज्ञाने सामान्यमव्यक्तं वस्तु गृहीतं, प्रतिपत्त्रेति
गम्यते, अथानन्तरम्, अर्थावग्रहकाले निच्छिन्नं पृथक्कृतं रूपादिभ्यो व्यावृत्तं शब्दविशेषणविशिष्टं तदेव, गृहीतमित्यनुवर्तते,
एवमुपगमे “से जहानामए केइ पुरिसे अव्वचं सइं सुणेज्जा” इत्येतदालोचनाज्ञानोपेक्षया नीयते ‘तेणं सदे चि उग्गहिए’ एतत्त्व-
र्थावग्रहापेक्षेयति सर्वं सुस्थम् ॥ २७३ ॥ तदेवं वादिनमीपद्गर्वास्मात्तमज्ञं विज्ञाय परं मार्गावितारणाय विकल्पयन्नाह स्वरिः—

तं वंजणोग्गहाओ, पुब्बं पच्छा स एव वा होज्जा ॥ पुब्बं तदत्थवंजण-संबन्धाभावओ णत्थि ॥ २७४ ॥
तद्भवदुत्प्रेक्षितमालोचनं व्यञ्जनावग्रहात्पूर्वं पश्चात्स एव वा भवेत्, स्थानान्तराभावात्, अर्थव्यञ्जनसम्बन्धाभावात्पूर्वं
तावत्तन्नास्ति, अर्थः शब्दादिविषयभावेन परिणतद्रव्यसमूहः, व्यञ्जनं श्रोत्रादीन्द्रियं, तयोस्सम्बन्धस्य सामान्यविषयग्राह्यालोच-
नस्य सर्वत्र सर्वदोत्पत्तिप्रसङ्गपरिहाराय तत्कारणतयाऽवश्यमभ्युपेयत्वेन तदभावे तदसम्भवात्, यद्युक्तालोचनोत्पत्तयेऽर्थव्यञ्जन-
सम्बन्धाभाव उपेयते तदा तत्स्वरूपस्य व्यञ्जनावग्रहस्यैवोक्तालोचनात्पूर्वं सत्त्वं न त्वालोचनस्य व्यञ्जनावग्रहात्पूर्वं सत्त्वमिति
प्रथमविकल्पो नात्मानमासादयेदित्याशयः ॥ २७४ ॥ व्यञ्जनावग्रहात्पश्चादुक्तालोचनं भवतीति द्वितीयविकल्पमाधिकृत्याह—

अत्योगो दो वि जं घं-जणोगाहस्सेव चरमसमयमि ॥ पच्छा वि तो न जुत्तं, परिसेसं घंजणं होज्जा ॥ २७५ ॥
 अर्थावप्रदोऽपि यस्माद्घञ्जनावाहस्यैव चरमसमये भवतीति निर्णीतिं प्राणु, तस्मात्पश्चादपि व्यञ्जनावग्रहादालोचनज्ञानं
 न पुच्छं, व्यञ्जनार्थावग्रहान्तरालकालस्यैवाभावेन तदानीं तद्रूपचेर्ध्वक्तुयन्नक्यत्याषदेवं पूर्वपश्चात्कालयोस्तत्सत्त्वनिषेधे पारिशेष्या-
 न्मध्यकालवर्ती तृतीयविकल्पोपन्यस्तो व्यञ्जनं व्यञ्जनावग्रह एव भवताऽऽलोचनाविज्ञानत्वेनाभ्युपगतो भवेत्, एवं च न कश्चिदोपः,
 नाममात्र एव विवादात् ॥ २७५ ॥ किञ्च तद्व्यञ्जनकालेऽभ्युपगम्यमानमालोचनं किमर्थस्य व्यञ्जनानां वा, प्रथमपक्षे व्यञ्जनाव-
 ग्रहत्वाभावाच्च व्यञ्जनावग्रहस्य नामान्तरमप्यालोचनमिति, द्वितीयपक्षेऽर्थविषयकत्वाभावादन्वयार्थालोचनसंज्ञामात्रसङ्ग इत्याह-
 तं च समालोचणम-त्यदरिसृणं जह न घंजणं तो तं ॥ अह घंजणस्स तो कह-मालोचणमत्यसुपणस्स ॥ २७६ ॥
 तत्तमालोचनं यदि सामान्यरूपस्वार्थस्य दर्शनमिष्येत्, ततस्तर्हि न व्यञ्जनं व्यञ्जनावग्रहात्मकं भवति व्यञ्जनावग्रहस्य
 व्यञ्जनमापन्यमात्ररूपत्वेनार्थानून्यत्वात्, अथ व्यञ्जनस्य शब्दादिविषयपरिणतद्रव्यसम्बन्धमात्रस्य तत्समालोचनमिष्येत्, तर्हि
 कथमालोचनं कथमालोचकत्वं तस्य षट्ते, तत्र हेतुः अर्थानून्यस्येति, व्यञ्जनसम्बन्धमात्रान्वितत्वेन सामान्यार्थालोचकत्वानुपप-
 षोरित्यर्थः ॥ २७६ ॥ नन्वेतदालोचनज्ञानं शब्दान्तरे प्रसिद्धमस्ति तत्किं स्वरूपश्रुतीकृत्येत्यत्र प्रतिषिधानं वक्तव्यमित्यत्राह-
 आलोचयणस्ति नामं, एवंञ्च तं घंजणोगाहस्सेव ॥ होञ्च कहं सामण्ण-ग्गहणं तत्थत्थसुपणम्मि ॥ २७७ ॥

तस्मादालोचनमिति यन्नाम तदन्यत्र निर्गतिकं सत् पारिशेष्यात् व्यञ्जनावग्रहस्यैव द्वितीयं नाम भवेत्, एवं सति भवतो
 यदभिमतं सामान्यमात्रग्रहणमालोचनन्तत्र तद्, यतः प्रागुक्तपुक्तिभिः अर्थानून्ये तत्र कथं सामान्यग्रहणं भवेत्, तस्मादर्थावग्रह

एव सामान्यार्थप्राहकः, “ अस्ति ह्यलोचनाज्ञानम् ” इत्याद्यपि तमाश्रित्यैव घटत इति ॥ २७७ ॥

‘ तुष्यतु दुर्जन ’ इति न्यायेन व्यञ्जनावग्रहे सामान्यं गृहीतमित्युपगम्याप्याह—

गर्हियं च होउ तर्हियं, सामरणं कर्हमणीहि ए तम्मि ॥ अत्थावगर्हकाले, विसेसणं एस सद्दो त्ति ॥ २७८ ॥
अथवा भवतु तस्मिन्व्यञ्जनावग्रहे सामान्यं गृहीतम्, तथापि कथमनीहितेऽविमर्शिते तस्मिन्नकस्मादेवार्थाविग्रहकाले शब्द-
एषः इति विशेषणं विशेषज्ञानं युक्तम्, न हि निश्चयो झगित्येवेहामन्तरेण युज्यते, तस्मान्नार्थाविग्रहे शब्द इत्यादिविशेषबुद्धि-
र्युज्यते ॥ २७८ ॥ अर्थाविग्रहसमय एवेहापायौ भविष्यत इति मन्यमानम्परम्प्रत्याह—

अत्थावगर्हसमए, वीसुमसंखेज्जसमइया दो वि ॥ तक्का-वगमसहावा, ईहा-ऽवाया कर्हं जुत्ता ? ॥ २७९ ॥

अर्थाविग्रहसम्बन्धिन्येकस्मिन् समये कथमीहापायौ युक्तौ? इति सम्बन्धः, यतः तर्कार्कस्वगमस्वभावौ, तर्को विमर्शस्तत्स्व-
भावेहा, अवगमो निश्चयस्तत्स्वभावोऽपायः, द्वावपि चैतौ पृथगसङ्ख्येयसमयौ, तथा च यदिदमर्थाविग्रहसमये विशेषज्ञानं त्वये-
ष्यते सोऽपायः स चावगमस्वभावो निश्चयस्वरूपः, या च तत्समकालमीहाऽभ्युपगम्यते सा तर्कस्वभावाऽनिश्चयात्मिका, तथा च
विरुद्धनिश्चयाऽनिश्चयस्वभावयोरनयोर्नैकस्मिन्नवग्रहसमये भावो युक्तः परस्परपरिहारव्यवस्थितत्वात्, इत्येकानुपपत्तिः ।
तथा, अवग्रहस्यैकस्समयः, अनयोश्च पृथक् पृथक् असंख्येयाः समयाः, एवञ्च पृथगसंख्येयसमययोरीहापाययोरेकस्मिन् समये
भावोऽपि समयविरोधान्न सम्भवति, इति द्वितीयानुपपत्तिः ॥ अतोऽत्यन्तासम्बद्धत्वादुपेक्षणीयमेतत् ॥ २७९ ॥

सामान्यमात्रग्राहित्वेऽवग्रहस्य ग्रन्थान्तरोक्तक्षिप्रतरादिभेदासम्भवाद्द्विशेषग्राह्यवग्रह इति नि-

संख्यप्रोक्तान्तर्गतप्रेरकविशेषस्यावशिष्टामाशङ्कामपहस्तयितुं धरिरुपन्यस्यति--
स्तिप्येपरार्हभेओ, जमोगगहो तो चिसेसविपणाणं ॥ जुज्जइ विगण्णवसओ, सधेत्ति सुयम्मि जं केइ ॥२८०॥

धिप्रेतरादिभेदो यस्मादवग्रहः, ततः शब्द इति विशेषविज्ञानं युज्यते, अर्थावग्रहे इति प्रस्तावबलम्यते, 'तेणं सदे चि उगगहिए' इत्यादिवचनात् यत्सूत्रे निर्दिशमिति शेषः, विशेषविज्ञानत्वे हेतुः विकल्पवशतः इहान्यत्रोक्तनानात्ववशतः, कवग्रहस्य द्वादशभेदोपदर्शनार्थमिह शास्त्रान्तरे तत्त्वार्थादौ चैवष्टुक्तिः--धिप्रमवगृह्णाति १, चिरेणावगृह्णाति २, बहुवगृह्णाति ३, अबह्ववगृह्णाति ४, बहुविधमवगृह्णाति ५, अबहुविधमवगृह्णाति ६, एवमनिश्चितं ७, निश्चितं ८, असन्दिग्धं ९, सन्दिग्धं १०, ध्रुवम् ११, अधुवमवगृह्णाति १२ इति ॥ ततः धिप्रं चिरेण वाञ्छवृह्णातीति विशेषणान्यथादुपपत्त्या ज्ञाथते नैकसमयमात्रमान एवार्थावग्रहः, किन्तु चिरकालिकोऽपि, तथा बहूनां श्रोतृणामविशेषेण प्राप्तिविषयस्थे शब्दभेर्वादिबहुतूर्यनिर्घोषे ध्योपग्रम- वैचित्र्यात् कोऽप्यबहु सामान्यमवगृह्णाति, अन्यो बहुवगृह्णाति भिन्नांस्तान् शब्दान्गृह्णाति, अपरः स्त्रीपुरुषवाद्यत्वादिबहुविधवि- शेषधर्मविशिष्टत्वेन बहुविधमवगृह्णाति, तदन्यस्त्वबहुविधविशिष्टत्वाद्बहुविधमवगृह्णाति, अत एतस्माद् बहुबहुविधाद्यनेकविकल्प नानात्वबलादवग्रहस्य क्वचित्सामान्यग्रहणं क्वचित्तु विशेषग्रहणमित्युभयमप्यविरुद्धं, ततो यत् सूत्रे 'तेणं सदे चि उगगहिए' इतिवचनात् शब्दः इति विशेषविज्ञानमुपदिष्टम्, तदप्यर्थावग्रहे युज्यत एव, इति केचित् ॥ २८० ॥ अत्रोत्तरमाह--

स किमोगगहो त्ति भण्णइ, गहणेहाश्वायलक्खणत्ते वि ॥ अह उवयारो कीरइ, तो सुण जह जुज्जए सो वि ॥२८१॥
बहुशः समाहितमप्यर्थं पुनः पुनः प्रेरणत्वं प्रेरकं साधेपं काक्वा धरिः पृच्छति, किंशब्दः धेये, स पूर्वोक्तो विशेषपावगमः,

अवग्रहोऽर्थावग्रहो भण्यते ग्रहणेहापायलक्षणत्वेऽपि, क्षेत्रार्थककिंशब्दसमिब्याहारात्कथं ग्रहणेहापायलक्षणत्वे सत्यपि बहुबहु-
 विधादिविशेषग्राहकत्वेन निश्चयरूपतयाऽपायः सन्नर्थविग्रह इति भण्यते ? , ग्रहणेहयोःपूर्वभावित्वेन अपायस्य स्वस्वभावत्वे-
 नापायलक्षणत्वं बोध्यम्, स्वस्वरूपस्यापि च लक्षणत्वं भवत्येवायदाह ॥ “विषामृते स्वरूपेण, लक्ष्येते कलशादिवत् ॥ एवं
 च स्वस्वभावाभ्यां, व्यज्येते खलसज्जनौ ॥१॥” इति ॥ बहुबहुविधादिग्रहणस्योक्तलक्षणत्वबलादपायत्वे कथं शास्त्रान्तरेऽ-
 वग्रहादीनां ब्रह्मादिग्रहणमुक्तम् ? , सत्यमुक्तम्, किन्तुपचारतः ब्रह्मादिग्राहकस्यापायस्य कारणेष्ववग्रहादिषु योग्यतया कार्यस्वरूपम-
 स्तीति कृत्वोपचारतस्तेऽपि ब्रह्मादिग्राहकाः प्रोच्यन्ते, अथ यदि उक्तन्यायेन त्वयाऽप्युपचारं कृत्वा विशेषग्राहकोऽर्थावग्रह
 इत्युच्यते, स वाङ्मात्रेण तव न युज्यते, “ यत्र मुख्यार्थो न घटते तत्र प्रयोजने सति उपचारः प्रवर्तते, ” त्वया त्ववग्रहस्य
 विशेषविषयकत्वोपपादनाय यद्यदुक्तं तदन्यथैव समर्थितमिति प्रयोजनाभावान्नोपचारो युक्तः, यदि मां शिष्यो भूत्वा
 पृच्छसि त्वं ‘कथमुपचारः क्रियमाणो घटत इति ? ,’ ततः शृणु समाकर्णय, सोऽपि यथा युज्यते तथा कथयामि ॥ २८१ ॥

यथाप्रतिज्ञातमेव सम्पादयन्नाह-

सामण्णमेत्तगहणं, नेच्छइओ समयमोग्गहो पढमो ॥ तत्तोऽणंतरमीहिय-वत्थुविसेसस्स जोऽवाओ ॥ २८२ ॥
 सो पुणरीहाऽवाया-ऽवेक्खाओ वग्गहोत्ति उवयरिओ ॥ एस्सविसेसोवेक्खं, सामण्णं गेण्हए जेणं ॥ २८३ ॥
 तत्तोऽणंतरमीहा, तत्तोऽवाओ य तव्विसेसस्स ॥ इय सामण्णविसेसा-वेक्खा जावंतिमो भेओ ॥ २८४ ॥
 इहैकसमयमात्रमानो नैश्वयिको निरुपचारितः सामान्यवस्तुमात्रग्राहकोऽर्थावग्रहः प्रथमः, निश्चयवेदिपरमयोग्यवगम-

विषयत्वात्प्रथमोऽप्यमुच्यते, ततो वैश्वयिक्कार्थोवग्रहादनन्तरस्मीहितस्य वस्तुविशेषस्य योऽपाय, स पुनर्माविनीमीहामपायं चापे-
 स्यापचरितोऽर्थग्रहोऽर्थापग्रहः। न छप्रथम्यवहारिभिर्च्यवीड्विपमाणत्वाद्वावहारिकोर्थोवग्रहः, उपचारे निमित्तान्तरमाह-एस्से-
 र्वादि, एष्यो मावी योऽज्यो विशेषस्तदेष्यया येन कारणेनायमपायोऽपि सन् सामान्यं गृह्णाति, सायान्यग्राहित्वात्प्रथमनैव-
 विश्वार्थोवग्रहस्यैवग्रहः, ततस्मात्प्रथमं गृह्णन्निश्चयरूपत्प्रथमापायादनन्तरं किमयं ग्राह्यः शब्दः ग्राह्यो वेत्यादिरूपेहा-
 मपायश्चापेस्य सामान्यालम्बनत्वाद्दुपचरितोऽर्थोवग्रहः, इयं च सामान्यविशेषापेक्षाऽसम्भवत्स्वविशेषान्तरान्त्यविशेषं यावद्भवति, अथमपि च मावितिद्विशेषहा-
 अथवा यतो विशेषात्परतः प्रमातृविशेषमिद्व्याप्ता निर्वर्तते तस्यन्त्यविशेषं यावत् व्यावहारिकार्थोवग्रहेहापायायं सामान्यविशेषापेक्षा
 कर्तव्या एवमिदोपचारापटना युज्यते ॥२८२-२८३-२८४ ॥ उक्तगाथाप्रथमपर्ययसितमर्थम्युपदर्शयति—

आदिमामान्यमव्ययं सामान्यमात्रात्मन्नेकमामयिकं ज्ञानं श्रुत्वा सर्वत्र शिष्यपरिच्छेदे कर्तव्ये निश्चयतः परमार्थत
 रिरापायी भवत, ईहा, पुनरापायः, पुनरीहा, पुनराप्यपाय, इत्येवंक्रमेण यावदन्त्यो विशेषः, न त्वर्थावग्रहः, अर्थावग्रहस्तु सामा-
 न्यमात्रालम्बनेकमामयिकं प्रथमज्ञानमेव, न त्वरीहाऽपायो वा संख्यवहारायं पुनः सर्वत्र यो योऽपायः स स उपचारेहापायापेक्षयैव्य
 रिशेषापेक्षया षोपचरितोऽर्थोवग्रहः ॥ २८५ ॥ यावत्तन्म्येनोपरोषरविशेषाकर्तव्या प्रवर्तते तावदवग्रहः, ततमयोऽगामोचै त्वपाय
 एव भवति न तस्यावग्रहत्वमिति दर्शयति—

तरतमजोगाभावे—स्वाओ ध्विय धारणा तदंतम्भि ॥ संबत्त्य वासणा पुण, भणिया कालंतरे सई य ॥ २८६ ॥
 तरतमयोगाभावे ज्ञातुरग्रेतनविशेषाकाङ्क्षानिष्ठत्तावपाय एव भवति, तस्यावग्रहत्वाभावात्तन्निमित्तानामीहादीनामभावे तदन्ते
 धारणा तदर्थोपयोगाप्रच्युतिरूपा भवति, वासना वक्ष्यमाणरूपा कालान्तरे स्मृतियेति धारणाभेदद्वयं पुनः सर्वत्र भवति ॥ २८६ ॥
 सांध्यवहारिकार्थविग्रहापेक्षेयदानीं “ तेणं सदे चि उग्गहिए ’ इत्यादिद्वयं विशेषविज्ञानपरतयाप्युपपादयितुं शक्यत इत्याह—
 सदेोत्ति व सुयभणियं, विगप्पओ जइ चिसेसचिण्णाणं ॥ धेप्पेज्ज तं पि जुज्जइ, संबवहारोरोग्गहे सच्चं ॥ २८७ ॥
 वा अथवा, शब्द इति सूत्रमणितं शब्दस्तेनावगृहीत इति सूत्रे प्रतिपादितं यदि विकल्पतो विवधावगतो विशेषविज्ञानं गृह्येत,
 संब्यवहारोपग्रहे गृह्यमाणे सति सर्वं तदपि युज्यते ॥ २८७ ॥ व्यावहारिकार्थविग्रहाम्युपगमे सविशेषं गुणमुपदर्शयन्नाह—

खिप्पेयराइभेओ, पुब्बोइयदोसजालपरिहारो ॥ जुज्जइ संताणेण य, सामण्णचिसेसच्चवहारो ॥ २८८ ॥
 क्षिप्रतरादिभेदं यत्पूर्वोदितदोषजालमेकसामयिकसामान्यमात्रग्राहकनैश्चिकार्यविग्रहव्याख्यातारमृत्येकसामयिकत्वेऽस्य कथं
 क्षिप्रचिग्रहविशेषणं ? सामान्यमात्रग्राहकत्वे च कथं बहुबहुविधादिविशेषणोक्तं विशेषग्रहणं?, तथाऽस्यैव विशेषग्राहकत्वे
 समयोपयोगवाहुल्यमित्यादिस्वरूपम्, तस्य परिहारो व्यावहारिकार्थविग्रहे सति युज्यते, नैश्चयिकार्थविग्रहवादिभिरपि उपचारान्वा-
 वहारिकार्थविग्रहस्यासंख्येयसमयनिष्पन्नविशेषग्राहकज्ञानरूपस्य स्वीकृतत्वेन तत्र क्षिप्रतरादिभेदस्य बहु-बहुविधादिविशेषणोक्त-
 विशेषग्राहकत्वस्य सम्भवात्, तस्य चाऽसंख्येयसामयिकत्वेनैकसमयोपयोगवाहुल्यस्यावकाश एव नास्ति, एवं च क्षिप्रतरादिवि-
 शेषणकलापो मुख्यतया सांध्यवहारिकार्थविग्रह एव घटते कारणे कार्यधर्मोपचारतस्तु नैश्चयिकार्थविग्रहेऽपीत्युक्तं प्राग्, सन्तानेन च

सामान्यविशेषव्यवहारो लोकरूढोऽपि व्यावहारिकार्याऽग्रहे युज्यते, लोके विशेषोऽप्यपेक्षया सामान्यं, यत्सामान्यं तदप्यपेक्षया विशेषः, इत्येवमन्यविशेषं यावत्, एतद्यौपचारिकाग्रहे सत्येव घटते, नान्यथा, 'यदनन्तरमीहादि प्रवृत्तिः सोऽवग्रह' इत्येवमवग्रहलक्षणस्य नैश्रयणिकावग्रह इव विशेषप्रतिष्ठानेऽप्यारूपे औपचारिकार्यावग्रहतया स्वीक्रियमाणेऽपि भावात् ॥ २८८ ॥

अथ तृतीयस्तरङ्गः ॥ अथ मतिज्ञानद्वितीयमेदलक्षणमीहां व्याचिरुयासुराह—
इय सामण्णगगहणा-पंतरमीहा सदत्थवीमंसा ॥ किमिदं सदोऽसदो, को होज्ज च संख-संगणं ? ॥ २८९ ॥

इत्येवं प्रागुक्तेन प्रकारेणामिदित्वाऽप्यस्त्वस्तुमात्रग्रहणलक्षणनैश्रयणिकार्यावग्रहशब्दादिसामान्यग्रहणलक्षणव्यावहारिकार्यामीमांसा विचारणा, किमिदं वस्तु मया गृहीतं शब्दोऽशब्दो वेत्येवंस्वरूपा, इयं विचारणा निश्रयार्थावग्रहानन्तरमाविनी, वा अथवा ग्राह्यशक्तिर्योर्मध्ये कोऽयं भवेत् शब्दः शब्दः शब्दो वा, इयं विचारणा व्यवहारार्थावग्रहानन्तरमाविनी, विचारणा संश्रयात्मिका नेहा, तथाप्यनयाऽनन्तरमावी व्यतिरेकधर्मनिराकरणपरः अन्वयधर्मघटनप्रवृत्त्यापायाभिमुख एव बोध उपलब्धित ईहा ॥ तथाथा—“अण्यमेतव् सवितास्त्वमागतो, न चाधुना सम्भवतीह भानवः ॥ प्रायस्त्वेतेन खगादिभाजा, भाव्यं म्परातिममानान्ता ॥ १ ॥” इति ॥ एतेन स्यायुर्धो पुरुषो वेति संश्रयानन्तरं पुरुषधर्मव्यतिरेकताः स्यायुर्धर्मसमन्वयपतत्र प्रायः स्याणुरेवायमिति बोध ईहेत्युपदर्शितम्भवतीति ॥ २८९ ॥ अथ मतिज्ञानतृतीयमेदस्यापायस्य स्वरूपमाह—

महुराद्गुणत्तणओ, संखस्सेव त्ति जं न संगस्स ॥ विण्णणं सोऽवाओ, अणुगमवहरेगभावाओ ॥ २९० ॥
 व्याख्या-मधुरस्निग्धादिगुणत्वात् शङ्खस्यैवायं शब्दो न शृङ्गस्य इत्यादि यद्विशेषविज्ञानं सोऽपायो निश्चयज्ञानरूपः, तत्र
 हेतुः, अनुगमव्यतिरेकभावतः इति, पुरोवर्त्यर्थधर्माणामनुगमभावात् तत्राविद्यमानार्थधर्माणां व्यतिरेकभावात्, अनुगमव्यतिरेकौ
 अस्तित्वनास्तित्वनिश्चयौ । अयं च व्यवहारार्थविग्रहानन्तरभावी अपाय उक्तः । निश्चयावग्रहानन्तरभावी तु श्रोत्रग्राह्यत्वादि-

गुणतः शब्द एवायं न रूपादिरिति ॥ २९० ॥ अथ मतिज्ञानतुरीयभेदलक्षणां धारणां सभेदामाह-
 तयणंतरं तयत्या-विचवणं जो य वासणाजोगो ॥ कालंतरे य जं पुण-रणुसरणं धारणा सा उ ॥२९१॥
 व्याख्या-तस्मादपायादनन्तरं यत्तदर्थोदविच्यवनम्, उपयोगमाश्रित्याश्रंशः, यश्च वासनाया जीवेन सह योगः सम्बन्धः,
 यच्च तस्यार्थस्य कालान्तरे पुनरिन्द्रियैरुपलब्धस्यानुपलब्धस्य वा एवमेव मनसाऽनुस्मरणं स्मृतिर्भवति, सेयं पुनस्त्रिविधाऽप्यर्थ-

स्यावधारणरूपा धारणा विज्ञेया, वासना च तदावरणक्षयोपशमरूपा ज्ञेया ॥ २९१ ॥
 इदमत्रैवम्पर्य-धारणाया अविच्युतिलक्षणभेदस्य दीर्घोपयोगमाश्रित्याभ्युपगमादेव पराभ्युपगतनिरन्तरसमानविषयकज्ञान-
 सन्तानलक्षणधारावाहिकज्ञानफलस्य स्थिरार्थग्रहणस्योपपत्तौ निष्प्रयोजनमेव धारावाहिकज्ञानकल्पनं, पूर्वज्ञानमुत्पाद्य व्युपरतव्या-
 पारस्य कारणस्य पुनर्व्यापारान्तराभावेन कारणभावाच्च न निरन्तरज्ञानसन्तानलक्षणघा(*सप्तचत्वारिंशत्पत्रादिह यावद्योजितःपाठः)

*रावाहिकज्ञानाभ्युपगमो युज्यते न चैकापायोत्पत्तावपि सामग्रीसत्त्वात्पुनस्तदुत्पत्तेरवारणीयत्वात्तत्सन्त्वानोत्पत्तिर्नासन्नतेति
 वाच्यम्, अपायस्यापायोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वात्प्रागभावस्य तद्देतुत्वाद्वा पुनस्तदुत्पत्त्यापत्तेरभावात्, अन्यथैकवारं घटोत्पादेऽपि सा-

मन्त्रीमहिम्ना कपाले पुनस्त्वदुत्पत्त्यापिप्रसङ्गादिति चेत्, उच्यते, घटोऽयं घटोऽपमित्यनुभवधारार्दर्शनेन तदपलापो दुष्करोऽपाय-
सत्त्वेऽप्यायान्तोत्पत्तिप्रतिबन्धस्याप्राप्तमिक्त्वात् स्पष्टस्पष्टतरस्पष्टतमवासनाजनकत्वेनापायबन्धापायपरम्पराया अवश्याम्बुपे-
यत्वादीहावप्रहादिभेद इवापायनानात्वेऽप्युपयोगमेदानापेरेकसन्त्विकैकविषयकज्ञानस्यैवोपयोगत्वात्, तस्य च नानात्वेऽप्ये-
कत्वारिरोधात् तत्तद्यापायसमानाकारसृष्टिवननी सृष्टिज्ञानावर्णकर्मक्षयोपशमरूपा वासना विजृम्भते, कालान्तरे च तद्विषयिणी
स्मृतिः प्रवर्षते इति, पृथपीयं भिन्नोपयोगरूपत्वामावाधिकी मवितुमुत्सहते, तथापि क्षयोपशममहिम्नाऽव्यक्ततया स्थितं पूर्वज्ञान-
मेवोद्बोधकयथात् सृष्ट्युपयोगरूपत्वामावाधिकी मवितुमुत्सहते, तथापि क्षयोपशममहिम्नाऽव्यक्ततया स्थितं पूर्वज्ञान-
प्रमाञ्छीतव्यामले वर्तमानावगाहिन्याः पाकरक्ते श्यामोऽयमिति सन्तानगामित्वलक्षणं भेदमास्कन्दतीति द्रष्टव्यं, ननु स्मृतिर्न
एवाभिश्चिष्टस्यानागतवर्तमानस्य वर्षमानत्वानुभवचलादननुसृतस्य वा तत्र वर्षमानत्वस्य ज्ञानसामग्रीमहिम्नैव मानात्, अन्यथा
रिपयस्य वर्षमानत्याज्ञाने तत्र प्रवृत्त्यनुपपत्तिप्रसङ्गादत एव यदा धूमस्तदा बद्धिरिति व्याप्त्यप्रतिसन्धानेऽपि ज्ञानसामग्रीमहिम्नैव
बान्यनुमीमती बह्नेर्वर्तमानत्वज्ञानाद्यत्र निःशङ्कं प्रवृत्तिरिति चेत्, न, पाकरक्ते श्यामोऽयमिति प्रतीतिरयथार्थत्वासिद्धेरिदानीमयं श्याम
इत्याकारामावेन तत्र श्यामतांश्चि वर्षमानत्वानवगारानात्, अथ प्रकृततया तत्र विद्यमानत्वामावेऽपि विशेष्यावच्छेदककालाव-
च्छिन्नविद्येपणसम्बन्धस्य संसर्गत्वात्संसर्गतया तदुमानात्सा प्रतीतिरयथार्थेति चेत्, तथापि पूर्वं श्याम इत्यत्रातीतश्यामतायामिब
स पट इत्यत्राऽप्यतीतधर्मवेद्यिष्ट्यरूपायां तथाया विद्यमानत्वप्रतिसन्धानायोगेन स्मृतियाथार्थस्य बाधितुमशक्यत्वात्कादाचित्क-
सम्बन्धपुरस्कारेणातीतधर्मज्ञानस्याप्यश्रामाण्ये च कादाचित्कसम्बन्धेन सत्प्रतिपक्षितत्वज्ञाने हेतुरपि हेत्वामासतां भवेत्, अपि-

चानुभवस्मरणयोर्विषयकृताशेषाभावेऽपि प्रत्यक्षज्ञानस्येदम्पदप्रयोगहेतुत्वात्संस्कारजन्यज्ञानस्य तच्छब्दप्रयोगहेतुत्वात्तदुभया-
 भिलाषैर्लक्षण्यात्स्मृतेरग्रामाण्येऽनुभवस्याप्यग्रामाण्यापत्तिः, स्मृतेर्याथार्थेऽप्यनुभवप्रमात्वपारतन्त्र्यादप्रमात्वमितिचेत्, न, अनुभि-
 तेरपि व्याप्तिज्ञानादिप्रमात्वपारतन्त्र्येणार्थत्वप्रसङ्गाद्, अनुमितेरुत्पत्तौ परायेक्षा विषयपरिच्छेदे तु स्वातन्त्र्यमेवेति चेत्, न,
 स्मृतेरप्युत्पत्तावेवानुभवसव्यपेक्षत्वात्स्वविषयपरिच्छेदे तु स्वातन्त्र्यात्, अनुभवविषयीकृतभावावभासिन्याः स्मृतेर्विषयपरिच्छेदेऽपि
 न स्वातन्त्र्यमिति चेत्, तर्हि व्याप्तिज्ञानादिविषयीकृतानर्थान् परिच्छिन्दन्त्या अनुमितेरपि ग्रामाण्यं दूर एव, नैयत्येनाभात
 एवार्थोऽनुमित्या विषयीक्रियत इति चेत्, तर्हि तत्तयाऽभात एवार्थः स्मृत्या विषयीक्रियत इति तुल्यमिति न किञ्चिदेतत् ।।

वस्तुतः स्मृतित्वप्रमात्वे जन्यत्वप्रयोज्यत्वरूपं नानुभवप्रमात्वपारतन्त्र्यं यदृच्छोपकल्पितं त्वप्रयोजकं, यदि वाऽ-
 नुभूतधर्माश्रयत्वरूपा तत्रा स्मृतौ भासते इदन्तांशे उद्बुद्धसंस्कारस्यैव तत्तांशे स्मारकत्वात्फलबलेन तथात्वकल्पनाद्धर्मविशेष-
 मादाय सहप्रयोगस्य समर्थनाद्, अनुभवस्मरणयोर्विषयकृताशेषाभावेऽपि संस्कारजज्ञानत्वेन स्मृतेस्तच्छब्दप्रयोगहेतुत्वे तु
 प्रमुष्टत्वाकस्मरणादीपि तच्छब्देऽल्लेखप्रसङ्गात्, अनुभवे यद्धर्मवैशिष्ट्यमानं तस्यातीतत्वं तत्रा स्मृतौ भासत इत्यभ्युपगमे चानाग-
 तविषयकस्मरणादौ तत्तांशेऽप्ययथार्थत्वप्रसङ्गादिति विभाव्यते, तदाप्यनुभूतधर्मे विद्यमानत्वस्यावाधान्न तस्या अयथार्थत्वम् ।।

सम्प्रदायानुसारिणस्त्वनुभूयमानत्वक्षणेदन्तानुभवे भासतेऽनुभूतत्वरूपा च तत्रा स्मृतौ भासतेऽत एव स घट इति स्मृ-
 त्यभिलापस्य यः प्रागनुभूत इति विवरणं सङ्गच्छते, इदन्ताविषयकानुभवादेव च तत्ताविषयकं स्मरणमुन्मीलति तं विना तु प्रमुष्ट-
 तत्त्वाकं तत्, न चानुभूतत्वमेव यदि तत्रा तदा तदवगाहानुमितावपि तत्तोल्लेखप्रसङ्ग इति वाच्यम्, उल्लेखो यदि विषयता

तदा तदभ्युपगमेऽविनादात्, यदि शुनरभिलापस्तदा संस्कारज्ञानत्वेन तदेतुल्येन तदापस्यभागात्, तथाप्यनुभूतो घटोऽनुभूय-
 मानो घट इत्यनुभवप्रसंगे तयोऽङ्गुदयसङ्घा इति चेत्, न, पूर्वानुपस्थितानुभूतत्वानुभूयमानत्वयोरैव तयोऽन्तापदा-
 र्थत्वात्, प्रागनुभूतस्यापि कस्यचिद् समर्गत्वस्यैव प्रकारत्वस्यापि सम्भवादित्याहुः, इदन्तानुल्लेख्यनुभवप्रसंगेऽपि
 तथामानात्स्वसामग्रीमहिम्नेन तत्र तथा भासत इत्यन्ये, यत्तु तेषां स्मृत्यनुभवमासिनी अखण्डे एव वस्तुनी, एवं
 चेदन्तासंस्कारेणैव तेषां स्मर्येते प्रकृतवच्छां तु स्मरणं नास्त्येव ॥ हरिहरायनुचिन्तनं(ना) च कविकाव्यमूलज्ञा-
 नवन्मनःप्रमेवेति यथा स्मृतिरयथार्थव, न च क्वचित्प्रमितस्यैवान्यप्रायोपात्कथमन्यत्राप्रमितायास्तत्तायाः स्मृतायोरपि इति
 वाच्यम्, इदन्ताया प्रयग्मानेन विषयकत्वेन प्रत्यभिज्ञायो तथायाः प्रमितत्वात् स्मृताविदन्तायां तत्तारोपसम्भवात्, न च स्मृते-
 र्भ्रमत्वे तद्विषयमकनानादोपकल्पने गौरवमिति वाच्यम्, इदन्तञ्चि उद्युदसंस्कारस्यैव दोषत्वात्, इदन्तानुल्लेख्यनुभवप्रसंग-
 स्मरणेऽपि तथाया धर्मान्तरस्यैवान्गहनात् तस्या याथार्थ्यमिति, तदुच्छेदं, तथास्मृतोः पूर्वमिदन्तोपस्थितिं विना तदारोपास-
 नमथादिदन्तोऽङ्गानन्तमेव तदारोप इत्यत्र मानाभावात्, भावे वा इदन्तात्वेन तदुच्छेदे विद्यपदार्थनादरोपस्यैवाऽसम्भवात्, अपि
 चेदन्ताविषयकसंस्कारस्य स्वरूप एव तथाविषयकस्मृतिस्वावच्छेदेनैव हेतुत्वात् स्मृतौ तत्तयेदन्तामानासम्भवः, तथावच्छिन्न-
 प्रकारात्कस्मृतित्वावच्छेदेन तदेतुल्यकल्पने तु तत्र तथाया अगतिपयकस्मृतिस्वावच्छेदेनैव हेतुत्वात् स्मृतौ तत्तयेदन्तामानासम्भवः, तथावच्छिन्न-
 प्रकारकत्वापेक्षया गौरवात्, अपि च तथाया अखण्डत्वे स्वरूपतत्त्वप्रकारकत्वावच्छिन्नं प्रत्येव प्रत्यभिज्ञानसाधारण्येनेदन्तादि-
 उद्युदसंस्कारस्य हेतुत्वमिति तम्, न च प्रकारतयाऽनुभवत्वावच्छिन्नं प्रति विषयतया ज्ञानव्येनेव हेतुत्वात्, अन्यथा दृग्दृग्निश्चयि

तत्संस्काराद्दण्डीतिबुद्धिप्रसङ्गात्, तत्तज्ञानं विना कथं तदनुभव इति वाच्यम्, प्रकारतया संस्काराजन्यज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रत्येव
विषयतया ज्ञानत्वेन हेतुत्वात्, इत्थं च तच्छब्दप्रयोगहेतुतापि तत्ताप्रकारकज्ञानत्वेनैवेति स्मृतिप्रत्यभिज्ञयोस्तत्तोल्लेख इति न
किञ्चिदेतत्, किं बहुना ? स घटः सोऽयं घट इति स्मृतिप्रत्यभिज्ञानयोस्तत्तांशे समानाकारत्वात्प्रत्यभिज्ञायाः प्रामाण्ये स्मृतेरपि
प्रामाण्यं, स्मृतेरप्रामाण्ये च तथा प्रत्यभिज्ञाया अपि तथात्वं प्रसज्जेदिति दुरुद्धरा प्रतिबन्दी, न चेदन्तासंस्कारस्यातीततत्तद्भवशिष्टय-
स्मृतावेव हेतुत्वमिति युक्तं, एकाकारत्वभङ्गप्रसङ्गाद् गौरवाच्च, यत्तु 'स्मृतेर्योथार्थेऽपि न प्रमातृत्वं यथार्थानुभवत्वस्यैव तच्चात्,
अन्यथा स्मृतेः प्रमातृत्वे तदसाधारणकारणस्य संस्कारस्य पृथक्प्रमाणत्वप्रसङ्गे मुनिप्रणीतप्रमाणविभागव्याघातप्रसङ्गादिति',
तत्तु स्वगृह एव प्रोच्यमानं आजमानतां भेदेन तु कथायां, अस्माकं तु प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वाभ्यां द्विधैव प्रमाणविभागाभिधानात्,
स्मृतेः परोक्षकुक्षान्न निक्षिप्तत्वान्न किञ्चिदनुपपन्नं ॥ तस्मात्सत्यप्रवृत्तिजनकत्वादनुभवस्यैव स्मृतेरपि प्रामाण्यस्य निरावाधत्वात्
साधुक्तमग्रहेहापायधारणाभेदाच्चतुर्विधं मतिज्ञानमिति, अत्र चावग्रहादीन् शब्दोदाहरणं सूत्रकारः प्रतिपाद्य " एवं एएणं
अभिलाषेणं अब्बत्तं रूवं रसं गंधं फासं " इत्याद्यतिदेशसूत्रमाह, ईहादीनामुभयवस्त्ववलम्बनं प्रति नियमकारणं पूर्यंस्तदेवानुवदतिस्म
भाष्यकारः— "सेसेसु वि रूवाइसु, विसएसु हुन्ति रूवलक्खाइं ॥ पायं पचासन्न-त्तणेणमीहाइवत्तूणि ॥ २९२ ॥ [शेषेष्वपि
रूपादिसु, विषयेषु भवन्ति रूपलक्षाणि ॥ प्रायः प्रत्यासन्नत्वेनेहादिवस्तूनि ॥] प्रायः ' प्रत्यासत्तिहिं बहुभिर्द्धमैः सादृश्यं '
तत्प्रतियोग्यनुयोगिनावेव धर्मिणावालम्ब्येहादीनां प्रवृत्तिस्वभाव इति, किमयं स्थाशुरुत् पुरुष इतिवत्किमयं स्थाशुरुतोष्टु इति ने-
होदयः, उष्ट्रे स्थाशुरुप्रत्यासन्नभावादत एव श्रोत्रेन्द्रियप्रत्यासन्नत्वस्तूपदर्शनं बहुशः प्रदर्शितमिति शेषेन्द्रियप्रत्यासन्नत्वस्तूनि

सञ्चिपुत्रुराह—“ थाणुपुरिसारइदुदु—पलाहमंभियकरिछमंसाह ॥ सपुण्णलणाला व, समणरूचाइं विमयाइं ॥ २९३ ॥ ”
 [स्थाणुपुरुयादिक्कण्ठांतपलादिसंभृतकरीलमोयादि ॥ सर्पोत्पलनालादिरत्समानरूपादिविषयाणि ॥] संभियपकरिछस्ति
 संमृतानि संस्कृतानि, करीलानि बंजजलकलानि, स्पष्टमन्यत् ॥४॥ ननु प्रत्यासत्तिर्यदि सरूपसतीहानिबन्धमं तर्केकत्र घर्मिणि द्ये
 सकलत्प्रत्यासन्नवस्त्वचलम्बिहोदयप्रसङ्गोऽविशेषात्, न च प्रत्यासत्तिप्रहस्य तद्वेतुत्वाच्च दोष इति वाच्यम्, सवृगर्मायाः
 सारभ्यरूपप्रत्यासन्नेप्रोहे संशयाभावात्पूर्विकाया अप्रवृत्तेरित्यत आह—

स्मारूप्यज्ञानमीहादौ, कोटिस्मारकतां भजत् ॥ नियन्तुं प्रभवत्युचै-कमपेस्यावलम्बनम् ॥ ५ ॥

स्थाणुपुरुषयोः माहृदयज्ञाने सति हि स्थाणुदर्शनोपरमुद्बुद्धसंस्कारेण स्थाणुत्वदुरुपरमोमयकोटिस्मरणेन तदुभयसहचरित-
 धर्मवचाह्वानेन दोषमहिम्नाऽसंभर्माप्रहास्य संशयोत्पत्तावीहादिभ्रादुर्मागापश्रोमयावगाहित्वं नानियतं, एतेन ‘ अमसंशयोत्तर-
 प्रत्यक्षं प्रत्येव विशेषदर्शनस्य हेतुत्वात्सर्वत्र प्रत्यक्षनिर्णये ईहाया हेतुत्वमप्रमाणिक्रमिति’ निरस्तं, संशयोत्तरेव निर्णया-
 ग्युपगमाद्, वस्तुतः संशयोत्तरप्रत्यक्षत्वं न विशेषदर्शनकार्यताच्छेदकं, संशयोत्तरत्वस्य दुर्बचत्वात्, संशयोत्तरं विशेष-
 दर्शने विनाऽपि संशयानुत्तरप्रत्यक्षप्रसङ्गाच्च, संशयानुत्तरप्रत्यक्षप्रसङ्गाच्च, संशयानुत्तरप्रत्यक्षप्रसङ्गाच्च प्रत्यक्षनिश्चयत्वाव-
 न्निष्ठं प्रतीहाया हेतुत्वस्यैव युक्तत्वात्, ॥५॥ अथ “ से जहा णामए केर पुरिसे अरुचं सुमिणं पारिसिआ ” इत्यादि सूत्रमनुसृ-
 त्येन्द्रियाणामिव मनसोऽप्यचग्रहादयः स्वप्नादौ सम्भवन्तीत्याह—

स्वप्नादावपि शब्दादि-विषयाऽव्यमहादयः ॥ मनसोऽपि लसन्त्येव, हृवीकृष्णापृति विना ॥ ६ ॥

मनसोऽपि स्वमादात्रिन्द्रियव्यापारं विनाऽवग्रहादयः प्रादुर्भवन्ति, तथाहि, स्वप्ने गीतादिश्रवणे प्रथममव्यक्तशब्दज्ञानं भवति, ततः किमयं शब्दोऽशब्दो वेतीहा प्रवर्तते, ततः शब्द एवायमित्यपायः, ततश्च धारणेति ॥ एवं जाग्रतोऽपि मनसैव बहलतमे तमसि घटादिपदार्थपर्यालोचनदशायां मानसा अवग्रहादयो द्रष्टव्याः । आह च—“ एवं चिय सिमिणाहसु, मणसो सदाहसु विसएसु ॥ होन्तिदियवावारा-भावे वि अवगगहादीया ॥ २९४ ॥ ” [एवमेव स्वप्नादिषु, मनसः शब्दादिषु विषयेषु ॥ भवन्तीन्द्रियव्यापारा-भावेऽप्यवग्रहादयः ॥] ॥ ६ ॥ अथावग्रहादीनां सूत्रोक्तक्रमनियमे हेतुमाह—

व्यतिक्रमोत्क्रमौ नैतै-नैतेषां तत्त्वनिर्णयः ॥ नेहग् ज्ञेयस्वभावोऽपि, तदेते नियतक्रमाः ॥ ७ ॥

अनानुपूर्वीभवनं व्यतिक्रमः, पश्चानुपूर्वीभवनमुत्क्रमः, अन्यतरवैकल्यं शून्यत्वमतेर्वस्तुनस्तत्त्वनिर्णयो न स्यात्, तदेते एव वस्तुनिर्णयाय सर्वेऽपि क्रमनियमेनान्वेषणीयाः, न ह्यनवगृहीतमीक्ष्यते, धर्मिणोऽप्रसिद्धौ निरालम्बनविचाराप्रवृत्तेः, न चानी-हितं निश्चीयते, तस्य विचारपूर्वकत्वात्, न च विचारं विनाऽपि कारणमहिम्ना तदुत्पादो युक्तो विचारस्यापि तत्कारणत्वेन तद्विरहे कारणमहिम्न एवासिद्धेः, न चानिश्चितं धार्यते, अन्यथा सन्देहादपि तत्प्रसङ्गादिति, वस्तुनोऽपि च सामान्यविशेषरूपः स्वभावस्तथा ज्ञानयोग्यतैव व्यवस्थित इति तस्य तथाभावो युक्तः ॥ यदाह—“ उक्तमओऽइक्रमओ, एगाभावे वि वा ण वत्थुस्स ॥ जं सबभावाहिगमो, तो सव्वे णियमियकमा य ॥ २९५ ॥ ” [उत्क्रमतोऽतिक्रमत, एकाभावेऽपि चा न वस्तुनः ॥ यत्स्वभावाधिगमः, ततः सर्वे नियमितक्रमाश्च ॥] “ ईहिज्जइ णाऽगहिंयं, णज्जइ नाणीहिंयं न याणांयं ॥ धारिज्जइ जं वत्थुं, तेण कम्मोवगगहाईओ ॥ २९६ ॥ ” [ईक्ष्यते नाऽगृहीतं, ज्ञायते नानीहितं न चाज्ञातम् ॥ धार्यते यद्गस्तु तेन, क्रमोऽवग्रहादिकः]

इति युक्तमभ्युगन्तुमिति दिग् ॥ तद्विदमभिप्रेत्याह—“उत्पलदलसयवेहे न्व, दुव्विमावत्तणेण पडिहाई ॥ समयं व सुक्कसवकु-
 लिदसणे, विसयाणसुवलद्धी ॥ २९९ ॥” [उत्पलदलशतवेघ इव दुर्विभावत्वेन प्रतिभाति ॥ समयं वा शुष्कशष्कुलीदर्शने
 विषयाणामुपलब्धिः ॥] अभ्यासस्थलेऽप्ययं पुरुष इति निर्णयेऽयं पुरुष इति प्रयोगे कुत इति कस्यचिदाकाङ्क्षायां करचरण-
 दिमच्चादिति प्रयोगात्तदनुगुणहोदेरनुमानात्तत्र तत्सत्त्वं सिद्धयतीत्यप्याहुः ॥ ८ ॥ अथ ‘भेयवत्सू समासेण’ ति निर्युक्तिगाथाऽ-
 वयेनावग्रहादयो मतिज्ञानस्य सामान्यभेदा इत्युक्तमिति विशेषभेदाः किमधिका अपि सम्भवन्तीति शिष्याकाङ्क्षायामाह—

श्रोत्रादिभेदात् षोढा स्यु-र्यदर्थविग्रहादयश्च मन आश्रित्यार्थविग्रहादयश्चत्वारो भेदाः पद्भिः संगुणिताश्चतुर्विंशतिर्भवन्ति तत्र च
 श्रोत्रादीन्द्रियपञ्चकं नोइन्द्रियञ्च मन आश्रित्यार्थविग्रहादयश्चत्वारो भेदाः पद्भिः संगुणिताश्चतुर्विंशतिर्भवन्ति तत्र च
 नयनमनोवर्जेन्द्रियभेदाच्चतुर्विधव्यञ्जनावग्रहप्रक्षेपे पूर्वोक्तभेदचतुष्टयापेक्षया विस्तरेण वक्ष्यमाणभेदापेक्षया च सङ्क्षेपेणाष्टा-
 विंशतिः श्रुतनिश्चितमतिज्ञानस्य भेदाः सम्पद्यन्ते । आह च—“ सोइदिआइभेएण, छव्विहावगगहादओऽभिहिया ॥ ते हुन्ति
 च्चउव्वीसं, चउव्विहं वंजणोग्गहणं ॥ ३०० ॥ अट्ठावीसइभेयं एयं सुअणिस्सिअं समासेणं ति ॥ [श्रोत्रेन्द्रियादिभेदेन षड्विधा अव-
 ग्रहादयोऽभिहिताः ॥ ते भवन्ति चतुर्विंशतिश्चतुर्विधं, व्यञ्जनावग्रहणम् ॥ अष्टाविंशतिभेदमेतच्छ्रुतनिश्चितं समासेन ॥] ॥ ९ ॥

अथ केचित्तु चतुर्विधव्यञ्जनावग्रहस्थले औत्पत्तिक्यादिभेदेन चतुर्विधमश्रुतनिश्चितं प्रक्षिप्य सामान्यतो मतिज्ञानस्याष्टाविंश-
 तिभेदानुपपादयन्ति तन्मतं पूर्वमनूद्य दूषयति—

व्यञ्जनावग्रहस्थाने, चतुर्द्धी श्रुतनिश्चितम् ॥ केचित् क्षिपन्ति तदस-त्तदन्तर्भूतिसम्भवात् ॥ १० ॥

नाना-नानाविध-क्षिप्रा-ऽनिश्चिता-ऽनिश्चित-ध्रुवैः ॥ पट्टत्रिंशच्छतभेदाः स्युः. सेतराषप्रहादिभिः ॥ ११ ॥
अवप्रहादयः प्रागुक्तदिशाष्टाविंशतिभेदभाजो बहुबहुविध(धादिभिः)नानानानाविधक्षिप्राऽनिश्चितानिश्चितध्रुवैः सप्रतिपद्यैः
द्वादशभिर्भेदैर्गुणिताः पट्टत्रिंशदधिकानि त्रीणि शक्यानि भेदा भवन्ति । अत्र बहुबहुविधेतिस्थाने नानानानाविधेति बन्धानुलोभ्यादुक्तम् ।
तथाह-“अं बहुबहुविहखिप्पा-ऽगिस्सिअणिच्छियधुवेयरविभिन्ना ॥ पुणरुग्गहादओ तो, तं छचीसतिसयभेअं ॥३०७॥” [यद्
बहुबहुविधक्षिप्राऽनिश्चितनिश्चितध्रुवेतरविभिन्नाः ॥ पुनरवप्रहादयस्ततस्तत्पट्टत्रिंशद्विंशत्तमेदम् ॥] ॥ ११ ॥ अथ बह्वादीनां स्वरूपमाह-
नानार्थानां बहुदूतं हि, पृथग्जात्ययभसिता ॥ नानात्याद्यैव(त्वेन न) तज्जसि-रपहुत्वं प्रचक्षते ॥ १२ ॥
प्रत्येकं बहुधर्माणां, ज्ञानं बहुवचं मतम् ॥ प्रत्येकं स्वल्पधर्माणां, विज्ञानं तद्विषययः ॥ १३ ॥
क्षिप्रं त्वरितमुत्पन्न-मक्षिप्रं तु चिलम्बितम् ॥ अनिश्चितमलिङ्गोत्थं, निश्चितं लिङ्गासम्भवम् ॥ १४ ॥
निश्चितं संशयातीतं, तेन प्रस्तमनिश्चितम् ॥ सर्वथा यत्तथाप्राप्ति, ध्रुवं तद्यान्यथाऽधुवम् ॥ १५ ॥
बहूनां विषयाणां प्रातिस्विकथर्मप्रकारकग्रहो बहुज्ञानं, यथा तत्त्वं बहुत्वं च ‘सकलस्वविषयनिष्ठयावदसाधारणधर्मप्रकारकत्वं,
सारकल्पचोनेकाद्येपत्वं, न त्वशेषत्वमात्रं, यावत्त्वं च व्यापकत्वं, तेन घटोऽयमित्याद्यव्यावहारिकावग्रहेऽशेषस्वविषयनिष्ठाशेष-
धर्मप्रादृष्यपि बहुत्वव्यवहारामात्रे न क्षतिर्न वा नानातुर्यजनितेषु शब्देषु कतिपयविशेषावभासेऽपि बहुत्वव्यवहारः, कतिपय-
विशेषावभासेऽपि ततः स्वल्पविशेषापेक्षया बहुत्वव्यवहारो, यावत्त्वमेनेकत्वमेव वा विवक्षितं, नैश्वयिकार्थावग्रहोपेक्षयाऽऽद्य
व्यावहारिकार्यावग्रहेऽपि बहुत्वव्यवहारो तु साकल्पमप्यशेषत्वमेव, अबहुत्वं च ‘तद्विषयज्ञानत्वं,’ तत्त्वं चासाधारणधर्मनिष्ठपरागेण

बहुविषयग्राहित्वं 'नानाशब्दा एते' इत्यादिसामान्यज्ञानं हि तदिति, एवम् 'अशेषस्वविषयनिष्ठानेकासाधारणधर्मव्याप्यबहुतर-
 धर्मावगाहिज्ञानं' बहुविधं, न चैवं बहुविधस्यापि बहुत्वापत्तिस्तद्वृत्तसत्त्वादिति वाच्यम्, उपधेयसङ्केरेऽप्युपाध्योरसङ्करा-
 द्विवक्षाद्वैविध्येन तत्र द्विधाव्यवहाराच्च, अबहुविधत्वं च न बहुविधभिन्नज्ञानत्वं, बहुज्ञानेऽतिव्याप्तेः, किन्त्ववहुविधमित्यत्र
 ननः पर्युदासाश्रयणाद् 'अशेषस्वविषयनिष्ठानेकासाधारणधर्मव्याप्यस्वल्पतरधर्मावगाहित्वं' तदिति, बहुज्ञानेन पृथग्भिन्नजातीय-
 तया गृहीतेषु नानाशब्दखणवादिशब्देषु एकैकं शब्दभेदादिशब्दमाश्रित्य सिग्धत्वमधुरत्वतरुणमध्यममृद्धपुरुषवाद्यत्वा-
 दिबहुविधधर्मवैशिष्ट्यं गृह्येदेव हि बहुविधज्ञानमुदाह्रियते, तत्र स्निग्धमधुरत्वादिस्वल्पधर्मवैशिष्ट्यज्ञानञ्चावहुविधमिति ।
 क्षिप्रत्वं च नाविलम्बितोत्पत्तिकत्वम्, अक्षिप्रत्वञ्च न विलम्बितोत्पत्तिकत्वं, सामग्रीसन्निधानासन्निधानाभ्यां सर्वस्यापि
 विलम्बिताविलम्बितोत्पत्तिकत्वात्, नापि त्रिमशानेपेक्षोत्पत्तिकत्वं क्षिप्रत्वम्, अपायस्य, सतो. विमर्शसव्यपेक्षत्वनियमात्, किन्तु
 'क्षटित्युपनतसामग्रीकत्वं' क्षिप्रत्वं, अतादृशत्वं त्वक्षिप्रत्वमिति ॥ 'झटिति सामग्र्युपनिपतिनियामकादृष्टजन्यतावच्छेदकजाति-
 विशेषत्वं' क्षिप्रत्वमित्यपि कश्चित्, 'प्रबलतरसंस्कारार्थानझटित्युपस्थितिकविमर्शजन्यत्वं' तत्त्वमित्यन्ये ॥ अनिश्रितं
 लिङ्गानेपेक्षोत्पत्तिकं पताकादिनिश्रया देवकुलादिदर्शनवद्, यन्न लिङ्गनिश्रामपेक्षते यद्यप्यन्वयव्यतिरेकधर्मान्वेषणरूपामी-
 हामपेक्षमाणः सर्व एवाऽप्यो लिङ्गमपेक्षत एव तथाप्यनुमितिसामग्रीसम्पत्तिरूपा लिङ्गनिश्रया यत्र नास्ति तदनिश्रितं,
 अन्यतु निश्रितमिति ह्येयम् ॥ निश्रितत्वमसन्दिग्धविषयकत्वं 'प्रामाण्यसंशयादिरूपविषयसंशयसामग्र्यनास्करन्दितत्वम्',
 तद्विपरीतत्वमनिश्रितत्वं, भ्रुवत्वं च, 'सर्वकालमेकजातीयसामग्रीसमुत्पाद्यत्वम्', अतादृशत्वं त्वभ्रुवत्वमिति ॥ आह च-

“ नागासरसमूहं, चंद्रं पिहं मुण्डरं मिन्नजातीयं ॥ बहुविहमणेगभेयं, एकैकं णिद्धमदुत्तरं ॥ ३०८ ॥ [नानाशब्दसमूहं, एतद्दृष्ट्वा ज्ञानाति भिन्नजातीयम् ॥ बहुविधमेनेकमेदमे—कैकं स्निग्धमधुतादिम् ॥] “स्निग्धमचिरेण तं चिय, सरूवओ जं अणिसिअमल्लिगं ॥ निच्छियमसंसयं जं, धुवमपंतं न य (उ) कयाइ ॥३०९॥ ” [धिप्रमचिरेण तमेव स्वरूपतो यमनिधितमलिङ्गम् । निधितमसंशयं धुवमत्यन्तं नतु कदाचित् ॥] “ एतो चिय पडिवक्खं साहिजा [एतस्मादेव प्रतिपक्षं कथयेत्] ॥३१०॥” निधितानिधितयोश्चायमपि विशेषः, यद् ‘अतस्मिस्तद्धर्मप्रहो निधितं’ यथा गव्यशत्वप्रह इति, इतरश्चानिधितमिति ॥ आह च— “ निस्सिए विसंसेतो चा ॥ परधम्मोहि विमिस्सं, निस्सिअमविणिस्सियं इयरं ॥३१०॥ ” [निधिते विशेषो वा, परधम्मविभिधं निधितमविनिधितमितत्] स्यादेतत्, सद्वादयो भेदाः स्पष्टार्थप्राहकैश्चपायादियु सम्भवन्तु, अस्पष्टार्थप्राहिण्यर्थविप्रदे तु कथं कृतसम्भवः ! न च नैदीपिकार्थावप्रदे तदसम्भवेऽपि व्यावहारिकार्थावप्रदे तत्सम्भवान्न दोष इत्युक्तमिति वाच्यम्, तथापि व्यञ्जनावप्रदे सर्वथा तदसम्भवेनोक्तसद्बुद्ध्याव्याधात्तदिति, भेवं, व्यञ्जनावप्रहादीनामप्यपायादिकारणत्वेन तद्गुणत्वबहुत्वादिविशेषस्य योग्यतया व्यञ्जनावप्रहादिष्वपि सत्त्वात्, ‘न सविशिष्टात् कारणदिशिष्टं कार्यं स्युत्पत्तुमर्हति’ कोट्टवबीजादेरपि शालिफलादिप्रसवप्रसहादिति सम्प्रदायः । ननु कार्यगतयावद्धर्मिणा कारणगतत्वाभ्युपगम एव अस्मत्कारूपयोग्यतया तत्र तत्सर्वमभ्युपगमादे स्यात्, तत्र साहचर्यप्रक्रियारूप एव दूषितं ‘अविशिष्टात् कारणदिशिष्टकार्योऽनुत्पत्तिस्तु’ ताद्यथाविद्यप्यतिरेकाद्वा तथाविधसहकारिव्यतिरेकादित्यन्यदेत्, तथा च कथमेतदुक्तमिति चेत्, न, एकसन्तानगामित्वरूपयोग्यतां पुरस्कृत्य सद्वादिविशेषस्य व्यञ्जनावप्रहादिषु सम्भवाभिप्रायेण तदभिधानात् । नन्वेवंविधं वैचित्र्यं कतिञ्चानस्य विवक्षाभेदादनवस्थितमित्यनवस्थितो विभागः

रन्यथा व्यवहारोच्छेदप्रसङ्गात्, न खलु धूमबलाकादेः सकाशात्सम्पग्दहनबलादौ निश्चितेऽपि ह्येन तन्निधयं द्रव्यतामपि सर्वथा
 प्रमातृणां चेतासि शङ्कामात्रविनिवर्त्तनेन च ते सर्वेऽपि निश्चितं वस्तु न प्राप्नुवन्तीति ॥ वस्तुतः सन्दिग्धस्थले सन्देहाननुविद्ध-
 स्वरूपो निधय एव वस्तुप्रापको ज्ञानप्रामाण्यसंशयाद्विषयसंशयस्तु भिक्षोऽप्यन्तर्गत एवेति, न तत्र निष्कम्पप्रसृचिजनकताय-
 च्छेदकनिधयत्वामावोऽपि सुमच, ईहायाश्च संशयत्वं प्रागेव निराकृतं, निधयादन्यज्ञानमात्रस्यैव संशयत्वेनाज्ञानताभ्युपगमे
 निधयोपादानलक्षणस्यापि सर्वथाऽज्ञानत्वप्रसङ्गे निधयस्याप्यज्ञानतापत्तिः, न ह्यविशिष्टात् कारणात्कार्योत्पत्तिः इति परधर्ममिश्रं
 च निश्चितं यद्यत्र संगृह्यते तदा तत्र तदस्त्वयैव परधर्ममिश्रितत्वं विवक्षणीयं, यथा गौरेवायं केवलमद्य इव प्रतिभातीति न त्वत्यन्तो-
 परामेणेति, न, तदप्यज्ञानं परधर्माणामाशंकायाश्चैव विमिश्रणम्, अनिश्चिते तु वस्तुमावस्यैवाशंका न तु परधर्माणामित्यस्या-
 प्ययमेवार्थः, उक्तोदाहारेण इयार्थसादृश्यस्यैव भासात्, अवग्रहश्च नाऽनप्यवसाय एक्योपयोगान्तर्भूतत्वलक्षणयोग्यतया तत्राप्यव-
 सायसम्बन्धात्, अतिमचमूर्च्छितानामेव ज्ञानस्य योस्यतयाऽप्यवसायमसृष्टतोऽनप्यवसायत्वाम्युपगमात्, आह च—“इह

सज्ज्ञानो गार्हाई-णं संसयाइत्तणं ॥३१४॥” [इह साप्यमवग्रहादीनां संशयादित्वम्] यद्यपीयं वस्तुस्थितित्वाप्यभ्युपगम्योच्यते—
 न निश्चितावयोऽज्ञानं, ज्ञानं यत्संशयावययः ॥ वस्तुचेकदेशाघ्राष्टित्वं, समानं निधयेऽपि नः ॥ १६ ॥

संशयादयोऽपि हि ज्ञानमेव वस्तुचेकदेशगमकत्वात्, इह हि घटादिकं वस्तु मृन्मयत्वाद्यर्थपर्यायैर्षट्कुम्भाफलशादिबचन-
 पर्यायैः परव्याप्तित्पर्यायैश्चानन्तधर्मादिकं न तु निरंशं, तस्य चैकैकदेशपरिच्छेदं संशयादयोऽपि कुर्वन्त्येवेति तेऽपि ज्ञानमेव,
 अथ समस्तवस्तुप्राप्तेव ज्ञानं न तु तदेकदेशप्रादकमिति चेत्, तर्हि निर्णयोऽपि ज्ञानं न स्यात्, गौरयमित्याद्याकारस्य तस्य

गोवादिबस्त्वेकदेशग्राहित्वात्, देशग्रहणद्वारा तदभिन्नवस्तुग्रहणं च संशयेऽपि तुल्यं, अथ निर्णयेन तथाभूत एवार्थो गृह्यत
 त्वतथाभूतार्थग्राहित्वात् ज्ञानत्वमिति चेत्, न, अर्थग्राहित्वेनैव तेषां ज्ञानत्वाद्, विशेषामावस्य
 इति तज्ज्ञानं, संशयादीनां त्वत्त्वात्सम्यग्दृष्टिसम्बन्धासादितेनैश्रयिकज्ञानत्वरूपस्य मतिज्ञानसामान्यस्यैवात्र निरूपयितुमुपक्रान्तत्वात् ॥
 सामान्याभावनियतत्वात्सम्यग्दृष्टिसम्बन्धासादितेनैश्रयिकज्ञानत्वरूपस्य सप्तभेदप्रसङ्ग इति वाच्यम् । अनध्यवसायस्याऽवग्रहे,
 न चैवमवग्रहेहापायधारणाः संशयविपर्ययानध्यवसायाश्चेति मतिज्ञानस्य सप्तभेदप्रसङ्ग इति वाच्यम् । अन्यथा संशयादिकाले सम्यग्दृशामज्ञा-
 न संशयस्येहायां, विपर्ययस्य चापाये व्यक्तमन्तर्भावत्, इत्थं चैतदवश्यमङ्गीकर्तव्यम्, अन्यथा संशयादिनां सम्यग्दृशामज्ञा-
 नित्वप्रसङ्गः, एवञ्च—“सम्मदिष्टी णं भंते ! किं नाणी अन्नाणी ?, गोयमा ! नाणी नो अन्नाणी” इत्याद्यागमविरोधः, न चानेन
 सूत्रेण सम्यग्दर्शनसामानाधिकरण्येनैव ज्ञानित्वप्रतिपादनान्न दोष इति वाच्यम् ॥ च्युतसम्यक्त्वस्य मिथ्यात्वं प्राप्तस्य
 तत्सामानाधिकरण्येन ज्ञानसत्त्वाद् ज्ञानित्वप्रसङ्गः । “मिच्छदिष्टी णं भंते ! नाणी अन्नाणी ?, गोयमा ! नो नाणी नियमा अन्नाणी”
 इत्याद्यागमविरोधस्य दुरुद्धरत्वाद्, ज्ञानस्य कालतः सम्यक्त्वनियतत्वप्रतिपादनसंशयादीनामपि ज्ञानत्वमेव प्रामाणिकं, तदि-
 दमभिप्रेत्याह—“तद्वि णाम ॥ अब्धुवगन्तुं भणइ, नाणं चिअ संसयाईआ ॥३१४॥ वत्थुस्स देसगमगत-भावओ परमयप्पमाणं
 व ॥ किह वत्थुदेसविण्णाण-हेयवो सुणसु तं वोच्छम् ॥३१५॥ इह वत्थुमत्थवयणाइ-पज्जवाणंतसत्तिसम्पन्नं ॥ तस्सेगेदेसविच्छेय-
 कारिणो संसयाईआ ॥३१६॥ अहवा ण सब्बधम्मा-वभासया तो न नाणमिदुन्ते ॥ नणु निणओ वि, तेदेस-भेत्तगाहिचि अन्नाणं
 ॥३१७॥” [तथापि नाम ॥ अभ्युपगम्य भण्यते, ज्ञानमेव संशयादयः ॥ वस्तुनो देशगमकत्वमावतः परमतप्रमाणमिव ॥ कथं वस्तु-
 देशविज्ञानहेतवः, शृणु तद् वक्ष्ये ॥ इह वस्तुर्थवचनादिपर्यायानन्तशक्तिसम्पन्नम् ॥ तस्यैकदेशविच्छेदकारिणः संशयादयः ॥

अथवा न सर्वधर्मावभासकास्ततो न ज्ञानमिदं से ॥ ननु निर्णयोऽपि तरेणमात्रग्राहीत्यज्ञानम् ॥] ॥ १६ ॥

ननु सम्बन्धदर्शनकाल इव मिथ्यादर्शनकालेऽपि ज्ञानसामान्यस्य रात्कथमयं विभाग इत्यत्राऽऽह—

ज्ञानं मिथ्यादृशां सर्व—मज्ञानमुपवाग्नितम् ॥ एकप्रदेशेऽपि सर्वस्य, ज्ञानं सम्बन्धदृशां ग्रहात् ॥ १७ ॥

मिथ्यादृशा हि संशयादिरूपमवस्थाभूतं वा सर्वमेवाज्ञानमिति “सदसदवितेसणाओ” इत्यत्र सम्बन्धं व्यवस्थापितमिति, अत्र पुनस्तदुपदर्शनं पितमेव पिनष्टि, अत एव “अइ एवं तेन तुहं, अद्वानी कोवि नरिथ संसारे(री) ॥ मिच्छदिद्वीणंते, अद्वानं नाणमि-
येरिसि॥३१८॥” [यदेवं तेन तराद्वानी कोऽपि नालि संसारे(री) । मिथ्यादृशितां तेऽज्ञानं ज्ञानमितेरेषाम्] इति प्रतिज्ञाय भाष्य-
कारोऽपि ‘सदसदवितेसणाओ’ इति गार्थमेवात्रेद्वितमान्, सम्बन्धदृशस्वेकं वस्तु गृहणताः सर्वग्रहात् ज्ञानमेव सर्वोऽपि योऽपि, तथाहि,
इह तावदेकैकं वस्तु समस्तविसृवनमयं अनन्त्याऽनन्तानां स्वपर्यायाणामिवान्यव्याप्तिसरूपाणां परपर्यायाणामपि तत्र दृशते, तथापि परे
पदार्थाः कथं तत्र वर्तिष्यन्त इति चेत्, अमाश्रयिद्वारा प्रतियोगिनामपि तद्वृत्तित्वाद्, अभावस्य तत्र विद्येपणत्वलक्षणः साक्षात्सम्ब-
न्धः; प्रतियोगिनां तु स्वाभाव्यत्तित्वलक्षणः परम्परासम्बन्धः, इत्येव हि विद्येपः, एतच्च याथात्म्येनैकमस्तुज्ञाने सर्ववस्तुज्ञानमिति
नियमः, सर्ववस्तुज्ञान एव चैकवस्तुज्ञानमिति नियम इति ॥ “अ एगं जाणइ से सव्वं जाणइ, जे सव्वं जाणइ से एगं जाणइ ॥”
इत्यागमो व्यर्थस्थितः, तथा चैकं वस्तु गृहणतः सर्ववस्तुग्रहो निरापाध एव, अर्थवन्निधं परिक्रानं केवलिन एव सम्भवति, नतु यस्मन्व्य-
वहितार्थप्रादिर्निष्ठस्यस्येति चेत्, न, साक्षात्स्य तथापरिज्ञानाभावेऽपि “ओ एगं जाणइ” इत्याद्यागमश्राग्याभ्युगमद्वारा तस्यापि
तथा परिज्ञानात्, तस्मात्प्राप्तः स्वपत्तिव्यवहलतो वा परमगुरुमणीतपथोक्तवस्तुस्वरूपाभ्युगमस्य चेतसि सर्वदेवाविचलनात्

पर्यायमाश्रयश्रेकमपि तत्रकः प्रयोजनवशात् ॥ तावत्पर्यायमेव तत्र गृह्णाति भावतो वस्तु ॥] ननु भावतस्तथा ग्रहणं न सार्धत्रिकं
षट्पाधुपयोगकाले तदुपयोगानिनियमादत एव तथाविधागमप्राप्त्याऽभ्युपगमोऽपि न तथेति तद्विशेषितं ग्रहणं ज्ञानमिति पर्यवसि-
त्तार्थानुपपत्तिः, नचाऽभ्युपगमपदेनात्र तदुयोग्यतेव विवक्षणीया, सा च सम्यग्दर्शनरूपैवेति सम्यग्दर्शनविशेषितमेव ज्ञानं नैश्वयिकं
ज्ञानं, अत एव “ निश्चयकाले चि ज्ञो, ण त्हास्खं विदन्ति ते बत्थुं ॥ मिच्छदिद्वी तम्हा, सखं चिय तेसिमघ्नाणं ॥ ३२३ ॥”
[निर्णयकालेऽपि यतो न तथारूपं विदन्ति ते वस्तु ॥ मिथ्याऽदृष्टयस्तस्मात्सर्वमेव तेषामज्ञानम्] इति गाथया मिथ्यादर्शा निर्णयकाले-
ऽपि ज्ञानत्वनियामक तच्चाभ्युपगमयोग्यताभावमणनाद् ज्ञानाभावलक्षणमज्ञानमुक्तं, पदुक्तं “ कट्टपरं वघ्नाणं, विवज्जओ चेव मिच्छ-
दिद्वीणं ॥ मिच्छाभिणिवेसाओ, सखत्थ घट्टेव्व पढ्बुद्धी ॥ ३२४ ॥” [कट्टपरं वाऽज्ञानं, विपर्ययत एव मिथ्यादर्शनां ॥ मिथ्या-
भिनिवेशात्सर्वतः, घट इव पट्टुद्धिः] इति गाथया चाऽभिनिवेशव्यपदेश्यमिथ्यादर्शनरूपायास्तदयोग्यताया एव कट्टरत्वात्तज्ज्ञान-
जनकसम्यग्दर्शनविरोधि मिथ्यादर्शनजन्यं स्वतन्त्रमेवाज्ञानमुक्तं कट्टरपदेनातिदुस्तद्वहमादुःखहेतुत्वाभिधानात्तन्नाभ्युपगमा-
भावनियामकत्वोक्तवपि तस्य स्वतः संसारोहेतुत्वात्, विपर्ययनियामकमिथ्याभिनिवेशोक्त्या फलतस्तद्वेतुभूतमिथ्यादर्शन-
सत्ताभिधानाज्ञाननियामकत्वे मिथ्याभिनिवेशयोग्यताविशिष्टस्वरूपज्ञानस्य तत एवातिप्रसङ्गादिति वाच्यम्, सम्यग्दृष्टौ
सम्यग्दर्शनविशिष्टज्ञानस्य प्रसिद्धत्वेन तद्विश्व सम्यग्दर्शनविशिष्टज्ञानस्य प्रशप्रतिवचनाऽभावप्रसङ्गाद्विशिष्याज्ञातस्यै-
वार्थस्य प्रशारोहात्, न चापर्यायावस्थायां सम्यक्त्वकालेऽपि ज्ञानाभावशङ्कया प्रश्रावतारो मनोव्यापाररूपस्य व्यक्तज्ञानस्य
तदानीमभावेऽपि ज्ञानसामान्यस्याप्रत्यूहत्वाच्च निर्धेचनं फलवदिति वाच्यम्, तथापि विशेषमन्तर्भाव्य निर्धेचनस्याऽन्तिप्रयोजन-

त्वात्, न च निर्वचनेनैव विशेषान्तर्भाव इति शङ्कनीयं, मिथ्यादृष्टिस्त्रानुरोधेन तत्र विशेषान्तर्भावावश्यकत्वात्, न च मोक्ष-
हेतोः सम्यग्दर्शनविशिष्टज्ञानस्य सम्यग्दृष्टौ विशेष्यशङ्काप्रयुक्तशङ्कया प्रशस्तान्निर्वचनञ्च सङ्गच्छेते इति वाच्यम्, सम्यग्-
दर्शनविशिष्टज्ञानत्वेन मोक्षाहेतुत्वाद्द्विशिष्टज्ञानत्वेनैव तथात्वात्सामान्यपदेन विशेषप्रश्रानैचित्याच्च, अपि च सम्यग्दृष्टिस्त्रस्थप्र-
श्रवाव्यह्ये ज्ञानपदस्यैकरूपस्यैव निवेशात्कथं निर्वचनसूत्रयोर्विशेषगर्भत्वं प्रश्रसमानाकारस्यैवोचरस्य युक्तत्वात्, नहि भूतले
घटोऽस्ति नवेति प्रश्ने भूतले नीलघटोऽस्तीत्युत्तरमुदञ्चन्ति विपश्चितः, एवञ्च स्वस्थितशङ्काविरहेऽपि शिष्यजिज्ञासयिषोत्थापित-
शङ्कया प्रश्न इत्युक्तिरपि न युक्तेति चेत्, न, सम्यग्दर्शनविशिष्टज्ञानस्यैव मोक्षोपयिकतया नैश्वयिकज्ञानत्वात्प्रश्रान्निर्वचनवाक्ययोस्तु
सामान्यपदगर्भयोरपि विशेषाभिप्रायप्रयुक्ततया विशेषे पर्यवसानात्, तथाहि, निश्चयाभिप्रायेण सम्यग्दृष्टिर्ज्ञानी नवेति प्रयुक्तस्य
प्रश्रवाव्यह्यस्य सम्यग्दृष्टिमोक्षोपयिकज्ञानवान्न वेत्यर्थात् ततः सम्यग्दृष्टिर्ज्ञान्येवेति निर्वचनवाक्यस्य सम्यग्दृष्टिमोक्षोपयिकज्ञान-
वानेवेत्यर्थात् यदभिप्रायेण प्रश्नस्तदभिप्रायेणैवोत्तरप्रदानात्, एवं मिथ्यादृष्टिस्त्रेऽपि भावनीयं, न च विशेषाभिप्रायेणापि प्रयुक्तात्
सामान्यपदान्न विशेषोपस्थितिरिति शङ्कनीयं, भोजनाभिप्रायेण सैन्धवप्रश्ने तदुत्तरवाक्यस्यैसैन्धवपदाल्लवणानुपस्थितिप्रसङ्गा-
दिति दिग् ॥ १८ ॥ अथ प्रकारान्तरेण संशयादिकालेऽपि सम्यग्दृशो ज्ञानं मिथ्यादृशश्च निर्णयकालेऽप्यज्ञानं समर्थयति—

सम्यग्दृशः संशयो वा, ज्ञानं ज्ञानोपयोगतः ॥ मिथ्यादृशां किलाज्ञानं, सर्वो बोधस्तमन्तरा ॥ १९ ॥
सम्यग्दृशः संशयः, उपलक्षणाद्विपर्यसान्धवसायौ च ज्ञानमेव ज्ञानोपयोगात्, 'यो यदुपयुक्तः स तन्मयो' यथेन्द्रज्ञानो-
पयुक्तो दरिद्रोऽपीन्द्र एव, वर्तते च सम्यग्दर्शनलभकाल एव मत्यादिज्ञानलाभात्सम्यग्दृशः सर्वदैव ज्ञानपरिणामरूपज्ञानोपयोग-

मात्रं, तस्मात्तस्य संशयादिकालेऽपि मालज्ञानोपयोगयोगादप्रत्यूहमेव ज्ञानमिति । तदाह—“अहवा इहिदनाणो-वओगओ तम्म-
पचणं होइ ॥ तह संसयाइभावे, नाणं नाणोवओगाओ ॥ ३२५॥” [अथवा यथेन्द्रज्ञानोपयोगतस्तन्मयत्वं भवति । तथा संशयादि-
भावे ज्ञानं ज्ञानोपयोगात्] मिथ्याद्यस्तु निर्णयकालेऽपि सम्यग्दर्शनाविनाभाविज्ञानोपयोगयोरे(स्याऽ)भावादज्ञानमेव, उपयोग-
प्राहिणा नयेन तत्कार्यान्तरमनपेक्ष्य तदुपयोगेनैव तन्मयत्वव्यवस्थापनादिन्द्रपदार्थं परमैश्वर्यमनपेक्ष्यैवेन्द्रोपयोगवत् इन्द्रत्वाम्यु-
पगमात् ॥ तदाह—“तुअमिणं मिच्छस्स वि, सो सम्महाइभावदुओत्ति ॥ उअओगमि वि तो तस्त, णिचमआणपरिणामो ॥ ३२६॥
जे निअओपओगे वि, तस्स निवरीयवत्पुण्डिबणी ॥ तो संसयाइकाले, कत्तो नाणोवओगो से ॥ ३२७॥” [तुल्यामिदं मिथ्याद्येरेपि
स सम्यक्त्वादिभानशून्य इति ॥ उपयोगेऽपि ततस्तस्य नित्यमज्ञानपरिणामः ॥ यन्निर्णयोपयोगेऽपि तस्य विपरतिरस्तुप्रातिपत्तिः ।
ततः संशयादिकाले कुतो ज्ञानोपयोगस्तस्य ॥] ॥ १९ ॥ तदेवं साधितमभ्युपगम्यानिश्चितादीनां संशयादिरूपत्वेऽपि सम्यग्दर्शा
ज्ञानत्वम्, अथ सामान्यतो ज्ञानाज्ञानरूपाया एव मतेनिरूपणीयत्वात् किञ्चिदप्यतीत्याह—

सामान्यतो निरूप्यत्वा-न्मतेः कापि न च क्षतिः ॥ ज्ञानाज्ञानविभागस्तु, जेषो फलविभागतः ॥ २० ॥
इह हि 'आभिणियोहियनाणं, दुअनाणं च' इत्यादिगाथायां श्रुतज्ञानं नाम् च योगार्थमात्रपुरस्कारेण ज्ञानज्ञानोभयसाधारणमेव
निर्दिष्टमिति, यथा—'अअउररसधीसम्मं' इत्यादिनाऽभिधास्यमानेषु चतुर्दशसु तद्वेदेषु मिथ्याश्रुतस्यैषां ग्रहप्रसङ्गात्, एवं च मति-
ज्ञानमपि सङ्ग्रहलापवाद् ज्ञानाज्ञानोभयसाधारणमेवोक्तमिति सम्यग्दर्ष्टिसम्यग्धिनां संशयादीनामज्ञानत्वेऽपि न क्षतिरिति। तच्चाह-
“अहवा जइ सुयनाणा-वसरे सामअदेसणं भणिअं ॥ तह मरुनाणापमरे, सअवमरुनिरूपणं कुणए ॥ ३२८॥” [अथवा यथा श्रुतज्ञा-

नावसरे सामान्यदेशनं भणितम्। तथा मतिज्ञानावसरे, सर्वमतिनिरूपणं करोति।] ज्ञानाज्ञानविभागचिन्तायां तु सम्यक्त्वानुगता
 मतिर्मतिज्ञानं, मिथ्यात्वविशेषिता तु सा मत्यज्ञानमिति द्रष्टव्यं, 'अविसेसिया मह' इत्यादिद्वन्द्वेण प्राक्तथाविवेचितत्वाद्। आह च-
 " एसा सम्माणुगया, सन्वा नाणं विवज्जए इयरं। अविसेसिया मह च्चिय, जम्हा णिदिट्टमाईए॥३२९॥ [एषा सम्यक्त्वाऽनुगता,
 सर्वा ज्ञानं विपर्यये इतरत् ॥ अविशेषिता मतिरेव यस्मान्निर्दिष्टमादौ ॥] नन्वेतत्त्वव्यावर्णन एव मतिज्ञानपदं सम्यग्दृष्टित्वविशेषि-
 तायामेव मतौ प्रवर्तते इत्युक्तम्, तत्कथमाभिनवोधिकज्ञानपदेन ज्ञानाज्ञानोभयरूपाया मतेः सङ्ग्रह इति चेत्, सत्यम्-रूढिपुर-
 स्कारेणैव सम्यग्दृष्टित्वविशेषितं मतिज्ञानं ज्ञानमित्युक्तेर्योगार्थमादायोभयसङ्ग्रहाविरोधात्, योगार्थस्य साधारणत्वेऽपि मोक्षसंसार-
 लक्षणफलभेदेनैव सम्यग्मिथ्यादृष्टिसम्बन्धिनोज्ञानयोरनाद्यलौकिकसङ्केतलक्षणज्ञानानपदरूढिप्रवृत्तेर्निश्चयेन फलवत् एव
 वस्तुनोऽभ्युपगमात्, अत एवाह- "विवरीयवत्पुग्रहणे, जं सो साहणा विवज्जयं कुणई ॥ तो तस्स अन्नाणफलं, सम्मड्डिस्स नाण-
 फलं॥३०॥" [विपरीतवस्तुग्रहणे, यत्स साधनविपर्ययं करोति ॥ ततस्तस्याऽज्ञानफलं सम्यग्दृष्टेर्ज्ञानफलम् ॥] विपरीतवस्तु-
 ग्रहणशीलो हि मिथ्यादृष्टिर्यागीर्याहिसादिकं संसारसाधनमपि मोक्षसाधनत्वेनाध्यवस्यतीति विपरीतफलकत्वेन तदज्ञानमिति
 परिभाष्यते, सम्यग्दृष्टिस्तु यथावद्ज्ञात्वा यथास्थानं साधनं विनियुङ्क्त इति फलवत्त्वात्तदीयो बोधो ज्ञान $\times \times \times$
 (योजितः पाठः) [मेवा। ननु सर्वमयं सर्वमेव वस्त्विति भवत्सिद्धान्ततो मोक्षसाधनस्य सम्यग्ज्ञानादित्रिकस्य सम्यग्ज्ञानादि-
 वन्मिथ्याज्ञानादिरपि धर्म इति सम्यग्दृष्टिना मोक्षसंसिद्धये । यस्य साधनस्य धर्मोऽङ्गीकृतः मिथ्यादृष्टिनापि तस्यैव
 धर्मस्तत्सिद्धये स्वीकृतः, धर्मग्रहणद्वारेण च तस्य धर्मिणोऽपि कथञ्चिद्ग्रहणं समस्त्येवेति न मिथ्यादृष्टेर्विपरीतत्वमिति चेत्, न,

यतोऽनन्तधर्माऽप्यासितस्यापि वस्तुनो न सर्वेऽपि धर्मा एकमर्थं साधयन्ति, किन्तु यो धर्मो यत्रार्थं योग्यस्त एव तमेवार्थं साधयति यथा कलशमष्टकादीनां मृद्धर्मत्वे समानेऽपि कलश एव महलादिकायैषु व्याध्रियते, एवं यद्यपि मोक्षादिसाधनस्य मिथ्याज्ञानादिकोऽपि व्याधृतिरूपतया धर्मः, तथापि नासौ मोक्षस्य साधकः, किन्तु तद्विपक्षभूतस्य संसारोदिकस्यैव, मोक्षादेस्तु तत्साधनयोग्यः सम्यग्ज्ञानादिषो धर्म एव साधक इति वस्तुस्थितौ मोक्षेऽयोग्यं मिथ्याज्ञानादिकमयोग्यतयाऽपश्यंस्तत्र व्यापारयति मिथ्यादष्टिरतस्साधनविपर्ययं क्वर्वतोऽस्याज्ञानमेव, तदाह भाष्यकारः—“जइ सो वि तस्स धम्मो, किं विवरीयत्तणं तितं न मवे ॥ धम्मो वि जओ सव्वो, न साहणं किंतु जो जोगो ॥ ३३ ॥ जोगाजोगविसेसं, अमुणंतो सो विवज्जयं कुणइ ॥ सम्मदिट्ठी उण कुणइ, तस्स सट्ठणविणिओगं ॥ ३३ ॥” [यदि सोऽपि तस्य धर्मः किं विपरीतत्वमिति तन्न मवेत् ॥ धर्मोऽपि यतः सर्वो न साधनं किन्तु यो योग्यः ॥ योग्यायोग्यविशेषमज्ञानं स(मिथ्यादष्टिः) विपर्ययं करोति ॥ सम्यग्दष्टिः पुनः करोति, तस्य स्वस्थानविनियोगश्च] इति । योग्यमयोग्यञ्च धर्मं ज्ञानं स्थाने व्यापार्यैश्च सम्यग्दष्टिः सम्यगाराधको भूत्वा समीहितफलभाग्भवति ॥ उक्तं च—“काले सिक्खइ नाणं, जिणमणिअं परममचिराएण ॥ दंसणपभावगालि अ,सिक्खइ सत्थाइं कालम्मि ॥ १ ॥ काले य भत्तपाणं, गवेसए सयलदोसपरिसुदं ॥ आयरियाइण्डा, पवयणमायासु उवउतो ॥ २ ॥ एवं समायरंतो, काले कालं विसुद्धपरिणामो ॥ असवन्तजोगकरी, सलाहणिज्जो य भुवणम्मि ॥ ३ ॥ सयलसुरासुरणमिय-जिण-गणहरभणियकिरिय-विदिइसलो ॥ आराहिऊण सम्म-त्त-नाण-चरणाइं परमाइं ॥ ४ ॥ सत्तद्धभवग्गहण-ब्भंभंतरकालम्मि केवलकाणं । उप्पाहिऊण गच्छइ, विहुपमलो सासयं मोक्खं ॥ ५ ॥ तत्थ य जर-जम्मण-मरण-रोग-तण्हा-डुहा-भय-विहुक्को ॥ साइ अपज्जवसाणं,

कालमणंतं सुहं लहह ॥ ६ ॥ ” इति ॥ [काले शिक्षते ज्ञानं, जिनमणितं परमभक्तिरागेण ॥ दर्शनप्रभावकाणि च शिक्षते शास्त्राणि
 काले ॥ काले च भवतपानं, गवेष्येत्सकलदोषपरिशुद्धम् ॥ आचार्यादीनामर्थाय, प्रवचनमातृपृप्युक्तः ॥ एवं समाचरन्काले काले
 विशुद्धपरिणामः ॥ अस्रवदोगकारी श्लाघनीयश्च सुवने ॥ सकलसुरासुराग्रतजिन-गणधरभाषितक्रियाविधिकुशलः ॥ आराध्य
 सम्यक्त्वज्ञानचरणानि परमाणि ॥ सप्ताष्टभवग्रहणाभ्यन्तरकाले केवलज्ञानम् ॥ उत्पाद्यं गच्छति विद्युत्तमलः शाश्वतं मोक्षम् ॥ तत्र च
 जराजन्मरणरोगतृष्णाक्षुधाभयविमुक्तः ॥ साद्यपर्यवसानं कालमनन्तं सुखं लभते ॥] तेषु मतिज्ञानभेदेषु चतुर्षु अर्थावग्रहादिषु
 एकसमयोऽर्थावग्रहः, समयः सर्वजघन्यः कालविशेषः, ईहापायावन्तमुहूर्तम्, व्यञ्जनावग्रहव्यावहगिकार्थावग्रहावपि तथैव,
 अविच्युतिस्मृतिवासनाभेदात् त्रिविधा धारणा, तत्राऽविच्युतिः स्मृतिश्च प्रत्येकमन्तमुहूर्तं भवति, स्मृतिबीजभूता तदर्थज्ञानाव-
 रणक्षयोपशमरूपा वासना तु संख्येयवर्षयुषां सत्त्वानां संख्येयं कालम्, असंख्येयवर्षयुषां तु पल्योपमादिजीविनाम
 संख्येयं कालम्भवति, तदुक्तं निर्युक्तिरुक्ता ॥ “ उगग्रहो एकं समयं, ईहा-वाया सुहुत्तमंतं तु ॥ कालमसंखं संखं
 च, धारणा होह नायव्वा ॥ ३३३ ॥ ” इति [अवग्रह एकं समयं, ईहापायौ सुहूर्तान्तस्तु ॥ कालमसंख्यं संख्यं च धारणा
 भवति ज्ञातव्या] नैश्चयिकार्थावग्रह एकसमयः, वासनारूपधारणाम्मुक्त्वाऽन्ये व्यञ्जनावग्रह-व्यावहारिकार्थावग्रहापायाविच्यु-
 त्तिस्मृतिरूपा मतिभेदाः पृथगेकमेवान्तमुहूर्तं भवन्ति । यदाह भाष्यकारः ॥ “ अर्थोग्रहो जहन्नो, समयं सेसोग्रहादो वीसुं ॥
 अंतोसुहुत्तमेगं तु, वासनाधारणं मोत्तुं ॥ ३३४ ॥ ” [अर्थावग्रहो जघन्यः समयं शेपाऽवग्रहादयो विश्वक् अन्तमुहूर्तमेकं तु वासना-
 धारणां मुक्त्वा] इति स्थितिचिचारः ॥ नयनमनोभिन्नानां श्रोत्रादीनां चतुर्णामिन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वव्यवस्थापनतस्तेषां

व्यञ्जनायप्रदक्षतुर्था नयनमनसोरप्राप्त्यकारित्वव्यवस्थापनतस्त्वर्थोर्नि व्यञ्जनावाग्रहा, इत्येवं पूर्वमेव निर्णयः कृत, इदानीं तेषु तत्र
 विद्येय उपदर्शते-श्रोत्रं स्पृष्टमात्राण्येव शुब्दद्रव्याण्युपलभ्यते, तानि प्राणैर्निद्रयादिविषयीभूतद्रव्येषुः घृष्टमाणि, बहूनि, भावुका-
 नि च, विषयपरिच्छेदे प्राणैर्निद्रयादिरणाल्यदुर्तरं च श्रोत्रैर्निद्रयम्, घ्राणरसनस्पर्शनेन्द्रियाणि स्वस्वावियं बद्धस्पृष्टं गृह्णन्ति,
 घ्राणस्य विषयो गन्धः, रसनाया विषयो रसः, स्पर्शनस्य विषयः स्पर्शः । स्पृष्टमित्याल्लिङ्गितं, बद्धं तु गाढतरमाश्लिष्टमात्म-
 प्रदेयैः, प्राणैर्निद्रयादिविषयभूतानि गन्धादिव्यव्याणि शुब्दद्रव्योपेक्षया स्लोकानि, पादराणि, अयावुक्तानि च, विषयपरिच्छेदे श्रोत्रा-
 पेक्षयाऽस्पृष्टानि च प्राणादीनि, अत एव बद्धस्पृष्टमेव स्वस्वविषयं गृह्णन्ति, न स्पृष्टमात्रम्, बहुरिन्द्रियन्तु अप्राप्तमेव विषयं गृह्णन्ति,
 अप्राप्तत्वाविशेषे कथं न सर्वस्य ग्रहणमिति नाशङ्क्यं, यतोऽप्राप्तमपि योग्यदेशस्थमेव पश्यति, नायोग्यदेशस्थमिति, उक्ताद्यो-
 पोद्बलित्तं 'पुष्टं सुणेरसदं' इत्यादिनिर्गुक्तिगार्थां सम्बन्धयन्नाऽऽह भाव्यकारः ॥ "सोचार्हणं पत्तार-विसयया पुब्बस-
 रयओ भणिया ॥ इदं कंटा सट्टाणे, भण्णइ विसयप्पमाणं च ॥ ३३५ ॥ पुष्टं सुणेरसदं, रूपं पुण पासइ अपुष्टं तु ॥ गन्धं रसं च फासं
 च, बद्धपुष्टं वियागरो ॥ ३३६ ॥" इति, 'पुष्टं सुणेरसदं' इति निर्गुक्तिगार्थाव्याख्यानरूपार्थेऽस्मा भाव्यगार्थाः, तद्यथा-"पुष्टं
 रेणुं च तणुमि, बद्धमण्णीकयं पप्सेहि ॥ छिकां चिय गिण्हइ, सइदब्बां जं तां ॥ ३३७ ॥ बद्धसुदुमभायुपां, जं पटुपरं च सोत्त-
 रिण्णाणं ॥ गंधादं दच्चाइं, रिवायीयां जओ तां ॥ ३३८ ॥ फरिसाणं तरसच्च-प्ययसमीसीकयां देप्पंति ॥ पट्टयाविण्णाणां, जं च न
 घाणाइ करणां ॥ ३३९ ॥" [श्रोत्रादीनां प्राप्तादि-विषयता पूर्वमर्थो भणित्वा ॥ इह काण्ठारस्वस्थाने, भण्यते विषयप्रमाणं च ॥ स्पृष्टं श्रुणो-
 ति शब्दं रूपं पुनः पश्यत्यस्पृष्टं तु ॥ गन्धं रसं च स्पर्शं च बद्धस्पृष्टं व्यागृणीयात् ॥ स्पृष्टं रेणुरिय तनो बद्धमात्मकितं प्रदेयैः ॥ स्पृष्टा-

न्येव गृह्णाति, शब्दद्रव्याणि यत्तानि ॥ आत्माद्गुलेन लक्ष्मतिरिक्तं योजनानां तु ॥ बहुदक्षमभात्रुकानि यत्पटुतरं च श्रोत्रविज्ञानम् ॥
 गन्धादिद्रव्याणि विपरीतानि यतस्तानि ॥ स्पर्शानिन्तरमात्मप्रदेशैर्भिःश्रीकृतानि गृह्यन्ते ॥ पटुतरविज्ञानानि यच्च न द्राणा-
 दिकरणानि ॥] इति ॥ स्पष्टार्थेमा गाथाः । नयनं मनश्चाप्राप्तस्यैव वस्तुनः परिच्छेदकारि, तेन नयनं रूपमस्पृ-
 ष्टमेव पश्यति, नयनस्य चात्माद्गुलेन सातिरेकं योजनलक्षमुत्कृष्टतोऽपि विषयपरिमाणमागमेऽभिहितं, तेनाप्राप्तत्वा-
 विशेषेऽपि परतो न पश्यति, आत्माद्गुलोच्छ्रयाद्गुलप्रमाणाद्गुलभेदेनाद्गुलं त्रिविधं ॥ तत्राद्यं “जेणं जया मणूसा, तेसि जं होइ
 मारुवं तु ॥ तं भणियमिहायंगुल-मणिययमाणं पुण इमं तु ॥ १ ॥” द्वितीयं तु “ परमाणू तसरेणू, रहरेणू अगगयं च वाल-
 स्स ॥ लिक्खा जूया य जवो, अट्टगुणविवद्धिया कम्मसो ॥ २ ॥” इत्यादिग्रन्थोक्तम्, तृतीयं तु-“उस्सेहंगुलमेगं, हवइ पमाणंगुलं
 सहस्सगुणं ॥ तं चैव दुगुणियं खलु, वीरस्सायंगुलं भणियं ॥ ३ ॥ आयंगुलेण वत्थुं, उस्सेहपमाणओ मिणसु देहं ॥ नग-पुढवि-विमाणइं,
 मिणसु पमाणंगुलेणंति ॥ ४ ॥ [ये यदा मनुष्यास्तेषां यद् भवति मानरूपं तु ॥ तद् भणितमिहात्माद्गुल-मनियतमानं पुनरिदं तु ॥ परमाणु-
 खसरेणू, रथेणुरग्रकं च वालस्य ॥ लिखा यूका च यवोऽष्टगुणविवर्धिताः क्रमशः ॥ उत्सेधाद्गुलमेकं, भवति प्रमाणाद्गुलं सहस्त्रगुणम् ॥
 तदेव द्विगुणितं खलु, वीरस्यात्माद्गुलं भणितम् ॥ आत्माद्गुलेन वस्तु, उत्सेध(धाद्गुल)प्रमाणतो मिनु देहम् ॥ नगपृथ्वीविमानानि,
 मिनु प्रमाणाद्गुलेनेति ॥] उक्तोपपत्तिप्रदर्शिका च भाष्यगाथा यथा-“अप्पत्तकारि नयणं, मणो य, नयणस्स विसयपरिमाणं ॥
 आयंगुलेण लक्खं, अइरित्तं जोयणाणं तु ॥ ३४० ॥” [अप्राप्तकारि नयनं मनश्च, नयनस्य विषयपरिमाणम् । आत्मा-
 द्गुलेन लक्ष्मतिरिक्तं योजनानां तु ॥] इति ॥ ननु “ उस्सेहपमाणओ मिणे देहं” इतिवचनोद्देशस्य तावदुच्छ्रयाद्गुल-

प्रमाणत्वं सिद्धमेव, देहग्रहणस्योपलक्षणत्वाच्चस्थमिन्द्रियं तद्विषयश्च गृह्यत इति चक्षुषस्तद्विषयस्य चोच्छ्रयाद्गुलप्रमाणमेवत्ये-
 न्नात्माद्गुलेन नयनविषयपरिमाणकथनमप्युक्तमिति चेत्, न, देहग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वास्वीकारेण देहस्यैवोच्छ्रयाद्गुलप्रमाणमेवत्ये-
 नेन्द्रियविषयपरिमाणस्यात्माद्गुलेनैव भेयत्वात्, तदुक्तं भाष्यकृता "नशु भणियमुस्सयंगुल-पमाणओ जीवदेहमाणाइ ॥ देहप-
 माणं चिय तं, न उ इंदियविसयपरिमाणं ॥३४१॥" [ननु भणितमुच्छ्रया-द्गुलप्रमाणतो जीवदेहमानानि ॥ देहप्रमाणमेव तद्, न
 त्विन्द्रियविषयपरिमाणम्] इति, सुख्यते चेन्द्रियविषयपरिमाणमात्माद्गुलेनैव, न तु उच्छ्रयाद्गुलेन, यतः पञ्चार्धपञ्चमघतुः-
 शतादिप्रमाणानां भरतादीनां चायोष्यादिनर्गयः स्कन्धावारधात्माद्गुलेन द्वादशयोजनायामतया सिद्धान्ते निर्णीताः, भरतच-
 क्रवर्त्याद्यात्माद्गुलं च प्रमाणाद्गुलं तद् उच्छ्रयाद्गुलात्सहस्रगुणं " उस्सेहंगुलमेगं हवइ पमाणंगुलं सहस्सगुणं " इति। वच-
 नात्, ततथायोष्यादिनर्गयः स्कन्धावारश्च उस्सेधाद्गुलेन पुनरनेकानि योजनसहस्राणि भवन्ति, एवञ्चापुघशालादिषु ताडित-
 मेर्यादिसुन्दश्रवणं सर्वेषामिन्द्रियविषयस्योच्छ्रयाद्गुलमेतत्त्वपक्षे न प्राप्नोति, यतः श्रोत्रं " वारसहि जोक्षणेहि, सोयं अभिगिण्ढए
 सरं " इत्यादिवचनात् द्वादशम्य एव योजनेभ्यः समागतं शब्दं शृणोति न परतः, उक्तपक्षे च एतानि द्वादशयोजनानि
 किलोच्छ्रयाद्गुलेन मीयन्ते, अत उच्छ्रयाद्गुलनिष्पद्येभ्योऽनेकयोजनसहस्रेभ्यः समागतं मेर्यादिसुन्दं कथं श्रोत्रं गृह्णीयात्, इष्यते
 च भरतादिनगरीस्कन्धावारेषु तच्छ्रवणम्, अत आत्माद्गुलेनैवेन्द्रियाणां विषयपरिमाणं नोत्सेधाद्गुलेनेतिसिद्धम्, तदुक्तं
 भाष्यकृता " जं तेण पंचधणुसपनराइ-विसयववहावोच्छेओ ॥ पावइ सहस्सगुणियं, जेण पमाणंगुलं तचो ॥ ३४२ ॥"
 [यथेन पञ्चधनुःशतनरादिविषयव्यवहारव्यवच्छेदः ॥ प्राप्नोति सहस्रगुणितं, येन प्रमाणाद्गुलं ततः ॥] इति ॥

किञ्च देहस्यात्मभूतान्यपीन्द्रियाणि सर्वाणि नोच्छ्रयाद्भुलेन मीयन्ते यदा तदा केच कथा तद्विषयाणामुच्छ्रयाद्भुलमेयत्वस्य,
 किञ्च देहस्यात्मभूतान्यपीन्द्रियाणि सर्वाणि नोच्छ्रयाद्भुलेन मीयन्ते यदा तदा केच कथा तद्विषयाणामुच्छ्रयाद्भुलमेयत्वस्य,
 यतः स्पर्शनेन्द्रियमेकमुच्छ्रयाद्भुलेन मीयते शेषाणि तु द्रव्येन्द्रियाण्यात्माद्भुलेनैव मीयन्ते, त्रिगव्यूतादिमानानां युगलधर्मिणां
 जिह्वेन्द्रियादिमानस्योच्छ्रयाद्भुलेन ग्रहणे क्षुरप्रकारतयोक्तस्य जिह्वेन्द्रियस्य विशालदेहाद्युसारित्वेन विशालमुखगतत्वेन विशाल-
 स्याद्भुलपृथक्त्वलक्षणो विस्तारो गृह्येत, एवञ्चात्यल्पतया सर्वापि जिह्वा न व्याप्तुयात्, तदव्याप्तौ च सर्वया जिह्वया रसवेदन-
 लक्षणो व्यवहारो न घटेत, तस्मादात्माद्भुलेनैव जिह्वादिमानं घटत इति, तदुक्तं भाष्यकृता “इन्द्रियमाणेवि तयं, भयणिज्जं जं
 तिगाउआईणं॥ जिह्विभदियाइमाणं, संवहारे विरुद्धेज्जा॥ ३४३॥” [इन्द्रियमानेऽपि तद् मजनीयं यत् त्रिगव्यूतादीनाम् । जिह्वेन्द्रिया-
 दिमानं संन्यवहारे विरुद्धेत॥] इति, चक्रवर्तिभरतनगर्यादिषु भेर्यादिशब्दश्रवणव्यवहारस्य युगलधर्मिणां रसवेदनव्यवहारस्य चाभा-
 वप्रसङ्गेनेन्द्रियविषयपरिमाणस्येन्द्रियपरिमाणस्य नोच्छ्रयाद्भुलमेयत्वं किन्वात्माद्भुलमेयत्वमेवेति व्यवस्थितौ “उस्सेहपमाणओ
 मिणे देहं” इत्यत्र देहशब्देन देहमानमेव पारिशेष्याद् गृह्यते, किञ्च परस्येन्द्रियतद्विषयपरिमाणयोरुच्छ्रयाद्भुलमितत्वेऽर्थापत्तिरेव
 प्रमाणं न त्वागमवचनं, आगमे तु “ इच्चेणं उस्सेहं गुलप्पमाणेणं नेरइअ-तिरिक्खजोणिय-मणुस्स-देवाणं सररीगाहाणाओ
 मिज्जंति ” [इत्येतेनोच्छ्रयाद्भुलप्रमाणेन नैरथिकतिर्यग्योनिकमनुब्यदेवानां शरीरावगाहना मीयन्ते] इत्यस्मिन् शरी-
 रावगाहनैवोच्छ्रयाद्भुलमेयत्वेनोक्ता न त्विन्द्रियविषयपरिमाणं, ततस्तदात्माद्भुलेनैवेति, तदाह भाष्यकृत्—“ तणुमाणं
 चिय तेणं, हविज्ज भणियं सुए वि तं चैव ॥ एण देहमाणहं, नारयाईण मिज्जंति ॥ ३४४ ॥” [तनुमानमेव तेन, भवेद् भणितं
 श्रुतेऽपि तदेव ॥ एतेन देहमानानि, नारकादीनां मीयन्ते ॥] इति । ननु पुष्करवर्द्धीपस्य मातुपोत्तरपर्वतद्विधाकृतस्य अर्वांगभागवति-

न्येयं मानुषोत्तरसन्निधात्पृच्छेदं दिवसे कर्कटवृत्तसंक्रान्त्यामुदयेऽस्तमये च सातिरेकैरेकविंशतिलक्षैर्योजनानां व्यवस्थितं त्रयं मनु-
ष्याः पश्यन्ति, यदुक्तं "सीयालीसमहस्रा, दो य सया ज्ञोयण्ण तेवट्टी ॥ एगवीस सट्टिफाण, ककडमाश्मिप पेच्छ नरा ॥१॥"
[सप्तचत्वारिंशत्सहस्राणि द्वे शते योजनानां त्रिपटि । एकविंशति पट्टिभागान्कर्कटादौ प्रेक्षन्ते नराः] इति, यथाऽत्र तथा
पुष्कराधेऽपि मानुषोत्तरसमीपे प्रमाणाद्गुलनिष्पन्नैः क्षणिकैरेकविंशतियोजनलक्षैर्व्यवस्थितमार्दित्यं तत्र दिने तन्निगासिनो
लोकाः समवलोकयन्ति, तदुक्तम्- "एगवीसं सल्ल लवया, चउतीसं चैव तद सहसादं ॥ तद पंच सया भणिपा,
सप्तचमिण्ण अश्मिन्ना ॥ १ ॥ इति नयनविषयमाणं, पुष्करादीन्द्वावासिमशुभ्राणं ॥ पुष्पेण य अरेण य, विदं विदं होदं
नायचं ॥ २ ॥ " इति । [एकविंशतिः सल्ल लक्षानि चतुस्त्रिंशदेव तथा सहस्राणि ॥ तथा यच्च दशानि भणितानि सप्त-
विंशतानि रिकानि ॥ इति नयनविषयमानं पुष्करादीन्द्वावासिमनुजानाम् ॥ पूर्वेण चापरेण च पृथक् पृथक् भवति ज्ञातव्यम् ॥]
तस्मान्मयनेन्द्रियस्य सातिरेकयोजनलक्षस्वरूपं विषयपरिमाणं यथा प्रज्ञापनादित्स्त्रेऽभिहितं तथाऽऽत्माद्गुलोत्सेषाद्गुल-
प्रमाणाद्गुलान्यमेकेनापि शृङ्खमाणं न युक्तं, प्रमाणाद्गुलनिष्पन्नस्यापि योजनलक्षस्य तस्मिन्पक्षसातिरेकैरेकविंशतियोजनलक्षेभ्य
एकविंशतितमभागवर्तित्वेन पृहदन्तरत्वात्, तस्मादेकत्र सातिरेकं लक्षम्, अन्यत्र तु सातिरेकैरेकविंशतिलक्षानि योजनानां नयन-
पेक्षन्ति नरा, छंरं उपयोत्तए दिवसे ॥३४५॥ नयनिदियसस तग्हा, विसयपमाणं जहा गुणभिरिपं ॥ आउस्सेहपमाणं-गुलान्ण
एत्थेण वि न जुपं ॥ ३४६ ॥ " [लक्षैरेकविंशत्या, सातिरेकैः पुष्कराधे ॥ उदये प्रेक्षन्ते नराः, पार्श्वदृष्टये

दिवसे ॥ नयनेन्द्रियस्य तस्मा-द्विषयप्रमाणं यथा श्रुते भणितम् ॥ आत्मोत्संघप्रमाणा-ङ्गुलानामेकेनापि न युक्तम् ॥]
 इतीति चेत्, न, सातिरेक्योजनलक्षं नयनविषयप्रमाणं प्रतिपादयतः सूत्रस्याभिप्रायापरिज्ञानात्, तथाहि-स्वयं तेजोरूपप्रकाशरहि-
 तत्वात्परप्रकाशनीये पर्वतगर्तादिवस्तुन्येव सातिरेक्योजनलक्षं नयनविषयप्रमाणं, न तु स्वयमेव तेजोयुक्तत्वेन प्रकाश्ये चन्द्रार्का-
 दिके प्रकाशके वस्तुनि, तत्र त्वनियम एव, “व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न तु सन्देहादलक्षणम्” इति न्यायाद् व्याख्यानात्सूत्रं
 विषयविभागेन धरणीयं न तूभयपक्षोक्तिमात्रभ्रमितेस्तद्विरोध उद्भावनीयः, तदुक्तं-“ जं जह सुचे भणियं, तदेव जह तं विया-
 लणा नत्थि ॥ किं कालियाणुओगो, दिडो दिडिप्पहाणेहिं ॥१॥” [यद्यथा सूत्रे भणितं, तथैव यदि तद् विचारणा नास्ति ॥ किं का-
 लिकानुयोगो, दृष्टो दृष्टिप्रधानैः] ॥ इति, इदमेवात्र प्रतिविधानमुपाददे भाष्यकारः-“सुचाभिप्पाओडयं, पयासणिज्जे तयं न
 उ पयासे ॥ वक्ख्वाणओ विससो, न हि संदेहादलक्षणआ ॥३४७॥” [सूत्राभिप्रायोऽयं, प्रकाशनीये तत्र तु प्रकाशे ॥ व्याख्यान-
 तो विशेषो, नहि सन्देहादलक्षणात् ॥] इति । श्रोत्रं मेघगर्जितादिशब्दसुकृष्टतो द्वादशयोजनेभ्यः समायातं गृह्णाति, घ्राणरसस्पर्श-
 नानीन्द्रियाणि तु गन्धरसस्पर्शलक्षणमर्थसुकृष्टतो नवयोजनेभ्यः प्राप्तं गृह्णाति, अतः परतोऽप्यायातं शब्दादिकमेतानि न गृह्णाति,
 यथा प्रथमप्राद्यपि मेघगर्जितादिविषयशब्दः प्रथममेघवृष्टौ सत्यां सृत्तिकादिगन्धश्च दूरादप्यागतो गृह्यमाणः समनुभूयते
 तथैव दूरादागतानां गन्धद्रव्याणां रसोऽपि रसनया सम्बन्धे सति केनचिद् गृह्यत एव, अत एव कटुकस्य तीक्ष्णादेर्वा वस्तुनः
 सम्बन्धी अयं गन्ध इति वक्तारो भवन्ति, दूरादपि सारिस्समुद्रादेर्मध्येनायातस्य वातादेः स्पर्शोऽपि शीतादिरनुभूयत एव,
 तदाह भाष्यकारः-“ वारसहितो सोत्तं, सेसाइं नवहिं जोयणेहिंतो ॥ गिण्हंति पत्तमत्थं, एत्तो परओ न गिण्हंति ॥३४८॥ ”

[द्रादशस्यः श्रोत्रं, श्रोत्राणि नयन्यो योजनेभ्यः। गृह्णन्ति प्राप्तमर्थ-मित्तः परतो न गृह्णन्ति ॥] इति॥ द्वादश-नयनयोजनेभ्यः परतः समागतानि शब्दगन्थादिद्रव्याणि मन्दपरिणामभावेन स्वस्वज्ञानानुबृलपरिणामानासादनतो न श्रोत्रप्राणादिविज्ञानं जनयन्ति श्रोत्रादीन्द्रियाण्यपि तथाविधसामर्थ्याभावात् परतः समागतानि शब्दादिद्रव्याणि गृहीत्वा स्वविज्ञानं जनयन्ति, तदिदं विषयपरिमाणमुत्कृष्टत इन्द्रियाणां क्षेत्रं, जपन्तेन तु नयनाभिन्नेन्द्रियाणां असङ्ख्यातमादद्गुलासंख्येयभागादागतो विषयो प्रहणमोचरः, तद्युक्तं भाष्यश्रुता “ द्रव्याण मंदपरिणा-मयाए परञ्चो न इन्द्रियबलंषि ॥ अपरमसंखेज्जंगुल-भागाओ नयनवज्जाणं ॥ ३४९ ॥ ” [द्रव्याणां मन्दपरिणामतया, परतो नेन्द्रियबलमपि ॥ अपरमसंखेयेयांगुल-भागाद् नयनवर्जानाम् ॥]

नयनस्य त्वत्सिद्धिच्छादनशलाकादेश्राहकस्य जपन्तेनाद्गुलसदृखेयभागाद्विषयपरिमाणनियमः, मनसस्तु मूर्तामूर्तसामस्तविषयकस्यानियमेन दूरे आसत्क्षेप प्रवर्तमानस्य पुत्रलमात्रनिबन्धनियतत्वाभावात्केवलज्ञानवशास्स्येव विषयपरिमाणम्, पुत्रुगलमात्रनिबन्धनियतश्रोत्रादीन्द्रियप्रमथयोर्मतिथुलज्ञानयोरपि विषयपरिमाणस्य सद्भावात् ताम्बा व्यभिचार इति बोध्यम्, तदुक्तं भाष्यश्रुता “ संखेज्जभागाओ, नयणस्त, मणस्त न विसयपमाणं ॥ पोगलमिषनिबन्धा-भावाओ केवलस्सेव ॥ ३५० ॥ ” [संखेयेयभागतो नयनस्य, मनसो न विषयप्रमाणम् ॥ पुद्गलमात्रनिबन्धा-भावात्केवलस्येया॥] इति, श्रोत्रस्य प्राप्तकारित्वेऽयमपि विशेषो धेयः, यदुत, भाषकस्यान्यस्य वा भेषादिः समर्थेणिव्ययस्थितः श्रोता भाषकभेषादिसम्बन्धिनं भाषकोत्सृष्टशब्दद्रव्याणि तद्वसिताऽपान्तरालस्यद्रव्याणि शेषेयं मिथं शब्दद्रव्यादि शृणोति न तु यासकं वास्पमेर वा केषलम्, विशेषेणवस्थिता श्रोता तु भाषकोत्सृष्टशब्दद्रव्यैः भेषादिशब्दद्रव्यैरां वासितानि समुत्पन्नशब्दपरिणामानि द्रव्याण्येष शृणोति, न तु भाषकाद्यु-

त्पृष्टानि, तेषामनुश्रेणिगामित्वेन विदिग्गमनासम्भवात्, कुब्धादिप्रतिघाततोऽपि न तेषां विदिक्षु गमनमतिस्त्वत्वात्, लेष्ठादिवा-
 दरद्रव्याणामेव ततो विदिक्षु गमनात्, निसर्गसमयानन्तरश्च समयान्तरेषु तेषां भाषापरिणामेनानवस्थानादेव न स्वतो विदिक्षु
 गमनसम्भवः “भाष्यमाणैव भाषा भाषा, भाषासमयानन्तरं भाषाऽभाषैव” इतिवचनात्, द्वितीयादिसमयेषु भाषाद्रव्यैर्वसितानि
 समुत्पन्नशब्दपरिणामानि द्रव्यान्तराण्येव भाषा तासुपादायैव “चउहिं समयेहिं लोगो भासाए निरंतरं तु होइ फुडो” इति
 वचनप्रवृत्तिरविरुद्धा, समश्रेणिव्यवस्थितः श्रोता वक्तृनिसृष्टं शब्दं शृणोति, विश्रेणिस्थः तद्वासितानि द्रव्याणि द्वितीयसमये
 विदिक्षु गतानि शब्दस्वभावमापन्नानि शृणोतीत्येवं समयभेदेऽपि तदनुपलक्षणमतिसौक्ष्म्यात् । घ्राणादीन्द्रियग्राह्याणां मिश्रस्वभा-
 वानां गन्धादिद्रव्याणां वादरत्वेनानुश्रेणिगमननियमो नास्तीति, तदुक्तं निर्युक्तिकृता “भासासमसेढीओ, सढं जं सुणइ मीसयं
 सुणइ ॥ वीसेढी पुण सढं, सुणेइ नियमा पराघाए ॥ ३५१ ॥” इति, भासासमसेढीओ इति गाथार्थोपेद्वलकं भाष्यगाथात्रयं
 यथा “सेढी पएसंपंती, वदतो सब्वस्स छद्दिसिं ताओ ॥ जासु विसुक्का धावइ, भासा समयग्ग्मि पढमग्ग्मि ॥ ३५२ ॥ भासा-
 समसेढिठिओ, तब्भासामीसियं सुणइ सढं ॥ तद्भव्भाविंयाइ, अण्णाइं सुणइ विदिसत्थो ॥ ३५३ ॥ अणुसेढीगमणाओ, पडि-
 धायाभावओऽनिमित्ताओ ॥ समयंतराणवत्था-णओ य सुक्काइं न सुणेइ ॥ ३५४ ॥” [भाषासमश्रेणीतः, शब्दं यं शृणोति मिश्रकं
 शृणोति । विश्रेणिः पुनः शब्दं, शृणोति नियमात्पराधाते ॥ श्रेणिः प्रदेशपंक्तिर्वदतः सर्वस्य पट्सु दिक्षु ताः ॥ यासु विसुक्तो धावति
 भाषासमये प्रथमस्मिन् ॥ भाषासमश्रेणिस्थितस्तद्भाषामिश्रितं शृणोति शब्दम् ॥ तद्द्रव्यभावितान्यन्यानि, शृणोति विदिक्स्थः ॥
 अनुश्रेणिगमनात्प्रतिघाताभावादनिमित्तात् ॥ समयान्तरानवस्थानच्च सुक्तानि न शृणोति ॥] ॥ इति ॥ व्यक्तार्थमदः ॥

वाग्द्रव्याणामादानोत्सर्गवैषम्यं, सर्व एव वक्ता कायिकेन योगेन शब्दद्रव्याणि गृह्णाति वाचिकेन च योगेन निसृजति, प्रतिसम्यं गृह्णाति मृज्वति चेति, उक्तं च निर्युक्तिकृता “गिण्हइ य काइएणं, निसिरइ तइ वाइएण जोएणं ॥ एगंतरं च गिण्हइ, निसिरइ एगंतरं चैव ॥ ३५५ ॥” इति, विवेचिता चैयं गाथाश्रेयण भाष्यकृता, तद्यथा—“गिण्हइज्ज काइएणं, किइ निसिरइ वाइएण जोएणं ॥ को वाड्यं वइजोगो, किं वाया, कायसंरंभो ? ॥ ३५६ ॥ वाया न जीवजोगो, योगलपरिणामओ रसाइन्व ॥ न य ताए निसिरिइइ, स चिय निसिरिइए अइहा ॥ ३५७ ॥ अइ सो तणुसंरंभो, निसिरइ तो काइएण वत्तन् ॥ तणुजोगविसंस चिय, मण-वइजोगिच जमदोसो ॥ ३५८ ॥” [गृह्णाति च कायिकेन, निसृजति तथा वाचिकेन योगेन ॥ एकान्तरं च गृह्णाति निसृजत्येकान्तरमेव ॥ गृहीयात्कायिकेन कथं निसृजति वाचिकेन योगेन ॥ को वाड्यं वाग्योगः किं वाग्वा कायसंरंभः ॥ वाग् न जीवयोगः, पुइगलपरिणामतो रसादिरिव ॥ न च तथा निसृज्यते, सैव निसृज्यते यस्मात् ॥ अथ स तनुसंरंभो, निसृजति ततः कायिकेन वक्तव्यम् । तनुयोगविशेषावेव मनोराम्योगाविति यदोपः] अत्र सार्धगाथाद्वयं परप्रश्नरूपं तदनन्तरमुत्तरम्, अत्र चैत्थं वृहद्-वृत्तिः—“अत्र परः प्राह-ननु ‘गिण्हइ य काइएणं’ इति यदुक्तं तन्मन्यामहे, यतो गृहीयात् कायिकेन योगेन वाग्द्रव्याणि मापका; नेदमपुक्तं कायव्यापारमन्तरेण तद्व्यहणायोगात्, यत्पुनरुक्तं ‘निसिरइ तइ वाइएण जोएणं’ इति तदेतन्नायगच्छामः, यतः कथं नाम निसृजति वाचिकेन योगेन, गृह्यमाणस्या चाचो जीवव्यापाररूपयोगामावाञ्छितइ घट्ट इत्यर्थः, इति संक्षेपेणोक्त्या विस्तराभिधित्तया प्राह-को वाड्यमित्यादि, वेत्यथवा, किमेव संक्षेपेण, विस्तरेणापि पृच्छामः, कोऽयं नाम वाग्योग, येन निमृजतीत्युक्तं, किं वायसि वागेव निमृज्यमाना मायापुद्गलसमूहरूपो वाग्योगः ?, किं वा कायसंरंभः कायव्यापारस्त-

निसर्गहेतुवर्गयोगः २, इति विकल्पद्वयम्, तत्र प्रथमविकल्पपक्षं निराकुर्वन्नाह— 'वाया न जीवजोगो' इत्यादि, योगोऽत्र शरीरजीवव्यापारः प्रस्तुतः, स च वाग् न भवति, पुद्गलपरिणामत्वात्तस्याः, रसगन्धादिवत्, यस्तु जीवव्यापाररूपो योगः स पुद्गलपरिणामोऽपि न भवति, यथा जीवाधिष्ठितकायव्यापारः, अपि च 'न य ताएत्ति' न च तथा वाचा किञ्चिन्निस्तुज्यते, तस्या एव निस्तुज्यमानत्वात्, न च कर्मैव करणं भवति, अतो वागेव वाग्योग इति प्रथमविकल्पो न घटते, अथ द्वितीयमधि-
 कृत्याह— 'अहेत्यादि' अथासौ वाग्योगस्तनुसंरम्भः कायव्यापारः, ततः कायिकेन निस्तुजति इत्येवमेव वक्तव्यं स्यात्, अतः किञ्चुक्तं 'निसिरइ तह वाइएण जोएणं' इति, अत्रोत्तरमाह 'तणुजोग' इत्यादि, ननु द्वितीयविकल्प एवात्राङ्गीक्रियते, केवलम-
 विशिष्टः काययोगो वाग्योगतया नास्माभिरिष्यते, किन्तु तनुयोगविशेषावेव कायव्यापारविशेषावेव मनोवाग्योगाविष्यते, यद् यस्मात्, ततोऽयमदोषः, न हि कायिको योगः कस्याश्चिदप्यवस्थायां शरीरिणां जन्तूनां निवर्तते, अशरीरिणां सिद्धानामेव तन्निवृत्तेरिति, अतो वाग्निसर्गादिकालेऽपि सोऽस्त्येवेति भावः ॥ ३५६, ३५७, ३५८ ॥ परमार्थतस्सर्वत्र कायिकस्य योगस्य सद्भावेऽप्युपाधिभेदाद्योगत्रयविभजनं नानुपपन्नं, तथाहि, येन संरम्भेण मनोवाग्द्रव्याणामुपादानं करोति स कायिको योगः, येन तु संरम्भेण वाग्द्रव्याणि सुञ्चति स वाग्योगः, येन च मनोद्रव्याणि चिन्तायां व्यापारयति स मानसिको योग इत्येवमु-
 पाधिभेदान्निघा विभक्तः कायिको योगः, तदाह भाग्यकृत् "किं पुण तणुसंरम्भेण, जेण मुंचइ स वाइओ जोगो ॥ मण्णइ य स माणसिओ, तणुजोगो चेव य विभत्तो ॥ ३५९ ॥" [किं पुनस्तनुसंरम्भेण, येन सुञ्चति स वाचिको योगः। मन्यते च स मानसिक—स्तनुयोग एव च विभक्तः ॥] इति, अनुमानाच्च मनोवाग्योगोभयस्य तनुयोगरूपत्वं, प्रयोगश्च, मनोवाग्योगौ काययोगस्यरूपौ, कायैवैव तद्द्रव्यग्रहणात्

प्राणापानवदिति, न च दृष्टान्तसिद्धिः, प्राणापानव्यापारस्य तनुयोगत्वाभाधे योगचतुष्टयप्रसङ्गात्, तदिदमाह भाष्यकृत् “तनुजोगो
 श्चिय मण-वद्-जोगा द्वाएण दध्वगद्वाओ ॥ आणापानव्व न चे, तओ वि जोगंतरं होआ ॥३६०॥” [तनुयोग एव मनोवा-
 ग्योगौ कायिकेन द्रव्यग्रहणात् । आनप्राणवद् न चेतसोऽपि योगान्तरं स्यात् ॥] इति, तुल्येऽपि तनुयोगत्वे प्राणापानयोगस्य न
 पृथग्रहणं मनोवाग्योगयोश्च पृथग्रहणमित्यत्र लोकलोकेश्वररूढतया व्यवहारप्रसिद्धित्वेव नियामकं, त्रिके लोकोचरे च कायिक-
 वाचिकमानसिकयोगानामेव प्रयाणो व्यवहारो न प्राणापानयोगस्य, तदिदमुक्तं भाष्यकृता “तुल्ले तनुजोगेचे, कीस व जोगंतरं
 सओ न कओ ॥ मण-वद्जोगा व कया, भण्णद् ववहारसिद्धत्थं ॥३६१॥” [तुल्ये तनुयोगत्वे कस्मादा योगान्तरं स न कृतः ॥
 मनोवाग्योगौ वा कृतौ? भण्यते व्यवहारसिद्धर्थम् ॥] इति, कायक्रियातिरिक्तं स्वाध्यायविधान-परप्रत्यायनादिकं वाचः, धर्म-
 स्थानादिकं मनसश्च विशिष्टं स्फुटं फलं यथोपलभ्यते नैवं प्राणापानयोरित्यस्मात् कारणत्प्राणापानयोगस्य न पृथग्व्यवहारः,
 किन्तु मनोवाग्योगयोरेव, जीवत्यऽसावितिप्रतीतिजननादिलक्षणं फलश्च प्राणापानयोगस्य न पृथग्योगत्वप्रयोजकं, तथा सति
 पावति बलमतीत्यादिप्रतीतिफलजननाद्भावनबलनादिव्यापारस्यापि पृथग्योगत्वं प्रसज्येतेति, तदाह भाष्यकारः “ कायकिरि-
 याहरिणं, नाऽऽणापाणफलं जह वईए ॥ दीसद् मणसो य फुढं, तनुजोगन्मतरो हो मो ॥३६२॥” [कायक्रियाव्यतिरिक्तं, नाऽऽनप्राण-
 फलं यथा वाचः । दृश्यते मनसश्च स्फुटं तनुयोगाम्यन्तरस्ततः सः ॥] इति, तनुयोगान्तर्गतत्वेऽपि वाग्योगमनोयोगयोरुपाधि-
 भेदेन पृथगभिधानमित्येकः पक्षो व्याचर्षितः, अस्ति चात्र स्वतन्त्रावेव वाग्योगमनोयोगाविति तयोः पार्थक्येन विमजनमिति
 द्वितीयेऽपि पक्षः । स चैवं-कायव्यापारगृहीतेन सहकारिणा वाधिसर्गाधि जीवस्य व्यापारो वाग्योगः, कायव्या-

पारगृहीतेन मनोद्रव्यसमूहेन सहकारिणा वस्तुचिन्तनाय जीवस्य व्यापारो मनोयोगः, प्रथमेन परप्रत्यायनं द्वितीयेन जिन-
 मूर्त्यादिचिन्तनमित्येवं स्वतन्त्रावेव तौ, यद्यपि प्राणापानद्रव्यसाचिव्यात्तन्मोचने जीवव्यापारः प्राणापानयोग इति सोऽपि
 स्वातन्त्र्येण पृथग् व्यपदेष्टुं शक्यस्तथापि लोकलोकोत्तररूढव्यवहारसिद्धयर्थं तयोरेव पार्थक्येनाभिधानं न तु स्वतन्त्रस्यापि
 प्राणापानयोगस्येति बोध्यम्, अत्रार्थे गाथाद्वयं भाष्यस्य यथा—“अहवा तणुजोगाहिअ—वहदव्वसमूहर्जववावारो ॥ सो वइजोगो
 भण्ह, वाया निसिरिआए तेणं ॥ ३६३ ॥ तह तणुवावाराहिअ—मणदव्वसमूहर्जववावारो ॥ सो मणजोगो भण्ह, मण्ह नेयं जओ
 तेणं ॥ ३६४ ॥” [अथवा तणुयोगाहृत—वाग्द्रव्यसमूहजीवव्यापारः ॥ स वाग्योगो भण्यते वाग् निसृज्यते तेन ॥ तथा तणुव्यापाराहृत-
 मनोद्रव्यसमूहजीवव्यापारः ॥ स मनोयोगो भण्यते, मन्यते ज्ञेयं यतस्तेन ॥] इति, प्रतिसमयं गृह्णाति मुञ्चतीत्येवमेकान्तरं गृह्णाति
 मुञ्चतीत्येतत्स्वरूपं प्रागुक्तं तत्कथमित्यपेक्षायामुच्यते, यथैकस्माद् ग्रामादन्योऽनन्तरितोऽपि लोकरूढ्या ग्रामान्तरमुच्यते, पुरुषा-
 द्वाऽन्यः पुरुषोऽनन्तरोऽपि पुरुषान्तरमभिधीयते तथेहापि एकस्मात्समयादन्यः समयोऽनन्तरोपि समयान्तरमुच्यते
 तेनानुसमयमेव गृह्णाति मुञ्चति चेति सिद्धं भवति, तदुक्तं भाष्यकृता—“जह गामाओ गामो, गामंतरमेवमेग एगाओ ॥
 एगंतरंति भण्ह, समयादणंतरो समओ ॥ ३६५ ॥” [यथा ग्रामाद् ग्रामः, ग्रामान्तरमेवमेक एकस्मात् ॥
 एकान्तरमिति भण्यते, समयादनन्तरः समयः ॥] इति, ये तु मन्यन्ते ग्रहणं विसर्जनं च शब्दद्रव्याणामेकैकेन समये-
 नान्तरितमित्येकान्तरमिति, तेषामेवम्मननं न युक्तं तथा सति अन्तराऽन्तरा विच्छिन्नरत्नावलीरूपो भवतिः स्यात्, एवञ्चाविच्छेदेन
 शब्दग्रहणानुपपत्तिप्रसङ्गः, प्रतिसमयग्रहणप्रतिपादकत्वेन प्रतिसमयनिसर्गप्रतिपत्तितात्पर्यकस्य “अणुसमयमविराहिअं निरंतरं

गिण्टर " इति सूत्रस्य विरोधश्च, तदाह भाष्यकारः- " केई एगंतरियं, मणन्तेगंतरं ति तेषि च ॥ विच्छिन्नावलिरूवो, होइ घणी, सुयविरोहो य ॥३६६॥ " [केचिदेकान्तरितं मन्यन्ते, एकान्तरमिति तेषां च ॥ विच्छिन्नावलीरूपो, भवति ध्वनिः श्रुतविरोधश्च ॥] इति, ननु "संतरं निसिरद नो निरंतरं निसिरद, एगेणं समएणं गिण्टर, एगेणं समएणं निसिरद" इत्यादि प्रज्ञापनोक्तसूत्रमस्मत्प्रथमसमर्थकमपि समस्तीति तत्कथमुच्यते अनुसमये अनुसमयं गृह्णाति मुञ्चति चेति चेत्, उच्यते, अनुसमयग्रहणेऽनुसमयनिसर्गोऽपि युक्त एव गृहीतव्यावक्यमेवानन्तरसमये निसर्गति, न चैवं 'संतरं निसिरद' इत्यस्यासद्गतता, विषयविभागेन तदुपपत्तेः, निसर्गो हि ग्रहणसमयेऽप्यस्ति, यस्मिन् प्रथमादिसमये यानि भाषाद्रव्याणि गृहीतानि न तानि तस्मिन्नेव ग्रहणसमये नैरन्तरेण निसृजति, किन्तु ग्रहणसमयादनन्तरसमये निसृजति, यथा प्रथमसमयगृहीतानां न तस्मिन्नेव समये निसर्गः, किन्तु द्वितीयसमय एव, एवं द्वितीयसमयगृहीतानां तृतीयसमये, तृतीयसमयगृहीतानां चतुर्थसमये इत्यादि, तदेवं ग्रहणापेक्षया निसर्गः सान्तर एव, द्वितीयादिषु सर्वेष्वपि समयेषु निरन्तरं तद्भावात्समयापेक्षया तु निसर्गो निरन्तर एव, नागृहीतं कदापि निसृज्यत इति नियमाद् ग्रहणपरतन्त्रतया निसर्गस्येति 'संतरं तेषं ति' प्रज्ञापनायां ग्रहणान्तरितत्वेन निसर्जनं सान्तरमुक्तं, नानिसृष्टं गृह्यत इति नियमस्य तु प्रथमसमये निसर्गमन्तरेणापि ग्रहणसद्भावेन स्वतन्त्रं ग्रहणमिति विषयविभागेन "संतरं निसिरद" इत्युपपद्यते, 'न निरंतरं' इत्यपि निरन्तरशब्दस्य समशब्दपर्यायित्वेन न ग्रहणसमकालं निसृजति किं तु पूर्वं पूर्वं गृहीतमुत्तरोत्तरसमयेषु निसृजतीत्येवंपरतयोपपद्यते " एगेणं समयेणं गिण्टर, एगेणं समयेणं निसिरद " इत्यपि आद्यैकेन समयेन गृह्णात्येव न निसृजति, द्वितीयादिसमयादारभ्यैव निसर्गस्य भागाद्, पर्यन्तवर्तिना त्वेकेन समयेन निमृजत्येव न तु गृह्णाति भाषाभिप्रायोपरमादित्येवं परतया एकेन पूर्वपूर्वसमयेन

गृह्णाति, एकेनोत्तरोत्तरसमयेन निसृजतीत्येवम्परतया बोधयति इति, तमिममर्थं प्रतिपादयति भाष्यगाथाचतुष्टयं यथा-
 “आह, सुए च्विय निसिरइ, संतरियं न उ निरंतरं भणियं ॥ एगेण जओ गिण्हइ, समयेणेगेण सो सुयइ ॥३६७॥ अणुसमयमणं-
 तरियं, गहणं भणियं जओ विमुक्खो वि ॥ जुत्तो निरंतरो च्विय, भगइ, कह संतरो भणिओ ॥३६८॥ गहणावेक्खाए तओ, निरंतरं
 जम्मि जाइं गहियाइं ॥ न वि तम्मि च्वेव निसिरइ, जह पढमे निसिरणं नत्थि ॥३६९॥ निसिरिअइ नागहियं, गहणंतरियंति
 संतरं तेणं ॥ न निरंतरंति न समयं, न जुगवभिह होति पजाया ॥ ३७० ॥ ” [आह, श्रुत एव निसृजति, सान्तरितं न तु
 निरन्तरं भणितम् ॥ एकेन यतो गृह्णाति, समयैकेन स मुञ्चति ॥ अनुसमयमनन्तरितं, ग्रहणं भणितं यतो विमोक्षोऽपि ॥
 युक्तो निरन्तर एव, भणति कथं सान्तरो भणितः ? ॥ ग्रहणापेक्षया त्को, निरन्तरं यस्मिन्यानि गृहीतानि ॥ नापि तस्मिन्नेव
 निसृजति, यथा प्रथमे निसर्जनं नास्ति ॥ निसृज्यते नाऽगृहीतं, ग्रहणान्तरितमिति सान्तरं तेन ॥ न निरन्तरमिति न समयं,
 न युगपदिह भवन्ति पर्यायाः ॥] इति, ग्रहणादेर्जघन्यमुत्कृष्टञ्च कालमानमेवं प्रतिपत्तव्यं, तथाहि-ग्रहणनिसर्गभाषा इत्येवं त्रीण्यपि
 प्रत्येकं जघन्यत एकसमयानि भवन्ति, ग्रहणनिसर्गोभयन्तु प्रथमसमये ग्रहणं द्वितीयसमये निसर्ग इति कृत्वा द्विसमयम्,
 निसर्गादभेदेऽपि भाषाया भाष्यमाणैव भाषा न तु गृह्यमाणेति निसर्गस्यैव भाषात्वं न तु ग्रहणनिसर्गोभयस्येत्येतत्प्रतिपत्तये
 पृथगभिधानं, उभयस्य भाषात्वे द्विसमयत्वापत्तिः, ग्रहणस्य तु भाषाव्युत्पत्तिनिमित्ताभावादेव न भाषात्वं, भाषायाः पृथगग्रहणे
 तु कश्चित्तदुभयस्यापि योग्यतया भाषात्वं प्रतिपद्येत, तत्र ‘ मासिज्जमाणा मासा ’ इत्यागमविरोधः, निसर्गभाषयोर्भेदेऽपि
 मन्दाधियः निसर्गकालमानानुक्तिभ्रमोन्मूलनार्थं निसर्गस्यापि पृथग्वचनम्, सर्वाण्यप्येतानि उत्कृष्टतः प्रत्येकमन्तमुर्हृत्कालं

भवन्ति, अन्तर्मुहूर्तमपि महाप्रयत्नस्य लघु मरुति अल्पप्रयत्नस्य तु पृष्टप्रमाणं भरतीति, उत्तर्धसंवादिन्यौ भाट्टग्रहसंघेमे गाये-
“ गृहणं मोक्तव्यो मासा, समयं गृह-निसिर्णं च दो समयया ॥ होति जह्वंत्तरजो, तं तस्य च बीयलमयम्मि ॥ २७१ ॥ गृहणं
मोक्तव्यो मासा, गृहणविसग्गा य होति उक्तोसं ॥ अंतोद्युत्तमेण भेयो ति ॥ २७२ ॥ ” [ग्रहणं मोद्यो मासा समयं,
ग्रह-निसर्जनं च द्वौ समयौ ॥ भवन्ति जघन्यन्ततत्तत् तस्य द्वितीयसमये ॥ ग्रहणं मोद्यो मासा ग्रहणविसर्गो च भरन्त्युत्तर्यन्तः ॥
अन्तर्मुहूर्तमात्रं प्रयत्नभेदेन भेद एवाम् ॥] इति, प्रथमतमये ग्रहणमेव प्रथमतमये निसर्ग एव, मध्यसमये तु द्वानपि मरुतः, एकस्मिन्
समये कथं तद्गम्यं विरोधादिति नाशहनीयम्, यस्यैव यस्मिन् समये ग्रहणं तस्यैव तस्मिन्नेव समये निसर्ग इत्युपपत्तेः स्वा-
दिरोधाः, न चैवमुपगमः, किन्तु प्रथमतमये यस्य ग्रहणं तस्य द्वितीयसमये निसर्गोऽन्यस्य च तदानीं ग्रहणमित्येवमुपरोच्यतस-
मयेऽभ्युपगमे विषयभेदेन विरोधाभावात्, एकस्मिन् समये उपयोगद्वयस्यैवात्मभवो न तु क्रियाद्वयस्य “ शुभं दो नत्पि
उवओगा ” इतिवचनापागमे उपयोगद्वयस्यैव योगपद्यनियेधो न तु क्रियाद्वयस्य, “ भंगियगुयं गज्जो, यद्ग्र तिचिदे वि ज्ञा-
णम्मि ” इत्यादिवचनेन वाहमनाकायक्रियाणोमेवत्य समये प्रपिरभ्युपगमेव, अरगुत्थादिगंपोणप्रिभागक्रिययोः, संघातप-
रिसाटक्रिययोः, उत्पादक्ययक्रिययोथेकत्र समयेऽनेकस्थानेष्वगमेऽनुष्ठा विहितेय, तथाऽप्यद्यतोऽपि जिनप्रतिमामर्चयतः पुंताः
एकस्मिन् समये करणभेदेन घण्टिकाचलनपदानप्रतिमादिवीधुणस्तुलिप्टनादीनां षड्दीनामपि क्रियाणां युगपत् प्रवृत्तिरिदमप्यह
इति ॥ तदाह भाट्ट्यकारः “ गृहणविसग्गापयणा, परोप्परवितोरिजो कइं समय् ॥ समय् दो उवओगा, न होअ, किरियाण को
दोसो ॥ २७३ ॥ ” [ग्रहणविसर्गप्रयत्नो, परस्परवितोधिनी कथं समये ? ॥ समये द्वापुपयेणो न भवेत्ता क्रियाणां ये दोषाः]

इति, कायिकेन योगेन भाषापरिणमनयोग्यानि द्रव्याणि प्रथमसमये गृह्णातीति सामान्येनोपदर्शितं परमत्र औदारिकवैक्रियाहारकतै-
 जसकार्मणभेदेन पञ्चविधेषु कायेषु औदारिकवैक्रियाहारकशरीरेषु जीवप्रदेशाः भवन्ति नान्यत्र, तैर्जीवप्रदेशैर्जीवाभिन्नैर्भाषणाभि-
 प्रायादिसामग्रीपरिणामे सति भाषापर्याप्तमान् भाषको वाग्द्रव्यनिकुरम्बं गृहीत्वा सत्यां सत्यामृषां असत्यामृषां
 चेत्यन्यत्मां भाषां भाषते निमृजति, तथा चौदारिकशरीरवान् वैक्रियशरीरवान् आहारकशरीरवान् वा जीवो गृह्णाति मुञ्चति
 चेति पर्यवसितम्, तदुक्तं नियुक्तिकृता “ त्विहाम्मि सररीरम्मि, जीव-पएसा हवंति जीवस्स ॥ जेहि उ गेण्हइ गहणं, तो भासइ
 भासओ भासं ॥३७४। ओरालिय वेउव्विय-आहारओ गेण्हइ मुयइ भासं ॥ सच्चं सच्चासोसं, सोसं च असच्चसोसं च ॥३७५॥”
 [त्रिविधे शरीरे जीव-प्रदेशा भवन्ति जीवस्य ॥ यैस्तु गृह्णाति ग्रहणं, ततो भाषते भाषको भाषाम् ॥ औदारिको वैक्रियआहारकः गृह्णाति
 मुञ्चति भाषाम् । सत्यां सत्यामृषां चासत्यामृषां च ॥] इति, तत्र सद्भयः साधुभ्यो मुनिभ्यो हिता इहपरलोकाराधकत्वेन मुक्ति-
 प्रापिका अथवा सद्भयो मूलोत्तरगुणरूपभ्यो गुणेभ्यो जीवादिपदार्थेभ्यो वाऽविपरीतयथावस्थितस्वरूपरूपेण हिता सत्या
 भाषा १, विपरीतस्वरूपा तु मृषाभाषा २, तदुभयस्वभावा सत्यामृषा ३, या तूक्तत्रितयलक्षणानन्तर्भाविनी आमन्त्रणाज्ञापना-
 दिविषयो व्यवहारपतितः शब्द एव केवलः साऽसत्यामृषा ४, एताश्चतस्रोऽपि भाषाः सभेदलक्षणोदाहरणा दशवैकालिकनियु-
 क्त्यादिकसूत्रतोऽवसेयाः, तथा चाह भाष्यकारः “सच्चा हिता सयामिह, संतो मुणओ गुणा पयथा वा ॥ तन्विवरीआ मोसा,
 मीसा जा तदुभयसहावा ॥ ३७६ ॥ अणहिगया जा तीसु वि, सद्दो चिय केवलो असच्चमुसा ॥ एया सभेयलक्खण-सोदाहरणा
 जहा सुत्ते ॥३७७॥” [सत्या हिता सतामिह, सन्तो मुनयो गुणाः पदार्था वा ॥ तद्विपरीता मृषा, मिश्रा या तदुभयस्वभावा ॥ अनधि-

कृता या तिसृष्वपि शब्द एव केचल्लोऽन्त्यमृषा ॥ एताः समेदलक्षण-सोदाहरणा यथा घञे ॥] इति, औदारिकादिशरीरवा लीचिन
 मुक्ता माषा समस्तमपि लोक व्याप्नोति, तेन द्वादशभ्योऽपि योजनेभ्यः परतो गतिरस्येव द्रष्टृद्रव्याणां, यथा स्वत्रिपयद्वादश-
 योजनाभ्यन्तरे नैरन्त्येरेण तद्वारसनासामर्थ्यं, तथा बहिरपि द्वेषाच्चिच्छन्द्यद्रव्याणां कृत्स्नलोकव्याप्तानां, चतुर्दशरज्जात्मकः घञलो-
 कश्चतुर्भिस्साम्यैः कस्यचित्सम्बन्धिन्या माषया पूर्यते, लोकस्य पर्यन्तवर्त्यसहस्येयभागे च समस्तलोकव्यापिन्या माषया अपि
 चरमान्तोऽसंख्येयभागे भवति, तदिदमाह द्रव्वाप्तमाधानाम्यां नियुक्तिकारः-“कश्चिद्वि समयद्वि लोगो, मासाए निरंतरं तु होर
 कुडो । लोगस्त य कइभाए, कइमाओ होर मामाए ॥३७८॥ चउहि समयेहि लोगो, मासाए निरंतरं तु होर कुडो । लोगस्त
 य चरिमंते, चरिमंते होइ मासाए ॥३७९॥” [कलिभिः समयेलोको माषया निरन्तरं तु भवति स्फुटः, ॥ लोकस्य च कतिभागे
 कतिभागे भवति माषायाः ॥ चतुर्भिः समयेलोको, माषया निरन्तरं तु भवति स्फुटः ॥ लोकस्य च चरमान्ते चरमान्तो भवति माषायाः]
 इति, सर्वस्यापि वस्तुर्माषा न लोकं व्याप्नोति किन्तु कस्यचिदेव, तथा दि-वक्ता द्वित्रिषस्तत्रैकः उराधुतापुपेतत्वेन मन्दप्रपत्नो
 वक्ता सर्वाण्यपि माषाद्रघ्याण्यभिन्नानि निसृजति, अन्यस्तु नीरोगतादिगुणस्त्वित्रयत्नो वक्ता माषाद्रघ्याणि आदाननिर्गमप्र-
 त्नाभ्यां सुस्मात्पण्डीकृत्य सृजति, प्रन्तमाषाद्रघ्यस्कन्धाश्रयभूतधेशीरेणपरूपागनाहता वर्गणा असंख्येया गत्वा ततो मन्दप्रपत्न-
 वचनिसृष्टान्यभिन्नानि माषाद्रघ्याणि भिषन्ते, संख्येयानि च षोजनानि गत्वा पंसन्ते, उक्तञ्च प्रज्ञापनायां भाषारपदे ‘ज्वरं
 अभिन्नां निसिद्धं, तदं असंख्यजाओ ओगाहरणाओ गंता मेयमावखंति, संखिकां ओयणां गंता विदंसमागच्छंति ’, यानितु
 महाप्रपत्नो वक्ता प्रथमत एव भिन्नानि निसृजति तानि सुस्मत्वात् बहुत्वाधानन्वगुणत्वात् यार्धमानानि पट्टु दिष्टु लोकान्तमाप्तु-

वन्ति, शेषन्तु तत्पराधातवासनाविशेषाद्वासितया भाषयोत्पन्नभाषापरिणामद्रव्यसंहतिरूपया सर्वं लोकं निरन्तरमापूरयन्ति, उक्तञ्च
 “ जाइं भिन्नाइं निसिरइ ताइं अणंतगुणपरिविड्डीए परिवड्ढुमाणाइं लोयंतं फुसन्ति” इति, तदाह भाष्यकारः—“कोई मंदपयत्तो,
 निसिरइ सयलाइं सव्वदव्वाइं ॥ अन्नो तिव्वपयत्तो, सो सुंचइ भिदिउं ताइं ॥ ३८० ॥ गंतुमसंखेज्जाओ, अवगाहणचगणा अभि-
 न्नाइं ॥ भिज्जंति धंसंति य, संखिज्जे जोयणे गंतु ॥ ३८१ ॥ भिन्नाइं सुहुमयाए, अणंतगुणवड्ढुआइं लोंगंतं ॥ पावंति पूरयंति य,
 भासाए निरंतरं लोंगं ॥ ३८२ ॥” [कोऽपि मन्दप्रयत्नो निमृजति सकलानि सर्वद्रव्याणि ॥ अन्यस्तीव्रप्रयत्नः, स मुञ्चति भित्त्वा तानि ॥
 गत्वाऽसंख्येया अवगाहन-वर्गणा अभिन्नानि ॥ भिद्यन्ते ध्वसन्ते च संख्येयानि योजनानि गत्वा ॥ भिन्नानि सूक्ष्मतयाऽनन्तगुणव-
 धितानि लोकान्तमप्राप्नुवन्ति पूरयन्ति च, भाषया निरन्तरं लोकम् ॥] इति, दण्डं प्रथमे समये, कपाटमथ चोत्तरे तथा समये ॥ मन्था-
 नमथ तृतीये, लोकव्यापी चतुर्थे च ॥ १ ॥ इत्यादिग्रन्थोक्तेन केवलिसमुद्रातक्रमेण चतुर्भिः समयैः सर्वोऽपि लोको भाषाद्रव्यैरापूर्यत
 इति केचित्, त्रिभिः समयैः सर्वो लोकः पूर्यत इत्यन्ये, तत्रैवं क्रमः—लोकमध्यस्थितेन महाप्रयत्नभाषकेण मुक्तानि भाषाद्रव्याणि प्रथम-
 समय एव पट्सु दिक्षु लोकान्तमाप्नुवन्ति ‘जीवसूक्ष्मपुद्गलानामनुश्रेणिगमनात्,’ ततो द्वितीयसमये त एव पट् दण्डाश्चतुर्दिशमे-
 कैकशोऽनुश्रेण्या वासितद्रव्यैः प्रसरन्तः पट् मन्यानो भवन्ति, तृतीयसमये तु मन्थान्तैः पूरितैः पूरितो भवति सर्वोऽपि लोकः,
 स्वयम्भूरमणपरतटवर्तिनि लोकान्तेऽलोकस्यात्यन्तं निकटीभूय भाषमाणस्य भाषकस्य त्रसनाड्या बहिर्वा चतसृणां दिशामन्यत-
 मस्यां दिशि भाषमाणस्य भाषकस्य चतुर्भिस्समयैर्लोकः सर्वोऽपि पूर्यते। तदुक्तं भाष्यकृता “ जइणसमुग्घायगईए, केई भासंति
 चउहिं समएहिं ॥ पूरइ सयलो लोगो, अण्णे उण तीहिं समएहिं ॥ ३८३ ॥ पढमसमए चिय जओ, मुक्काइं जंति छुदिसिं ताइं ॥

चितियममयमि ते धिय, छ हंटा दोति छमंया ॥ ३८४ ॥ मंपंतरेहि तईए, समये पुनेहि पूरिओ लोपो ॥ चउहि समएहि पूरइ, लोणंते भासमाणस ॥ ३८५ ॥” [जैनसमुद्रघातगत्या, केचिद् भाएन्ते चतुर्भिः समयैः ॥ पूर्येते सकलो लोकोऽन्ये पुनस्त्रिभिः समयैः ॥ प्रथमसमय एव यतो मुक्तानि यान्ति पदसु दिक्षु तानि ॥ द्वितीयसमये त एव, पद्दण्डा भवन्ति पद्-मन्यानः ॥ मन्यानंतरेस्तृतीये समये पूर्णैः पूरितो लोकः ॥ चतुर्भिः समयैः पूर्येते लोकान्ते भापमाणस्याः] इति ॥ अथ लोकान्त-वर्तिनश्चसनाडीषद्विद्व्यवस्थितस्य वा मापकस्य मापाद्रव्यैश्चतुर्भिः समपैल्लोकपूर्णं प्रतिपादितं त्रसनाडीषद्विद्व्यवस्थितस्य च पञ्चभिः समपैल्लोकापूर्णं भवति तदेतत्सर्वं कथं मिलतीति चेत्, अत्रार्थे सचिवरणे भाष्यगोथे एव तत्स्वरूपप्रदर्शिके प्रदर्शयते, तथाहि—“दिसिवाट्टियस्स पढनोऽतिगमे ते चेव सेसया तिन्नि ॥ विदिसि ट्टियस्स समया, पंचातिगमम्मि जं दोणि ॥ ३८६ ॥”

न्याख्या—त्रसनाड्या बहिश्चतसृणां दिशामन्यतमस्यां दिशि व्यवस्थितस्य मापकस्य प्रथमः समयोऽतिगमे नाडीमध्यप्र-वेद्ये भवति । शेषसमयत्रयभाषणा तु ‘शोर असंखज्जइमे भागे’ इत्यादिवस्थमाणगाथादृत्तौ कथमिति चेदित्यादिना बध्यते । लोकान्तेऽपि स्वयम्भूरमणपरतटवर्तिनि चतसृणां दिशामन्यतमस्यां दिशि व्यवस्थितस्य मापकस्योष्वाधिोलोकस्त्वलितत्वाद्ना-पाद्रव्याणां प्रथमः समयोऽतिगमे लोकमध्यप्रवेद्ये, त्रयस्तु समयः शेषास्तथैव, त्रसनाडीषद्विद्व्यवस्थितस्य तु मापकस्य मापाद्रव्यैः सर्वलोकापूर्णे पञ्च समया लगन्तीति विशेषः । कुतः? इत्याह—‘अतिगमम्मि जं दोणि चि’ विदिशः सकाशान्नापाद्रव्याणि त्रसनाडीषद्विरेव त्रयमे समये दिशि समागच्छन्ति, द्वितीये तु लोकनाडीमध्ये प्रविशन्ति इत्येवं यस्मादतिगमे नाडीमध्यप्रवेद्ये द्वौ समयौ लगतः । शेषास्तु त्रयः समयाश्चतुःसमयव्यस्तिसिक्खु द्रष्टव्याः, इत्येवं पञ्चममयाः सर्वलोकापूर्णे प्राप्यन्त इति ॥ ३८६ ॥

अथ शेषसमयत्रयभावनार्थं 'होइ असंखेज्जहमे भागे' इत्यादि यदुक्तं तदाह-किञ्च निर्युक्तिकृता 'लोगस्स य कइभाए कह-
भाओ होइ भासाए' इति यत्प्रतिपादितं तद्व्याचिख्यासुभूगवान् भाष्यकार आह-

“ होइ असंखेज्जहमे, भागे लोगस्स पढमबिइएसु ॥ भासा असंखभागो, भयणा सेसेसु समयेसु ॥ ३९० ॥ ”

व्याख्या-चतुर्दशरज्जृच्छित्तस्य लोकस्याऽसंख्याततमे भागे भाषाया अपि समस्तलोकव्यापिन्या असंख्याततम एव भागो भवति । कदा ? इत्याह-प्रथमद्वितीयसमययोः । इदमुक्तं भवति-त्रिसमयव्याप्तौ, चतुःसमयव्याप्तौ, पञ्चसमयव्याप्तौ च प्रथमसमयद्वितीयसमययोस्तावद् नियमेन सर्वत्र लोकासंख्येयभागे भाषाऽसंख्येयभागलक्षण एव विकल्पः सम्भवति, नान्यः । त्रिसमयव्याप्तौ हि प्रथमसमये दण्डपट्टकं भवति, द्वितीयसमये तु पद् मन्थानः सम्पद्यन्ते । एते च दण्डादयो दैर्घ्येण यद्यपि लोकान्तस्पर्शिनो भवन्ति, तथापि वक्तृमुखविनिर्गतत्वात्प्रमाणानुसारतो बाह्येन चतुरङ्गुलादिमाना एव भवन्ति, चतुरादीनि चाङ्गुलानि लोकासंख्येयभागवत्तिन्येव । इति सिद्धत्रिसमयव्याप्तौ प्रथमद्वितीयसमययोर्लोकासंख्येयभागे भाषाऽसंख्येयभागः । चतुःसमयव्याप्तावप्येतदित्थमवगम्यत एव, प्रथमसमये लोकमध्यमात्र एव प्रवेशात्, द्वितीय-समये तु वक्ष्यमाणगत्या दण्डानामेव सद्भावादिति । पञ्चसमयव्याप्तिपक्षे तु सुबोधमेव, प्रथमसमये भाषाद्रव्याणां विदिशो दिश्येव गमनात्, द्वितीयसमये तु लोकमध्यमात्र एव प्रवेशात् । तस्मात् त्र्यादिसमयव्याप्तौ सर्वत्र प्रथम-द्वितीयसमययोर्लोकासंख्येयभागे भाषाया असंख्येयभाग एव भवति । 'भयणा सेसेसु समएसुत्ति' उक्तशेषेषु तृतीय-चतुर्थपञ्चमसमयेषु भजना विकल्परूपा बोद्धव्या, क्वपि लोकासंख्येयभागे स एव भाषाऽसंख्येयभाग एव भवति,

षरचित्पुनर्लोकस्य सण्ण्येयमात्रे मापासंख्येयभागः, क्वापि समस्तलोककृत्यासिः । तथा हि-त्रिसप्तमपञ्चमसौ तृतीयसप्तमे
 मापायाः समस्तलोककृत्यासिः, षतुःसप्तमपञ्चमसिद्धीयसप्तमे तु लोकसंख्येयभागे मापासंख्येयभागः । कथं ? इति चेत्,
 उच्यते-सप्तमभूमणवधिसप्ततदवधिति लोकान्ते प्रतनाडीषद्विर्वा पधिमदिति स्थित्वा मुक्तो मापकस्य प्रथमसप्तमे षतुःशतुला-
 दिषाहृत्यो रज्जुदीपो दण्डेस्तिरधीनं गत्वा स्वधम्भूरमणपूर्वपत्तदवधिति लोकान्ते लगति, ततो द्वितीयसप्तमे तस्मादण्डाद्-
 र्वाऽप्यषतुर्दशरज्जुच्छिन्नः पूर्वापत्तीस्तिरधीनं गत्वा परापातवासितद्रव्याणां दण्डो निर्गच्छति, लोकमध्ये तु दक्षिणत
 उत्तरतश्च परापालवासितद्रव्याणां चतुरश्रगुलादिषाहृत्यं रज्जुविस्तीर्णं दण्डद्वयं विनिर्गत्य स्वयम्भूरमणदक्षिणोत्तरवर्तिनोलोका-
 न्तपोर्तगति । एवं च तति चतुरश्रगुलादिषाहृत्यं सर्वशोऽपि रज्जुविस्तीर्णं लोकमध्ये वृत्तच्छतरं सिद्धं भवति, तृतीयसप्तमे तूर्वा-
 योक्त्यवस्थितदण्डाषतुर्दिशं प्रमृतः परापातवासितद्रव्यसप्तमूहे। मन्यानं साधयति, लोकमध्यव्यवस्थितः सर्वतोऽरज्जुविस्तीर्णा-
 च्छतरादूर्वापिःप्रमृतः पुनः स एव प्रतनाडी समस्तामपि पूरयति, एवं च मति सर्वापि प्रतनाडी उर्वाधोऽप्यवस्थितदण्ड-
 मधिमात्रेण तदधिकं च लोकस्य पूरितं भवति । एतदेतद्व्यवस्थितं, तस्य संख्याततमो भागः । तथा च तति षतुःसप्तमपिक्या
 प्याप्तशतृतीसप्तमे लोकास्य संख्याततमं भागे मापाया अपि समस्तलोककृत्यापिन्याः संख्याततमो भाग इति स्थितम् ॥ पञ्च-
 नामपिक्यास्तु प्याप्तशतृतीयसप्तमे लोकासंख्येयभागे मापासंख्येयभागः । वृत्तः ? इति चेत्, उच्यते-तस्यां तस्य दण्डसप्तमप-
 त्यात्, तत्र च संख्येयभागवर्तित्वस्य प्रलेप आविर्भाव इति । षतुर्धसप्तमे षतुःसप्तमपिक्या प्याप्तो मन्यानन्तरपूणासप्तमस्तलोक-
 कृत्यासिः । पञ्चतामपिक्या तु प्याप्तो षतुर्धसप्तमे लोकासंख्येयभागे मापासंख्येयभागे, तस्यां तस्य मधिसप्तमपरत्वात्, तत्र

च संख्येयभागवर्तित्वस्य प्रागेव भावितत्वादिति। पञ्चमसमये तु पञ्चसामयिवयां व्याप्तौ मन्थान्तरालपूरणात्समस्तलोकव्याप्तिरिति ॥
 एवं तृतीयचतुर्थपञ्चमसमयेषु भाविता भजना, तद्भावेन च व्याख्यात 'भयणा भेसेसु समयेसु' इति । एतच्च
 महाप्रयत्नवक्तृनिस्पृष्टद्रव्यापेक्षयैवोक्तं, मन्दप्रयत्नवक्तृनिस्पृष्टानि तु लोकासंख्येयभाग एव वर्तन्ते, दण्डादिक्रमेण तेषां लोक-
 पूरणाऽसम्भवादिति । अथ यद्युक्तप्रकारेण त्रिभिश्चतुर्भिः पञ्चभिश्च समयैर्वाग्द्रव्यैर्लोकः पूर्यते तर्हि चतुर्देशपूर्वविदा श्रुत-
 केचलिना निर्युक्तिकारेण भगवता भद्रबाहुस्वामिना 'चउहिं समएहिं लोगो, भासाए निरंतरं तु होइ फुडो ॥' इति
 किमिति निर्धार्य चतुःसमयग्रहणमेव कृतमिति चेत्, सत्यम्, तुलादण्डग्रहणन्यायेन चतुःसमयग्रहणात् त्रयाणां पञ्चानामपि
 समयानां ग्रहणस्य निर्युक्तिकृता विहितत्वादेव ॥ व्यवहारे यथा तुलादण्डमव्यभागग्रहणेन तदाद्यन्तभागयोरपि ग्रहणं
 विहितमेव, एवमत्रापि विज्ञेयं, सूत्रेऽप्येवंविधो न्यायो दृश्यते, यतो भग] वतः सूत्रस्य विचित्रा प्रवृत्तिः ॥ उक्तञ्च—“कथइ
 देसगहणं, कथइ वेपन्ति गिरवसेसाइ ॥ उक्कमकमजुत्ताइ, कारणवसओ णिउत्ताइ ॥ ३८८ ॥” [कुत्रचिद् देशग्रहणं, कुत्रापि
 गृह्यन्तेः निरवशेषाणि ॥ उत्क्रमक्रमयुक्तानि, कारणवशतो नियुक्तानि ॥] न चैतादृशदेशनिबन्धः श्रुते न दृष्टो भगवत्यामष्टमशते
 महाबन्धोद्देशके सत्यपि चतुःसामयिके विग्रहे त्रिसामयिकस्यैव तस्य निबन्धाद्, आह च—“चउसमयमज्झगहणे, तिपंचगहणं
 तुलाइमज्झस्स ॥ जह गहणे पजंत-ग्गहणं चित्ता य सुत्तगई ॥ ३८७ ॥” [चतुःसमयमध्यग्रहणे, त्रिपञ्चग्रहणं तुलादिमध्यस्य ॥
 यथा ग्रहणे पर्यन्तग्रहणं चित्रा च सूत्रगतिः ॥] नह्यूर्ध्वधिगतदण्डान्यद्रव्याणां पराधातो नास्ति ॥ “चउसमयविग्रहे सति,
 महच्छबन्धमि तिसमयो जह वा ॥ मोत्तुं तिपंचसमए, तह चउसमओ इह णिबद्धो ॥ ३८९ ॥” [चतुःसमयविग्रहे सति महाबन्धे

त्रिसमयो यथा वा ॥ मुक्त्वा त्रिपञ्चसमयांस्तथा चतुःसमय इह निबद्धः] यदि पुनरेवं व्याख्यायते चतुर्भिरपि समयेल्लोको
 निरन्तरं स्पष्टो व्याप्तो भवति, तुरप्यर्थ एवानुक्तत्रिपञ्चसमयसमुच्चये, तदेस्सितार्थलाभो न्यायाश्रयणादिप्रयासं विनैति द्रष्टव्यं,
 तुरेवकारार्थ एव, तस्य च निरन्तरमित्यत्राव्यवहितान्वयो भाष्येत्यस्य च कस्यचित्सम्बन्धिन्या भाष्येति विवक्षितमित्यप्याहुः,
 लोकस्य च चरमान्ते सर्वलोकव्याप्तिविशिष्टाया भाषायाश्चरमान्तो भवति यदाहुः॥ “आधूरियम्मि लोके दोण्ह, वि लोगस्स तह य
 भासाए ॥ चरिंते चरिंते, चरिंते समयम्मि सव्वत्थ ॥ ३९१ ॥” [आधूरिते लोके द्वयोरपि लोकस्य तथा च भाषायाः ॥
 चरमान्ते चरमान्तधरमे समये सर्वत्र ॥] अत्र विवक्षयाऽऽरेऽप्यन्तत्वाचारमग्रहणमिति तु पक्षद्वयेऽपि सम्मुखम् ॥ २९ ॥

अथ जैनसमुद्घातगत्या चतुर्भिः समयेर्भाषाद्रव्यैल्लोकः परिपूर्णत इत्यादेशस्यानोदेशत्वं ख्यायथितुमाह—
 सर्ववेदिसमुद्घात-गतिरत्र न युज्यते ॥ एकदा पद्दिशां व्याप्तिः, पराघातेन तत्र यत् ॥ ३० ॥
 जैनसमुद्घातगत्या हि भाषाद्रव्याणां लोकव्याप्तावह्निक्रियमाणायं प्रथमसमये ऊर्ध्वाधोगाम्येव दण्डः स्यात् त्व परदिक
 इति पूर्वपथिमदधिणोचरदिक्षु विदिशिव चकृन्निमृष्टद्रव्याणामगमनेन पराघातवासितद्रव्याणामेव श्रवणान्मिश्रशब्दश्रवणं न
 स्यात् ॥ ध्रुयते च—“भासासमसेठीओ, संदं खं सुणइ मीसयं सुणइ ॥ ३५१ ॥” [भासासमश्रेणीतः शब्दं यच्छृणोति मिश्रकं शृणोति]
 इत्यादावविशेषेण सर्वासु दिक्षु मिश्रशब्दश्रवणमेवेति ॥ अथ विदिक्षु नियमेन पराघातवासितशब्दश्रवणाभिधानारिस्कनियमेन
 तत्पर्यवस्यतीत्यनियमोपपादनाय मिश्रशब्दश्रवणं सममिधीयत इत्यूर्ध्वाधोदिशोर्मिश्रश्रवणमन्यासु च दिक्षु पराघातवासितश्रवण-
 मिति व्याख्यानतो विशेषः प्रतिपद्यत इति चेत्, न, यो धूमवान् सोऽपिमिति त्वयेव भाषासमश्रेणीतो यं शब्दं शृणोति तं मिश्रं

मृणोतीत्यत्र यत्तच्छब्दाभ्यां नियमाभिधानादनियमानुपपत्तेः, अपि चोर्ध्वाधोगमनसमय एव भाषा चतुर्दिशमप्यविशेषण
शब्दप्रायोग्यद्रव्याणि पराहत्य द्वितीयसमये मन्थानं साधयतीति त्रिभिरेव समयैस्तस्या लोकव्याप्तिः सम्भवति, न च जीवप्रदे-
शानामिव भाषाद्रव्याणामपि लोकव्याप्तौ प्रथमसमये दण्डो द्वितीयसमये कपाटं तृतीयसमये मन्थाश्चतुर्थसमये चान्तरालपूरणमिति
वाच्यम् ॥ भाषाद्रव्याणां पराघातसम्भवेनोर्ध्वाधोगमनोचरं द्वितीयसमये चतुर्दिक्ष्वनुश्रेणिगमनसमये सर्वतः पराघातवासित-
द्रव्याणां मथिभावेन कपाटव्याघातात् ॥ न चैतेषां लोकव्याप्तौ चतुर्दिक्ष्वनुश्रेणिगमनपराघातस्वभावेभ्योऽधिकं नियामकमस्ति,
केवली तु द्वितीयसमये केवलज्ञानरूपयेच्छया गुणदोषपर्यलोचनाद् भवोपग्राहिकर्मवशात्स्वभावाद् वा द्वितीयसमये मन्थानं न
करोति किन्तु कपाटमेवेति तस्य चतुःसामयिकी लोकव्याप्तिः, अचित्तमहास्कन्धस्तु विस्रसापरिणामेनैव लोकमापूरयतीति द्विती-
यसमये तस्य कपाटमात्रभावाच्चतुःसामयिकी व्याप्तिर्विस्रसापरिणामस्य पर्यनुयोगानर्हत्वाद्, अथवाऽसौ निजपुद्गलैरेव लोकमा-
पूरयति, नतु पराघातेनान्यद्रव्याणामात्मपरिणामं जनयतीति तस्य चतुःसामयिक्येव व्याप्तिर्निजपुद्गलजन्ये मथि निजपुद्गल-
जन्यकपाटस्य हेतुत्वात् ॥ ३९ ॥ जइ च “न समुग्धायगईए, मीसयसवणं मयं च दंडंमि ॥ जइ तो वि तीहि पूरइ,
समएहि जओ ‘पराघाओ ॥ ३९ ॥ जइणे ण पराघाओ, स जीवजोगो य तेण चउसमओ ॥ हेऊ होज्जाहि तहिं, इच्छा कम्मं सहावो
वा ॥ ३९ ॥ खंधो वि वीससाए, ण पराघाओ अ तेण चउसमओ ॥ अह होज पराघाओ, हविअ तो सो वि तिसमइओ ॥ ३९ ॥”
[न समुद्घातगत्या, मिश्रकश्रवणं मतं च दण्डे ॥ यदि ततोऽपि त्रिभिः पूर्यते समर्थयतः पराघातः ॥ जेने न पराघातः, स जीव-
योगश्च तेन चतुःसमयः ॥ हेतुर्भवेत्तत्रेच्छा कर्म स्वभावो वा ॥ स्कन्धोऽपि विश्रसयान पराघातश्च तेन चतुःसमयः ॥ अथ भवेत्पराघातो

भवेत्ततः सोऽपि त्रिसामयिकः॥] स्यादेतत्—मथिमात्र एव क्पाटं कारणमिति क्पाटं विना मयोऽभावाद्यतुःसामयिकमेव मापाया लोक-
व्याप्तिर्युज्यते, मैवं, मध्ययुद्धलविस्तारे क्पाटस्यैव पराघातस्यापि शक्तत्वाद्भयोरप्येकशक्तिमत्त्वेन मथिहेतुत्वाद्, अत एवापराघातस्य
स्वन्वस्य लोकव्याप्तौ क्पाटापेक्षेति सिद्धान्तः, अथ जातस्यैव दण्डस्यैव विस्तारे पराघातः क्षमो नतूपघमानस्य तस्य न बोदासी-
नद्रध्यमात्रस्यान्यथा द्वितीयसमय एव लोकव्याप्तिप्रसङ्गात्, न च स्वभावमात्रं समयविलम्बननियामकमतिप्रसङ्गादिति चेत्, तर्हि
प्रथमसमये मापाद्रव्याणां पद्दद्भास्त एव प्रसुमरा द्वितीयसमये षण्णन्यानस्तृतीयसमये चान्तरालपूर्णमिति प्रागुक्ता वस्तु-
स्थितिरभ्युपगम्यतां, अपराघातद्रव्याव्याप्तावेव दण्डक्पाटमन्यानहेतुत्वादिति दिक् ॥ ३० ॥ प्रसङ्गादनोद्देशान्तरं दूषयति—
दण्डमेकदिशं कृत्वा, चतुर्भिः समयेः परे ॥ लोकपूर्णमिच्छन्ति, न च युक्त्यागमसक्षमम् ॥ ३२ ॥

परे प्रत्युत मापाद्रव्याणां चतुर्भिः समयेर्लोकपूर्ण एवां प्रक्रियामाहुः, प्रथमसमये तावदूर्ध्वदिशि दण्डो भवति, द्वितीयस-
मये च तत्र मन्थाः, अधोदिशि पुनर्दण्डं, तृतीयसमये चोर्ध्वदिस्यन्तरालपूर्णमधोदिशि तु मन्थाः, चतुर्थसमये तु तत्राप्यन्तरालपूर्णा-
लोकव्याप्तिरिति, तन्मतं न युक्ति क्षमते, अतुश्रेणिगमनस्वभावानां पुद्गलानामेकैव दिशा गमनं नान्यत्रेत्यत्र नियामकमावाद्य,
न च वक्नुषुत्तत्वात्त्वादिव्यापाराभिसुख्यमेव नियामकं विश्रेण्यभिसुखे मापेके विश्रेणावपि गमनप्रसङ्गात्, पट्टादिशब्दपुद्गलानां
वक्नुषुत्तव्यापारतिरेपक्षतया चतुःसमयानियमप्रसङ्गाच्च, न चात्र कश्चिदागमोऽप्यस्ति यद्बलापथाव्याप्तिस्वभावः कल्पयितुं
शक्येत॥ आह च—“एगादिसमाहसमए, दंडं काऊण चउर्हि पूरेइ ॥ अने भणन्ति, तं पि य, नागमशुत्तिएकं होए ॥३९५॥” [एक-
दिक्रमादिसमये, दण्डं कृत्वा चतुर्भिः पूरयति ॥ अन्ये भणन्ति तदपि च नागमशुत्तिकथनं भवति ॥] ॥ ३२ ॥

प्रकृतत्वात्, यथा न्यायनेये " बुद्धिहलन्विश्रानमित्यञ्चार्थान्तरम् " इति सांख्याभिमतस्य शब्दभेदादर्थभेदस्य निरा-
साय ज्ञानपर्यायामिधानम्, एकरूपैकार्थबोधकशब्दद्वयं च पर्यायौ, अन्यथा पृथिवीषट्शब्दयोरपि पर्यायत्वव्यवहारप्रस-
ङ्गादिति, तथा च कथमाहापोहादीनां प्रतिज्ञानपर्यायत्वमिति चेत्, सत्यं-अवग्रहणादियोगार्थभेदेऽप्यवग्रहादियशब्दानां
न चैवमवग्रहेहादिसङ्कप्रसङ्गात्, अवग्रहादीनां सामान्यादिग्राहित्वेऽप्यव्यक्तव्यक्ततत्त्वदवमासत्रिद्वयेण विशेषात्, नहि यथा-
भूयमवग्रहे सामान्यमप्यार्थस्वात्वग्रहणं तथाभूतमेवेहायां, किन्तु विशिष्टं, विशिष्टतरं विशिष्टतमं चाभ्यायधारणयोः, यथाभूता
चेहायां मतिचेष्टा ततो विशिष्टतरा विशिष्टतरा विशिष्टतमा चाऽप्यायधारणयोः, अविशिष्टतरा चाऽवग्रहे, अर्थायममनपप्पफायाद्विशिष्टं
धारणायां, अविशिष्टमविशिष्टतरं चेहावग्रहयोः, अर्थधारणमप्यवग्रहेहापायेभ्यः सर्वप्रकृतं धारणापामिति ॥ तद्विदमाह-XXXX
[इयानेवोपलब्धोचं ग्रन्थः, अप्रेतनः समाप्तिं यावत्प्रभूतमो ग्रन्थभागः खण्डित इति तदुक्तत्वात् किञ्चिद्विरसूचकप्रारं प्रदर्शयते]

[सत्यं चाभिनिबोहिय-मिहोन्माहाश्रवणेण संगृह्योःकेवलमर्थवित्सेलं, एव मिमा उग्राहाइया ॥३६९॥ [सर्वं वाऽभिनिबोधिक-
मिहावग्रहादिवचनेन सङ्गृहीतम् ॥ केवलमर्थवित्सेलं प्रति मिमा अवग्रहादयः] अथावग्रहेहापायधारणानामविशिष्टविशिष्टविशिष्टतर-
विशिष्टतमार्थप्रतिपादकत्वेन कथं तदल्लभ्येनाभिनिबोधिकं सङ्गृह्यत इति चेत्, अत्राह-अविशिष्टयोगिकायाथरणेन सर्वेषामप्येक-
वाचकत्वेनाभिनिबोधिकत्वेऽविरोधात् । [सङ्गृह्यं यच्चति, अवग्रहणमवग्रह इतिच्युत्पत्तिमाश्रित्य सर्वमप्यतिमिनिबोधिकमवचपहः, यथा
दि, कम्प्यर्थमवचपहोऽवगृह्णाति, तयेहापि कम्प्यर्थमवगृह्णात्येव, एवमपायधारणे अपि कम्प्यर्थमवगृह्णीत इति सर्वमप्याभिनिबोधिकं

सामान्येनावग्रह उच्यते । एवमीहनमीहा मतिचेष्टेतीहाया व्युत्पत्तिं, अवगमनमवायोऽर्थावगम इत्यवायस्य, धरणं धारणां अर्थस्या-
विच्युत्यादिस्वरूपमिति धारणायाश्च व्युत्पत्तिमवलम्ब्याष्वंग्रहापायधारणानामपि मतिचेष्टाविशेषरूपत्वात्सामान्यत ईहात्वे अवग्र-
हेहाधारणानामप्यर्थावगमत्कत्वात्सामान्यतोऽपायत्वे अवग्रहेहापायानां सामान्यतोऽर्थधरणस्वरूपत्वाद्धारणात्वे न कश्चिद्विरोधः,
यथैतेषामवग्रहादीनां सङ्करप्रसङ्गो न भवति तथा प्रागेवोपपादितं पूज्यैरित्यलमतिपृच्छवितेन । तदिदमाह भाष्यकारः ॥ “लुग्गहण-
मोग्गहो चि य, अविंसिट्टमवगहो तयं सव्वं ॥ ईहा जं मइचेट्टा, मइवावारो तयं सव्वं ॥ ४०० ॥” [अवग्रहणमवग्रह इति, चाविशिष्टमवग्रहस्तत्सर्वम् ॥
गमो तयं हवइ सव्वं ॥ धरणं च धारणत्ति य, तं सव्वं धरणमत्थस्स ॥ ४०१ ॥” [अवग्रहणमवग्रह इति, चाविशिष्टमवग्रहस्तत्सर्वम् ॥
ईहा यद् मतिचेष्टा, मतिव्यापारस्तत्सर्वम् ॥ अवगमनमवाय इति चार्थावगमस्तद् भवति सर्वम् ॥ धरणं च धारणेति च तत्सर्वं धरणम-
र्थस्य] अथैवं तत्त्वभेदपर्यवैव्यख्यातस्वरूपस्याभिनिबोधिकज्ञानस्य समासतो ज्ञेयभेदेन चतुर्विध्यं, यन्नन्दिस्सूत्रं “ते समासओ
चउव्विहं पन्नत्तं, तंजहा-दव्वओ, खित्तओ, कालओ, भावओ । तत्थ दव्वओ णं आभिणिबोहियनाणी आएसेणं सव्वदव्वाइ
जाणइ न पासइ” इत्यादि [तत्समासतश्चतुर्विधं प्रज्ञप्तं तद्यथा-द्रव्यतः, क्षेत्रतः, कालतो, भावतः ॥ तत्र द्रव्यत आभिनिबोधिकज्ञानी
आदेशेन सर्वद्रव्याणि जानाति न पश्यति] अथास्तु पदार्थानां द्रव्यक्षेत्रकालभावभिन्नत्वेन चतुर्विधत्वाज्ज्ञेयचातुर्विध्यं ततो ज्ञान-
स्य चतुर्विधत्वे किमायातमिति चेत्, उच्यते, ज्ञानन्तावद्विषयाधीनसत्ताकं विषयमवगच्छेद्व ज्ञानं ज्ञानत्वमृच्छति, तथा चाभिनिबो-
धिकमादेशेन द्रव्यादिभेदेन चतुर्विधमपि विषयमवगृह्णातीति विषयभेदेन ज्ञानस्यापि चतुर्विधत्वं सिद्धम् । तदाह- “तं पुण चउव्विहं
ने-य भेयओ तेण जं तदुवउत्तो ॥ आदेसेणं सव्वं, दव्वाइ चउव्विहं सुणइ ॥ ४०२ ॥” [तत्पुनश्चतुर्विधं ज्ञेय-भेदतस्तेन यत्तदुपयुक्तं ॥

आदेशेन सर्वं द्रव्यादि चतुर्विधं जानाति ॥] ननु द्रव्यादिचतुर्विधमाभिनिवोधिकज्ञानी जानातीत्युक्तं तत्केन स्वरूपेण, न च कि-
 ज्ञानस्य शातव्यप्रकारभेदोऽस्तीति स्वरूपं पृच्छसीति वाच्यं, ज्ञातव्यप्रकारस्य द्वैविध्यात्, तथाहि, ओषादेशो विभागादेशश्च सामा-
 न्यप्रकारो विशेषप्रकारश्चेति तदर्थः, अतः केन स्वरूपेणेति प्रश्नः, अत्रोच्यते, ओषादेशेन सामान्यप्रकारेण, तथाहि, द्रव्यसामान्येन असं-
 ख्येयप्रदेशात्मको लोकव्यापकोऽमूर्तः प्राणिनां पुरुषालानां च गत्युपहृमनहेतुर्धर्मस्तिक्वाप इत्यादिना सामान्यप्रकारेण क्रियत्प-
 र्थावशिष्टानि पद्विषयमांस्तिकापारिनि सर्वद्रव्याणि सामान्येनाभिनिवोधिकज्ञानी जानातीति तद्यम्। विभागादेशेन विशेषप्रकारेण
 पुनः सर्वैः पर्यायैः क्वचित्दृष्टैवच्छिद्यानि सर्वद्रव्याणि न जानाति केवलज्ञानधर्मस्य तत्सर्वपर्यायाणामिति, एवं क्षेत्रमपि सर्वं सामा-
 न्यतः क्रियत्पर्यायावच्छिद्यं सामान्यादेशेन जानाति न विद्वेषदेक्षेन सर्वपर्यायनिशिष्टं, कालमपि सर्वोद्धारूपं अतीतानागतवर्तमानमे-
 दनश्चिन्तितं वेत्यादिरूपेण, भावतस्तु सामान्येन सर्वमावानामन्तर्माणं, औदयिकथायि कौशामि रुधायोपवृत्तिरूपाणि क्रान्त्वा
 पञ्चभावात्सामान्यादेशेन जानाति न परतः ॥ एतावत् एवाभिनिवोधिक्रियत्पत्वात् ॥ इह क्षेत्रकालयोः सामान्येन द्रव्यान्तर्गतत्वे-
 ऽपि भेदेन रूढत्वात्पृथगुपादरूढं कृतां पृथार्थत्वे वाऽऽदेशस्य पृथार्थत्वतः श्रुतोपलब्धेर्व्यर्थेषु सर्वद्रव्यादिविषयं मतिज्ञानं प्रसर्तते । न च
 श्रुतोपलब्धेर्व्यर्थेषु प्राहकत्वेन प्रवृत्तस्य ज्ञानस्य श्रुतज्ञानत्वमेव न्याय्यं न मतिज्ञानत्वमिति साम्प्रतम्, इह पूर्वं श्रुतपरिकर्मितमते-
 रपि साम्प्रतमाभिनिवोधिकज्ञानस्य श्रुतोपयोगपूर्वे तदुपलब्धेर्व्यर्थेषु तदासनामोत्रैव प्रवृत्तत्वात्, यदवापि, "पुष्टिं सुयपरिकर्मितमते-
 य-मस्मि जं संपपं सुयार्थं" इत्यादि, सर्वमप्येतद्द्रव्याद्यकारोऽप्याह- "आप्तोसि पयारो, ओहादेशेण सत्त्वद्वन्द्वान् ॥ धम्मद्विध-
 प्पर्यादं, जाणइ न उ सत्त्वमेणं ॥ ४०३ ॥" एवं लोपालोमं, कालं सत्त्वद्वन्द्वमस्य विविधं ति ॥ पंचोत्तरपार्श्वे, मावे जं नेयमेवस्यं

॥४०४॥ आएसोत्ति व सुत्तं, सुओबलद्धेसु तस्स महनारणं ॥ पसरइ त्त्तमावणया, विणा वि सुत्तानुसारेण ॥४०५॥” [आदेश इति-
प्रकार ओवादेशेन सर्वद्रव्याणि ॥ धर्मास्तिकायिकादीनि जानाति न तु सर्वभेदेन ॥ क्षेत्रं लोकालोकं कालं सर्वाद्भामथवा त्रिविध-
मिति ॥ पञ्चौदयिकादीन्भावान्यज्ज्ञेयमिदम् ॥ आदेश इति वा क्षेत्रं श्रुतोपलब्धेषु तस्य मतिज्ञानं ॥ प्रसरति तद्भावनया विनापि
सूत्रानुसारेण ॥] तदेवं मतिज्ञानस्य तच्च भेदपर्यायैर्निरूपणं द्रव्यादिविषयप्ररूपणं च प्रदर्शितम् ॥ अथ सत्पदप्ररूपणतादिभिर्नव-
भिरनुयोगद्वारैर्मतिज्ञानं विचार्यते, अनुयोगद्वाराणि च गत्यादिमार्गणाभेदेषु विधीयन्ते, अतः पूर्वं द्वाराणि मार्गणाभेदाश्चोच्यन्ते, तत्र
सत्पदप्ररूपणता, द्रव्यप्रमाणं, क्षेत्रं, स्पर्शना, कालः, अन्तरं, भागः, भावः, अल्पबहुत्वं चेति नवानुयोगद्वाराणि, अनुयोगो-
व्याख्यानं तस्य द्वाराणीव द्वाराणि व्याख्यानपुरप्रवेशमार्गाः, मार्गणाश्च ‘गइ इंदिय काये’ इत्यादिगाथोक्ताः, सत्पदाद्यनुयोग-
द्वारावतारस्थानानि, एतेषां स्वरूपं प्रतिपद्यमानप्रतिपन्नजीवानां मार्गणाविचारोऽनुयोगद्वारविचारश्च महाभाष्यतद्बृत्त्यादि-
भ्यो विशेषजिज्ञासुनाऽवधेयः ॥ तत्र महाभाष्ये षडुत्तरचतुःशततमगाथात् आरभ्य त्रिचत्वारिंशदधिकचतुःशततमीं यावदष्टा-
त्रिंशता गाथाभिस्सत्पदप्ररूपणतादिभिरनुयोगद्वारैर्मतिज्ञानं चिन्तितम् ॥ ततः षट्पट्युत्तरपञ्चशततमीं गाथां यावन्नयोविंशत्यऽ-
धिकशतसंख्यगाथाभिः श्रुतज्ञानं निरूपितम् ॥ ततोऽष्टोत्तराष्टशततमीं गाथां यावद्द्विचत्वारिंशदधिकद्विंशतप्रमाणाभिर्गा-
थाभिरवधिज्ञानं प्ररूपितम् ॥ ततो द्वाविंशत्युत्तराष्टशततमीं गाथां यावच्चतुर्दशभिर्गाथाभिर्मनःपर्यायज्ञानप्ररूपणा-
कृता ॥ ततः षट्त्रिंशदुत्तराष्टशततमीं गाथां यावच्चतुर्दशभिर्गाथाभिः केवलज्ञानं निरूपितम् ॥] ॥

न्यायत्रिशास्र-न्यायान्तर्य-महोपाध्यायश्रीयशोविजयगणिप्रणीतं त्रुटितावस्थोपलब्धं श्रीज्ञानार्णवप्रकरणं समाप्तम् ॥

॥ इयता ज्ञानार्णवप्रवाहविभागेन मतिज्ञानप्ररूपणमायब्रह्मिदि सुतादीनां तस्यगुभुत्सापूराणाय पूर्यमणीतमेव तदीय-
विषयकिकुदुकरवातात्मना भेदात्तद्विदुदकरणमायय पूर्व्विधा मुप्रितमयेत.लंलमतासत्पापनायेह मकादयते ॥

॥ अथ श्रीज्ञानचिन्दुप्रकरणम् ॥

वेन्द्रस्तोमनतं नरुधा, धीरं तस्यार्थयेकिनम् ॥ ज्ञानचिन्दुः श्रुताम्भोधो, सम्यगुदृधियते मया ॥ १ ॥
तत्र ज्ञानं तावदात्मनः स्वपराधमासकोऽसाधारणो गुणः, स चाभ्रपटलविनिर्मुक्तस्य मास्यत इव निरस्तसमस्तावरणस्य
जीवस्य स्वभात्भूतः केवलज्ञानरयपदेशं लभते । तदाहुराचार्याः—“ केवलनाणमणंतं, जीवसरुवं तयं निरावरणं ॥” इति । तं
च स्वभावं यद्यपि सर्वपातिकेवलज्ञानावरणं काररन्देनैवाषरीतुं व्याप्रियते, तथापि तस्यानन्तमो भाणो निरपाऽनापृत एवावतिष्ठते,
तथास्वाभावात् ॥ (नन्दीछत्र) ‘ सर्वजीवाणं यि य ङ अधरारस अणंतमो भागो गिन्नुगपाडिबो चिद्धर, सो यि अ जद
आवरिञ्जा, तेणं जीवो अजीवत्तणं पाडिञ्जा ” इति पारमर्ष्यमासापयात् । अयं च स्वभावः केवलज्ञानावरणादृतस्य जीवस्य
पनपटलच्छप्रस्य र्वेरिच मन्दप्रवाश इत्युच्यते । तत्र हेतुः केवलज्ञानावरणमेव । केवलज्ञानव्याशृषज्ञानत्यव्याव्यजातिविशे-
षापरिच्छेपे तद्वैतुत्वस्य शास्त्रार्थत्वात् । अत एव न मतिज्ञानावरणध्यादिनापि मतिज्ञानाद्युत्पादनप्रसदगः । अत एव ध्यास्य
विभावगुणत्वमिति प्रसिद्धिः । स्पष्टप्रवाशप्रतिशब्धके मन्दप्रकाशजनकत्वमनुक्तके चक्षुराघावरणे वस्त्रादिविष इष्टं, न तूक्तके
इत्यादाविति कथमत्रैवमिति चेत्, न, अत्राघावरणे तूक्तके उभयस्य दर्शनात्, अत एवात्र (नन्दी) “युद्धु वि मेघसमुदय, दोति पमा
बंदरघरणं ॥” इत्येव एतान्ति तं पारमर्ष्यं, अस्यावृष्टेऽपि चन्द्रस्यैवो दिनरजनीविभागेऽत्यल्पप्रकाशपञ्जीवेऽप्यन्यथावर्तकत्वे-

स्वेन तत्रैव युक्तेत्यपि साम्प्रतम्, अज्ञातब्रह्मण एवैतन्मते ईश्वरत्वेऽप्यज्ञातब्रह्मे रजतोपादानत्ववचस्याकाशादिप्रपञ्चोपादान-
 त्वाभिधानासम्भवात्, रजतस्थले हीदमंशावच्छेदेन रजताभावाऽज्ञानम्, इदमंशावच्छेदेन रजतोत्पादकामिति त्वया क्लृप्तं
 शुक्लज्ञानं त्वदूरविप्रकर्षेण तथा, प्रकृते तु ब्रह्मण्यवच्छेदासम्भवाच्च किञ्चिदेतत्, अवच्छेदानियमेन हेतुत्वे चाहङ्कारादेरपीश्वरे
 उत्पत्तिप्रसङ्गादिति किमतिप्रसङ्गेन, तस्मादनेकान्तवादाश्रयादेव केवलज्ञानावरणेनातृतोऽप्यनन्ततमभागावशिष्टोऽज्ञापृत
 एव ज्ञानस्वभावः सामान्यत एकोऽप्यनन्तपर्यायस्त्रीमीरितमूर्तिर्मन्दप्रकाशनामधेयो नानुपपन्नः, स चापान्तरालावास्थितमतिज्ञाना-
 वावरणधयोपशमभेदसम्पादितं नानात्वं भवते, घनपटलाच्छद्वारैर्मन्दप्रकाश इयान्तरालस्थरुट्टुट्ट्यायापरणविवरमेवेद्यात् ।।

इत्थं च जन्मादिपर्यायवदात्मस्वमारत्वेऽपि मतिज्ञानादिरूपमन्दप्रकाशस्योपाधिमेदसम्पादितसत्ताकत्वेनोपाधिविगमे तद्वि-
 गमसम्भवाच्च कैवल्यस्वभावानुपपत्तिरिति महाभाष्यकारः, अत एव द्वितीयापूर्वकरणे तात्त्विकरूपमसन्न्यासलाभे ध्यायो-
 पशमिकाः क्षमादिधर्मा व्यप्यपगच्छन्तीति तत्र तत्र (योगदृष्टिसमुपपादौ) हरिभद्राचार्यैर्निरूपितम् । निरूपितं च योगय-
 न्कर्म्मनिर्धारणेऽतुफलसम्बन्धनियतसत्ताकस्य ध्यायिकस्यापि चारित्र्यधर्मस्य युक्तावनरस्थानम् । न च वक्तव्यं केवलज्ञानाव-
 रणेन बलीयसारीतुमन्त्रयस्यानन्ततमभागस्य दुर्गलेन मतिज्ञानावरणादिना नावरणसम्भव इति, कर्मणः स्वाचार्याधारक-
 तायां सर्वघातिसस्पर्धयोदयस्यैव बलत्वात्, तस्य च मतिज्ञानावरणादिप्रकृतिष्वप्यविशिष्टत्वात् । कथं तर्हि ध्ययोपशम इतिचेत्,

अत्रेयमर्हन्मतोपनिषद्देवितां प्रकिया-इह हि कर्मणां प्रत्येकमनन्तानन्तानि रसस्पर्धकानि भवन्ति, तत्र केवलज्ञा-
 नावरण-केवलदर्शनावरणा-ऽऽद्यदोदयकषाय-भिर्ध्यात्वे-निर्दोलक्षणां विद्यतेः प्रकृतीनां सर्वघातिनीनां सर्वाण्यपि रसस्पर्धकानि

सर्वधातीन्येव भवन्ति, उक्तशेषाणां पञ्चविंशतिधातिप्रकृतीनां देशधातीनीनां रसस्पर्धकानि यानि चतुःस्थानकानि याप्य
 च त्रिस्थानकानि तानि सर्वधातीन्येव, द्विस्थानकानि तु कानिचित् सर्वधातीनि कानिचिच्च देशधातीनि, एकस्थानकानि
 तु सर्वाण्यपि देशधातीन्येव । तत्र ज्ञानावरणचतुष्कदर्शनावरणत्रयसञ्चलनचतुष्कान्तरायपञ्चकपुत्रेदलक्षणानां सप्तदशप्र-
 कृतीनामेकद्वित्रिचतुःस्थानकरसा बन्धमाश्रित्य प्राप्यन्ते, श्रेणिप्रतिपत्तेरर्वागासां द्विस्थानकस्य गतेष्वत्यन्तविशुद्धाध्यवसायेनाशुभत्वादासा-
 वा रसस्य बन्धात् । श्रेणिप्रतिपत्तौ त्वनिवृत्तिवादराद्धायाः संख्येयेषु भागेषु द्विस्थानकरसास्त्रिस्थानकरसाश्चतुःस्थानकरसाश्च
 मेकस्थानकरसस्यैव बन्धात्, शेषास्तु शुभा अशुभा वा बन्धमधिकृत्य हास्याधानामशुभप्रकृतीनामेकस्थानकरसब-
 प्राप्यन्ते, न कदाचनान्येकस्थानकरसाः । यत् उक्तसप्तदशव्यतिरिक्तानां परमप्रकर्षप्राप्ता शुद्धिरनिवृत्तिवाद-
 न्धयोग्या शुद्धिरपूर्वकरणप्रमत्ताप्रमत्तानां भवत्येव न, यदा त्वेकस्थानकरसबन्धयोग्या परमप्रकर्षप्राप्ता शुद्धिरनिवृत्तिवाद-
 राद्धायाः संख्येयेभ्यो भागेषु गतेषु परतोऽतिविशुद्धत्वान्मातिज्ञानावरणादीनामेकस्थानकरसबन्धः, तथा क्षपकश्रेण्यारोहे स-
 राद्धायाः संख्येयेषु भागेषु गतेषु परतोऽतिविशुद्धत्वान्मातिज्ञानावरणादीनामेकस्थानकरसबन्धः, तथा क्षपकश्रेण्यारोहे स-
 क्षमसम्परायस्य चरमद्विचरमादिसमयेषु वर्तमानस्यातीवविशुद्धत्वात् केवलद्विकस्य सम्भवद्वन्धस्यैकस्थानरसबन्धः कथं न
 भवतीति शङ्कनीयम् ? । स्वल्पस्यापि केवलद्विकरसस्य सर्वधातित्वात्, सर्वधातीनां च जघन्यपदेऽपि द्विस्थानकरसस्यैव
 सम्भवात्, शुभानामपि प्रकृतीनामत्यन्तशुद्धौ वर्तमानश्चतुःस्थानकमेव रसं ब्रह्माति, ततो मन्दमन्दतराविशुद्धौ तु त्रिस्था-
 नकं द्विस्थानकं वा, सङ्केशाद्धायां वर्तमानस्तु शुभप्रकृतीरेव न ब्रह्मातीति कुतस्तदतरसस्थानकनिन्ता । यास्त्वतिसङ्ख्येये

विध्याएधौ नरकगतिप्रायोग्या वैत्रियैतेजसाद्याः शुभप्रकृतयो बन्धमायान्ति, तासामपि तथास्वामाव्याज्जपन्यतोऽपि द्विस्त्या-
 नरु एव रसो बन्धमायाति नैकस्थानक इति श्येयम् । नन्दकृष्टस्थितिमात्रं सङ्कल्लोत्कर्षेण भवति, ततो देरेवाऽऽप्यवसायैः शुभ-
 प्रकृतीनामुत्कृष्टा स्थितिर्मवति तेवैकस्थानकोऽपि रसाः किं न स्यादिति चेत्, उच्यते-इह द्विप्रथमस्थितेशारस्य समयसमयशुद्ध्याऽ-
 संश्लेषाः स्थितिविशेषा भवन्ति, एवैकस्यां च स्थितावसंश्लेषा रसस्पर्धकसङ्कलविशेषा, एत उक्तृष्टस्थितौ वक्ष्यमानायां
 प्रतिस्थितिविशेषमसंश्लेषा ये रसस्पर्धकसङ्कलविशेषास्ते तावन्तो द्विस्थानकरसरस्यैव घटन्ते नैकस्थानकस्येति न शुभप्रकृ-
 तीनामुत्कृष्टस्थितिवन्धेऽत्येकस्थानकरससन्धः । उक्तं च-“(बंधसंग्रह)उकोसटिर्द्वज्जव-सलेहि एगठानिओ होह॥ शुभित्राण तं न
 जं ठिई, असंखगुणिआ उ अणुमागा ॥ ३-६४ ॥ इति ” । एवं स्थिते देशपातिनामवधिज्ञानावरणादीनां सर्वपातिरसस्पर्धकेषु
 विशुद्धाऽप्यवसायतो देशपातितया परिणमनेन निहतेषु, देशपातिरसस्पर्धकेषु चातिस्निग्धेष्वररसीकृतेषु, तदन्तर्गतकतिप-
 यरसस्पर्धकभागस्योदयावलिफाप्रविष्टाप क्षये, शेषस्य च विपायोदयविष्कम्भलक्षणे उपशमे, जीवस्यावधिमनःपर्यायज्ञानचक्षु-
 र्द्विनादयो गुणाः क्षायोपशमिकाः प्रादुर्भवन्ति । तद्युक्तम्-“ निहएसु सख्यार्ई-रेसु फट्टेसु देसपार्ईण ॥ जीवस्स गुणा जा-
 य-ति ओहीमणपरकुर्माईआ ॥ ३-३० ॥ ” निहतेषु देशपातितया परिणमितेषु ॥ तदावधिज्ञानावरणादीनां कतिपयदेशघातिरस-
 स्पर्धकयोपशमात् कतिपयदेशपातिरसस्पर्धकानां चोदयात् क्षयोपशमानुविद्ध ओदयिको भावः प्रवर्तते, अत एवोदीपमाना-
 न्नाप्योपशमशुद्ध्या वर्धमानावधिज्ञानोपपत्तिः । यदा चावधिज्ञानाऽऽवरणादीनां रसस्पर्धकानि रसाकोदयमाग-
 तानि भवन्ति तदा तद्विषय ओदयिको भावः प्रवर्तते । केवलमवधिज्ञानावरणीयसर्वव्यतिरसस्पर्धकानां देशपातितया

परिणामः कदाचिद्विशिष्टगुणप्रतिपत्त्या कदाचिच्च तामन्तरेणैव स्यात्, भवप्रत्ययगुणप्रत्ययभेदेन तस्य द्वैविध्योपदर्शनात् ।
मनःपर्यायज्ञानावरणीयस्य तु विशिष्टसंयमाग्रमादादिप्रतिपत्तावेव तथास्वभावानामेव बन्धकाले तेषां बन्धनात्, चक्षुर्दर्श-
नावरणोदरपि तत्तदिन्द्रियपर्याप्त्यादिघटितसामग्र्या तथापरिणामः । मतिश्रुतावरणाचक्षुर्दर्शनावरणान्तरायप्रकृतीनां तु
सदैव देशघातिनामेव रसस्पर्धकानामुदयो न सर्वघातिनां, ततः सदैव तासामौदयिकक्षायोपशमिकौ भावौ सम्मिश्रौ प्राप्येते,
न केवल औदयिक इति उक्तं पञ्चसङ्ग्रहमूलटीकायाम् । एतच्च तासां सर्वघातिरसस्पर्धकानि येन तेनाध्यवसायेन
देशघातीनि कर्तुं शक्यन्ते इत्यभ्युपगमे सति उपपद्यते, अन्यथा बन्धोपनीतानां मतिज्ञानावरणादिदेशघातिरसस्पर्धकानामनिश्चिति-
बादराद्धायाः संख्येयेषु भागेषु गतेष्वेव सम्भवाच्चदर्वाग् मतिज्ञानाद्यभावप्रसङ्गः, तदभावे च तद्गल्लभ्यतदवस्थालामानु-
पपत्तिरित्यन्योज्ञ्याश्रयापातेन मतिज्ञानादीनां मूलत एवाभावप्रसङ्गात् । एवं मतिश्रुताज्ञानाचक्षुर्दर्शनादीनामपि क्षायो-
पशमिकत्वेन भगनात्सर्वघातिरसस्पर्धकोदये तदलाभाद्देशघातिरसस्पर्धकानां चार्वागबन्धादध्यवसायमात्रेण सर्वघातिनो
देशघातित्वपरिणामान्भ्युपगमे सर्वजीवानां तल्लामानुपपत्तिरिति भावनीयम् । ननु यदि येन तेनाध्यवसायेनोत्तरसस्पर्ध-
कानां सर्वघातिनां देशघतितया परिणामस्तदार्वाग्दशायं तद्बन्ध एव किं प्रयोजनमिति चेत्, तत्किं प्रयोजनघातिभिरा सा-
मग्री कार्यं नार्जयतीति वक्तुमध्यवसितोऽसि ? । एवं हि पूर्णे प्रयोजने दृढदण्डनुन्नं चक्रं न भ्राम्येत्, तस्मात्प्रकृते हेतुस-
माजोदेव सर्वघातिरसस्पर्धकबन्धौपयिकाध्यवसायेन तद्बन्धे तत्तदध्यवसायेन सर्वदा तद्देशघातित्वपरिणामे च बाधकाभा-
वः । तदेवं ज्ञानावरणदर्शनावरणान्तरायाणां विपाकोदयेऽपि क्षयोपन्नमोऽविरुद्ध इति स्मितम् । मोहनीयस्य तु मिथ्या-

त्वानन्तानुबन्ध्यादिप्रकृतीनां प्रदेशोदये धायोपशमिको भावोऽविरुद्धो, न विपाकोदये, तासां सर्वपातिनीत्वेन तद्रसस्पर्ध-
कस्य तथाविधाध्यवसायेनापि देशघातितया परिणामे देशघातितया रसस्य देशघातितया परिणामे तादात्म्येन देशघातिन्या
हेतुत्वकल्पनात् । विपाकोदयविष्कम्भेण तु तासु सर्वघातिरसस्पर्धकानां धायोपशमिकमयक्त्वादिलक्ष्यमिषायकसिद्धान्त-
पलेन धायोपशमान्यधानुपपर्येव तथाविधाध्यवसायेन कल्पनीयम् । केवलज्ञानकेवलदर्शनावरणयोस्तु विपाकोदयविष्कम्भमा-
योग्यत्वे स्वभाव एव दर्शयामि । हेत्वभावादेव तदभारस्त्वेतुत्वेन फल्यमानेऽप्यवसाये तत्त्वयहेतुत्वकल्पनाया
एवौचित्यादिति तु युक्तं, तस्मान्मिध्यात्वादिप्रकृतीनां विपाकोदये न धयोपशमसम्भवः, किं तु प्रदेशोदये । न च सर्वपाति-
रसस्पर्धकप्रदेशा अपि सर्वस्वधाल्यगुणघातनस्वभावा इति तत्रेदेशोदयेऽपि कथं धायोपशमिकमावसम्भव इति वाच्यम्,
तेषां सर्वघातिरसस्पर्धकप्रदेशानामप्यवसायविशेषेण मनागमन्दानुमानीकृतविरलेषमानदेशघातिरसस्पर्धकेष्वन्तःप्रवेष्टितानां
यथास्थितस्वचलप्रकटनासमर्थत्वात् । मिथ्यात्वाद्यद्वादशकपापरहितानां शेषमोहनीयप्रकृतीनां तु प्रदेशोदये विपाकोदये
वा धयोपशमोऽविरुद्धः, तासां देशघातिनीत्वात्, तदीयसर्वघातिरसस्य देशघातित्यपरिणामे हेतुधारिश्चानुगतोऽप्यरसायविशेष
एव द्रष्टव्यः, परं ताः प्रकृतयोऽधुवोदया इति तद्विपाकोदयामात्रे धायोपशमिके मात्रे चिन्तनमात्रे प्रदेशोदयवत्योऽपि न ता मना-
गपि देशघातिन्यः । विपाकोदये तु वर्तमाने धायोपशमिकमावसम्भवे मनागमालिन्यकारित्वोद्देशघातिन्यस्ता भवन्तीति महद्दोषः ॥
विस्तरार्थिना तु मत्कृतकर्मप्रकृतिचिचरणादिविशेषप्रणया अवलोकनीयाः । उक्ता धयोपशमप्रक्रिया ॥ इत्थं च सर्वघा-
तिरसस्पर्धकान्मतिज्ञानावरणादिधयोपशमजनितं मतिश्रुतायधिमनःपर्यायेमेदाश्चतुर्विधं धायोपशमिकं ज्ञानं, पञ्चमं च धायिकं

केवलज्ञानमिति पञ्च प्रकारा ज्ञानस्य ॥ तत्र मतिज्ञानत्वं श्रुताननुसार्यनतिशयितज्ञानत्वं, अग्रहादिक्रमवदुपयोगजन्यज्ञानत्वं वा, अवध्यादिक्रमतिशयितमेव, श्रुतं तु श्रुतानुसार्यवेति न तयोरतिव्याप्तिः । श्रुतानुसारित्वं च धारणात्मकपदपदार्थसम्बन्धप्रतिसन्धानजन्यज्ञानत्वं, तेन न सविकल्पज्ञानसामग्रीमात्रप्रयोज्यपदंविषयताशालिनीहापायधारणात्मके मतिज्ञानेऽव्याप्तिः । ईहादिमतिज्ञानभेदस्य श्रुतज्ञानस्य च साक्षरत्वाविशेषेऽप्ययं घट इत्यपायोचरमयं घटनामको न वेति संशयादर्शनात्, तत्तन्नाम्नोऽप्यपायेन ग्रहणात्, तद्धारणोपयोगे 'इदं पदमस्य वाचकं, अयमर्थ एतत्पदस्य वाच्य' इति पदपदार्थसम्बन्धग्रहस्यापि ध्रौव्येण तज्ज्ञानश्रुतज्ञानस्यैव श्रुतानुसारित्वव्यवस्थिते । अत एव धारणात्वेन श्रुतहेतुत्वात् " मइपुञ्जं सुअं " इत्यनेन श्रुतत्वावच्छेदेन नितश्रुतज्ञानस्यैव श्रुतानुसारित्वव्यवस्थिते । अत एव धारणात्वेन श्रुतपूर्वत्वनिषेधोऽभिहितः सङ्गच्छते । कथं तर्हि मतिपूर्वत्वविधिः, "न मई सुअपुञ्जिया" इत्यनेन च मतित्वसामानाधिकरण्येन श्रुतपूर्वत्वनाहितत्वासनाप्रबोधसमानकालनित्वे श्रुतनिश्चिताश्रुतनिश्चितभेदेन मतिज्ञानद्वैविध्याभिधानमिति चेद्, उच्यते—स्वसमानाकारश्रुतज्ञानाहितत्वासनाप्रबोधसमानकालनित्वे सति श्रुतोपयोगाभावकालीनं श्रुतनिश्चितमग्रहादिचतुर्भेदं, उक्तत्वासनाप्रबोधो धारणादाढ्यायोपयुज्यते, श्रुतोपयोगाभावश्च मतिज्ञानसामग्रीसम्पादनाय, उक्तत्वासनाप्रबोधकाले श्रुतज्ञानोपयोगबलाच्छ्रुतज्ञानस्यैवापत्तेः, मतिज्ञानसामग्र्याः श्रुतज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकत्वेऽपि शाब्देच्छास्थानीयस्य तस्योत्पत्तिप्रवृत्तत्वात् । मतिज्ञानजन्यस्मरणस्य मतिज्ञानत्ववत् श्रुतज्ञानजन्यस्मरणमपि च श्रुतज्ञानमध्य एव परिगणनीयम् । उक्तत्वासनाप्रबोधासमानकालीनं च मतिज्ञानमौत्पत्तिकपादिचतुर्भेदमश्रुतनिश्चितमित्यभिप्रायेण द्विधा विभागे दोषाभावः । तदिदमाह महाभाष्यकारः—“पुञ्जं सुअपरिकम्भिमय—मइस्स जं संपयं सुअईअं ॥ तं निस्मिमयभियरं पुण, अणिस्सिअं मइच्चउकं तं ॥ १६९ ॥ (ज्ञानार्णव पत्र ३५) इति ” । अपूर्वचैत्रादिव्यक्तिबुद्धौ त्वौत्पत्तिकीत्वमेवाश्रयणीयम् ।

ऐन्द्रियकश्रुतज्ञानसामान्ये धारणात्वेन तदिन्द्रियजन्यभूते तदिन्द्रियजन्यधारणात्वेनैव वा हेतुत्वात् । प्रागनुपलब्धेऽपि
 श्रुतज्ञानादित्वासनाप्रबोधभावेन श्रुतनिश्चितज्ञानासम्भवात्, धारणायाः श्रुतेहेतुत्व एव च मतिश्रुतयोर्लिङ्घियोगपक्षेऽप्युपयोगक्रमः
 सन्नच्छते, प्रशुल्लब्धार्थस्य चोपलम्भे धारणादित्श्रुतज्ञानादित्वासनाप्रबोधान्वयाच्छ्रुतनिश्चितत्वमावदयकम्, धारणादिरहिताना-
 मेकेन्द्रियादीनां त्वाहारादिसंज्ञान्यथानुपपन्नान्तर्लक्ष्यकारविशेषितार्थशेषकं शब्दसंश्लेषार्थज्ञानरूपं श्रुतज्ञानं क्षयोपशममात्रजनितं
 ज्ञात्यन्तरमेव, आसौक्तस्य शब्दस्योहास्यप्रमाणेन पदपदार्थशक्तिप्रदानन्तरमाकाङ्क्षाज्ञानादिसाचिव्येन जायमानं तु ज्ञानं स्पष्टधा-
 रणाप्रपमेव, शब्दबोधपरिकरीभूतथ यावान् प्रमाणान्तरोत्थापितोऽपि बोधः सोऽपि सर्वः श्रुतमेव । अत एव “ पदार्थवाक्यार्थ-
 महावाक्यार्थदम्पर्यार्थभेदेन चतुर्विधवाक्यार्थज्ञाने ऐदम्पर्यर्थनिश्चयपर्यन्ते, श्रुतोपयोगव्यापारात् सर्वत्र श्रुतत्वेव ” इत्यभियुक्तै-
 र्दृक्श्रुतपेदेवापवाद्यौ । तत्र “ सन्वे पाणा सन्वे भूया सन्वे जीवा सन्वे सखा ण हंतुव्या ” इत्यादौ यथाश्रुतमात्रप्रतीतिः पदार्थबोधः ।
 एवं सति हिंसात्वावच्छेदेनानिष्टसाधनत्वप्रतीतिराहारविहारदेवार्थनादिकमपि प्राणोपघातेहेतुत्वेन हिंसारूपत्वादकर्तव्यं स्यादिति
 वाक्यार्थबोधः । यतनया क्रियमाणा आहारविहारादिक्रिया न पापसाधनानि, चिपशुद्विफलत्वात्, अयतनया क्रियमाणं तु सर्वं
 हिंसान्तर्भावित् पापसाधनमेवेति महावाक्यार्थबोधः । ‘ आशौच धर्मं सार ’ इत्यपवादस्थलेऽपि गतिार्थयतनाकृतयोगिकारणप-
 दैर्निषिद्धस्याप्यदुष्टत्वं, विदितक्रियामात्रे च स्वरूपहिंसासम्भवेऽप्यनुबन्धहिंसाया अमात्रात् दोषलेखस्याप्यपकाश इत्यैदम्पर्यार्थ-
 बोधः । एतेषु सर्वेष्वेकदीर्घोपयोगव्यापाराश्च श्रुतान्यज्ञानशुद्धा, ऐदम्पर्यार्थबोधलक्षणफलव्याप्यतयेव श्रुतस्य लोकेऽत्रामाग्याप्यस्य-
 स्थितैर्वाक्येऽपि क्रमिकत्वावद्वोधजनके तथात्वश्रुत्युत्पत्तिप्रतिसन्धानवति व्युत्पत्तिमति पुल्ले न विरम्प्ययापारादिदृष्ट्यावकाशः ।

सोऽयमिषोरिव दीर्घदीर्घतरो व्यापारो, 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थ' इति नयाश्रयणात् । एतेन 'न हिंस्यादित्यादिनिषेधविधौ विशेषविधिबाधपर्यालोचनयाऽनुमितौ व्यापकतानवच्छेदकेनापि विशेषरूपेण व्यापकस्यैव शाब्दबोधे तत्तद्विहितेतरहिंसात्वेन वृत्त्यनवच्छेदकरूपेणापि निषेध्यस्य प्रवेश' इति निरस्तम् । उक्तबाधपर्यालोचनस्य प्रकृतोपयोगान्तर्भविऽस्मदुक्तप्रकारस्यैव साम्राज्यात्, तदनन्तर्भवे च तस्य सामान्यवाक्यार्थबोधेन सह मिलनाभावेन विशेषपर्यवसायकत्वासम्भवात् । अव्यवहिताद्विप्र-
क्षणमध्ये एकविशेषबाधप्रतिसन्धानमेव सामान्यवाक्यार्थस्य तदितरविशेषपर्यवसायकमिति कल्पनायां न दोष इति चेत्, न, द्विप्रक्षणाननुगमात्, षट्संस्कारस्य पञ्चषक्षणव्यवधानेऽपि फलोत्पत्तेश्च, संस्कारपाटवस्यैवानुगतस्यानुसरणौचित्यात्, तच्च गृहीतेऽर्थे मतिश्रुतसाधारणविचारणोपयोग एवोपयुज्यते, अत एव सामान्यनिषेधज्ञाने विरोधसम्बन्धेन विशेषविधिऽस्मृतावपि विचारणया तदितरविशेषपर्यवसानम् । अपि च 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यत्र यथा परेषां प्रथमं स्वर्गत्वसामानाधिकरण्येनैव यागकार्यताग्रहोऽनन्तरं चानुगतानतिप्रसक्तकार्यगतजातिविशेषकल्पनं, तथा प्रकृतेऽपि हिंसात्वसामानाधिकरण्येन पापजनकत्व-
बोधेऽनन्तरं तद्गतहेतुतावच्छेदकानुगतानतिप्रसक्तरूपकल्पने किं बाधकं, सर्वशब्दवलेन हिंसासामान्योपस्थिताद्यपि तद्गतहेतुस्व-
रूपानुबन्धकृतविशेषस्य कल्पनीयत्वात् । सैव च कल्पना वाक्यार्थबोधार्थमिति न तदुच्छेदः ॥

किञ्च पदार्थबोधाद्विंसासामान्येऽनिष्टसाधनत्वग्रहे अहारविहारादिक्रियास्त्रनिष्टसाधनत्वव्याप्यहिंसात्वारोपणानिष्टसाधनत्वा-
रोपलक्षणतर्कत्मक एव वाक्यार्थबोधः, तस्य युक्त्या विपर्ययपर्यवसानात्मको महावाक्यार्थबोधः, ततो हेतुस्वरूपानुबन्ध-
त्रयविषय एव हिंसापदार्थ इत्येदम्पर्यार्थबोधः, इत्येते बोधा अनुभवसिद्धत्वादेव दुर्वाराः । श्रुतज्ञानमूलोहादेश्च श्रुतत्वं

मतिज्ञानमूलो हो देर्मतिज्ञानत्वबेदेनाभ्युपेयम् । अत एव श्रुतज्ञानाम्यन्तरीभूतमतिविशेषेव परस्थानपतित्वं चतुर्देशापूर्वचिदा-
मप्याचक्षते सम्प्रदायवृद्धाः । तथा चोक्तं कल्पभाष्ये—“ अरुलंभेण समा, उणाहिया ह्रिति मइवित्सेसिंहि । ते वि य
मईवित्सेसा, सुअनाणन्भंतरे जाण ॥१॥” (विशे. गा. १४३ ज्ञानार्ण० प० १८) यदि च सामान्यश्रुतज्ञानस्य विशेषपर्यवसायकत्व-
मेव मतिज्ञानस्य श्रुतज्ञानाम्यन्तरीभूतत्वमुपयोगविच्छेदेऽप्येकोपयोगव्यवहारश्च फलप्राधान्यादेविति विभाव्यते, तदा पदार्थं
बोधयित्वा विरतं वाक्यं वाक्यार्थशेषादिरूपविचारसहकृतमात्रतया विशेषे बोधयदैदम्पर्यार्थिकत्वव्यपदेशं लभत इति मन्तव्यम् ।
परं शब्दसंसृष्टार्थग्रहणव्यापृतत्वे पदपदार्थसम्बन्धग्राहकोहादिवत्तस्य कथं न श्रुतत्वम्?, “ शब्दसंसृष्टार्थग्रहणहेतुरुलब्धिविशेषः
(त्रिकाल सा) धारणसमानपरिणामः श्रुतम् ” इति नन्दीचृत्पादो दर्शनात् ॥ [नन्दीचृत्पादयं पूर्णपाठः—तथा श्रवणं श्रुत
वाच्यवाचकभावपुरस्सरीकारेण शब्दसंसृष्टार्थग्रहणहेतुरुलब्धिविशेषः, ‘ एवमाकारं वस्तु जलधारणाद्यर्थकियासमर्थं घट-
शब्दवाच्यम् ’ इत्यादिरूपतया प्रधानीकृतत्रिकालसाधारणसमानपरिणामः शब्दार्थपर्यालोचनालुसारीन्द्रियमनोनिमित्तोऽ-
वगमविशेष इत्यर्थः] “ सोऽहिश्रोवल्दी, होद सुअं सेसयं तु मइनाणं ॥ मोचुणं दव्वसुअं, अक्कलंभो अ सेसेसु ॥१७॥”
(ज्ञानार्ण० प० १२) इति पूर्वगतगाथाप्याप्त्यमेव स्वरसो लभ्यते । तथा चास्या अर्थः—श्रोत्रेन्द्रियेणोपलब्धिरेव श्रुतमित्यवधारणं,
न तु श्रोत्रेन्द्रियेणोपलब्धिः श्रुतमेवेति । अत्रग्रेहादिरूपायाः श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धेरपि मतिज्ञानरूपत्वात् । यद्भाष्यकारः—
“सोऽहिश्रोवल्दी, चेव सुअं न उ तई सुअं चेव । सोऽहिश्रोवल्दी, वि काई अम्हा मइनाणं ॥१२॥” (ज्ञाना० प० १३) श्रेयं तु यच्चधुरा-
दीन्द्रियोपलब्धिरूपं तन्मतिज्ञानं, तुशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः, स चावग्रहेहादिरूपा श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिमपि समुच्चिनोति, यद्भा-

प्यकारः—“तु समुच्चयवयणाओ, कई सेइंदिओवलद्धी वि । मई एवं सइ सोउ-गहादिओ होंति मईभेया ॥१२३॥” (ज्ञानाना ० प ०
 १३) अपवादमाह-मुक्त्वा द्रव्यश्रुतं पुस्तकपत्रादिन्यस्ताक्षररूप, तदाहितायाः शब्दार्थपर्यालोचनात्मिकायाः शेषेन्द्रियोपलब्धेरपि
 श्रुतत्वात् । अक्षरलाभश्च यः शेषेन्द्रपीन्द्रियेषु शब्दार्थपर्यालोचनात्मकः, न तु केवलः, तस्येहेहादिरूपत्वात्, तमपि मुक्त्वेति सोपस्कारं
 व्याख्येयम् । नन्वेवं शेषेन्द्रियेष्वप्यक्षरलाभस्य श्रुतत्वोक्तेः श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिरेव श्रुतमिति प्रतिज्ञा विशीर्येत, मैत्रम्, तस्यापि
 श्रोत्रेन्द्रियोपलब्धिकल्पत्वादिति बहवः । श्रोत्रेन्द्रियज्यव्यञ्जनाक्षरज्ञानाहिता शब्दी बुद्धिः, द्रव्यश्रुत-
 पदेन च चक्षुरादीन्द्रियजन्यसंज्ञाक्षरज्ञानाहिता सा, अक्षरलाभपदेन च तदतिरिक्तश्रुतज्ञानावरणकर्मक्षयोपशमजनिता बुद्धिर्गृह्यत
 इति सर्वसाधारणो धारणाप्रायज्ञानवृत्तिः शब्दसंसृष्टार्थाकारविशेष एवानुगतलक्षणम् । त्रिविधाक्षरश्रुताभिधानप्रस्तावेऽपि
 संज्ञाव्यञ्जनयोर्द्रव्यश्रुतत्वेन, लब्धिपदस्य चोपयोगार्थत्वेन व्याख्यानात् । तत्र चानुगतमुक्तेमेव लक्षणमिति । इह गोवृपन्यायेन
 त्रिविधोपलब्धिरूपभावश्रुतग्रहणमिति त्वस्माकमाभाति । अवग्रहादिक्रमवदुपयोगत्वेनापि च मतिज्ञान एव जनकता, न श्रुतज्ञाने
 तत्र शब्दोपयोगत्वेनैव हेतुत्वात्, मतिज्ञाने च—“नानवगृहीतमीक्षते, नानीहितमपेयते, नानपेतं च धार्यते,” इति क्रमनिबन्धनमन्त्र-
 यव्यतिरेकनियममामनन्ति मनीषिणः । तत्रावग्रहस्येहायां धर्मिज्ञानत्वेन, तदवान्तरधर्मकारेहायां तत्सामान्यज्ञानत्वेन वा । ईहा-
 याश्च तद्धर्मप्रकारतानिरूपिततद्धर्मिनिष्ठसिद्धत्वाख्यविषयतावदपायत्वावच्छिन्ने तद्धर्मप्रकारतानिरूपिततद्धर्मिनिष्ठसाध्यत्वाख्यविषय-
 यतावदीहात्वेन, घटाकारवच्छिन्नसिद्धत्वाख्यविषयतावदपायत्वावच्छिन्ने तादृशसाध्यत्वाख्यविषयतावदीहात्वेन वा, धारणायां चा-
 पायस्य समानप्रकारकानुभवत्वेन, विशिष्टभेदे समानविषयकानुभवत्वेन वा कार्यकारणभावेः । तत्रावग्रहो द्विविधो व्यञ्जनावग्रहाव्यग्र-

इमेदात् तत्र व्यञ्जनेन शब्दादिपरिणतद्रव्यनिकुरम्बेण व्यञ्जनस्य श्रेत्रेन्द्रियादेरवग्रहः सम्बन्धो व्यञ्जनावग्रहः, स च मञ्जकप्रतिबोध-
 करणान्ताभ्यां सूत्रोक्ताभ्यामसद्व्येयसमयभावी । तस्यामप्यवधारयामव्यक्ता ज्ञानमात्रा, प्रथमसमयेऽज्ञेनाभवत्तथरमसमये
 मवनान्यथानुपपत्त्या भाष्यकृता प्रतिपादिता । युक्तं चैतत्, निश्चयतोऽविकलकारणस्यैव कारणोत्पत्तिव्याप्यत्वाद्, अविकलं
 च कारणं ज्ञाने उपयोगेन्द्रियमेव, दृष्य व्यञ्जनावग्रहकाले लक्ष्यसत्ताकं कथं न स्वकार्यं ज्ञानं जनयेदिति, अप्यनुपयोगस्य
 कारणशः । ननु व्यञ्जनावग्रहः प्राप्यकारिणोर्भेवेन्द्रियाणाद्युक्तो नाप्यकारिणोर्भधुर्मनसोरिति तत्र कः कारणांशो वाच्यः ?,
 यद्यथावग्रहस्त्वहिं सर्वत्र स एवास्त्विति चेत्, न, तत्राप्यर्थावग्रहात्प्राग् लब्धीन्द्रियस्य ग्रहणेन्मुखपरिणाम एवोपयोगस्य कारणांश
 इत्यनुपपत्त्यात् । न च सर्वत्रैकरस्यैवाश्रयणमिति युक्तम्, इन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वाप्यकारित्वव्यवस्थाप्रयुक्तस्य इस्वदीर्घ-
 कारणांशभेदस्यागमयुक्त्युपपत्तत्वेन प्रतिबन्दिपर्यनुयोगानवकाशात् । अर्थावग्रहः सामान्यमात्रग्रहः, यतः किञ्चिद्दृष्टं मयान तु
 परिमावितमिति व्यवहारः, स चैकसामयिकः, तत्र ईदोपयोग आन्तर्माहार्तिकः प्रवर्तते, स च सदृशत्वाऽसदृशभूतविशेषोपादानत्या-
 गाभिमुखचतुर्विचारणात्मकः पर्यन्ते तत्तत्कारेण घर्मिणि साध्यत्वाल्पविषयताफलवान् भवति । अत एव “फलप्रवृत्तौ ज्ञानप्रामा-
 ण्यसंशयवत्स्वरणप्रवृत्तावपीन्द्रियादिगतगुणदोषसंशयेन विषयसंशयादिन्द्रियसादृश्यविचारणमपीहयेव जन्यते, केवलमभ्यास-
 दशयां तज्जटितिजायमानत्वात् कालसौक्ष्म्येण नोपरक्ष्यते, अनभ्यासदशयां तु वैपरीत्येन स्फुटमुपलक्ष्यत” इति मलयगिरि-
 प्रभृतयो वदन्ति । एवं सति स्वजन्यापाये सर्वत्रार्थियाथात्म्यनिश्चयस्यैहयेव जन्यमानत्वात् “तदुभयमुत्पत्तौ परत एव, ज्ञप्तौ तु
 स्वतः परतश्च” इत्याकर (प. १-२०) सूत्रं विरुष्येत, तदुभयं प्रामाण्यमप्रामाण्यं च, परतयेति कारणगतगुणदोषोपेधयेत्यर्थः, स्वतः

परतश्चेति, संवादकबाधज्ञानानेपेक्षया जायमानत्वं स्वतस्त्वं, तच्चाभ्यासदशायां, केवलक्षयोपशमस्यैव तत्र ध्यापारात्, तदपेक्षया जायमानत्वं च परतस्त्वं, तच्चानभ्यासदशायां, अयं च विभागो विषयपेक्षया, स्वरूपे तु सर्वत्र स्वत एव प्रामाण्यनिश्चय इत्यक्षरार्थ इति । " ईहयैव हि सर्वत्र प्रामाण्यनिश्चयाभ्युपगमे किं संवादकप्रत्ययापेक्षया ? , न खल्वेकं गमकमपेक्षितमिति गमकान्तरमप्यपेक्षणीयम् । न चेहाया बहुविधत्वाद्यत्र न करणसाद्गुण्यासाद्गुण्यविचारस्तत्रैवोक्तस्वतस्त्वपरतस्त्वव्यवस्थेति वाच्यम्, ईहायां क्वचित्तु क्तविचारव्यभिचारोपगमे आभ्यासिकापायपूर्वेहायामनुपलक्ष्यमाणस्यापि तद्विचारस्य नियमकल्पनानुपपत्तेः । न चोक्तविचार ईहायां प्रमाजनकतावच्छेदको न तु तज्ज्ञप्तिजनकतावच्छेदक इत्यपि युक्तम्, करणगुणादेव प्रमोत्पत्तौ तस्यातथात्वात् । न च भाविज्ञानस्यासिद्धत्वादुक्तविचारवत्यापीहया तद्वत्प्रामाण्याग्रह इत्यपि साम्प्रतम्, विचारेण करणसाद्गुण्यग्रहे भाविज्ञानप्रामाण्यग्रहस्यापि सम्भृतसामग्रीकत्वादित्यादिविचारणीयम् । ननु भवतां सैद्धान्तिकमते उपयोगेऽवग्रहादिवृत्तिचतुष्टयव्याप्यत्वं, एकत्र वस्तुनि प्राधान्येन सामान्यविशेषोभयावगाहित्वपर्याप्त्याधारत्वं वा, तार्किकमते च प्रमेयाव्यभिचारित्वं ग्रामाण्यस्योर्यत्वादभ्यासेनापि दुर्ग्रहं, समर्थप्रवृत्त्यनौपयिकत्वेनानुपादेयं च । पौद्गलिकसम्यक्त्ववतां सम्यक्त्वदलिकान्वितोऽपायांशः प्रमाणं, क्षायिकसम्यक्त्ववतां च केवलतोऽपायांश इति तत्त्वार्थवृत्त्यादिवचनतात्पर्यपर्यालोचनायां तु सम्यक्त्वसमानाधिकरणापायत्वं ज्ञानस्य प्रामाण्यं पर्यवस्यति, अन्यथाऽननुगमात्, तत्र च विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहः । ज्ञानं प्रमाणमितिवचनं विनिगमकमिति चेत्, तदपि समर्थप्रवृत्त्यौपयिकेन रूपेण विनिगमयेत् न तु विशिष्टापायत्वेनानीदृशेन, 'सम्यक्त्वानुगतत्वेन ज्ञानस्य ज्ञानत्वं, अन्यथा त्वज्ञानत्वं' इति व्यवस्था तु नापायमात्रप्रामाण्यसाक्षिणी, सम्यग्दृष्टिसम्बन्धिन्यां

संशयादीनामपि ज्ञानत्वस्य महाभाष्यकृता परिभाषितत्वात् । न च सम्पत्त्वसाहित्येन ज्ञानस्य रुचिरूपत्वं सम्पद्यते, रुचिरूपं च ज्ञानं प्रमाणमिति सम्पत्त्वविशेषणोपादानं फलत्रदित्यापि साम्प्रतम्, एतस्य व्यवहारोपयोगित्वेऽपि प्रवृत्तपक्षोपयोगित्वात् । न च घटाद्यपायरूपा रुचिरपि सम्पत्त्वमिति व्यवहरन्ति सैद्धान्तिकाः, जीवाजीशादिपरिदार्यनवरूपिण्यक्रममूहालम्बनज्ञानविशेषस्यैव रुचिरूपतयाज्ञातत्वात्, केरले 'सत्संख्यादिमार्गणास्थानिस्तत्रिर्गयो भावसम्पत्त्वं,' 'सामान्यतस्तु द्रव्यसम्पत्त्वत्वम्' इति विशेष इति । न च यटाद्यथायेऽपि रुचिरूपत्वमिष्टमेव, सदसद्विशेषणाविशेषणादिना सर्वत्र ज्ञानाज्ञानव्यवस्था रूथनात्, तदेव च प्रमाण्यमप्रत्यूहीमिति वाच्यं, अनेकान्तव्यापकत्वादिप्रतिसन्धानादित्वासनावतामेव तादृशबोधसम्भवात्, तदन्यथा तु द्रव्यसम्पत्त्वेनैव ज्ञानसद्भावव्यवस्थितेः । अत एव "चरणकरणप्रधानानामपि स्वसमपरसमपपुक्तेऽप्यपाराणां द्रव्यसम्पत्त्वेन चारित्यवस्थितावपि मात्रसम्पत्त्वाभावाः" प्रतिपादिताः सम्मतौ महाभाष्यादिना । द्रव्यसम्पत्त्वं च, "तदेन सत्यं निःशंकं यज्जिनेन्द्रः प्रवेदितमिति" ज्ञानादित्वासन्नारूपं, मायतुपाय्यनुरोधान् 'शुक्रपारतंत्र्यरूपं वा' इत्यन्यदेतत् । तस्माच्चैते प्रमाण्यप्रकाराः प्रवृत्तौपयोगिकाः । तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपं ज्ञानप्रमाण्यं तु प्रवृत्तौपयिकमवशिष्यते, तस्य च स्वतो ब्राह्मत्वमेवोचितम् । न्यायनयेऽपि ज्ञाने पुरोवर्तिविशेष्यताकत्वस्य स्वतत्त्वादिप्रकारकत्वस्य चानुव्यवसायब्राह्मतायामविवादात्, इमं रजतत्वेन जानामीति प्रत्ययात्, तत्र विश्लेष्यत्वप्रकारत्वयोरेव द्वितीयावृत्तीयार्थत्वात्, तत्र पुरोवर्ति इदन्त्वेन स्वतत्त्वादिनापि चोपनयवशान्नासतात् । न वेदन्त्वैश्लेष्यं पुरोवर्तिनि न मासत इति वाच्यम्, विशेष्यतायां पुरोवर्तिना स्वरूपतो मानानुपपत्तेः तादृशविश्लेषणज्ञानाभावात्, अन्यथा प्रमेयत्वादिना स्वतादिज्ञानेऽपि तथाज्ञानापत्तेः, जात्यतिरिक्तस्य किञ्चिद्वैश्वर्यप्रकारेणैव माननियमाच्च । किञ्च प्रमाण्य-

संशयोत्तरमिदं रजतं न वेत्येव संशयो, न तु रजतमिदं न वा, द्रव्यं रजतं न वेत्यादिरूप इति, यद्विशेष्यक्यत्प्रकारकज्ञानत्वावच्छेदेन
प्रामाण्यसंशयस्तद्धर्मविशिष्टे तत्प्रकारकसंशय इति नियमादिदन्त्वेन धर्मिभानमावश्यकं, इदन्त्वरजतत्वादिना पुरोवर्तिन उपनयसत्त्वाच्च
तथाभानमनुव्यवसाये दुर्वारमिति किमपरमवशिष्यते प्रामाण्ये ज्ञातुम् । न चैकसम्बन्धेन तद्वति सम्बन्धान्तरेण तत्प्रकारकज्ञान-
व्यावृत्तं, तेन सम्बन्धेन तत्प्रकारकत्वमेव प्रामाण्यं, तच्च दुर्ग्रहमिति वाच्यं, व्यवसाये येन सम्बन्धेन रजतत्वादिकं प्रकारस्त्वेन
तद्वतोऽनुव्यवसाये भानात्, संसर्गस्य तु तच्चैव भानात् । तत्प्रकारकत्वं च वस्तुगत्या तत्सम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताकत्वमिति
प्रकारताकत्वकुक्षिप्रवेशेनैव वा तद्भानम् । अत एवेदं रजतमिति तादात्म्यारोपव्यावृत्तये मुख्यविशेष्यता प्रामाण्ये निवेशनीयिति
मुख्यत्वस्य दुर्ग्रहत्वमित्युक्तेरप्यनवकाशो, वस्तुगत्या मुख्यविशेष्यताया एव निवेशात्, तादात्म्यारोपे आरोप्यांशे समवायेन प्रामा-
ण्यसत्त्वेऽप्यक्षतेश्च । एतेन 'तद्वद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकत्वमात्रं न प्रामाण्यं, 'नेमे रङ्गरजते' 'नेमे रङ्गरजते' इति विपरीतचतुष्क-
अमसाधारण्यात्, किं तु तद्वद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नतत्प्रकारकत्वं, तच्च प्रथमानुव्यवसाये दुर्ग्रहम्' इत्यपि निरस्तम् ॥
वस्तुगत्या तादृशप्रकारताकत्वस्य सुग्रहत्वादेव तद्ग्रहेऽनुव्यवसायसामग्र्याऽसामर्थ्यस्य व्यवसायप्रतिबन्धकत्वस्य वा कल्प-
नमभিনিवेशेन स्वबुद्धिविडम्बनामात्रं, तथाकल्पनायामप्रामाणिकगौरवात् । एतेन 'विधेयतयाऽनुव्यवसाये स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यभावे
व्यवसायप्रतिबन्धकत्वकल्पनापि' परास्ता । तत्र तद्वद्विशेष्यकतोपस्थितितदभाववद्विशेष्यकत्वाभावोपस्थित्यादीनामुत्तेजकत्वा-
दिकल्पने महांगौरवात् । यदि च विशेष्यत्वादिकमनुपस्थितं न प्रकारः, तदा विशेष्यतासम्बन्धेन रजतादिमत्त्वे सति प्रकारि-
तया रजतत्वादिसम्बन्धमेव प्रामाण्यमस्तु । एतज्ज्ञानमेव लाघवात्प्रवृत्त्यौपयिकं । तस्माज्ज्ञप्तौ प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वमेव युक्तम् ।

अप्रामाण्यं तु नानुव्यवसायप्राप्तं, रजतत्वाभाववच्चेन पुरोवर्तिनोऽग्रहणे तथोपनीतमानायोगात्, रजतत्वादिमत्तया शुक्त्यादिधी-
 विश्लेष्यकत्वं रजतत्वप्रकारकत्वं च तत्र गृह्यते, अत एव, 'अप्रमापि प्रमेत्येव गृह्यते' इति चिन्तामणिग्रन्थः 'प्रमेतीत्येव
 व्याख्यातस्तान्त्रिकैः इत्यग्रामाण्यस्य परतस्त्वमेव । न च प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वे ज्ञानप्रामाण्यसंशयानुपपत्तिः, ज्ञानप्रमे-
 प्रामाण्यग्रहाद्यदश्रेदे धर्मिग्रहाभावादिति वाच्यं, दोषात् तत्संशयाद्दधीन्द्रियसन्निकर्षस्यैव संशयहेतुत्वात् । प्राक् प्रामाण्याभावो-
 पस्थितौ धर्मिज्ञानरमक एव याऽस्तु प्रामाण्यसंशय इति स्वतस्त्वपरतस्त्वानेकान्तः प्रामाण्याग्रामाण्ययोजनानां न युक्त इति
 वेद्यु, अत्र मूमः । रजतत्वबद्धिश्लेष्यकत्वावच्छिन्नरजतत्वप्रकारताकाररूपस्य रजतज्ञानप्रामाण्यस्य वस्तुतोऽनुव्यवसायेन ग्रहणात्,
 स्वतस्त्वाम्युपगमेऽप्रामाण्यस्यापि स्वतस्त्वापातः, रजतभ्रमानुव्यवसायेनापि वस्तुतो रजतत्वाभावबद्धिश्लेष्यकत्वावच्छिन्नरजतत्व-
 प्रकारताकत्वस्यैव ग्रहात्, तत्र चास्माभिरेनेकान्तवादिभिरिष्टापत्तिः कर्तुं शक्यते, द्रव्यार्थतः प्रत्यक्षस्य योग्यद्रव्यप्रत्यक्षीकर-
 णत्वात् तद्गतानां योग्यायोग्यानां धर्माणां सर्वेषामभ्युपगमात्, 'स्वपरपर्यायोपेक्षयाऽनन्तधर्मात्मकं तत्त्वम्' इति वासनावत-
 एककत्वे सर्वज्ञत्वधीव्याभ्युपगमात्, (आचाराङ्ग) "जे एगं जाणइ से सव्वं जाणइ, जे सव्वं जाणइ से एगं जाणइ चि" पारम-
 र्थस्येत्येमेव स्वारस्यव्याख्यानात् । अवोचाम चाध्यात्मसारप्रकरणे- (प्रबन्ध २) "आसत्तिपाटवाम्यास-स्वकार्यादिभिरा-
 धयन् ॥ पर्यायेकमप्यर्थं, वेत्ति मावाप्पु पुषोऽखिलम् । वै. भेदप्र. ३०॥" इति । न केयं रीतिरेकान्तवादिनो भवत इति प्रतीच्छ-
 प्रतिबन्दिदण्डग्रहारम् । ननु रजतत्वबद्धिश्लेष्यकत्वप्रकारत्वयोरेव ज्ञानोपरि मानं, अवच्छिन्नत्वं तु तयोरेव मिथः संसर्गः,
 एकत्र भासमानयोर्द्वयोर्धर्मयोः परस्परमपि सामानाधिकरण्येनैवावच्छिन्नत्वेनाप्यन्यसम्भवादित्येवं प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वं,

अप्रामाण्यस्य तु न तथात्वं, रजतत्वाभावस्य व्यवसायेऽस्फुरणेन तद्वद्विशेष्यकत्वस्य ग्रहीतुमशक्यत्वात्, ज्ञानग्राहकसामर्थ्या-
 स्तूपस्थितविशेष्यत्वादिग्राहकत्व एव व्यापारादित्येवमदोष इति चेत्, न, प्रामाण्यशरीरघटकस्यावच्छिन्नत्वस्य संसर्गतया
 भानोपगमे कात्स्न्येन प्रामाण्यस्य प्रकारत्वासिद्धेः, अंशतः प्रकारतया भानं च स्वाश्रयविशेष्यकत्वावच्छिन्नप्रकारतासम्बन्धेन
 रजतत्वस्य ज्ञानोपरि भानेऽपि सम्भवतीति तावदेव प्रामाण्यं स्याद् ॥ अस्त्वेवं ज्ञानग्राहकसामर्थ्यास्तथाप्रामाण्यग्रह एव सामर्थ्यात्,
 अत एव नाप्रामाण्यस्य स्वतस्त्वमिति चेत्, न, एवमभ्युपगमे अप्रमापि प्रमेतीत्येव गृह्यते इत्यस्य व्याघातात्तत्र रजतत्वस्य ज्ञानो-
 पयुक्तसम्बन्धासम्भवात्, कम्बुग्रीवादिमान्नास्ति वाच्यं नास्तीत्यादावन्वयितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताया इव प्रकृते उक्त-
 सम्बन्धस्य तत्तदवगाहितानिरूपितावगाहितारूपा विलक्षणैव खण्डशः सांसर्गिकविषयतेति न दोष इति चेत्, न, तत्रापि लक्षणादि-
 नैव बोधः, उक्तप्रतियोगितायास्तु घटो नास्तीत्यादावेव स्वरूपतः संसर्गत्वं, उक्तं च मिश्रैः—“ अर्थापत्तौ नेह देवदत्त इत्यत्र
 प्रतियोगित्वं स्वरूपत एव भासत इत्येवं समर्थनात् ” वस्तुतोऽस्माकं सर्वापि विषयता द्रव्यार्थतोऽखण्डा, पर्यायार्थतश्च
 सखण्डेति सम्पूर्णप्रामाण्यविषयताशालिबोधो न संवादकप्रत्ययं विना, न वा तादृशप्रामाण्यविषयताकबोधो बाधकप्रत्ययं
 विना, इत्युभयोरनभ्यासदशायां परतस्त्वमेव, अभ्यासदशायां तु क्षयोपशमविशेषसञ्चीचीनया तादृशतादृशेहया तथा तथोभयग्रहणे
 स्वतस्त्वमेव, अत एव प्रामाण्यान्तरस्यापि न दुर्ग्रहत्वं, स्वोपयोगापृथग्भूतेहोपनीतप्रकारस्यैवापायेन ग्रहणात्, तादृशी च प्रामा-
 ण्यविषयता नावग्रहमात्रप्रयोज्यत्वेन लौकिकी, नापि पृथगुपयोगप्रयोज्यत्वेनालौकिकी, किन्तु विलक्षणैवेति न किञ्चिदनुपपन्नम-
 नन्तधर्मात्मकवस्त्वभ्युपगमे। अत एव ‘वस्तुसदृशो ज्ञाने ज्ञेयाकारपरिणाम’ इति विलक्षणप्रामाण्याकारवादेऽपि न क्षतिः । एवञ्च

अमेऽऋतनिमित्तो रजताकारः, संवृतशुक्लपद्मरायाः समुपाचरजताकारायाः शुक्तेरेव तत्रालम्बनत्वात्, प्रमायां तु रजतनिमित्त
 इत्याकारत्वात्त्वस्य, परतास्वतोप्रहाभ्यां 'ग्रामाण्याग्रामाण्ययोस्त्वदनेकान्त' इति प्राचीं वाचामपि त्रिमर्शः कान्त एवेति द्रष्टव्यम् ।
 न्यायाभियुक्ता अपि "यथाऽमाबलौकिप्रत्ययस्तद्धर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमवगाहमान एव तद्धर्मविशिष्टस्य प्रलियोगित्व-
 मवगाहते, तथा ज्ञानलौकिरुक्ताश्चात्कारोऽपि तद्धर्मस्य विशेष्यतावच्छेदकत्वमवगाहमान एव तद्धर्मविशिष्टस्य विशेष्यतादि-
 कमवगाहते इति इदन्त्वविशिष्टस्यैव विशेष्यत्वमवगाहते, इदन्त्वस्य विशेष्यतावच्छेदकत्वात्, न तु रजतत्वादिविशिष्टस्य,
 रजतत्वादेरतात्वाद्, इत्थं नियमस्तु लौकिके । तेनोपनयवशाद्बलौकिरुक्ताश्चात्कारोऽपि न क्षतिः" इति वदन्तो त्रिनोपनयं
 प्राथमिकानुव्यवसायस्य ग्रामाण्याग्राहकत्वमेवाहुः । यदेव च तेषामुपनयस्य कृत्यं तदेवास्माकमीहायाः साध्यमिति कृतं प्रसङ्गेन ॥

प्रकृतमनुसरामः । एतावयप्रहेहाख्यौ व्यापारांशौ, ईहानन्तरमपायाः प्रवर्तते 'अयं घट एवेति,' अत्र चासत्त्वादिजनित-
 क्षयोपशमयज्ञेन यावानीहितो घर्मस्तावान् प्रकारीमरति; तेनैकैव 'देवदण्डोऽयं' 'ब्राह्मणोयं' 'पाचकोऽयं' इत्यादिप्रत्ययभेदोप-
 पत्तिः । इत्थं च रूपविशेषान्मणिः पचराग इत्युपदेशोचरमपि तदाहितवासनावतो रूपविशेषाद् 'अनेन पचरागेण भवितव्यम्' इतीहो-
 चरमेव 'अयं पचराग' इत्यपायो युज्यते, उक्तोपदेशः पचरागपदवाच्यत्वोपमितावेवोपयुज्यते । अयं पचराग इति तु सामान्यावप्रदे-
 हांक्रमेणैवेति नैघण्टिकानुयायिनः । घट इत्यपायोचरमपि यदां किमयं घटः सौचर्णो मार्चो वेत्यादिविशेषजिज्ञासा प्रवर्तते,
 तदा पाश्चात्यापायस्योचरविशेषपायगमापेक्षया सामान्यालम्बनत्वाद्द्वयबंहारिकाचप्रहत्वं, ततः सौचर्ण एवायमित्यादिरपायः,
 तत्राप्युचरोचरविशेषजिज्ञासायां पाश्चात्यस्य पाश्चात्यस्य व्यावहारिकाचप्रहत्वं द्रष्टव्यम् । जिज्ञासानिवृत्तौ त्वन्त्यविशेषज्ञानमंवाय

एवोच्यते नाऽवग्रहः, उपचारकारणमात्रात् । अयं फलांशः ॥ कालमानं त्वस्यान्तर्मुहूर्तमेव, सौदामिनीसम्पातजनितप्रत्यक्षस्य
 चिरमननुवृत्तेर्व्यभिचार इति चेत्, न, अन्तर्मुहूर्तस्यासद्व्यवहृत्यभेदात् । अन्त्यविशेषावगमरूपापायोत्तरमाविच्युतिरूपा धारणा
 प्रवर्तते, साप्यान्तर्मुहूर्तिकी । अयं परिपाकांशः ॥ वासनास्मृती तु सर्वत्र विशेषावगमे द्रष्टव्ये । तदाह जिनभद्रगणिक्रमा-
 श्रमणः, सामन्नमित्तगहणं, णेच्छइओ समयमोगहो पढमो ॥ तत्तोगंतरमीहिय-वत्थुविसेसस्स जोवाओ ॥ २८२ ॥ सो पुणरिहावाया-
 वेरकाए ओगहोत्ति उवयरिओ ॥ एस विसेसावेरकं, सामन्नं गिण्हए जेणं ॥ २८३ ॥ तत्तोगंतरमीहा, तओ अवाओ अ तव्विसे-
 सस्स ॥ इह सामन्नविसेसा-वेरका जावत्तिमो भेओ ॥ २८४ ॥ सव्वत्थेहावाया, णिच्छयओ मोत्तुमाइसामन्नं ॥ संववहारत्थं पुण,
 सव्वत्थावगहोवाओ ॥ २८५ ॥ तरतमजोगाभावे-वाओ-च्चिय धारणा तदंतमि ॥ सव्वत्थ वासणा पुण, भणिया कालन्तरे सई
 य ॥ २८६ ॥ ” (ज्ञानार्णवप. ५८-५९) ति ॥ न चाविच्युतेरपायावस्थानात्पार्थक्ये मानाभावः, विशेषजिज्ञासानिवृत्त्यवाच्छिन्नस्वरू-
 पस्य कथञ्चिद्भिन्नत्वाद्, अवगृह्णामि, ईहे, अवैमि, स्थिरीकरोमीतिप्रत्यया एव च प्रतिप्राण्यनुभवसिद्धा अवग्रहादिभेदे प्रमाणं,
 स्मृतिजनकतावच्छेदकत्वेनैव चाऽविच्युतित्वं धर्मविशेषः कल्प्यते, तत्तदुपेक्षान्यत्वस्य ” स्मृतिजनकतावच्छेदककोटिप्रवेशे
 गौरवादिति धर्मविशेषसिद्धौ धर्मविशेषसिद्धिरित्यधिकं मत्कृतज्ञानार्णवादवसेयम् ॥ तद्वचं निरूपितं मतिज्ञानं ॥
 तन्निरूपणेन च श्रुतज्ञानमपि निरूपितमेवाद्वयोरन्योऽन्यानुगतत्वात्तैव व्यवस्थापितत्वाच्च । अन्ये त्वङ्गोपाङ्गादिपरिज्ञान-
 मेव श्रुतज्ञानमन्यच्च मतिज्ञानमित्यनयोरपि भजनैव, यदुवाच वाचकचक्रवर्ती ” एकादीन्येकस्मिन्माज्यानि त्वाचतुर्भ्य इति”
 (तत्त्वार्थ अ० १-३१) । शब्दसंस्पृष्टार्थमात्रप्राहित्वेन श्रुतत्वे त्ववग्रहमात्रमेव मतिज्ञानं प्रतज्येत, धारणोत्तरं स्वसमानाकारश्रुतावन्य-

भावकल्पनं तु स्ववासनामात्रविनृम्भितं, शब्दसंमृष्टायां मतेरेवं श्रुतत्वपरिभाषणं तु न पृथगुपयोगव्यापकमिति शब्दज्ञानमेव
 श्रुतज्ञानं न त्वपरोक्षमिन्द्रियबन्धमपीत्याहुः। नञ्यास्तु "श्रुतोपयोगो मद्युपयोगश्च पृथक्, मद्युपयोगेनैव तत्कार्योपपत्तौ तत्कार्य-
 क्यकल्पनाया व्यर्थत्वात्। अत एव शब्दबन्धसामान्यज्ञानोत्तरं विशेषमिच्छासाध्यां तन्मूलकमत्परापांशुप्रदृष्टौ न पृथगरप्ररकल्पना-
 गौरवं, शब्दसामान्यज्ञानस्यैव तत्रावधारत्वात्। न चाशब्दे शब्दस्य तत्सामग्र्या वा प्रतिबन्धकत्वप्रीव्यामेयं कल्पना युक्तं
 वाच्यम्, अशब्दत्वस्य प्रतिबन्धकत्वच्छेदकत्वे प्रतिपेक्षिकेनैव शब्दमूलमतिज्ञानस्यापि प्रवेशात्, अन्यथा श्रुताभ्यन्तरीभूतमतिज्ञान-
 नोच्छेदप्रसङ्गात्। किञ्च शब्दज्ञानरूपश्रुतस्वावप्रहादिकमवतो मतिज्ञानाद्विषयत्वोपगमेऽनुमानस्मृतिकप्रत्यभिज्ञानादीनामपि
 तथात्वं स्यादित्यतिप्रसङ्गा, सांख्यवहादिकप्रत्यक्षत्वाभावस्यापि तेषु तुल्यत्वात्। यदि चावप्रहादिभेदाः सांख्यवहादिकप्रत्यक्ष-
 रूपस्यैव मतिज्ञानस्य सूत्रे प्रोक्ता अनुमानादिकं तु परोक्षमतिज्ञानमर्थतः सिद्धमितीष्यते, तर्हि श्रुतशब्दव्यपदेशं शब्दज्ञानमपि
 परोक्षमतिज्ञानमेवाह्णीक्रियतां, किमर्थं वहादीयन्यायाश्रयणेन। मत्वा जानामि श्रुत्वा जानामीत्यनुभव एवानयोर्भेदोपपादक इति
 चेत्, न, अनुभाय जानामि स्मृत्वा जानामीत्यनुभवेनानुमानस्मृत्यादीनामपि भेदापत्तेः। अनुमितित्वादिहं मतित्वव्याप्यमेवेति
 यदीष्यते, शब्दत्वमपि किं न तथा?। मत्वा न जानामीति प्रतीतित्वात् एवमेवेति चेत्, न, वैशेषिक्याणां नानुमिनोमीति प्रतीतिरिव
 शब्दे तस्या विशेषविषयत्वात्। नच निसर्गाविगमसम्बन्धस्वरूपकार्यभेदान्मतिश्रुतज्ञानरूपकारणभेद इत्यपि साध्यतम्, तत्र निसर्ग-
 पदेन स्वभावस्यैव ग्रहणात्। यद्वाचकः—(प्रश्नमरति) "द्विधागमोपदेश—श्रवणान्येकार्षिकान्यविगमस्य॥ एकार्थः परिणामो, मवति
 निसर्गः स्वभावश्च॥२२३॥ इति"। यत्रापि मतेः श्रुतिभिषत्वेन प्रारणं तत्र गौबलीवर्दन्याय एवाश्रयणीयः। तद्विदमभिप्रेत्याह महा-

वाची सिद्धसेनः (निर्णयद्वान्निश्चिका) "द्वैयर्थ्यातिप्रसङ्गाभ्यां, न मत्यभ्यधिकं श्रुतम् ॥ १ २ ॥ इति ॥" इत्याहुः ॥ इति श्रुतज्ञानम् ॥
 "अवधिज्ञानत्वं रूपिसमव्याप्यविषयताशालिज्ञानवृत्तिज्ञानत्वव्याप्यजातिमत्त्वम् ॥" रूपिसमव्याप्यविषयताशालिज्ञानं पर-
 मावधिज्ञानं "रूपगयं लहइ सव्वं" (गा. ६ ८५) इतिवचनात्, तद्वृत्तिज्ञानत्वव्याप्याजातिरवधित्वमवधिज्ञानमात्र इति लक्षणसम-
 न्वयः । समव्याप्यत्वमपहाय व्यापकत्वमात्रदाने जगद्रथापकाविषयताकस्य केवलस्य रूपिव्यापकविषयताकत्वनियमात् तद्वृत्तिकेव-
 लत्वमादाय केवलज्ञानेऽतिव्याप्तिः, समव्याप्यत्वदाने त्वरूपिणि व्यभिचारात्केवलज्ञानविषयताया रूप्यव्याप्यत्वात्त्रिधृषिः । न च
 परमावधिज्ञानेऽप्यलोके लोकप्रमाणासङ्ख्यारूप्याकाशखण्डविषयतोपदर्शनादसम्भवः । यदि तावत्सु खण्डेषु रूपिद्रव्यं स्यात्तदा
 पश्येदिति प्रसङ्गापादन एव तदुपदर्शनतात्पर्यात् । न च तदंशे विषयबाधेन सूत्राप्रामाण्यं, स्वरूपबाधेऽपि शक्तिविशेषज्ञापनेन
 फलाभावात् । एतेनासङ्गावस्थापना व्याख्याता बहिर्विषयताप्रसिञ्जका तारतम्येन शक्तिवृद्धिश्च लोकमभ्य एव सूक्ष्मसू-
 क्ष्मतरंस्कन्धावगाहनफलवतीति न प्रसङ्गापादनैवार्थम् । यद्भाष्यं— "वहुतो पुण बाहिं, लोगत्थं चैव पासई दब्बं ॥ सुहुमयरं
 सुहुमयरं, परसोही जाव परमाणुं ॥ ६०६ ॥" इति । अलोके लोकप्रमाणासङ्ख्येयखण्डविषयतावधेरिति वचने विषयतापदं
 तर्कितरूप्यधिकरणताप्रसिञ्जततावदधिकरणकरूपिविषयतापरमिति न स्वरूपबाधोऽपीति तत्त्वम् । जातौ ज्ञानत्वव्याप्यत्व-
 विशेषणं ज्ञानत्वमादाय मत्यादावतिव्याप्तिवारणार्थम् । न च संयमप्रत्ययावधिज्ञानमनःपर्यायज्ञानसाधारणजातिविशेषमा-
 दाय मनःपर्यायज्ञानेऽतिव्याप्तिः, अवधित्वेन साङ्ख्येयताहशजात्यसिद्धेः । न च 'पुद्गला रूपिण' इति शब्दबोधे रूपिसमव्याप्य-
 विषयताकेऽतिव्याप्तिः, विषयतापदेन स्पष्टविशेषाकारग्रहणादिति सङ्क्षेपः ॥ इत्यवधिज्ञानप्ररूपणम् ॥

“मनोमात्रस्यादात्कारि मनःपर्यायज्ञानम्।” न च तादृशवधिज्ञानेऽतिल्याप्तिः, मनःसादात्कारिणोऽप्येवैः स्फुटान्तर-
 स्यापि सादात्कारित्वेन तादृशावधिज्ञानासिद्धेः। न च मनस्त्वपरिणितस्फुटालोचितं चाक्षमप्यर्थं मनःपर्यायज्ञानं साक्षात्करोतीति
 तस्य मनोमात्रमाधात्कारित्वमसिद्धीमिति वाच्यम्, मनोद्रव्यमात्रालम्बनतयैव तस्य धर्मिग्राहकमानसिद्धत्वात्, चाक्षार्थानां
 तु मनोद्रव्याणामेव तथारूपपरिणामान्यथानुपपत्तिश्रुतानुमानत एव श्रदधानामुपगमात्। आह च भाष्यकारः—“जाणइ एज्जे
 शुमाणेजे ति”(गा.८१४)चाक्षार्थानुमाननिमित्तकमेव हि तत्र मानसमचक्षुर्दर्शनमङ्गीक्रियते, यत्पुरस्कारेण सूत्रे मनोद्रव्याणि जानाति
 पश्यति चैतदिति व्यवहियते। एकरूपेऽपि ज्ञाने द्रव्यापेक्षयोपगमधर्मचिन्त्रेण सामान्यरूपमनोद्रव्याकारपरिच्छेदोपेक्षया
 पश्यतीति, विशिष्टतरमनोद्रव्याकारपरिच्छेदोपेक्षया च जानातीत्येवं वा व्याचक्षते। आपेक्षिकसामान्यज्ञानस्यापि व्यावहारि-
 कारश्रुत्येन व्यावहारिकदर्शनरूपत्वात्। निघण्टस्तु सर्वमपि तज्ज्ञानमेव, मनःपर्यायदर्शनानुपदेशादिति द्रष्टव्यम्। न च्यास्तु
 चाक्षार्थीकारानुमापकमनोद्रव्याकारग्राहकं ज्ञानमवधियिशेष एव, अप्रमत्तसंयमविशेषजन्यतावच्छेदकज्ञातेरवधित्वव्याप्याया एव
 फल्यनात्पूर्वभिः(कल्पनात्)श्रुति न्यायात्। इत्थं हि जानाति पश्यतीत्यत्र ह्येतेरवधियपत्वेनैषोपपत्तौ लक्षणाकल्पनगौरवमपि परि-
 र्त्वं भवति। एते भेदाभिधानं च धर्मभेदाभिप्रायम्। यदि सङ्कल्पविकल्पपरिणितद्रव्यमात्रग्राहमेदात्तग्राहकं ज्ञानमतिरिक्तमित्यत्र
 निर्णयस्तदा द्वीन्द्रियादीनामपीष्टानिष्टश्रुतिनिवृत्तदर्शनाचजनकत्वरूपजनपरिणितद्रव्याधिपयमपि मनःपर्यायज्ञानमभ्यु-
 पगन्तव्यं स्यात्, चेष्टाहेतोरेव मनमस्तद्ग्राहकत्वात्। न च तेन द्वीन्द्रियादीनां समनस्कृतापत्तिः, कथं हि कासत्तया धनित्वस्येव, एकया
 गवा गोमत्तस्येव(वा), ग्रहमेण मनसा समनस्कृत्यस्यापादयितुमशक्यत्वात्, तदिदमभिप्रेत्योक्तं निश्चयद्वारात्रिलिकायां महात्मा-

दिना—“प्रार्थनाप्रतिघाताभ्यां, चेष्टन्ते द्वीन्द्रियादयः ॥ मनःपर्यायविज्ञानं, युक्तं तेषु न चान्यथा ॥ १ ॥” इति । न चैवं ज्ञानस्य पञ्चविधत्वविभागोच्छेदादुत्सन्नापत्तिः, व्यवहारतश्चतुर्विधत्वेनोक्ताया अपि भाषाया निश्चयतो द्वैविध्याभिधानवन्नय-
विवेकेनोत्सन्नाभावादिति दिक् (इत्याहुः) ॥ इतिमनःपर्यायज्ञानप्ररूपणम् ॥

“सर्वविषयं केवलज्ञानम् ॥” सर्वविषयत्वं च सामान्यधर्मनिवाचिन्नान्तं, केवलदर्शनेऽतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तं, विशेष्य-
प्रमेयवदिति ज्ञाने प्रमेयत्वेन निखिलधर्मप्रकारकेऽतिव्याप्तिवारणायानवाचिन्नान्तं, चस्तुतो “निखिलज्ञेयाकारवत्त्वं
भागस्तु पर्यायवाद्यभिमतप्रतीत्यसमुत्पादरूपसन्तानविषयकनिखिलधर्मप्रकारकज्ञाननिरासार्थः । चस्तुतो “निखिलज्ञेयाकारवत्त्वं
केवलज्ञानत्वं” । केवलदर्शनाभ्युपगमे तु “तत्र निखिलदृश्याकारवत्त्वमेव”, न तु निखिलज्ञेयाकारवत्त्वमिति नातिव्याप्तिः । न च प्रतिस्वं
केवलज्ञाने केवलज्ञानान्तरवृत्तिस्वप्नाकालविनष्टवस्तुसम्बन्धिचर्तमानत्वाकाराभावादसम्भवः, स्वसमानकालीननिखिलज्ञेयाकारव-
त्त्वस्य विवक्षणात् । न च तथापि केवलज्ञानग्राह्ये आद्यक्षणवृत्तित्वप्रकारकत्वावच्छिन्नविशेष्यताया द्वितीयक्षणे नाशो, द्वितीयक्षण-
वृत्तित्वप्रकारकत्वावच्छिन्नविशेष्यतायाश्चोत्पादः, इत्थमेव ग्राह्यसामान्यविशेष्यताप्रोव्यसम्भेदेन केवलज्ञाने भ्रूलक्षण्यमुपपादित-
मित्येकदा निखिलज्ञेयाकारवत्त्वासम्भव एवेति शङ्कनीयम्, समानकालीनत्वस्य क्षणगर्भत्वे दोषाभावात्, अस्तु वा निखिलज्ञेया-
कारसङ्क्रमयोग्यतावत्त्वमेव लक्षणं, प्रमाणं च तत्र ज्ञानत्वमत्यन्तोत्कर्षवद्बृत्ति, अत्यन्तापकर्षवद्बृत्तित्वात्, परिमाणत्ववद् इत्याद्यनु-
मानमेव । न चाप्रयोजकत्वं ज्ञानतारतम्यस्य सर्वानुभवसिद्धत्वेन तद्विश्रान्तेरत्यन्तापकर्षोत्कर्षाभ्यां विनाऽसम्भवात् । न चेन्द्रियाश्रित-
ज्ञानस्यैव तरतमभावदर्शनात्तत्रैवान्त्यप्रकर्षो युक्त इत्यपि शङ्कनीयं, अतीन्द्रियेऽपि मनोज्ञाने शास्त्रार्थविधारणरूपे शास्त्रभावना-

प्रकृत्यन्वये शास्त्रातिक्रान्तविषयेऽतीन्द्रियविषयसामर्थ्ययोगप्रवृत्तिसाधनेऽध्यात्मशास्त्रप्रसिद्धमतिभ्रनामधेये च सरलमभाव-
 दर्शनात् । नन्वेवं भावनाजन्यमेव प्रातिपत्कैवलं प्राप्तं, तथा चाप्रमाणं स्यात्, कामादुरस्य सर्वदा काभिनी भावयतो व्यवहितकामि-
 नी साक्षात्कारवद्भावनजन्यज्ञानस्याप्रमाणत्वव्यवस्थिते, अथ न भावनाजन्यत्वं तत्रात्रामाण्यप्रयोजकं, किं तु बाधितविषयत्वं,
 भावनानपेक्षेऽपि शुक्तिरत्नादिभ्रमे बाधोदाप्रामाण्यस्वीकारात्, प्रकृते च न विषयबाध इति नाप्रामाण्यं, न च व्यवहितकामिनीवि-
 धौक्तं मीमांसाभाष्यकारेण—'यस्य(त्र) च दुष्टं कारणं यत्र च मिथ्येत्यादिप्रत्ययः स एवाऽऽसमीचीनो नान्य इति' । वार्तिककारे-
 णाप्युक्तम्—“तस्माद्दोषात्प्रकृतेन, तस्माद्दुष्टाधामावेऽपि दोषजन्यत्वाद्प्रामाण्यमिति वाच्यं, भावनायाः क्वचिदोषत्वेऽपि सर्वत्र दोषत्वानि-
 श्चयात्, अन्यथा गृह्यपीतत्वभ्रमकारणीभूतस्य पीतद्रव्यस्य स्वविषयकज्ञानेऽप्यप्रामाण्यप्रयोजकत्वं स्यादिति न किञ्चिदेतत्, क्व-
 चिदेव क्वचिदोष इत्येवास्मीकारात्, विषयबाधेनैव दोषजन्यत्वकल्पनात्, दुष्टकारणजन्यस्याप्यनुमानादेविषयाबाधेन प्रामाण्यस्याप्यु-
 प-
 प्रामाण्यप्रयोजकत्वमिदं न स्वातन्त्र्येणेति चेत्, मैवम्, तथापि परोक्षज्ञानजन्यभावनाया अपसोक्षज्ञानजनकत्वात्सम्भवात् । नदि बहुय-
 तुमितिज्ञानं सरलकृत्व आश्रयमपि वद्विसाक्षात्काराय कल्पते । न चाप्यस्यज्ञानं ज्ञानं परमप्रकर्षश्रांसं तथा भविष्यतीत्यपि शङ्कनीयं,
 लङ्घनोदकतापादिवदस्यस्यमानस्यापि परमप्रकर्षयोगात् । न च लङ्घनस्यैकस्यावस्थितस्याभावात्परापरप्रयत्नस्य पूर्वपूर्वातिष्ठन्वि-

तल्लङ्घनोत्पादन एव व्यापाराधावच्छ्रयितव्यं तावन्नादावेव श्लेष्मादिना जाड्यात्कायो लब्धयितुं शक्नोत्यभ्यासासादादित श्लेष्म-
 क्षयपटुभावश्चोत्तरकालं शक्नोतीति तत्र व्यवस्थितोत्कर्षता, उदकतापे त्वतिशयेन क्रियमाणे तदाश्रयस्यैव क्षयान्न तत्राप्यग्निरूपताप-
 चिरूपोऽन्त्योत्कर्षः, विज्ञानं तु संस्काररूपं शास्त्रपारवर्तनाद्यन्यथानुपपत्त्योत्तरत्राप्यनुवर्तत इति तत्रापरापरयत्नानां सर्वेषामुपयो-
 गादत्यन्तेत्कर्षो युक्त इति तद्धता भावनाज्ञानेनापरोक्षं केवलज्ञानं जन्यत इति टीकाकृतदुक्तमपि विचारसहं, तस्य प्रमाणान्तरत्वा-
 पत्तेः, 'मनो यदसाधारणमिति' न्यायात्, अन्यथा चक्षुरादिव्याप्तिज्ञानादिसहकृतस्य मनस एव सर्वत्र प्रामाण्यसम्भवे प्रमाणान्तरो-
 च्छेदापत्तेः । चक्षुरादीनामेव (वाऽ)साधारण्यात्प्रामाण्यमित्यभ्युपगमे भावनायामपि तथा वक्तुं शक्यत्वात् । एवञ्च परोक्षभावनाया
 अपरोक्षज्ञानजनकत्वं तस्याः प्रमाणान्तरत्वं चान्यत्रादृष्टचरं कल्पनीयमिति महागौरवमिति चेद्, अनुक्तोपालम्भ एषः, प्रकृष्टभावना-
 जन्यत्वस्य केवलज्ञानेऽभ्युपगमवादेनैव टीकाकृतोक्तत्वात् । वस्तुतस्तु तज्जन्यात्प्रकृष्टादावरणक्षयादेव केवलज्ञानोत्पत्तिरित्येव
 सिद्धान्तात्(न्तः) । यैरपि योगजधर्मस्यातीन्द्रियज्ञानजनकत्वमभ्युपगम्यते, तैरपि प्रतिबन्धकपापक्षयस्य द्वारत्वमवश्यमाश्रयणीयम्,
 सति प्रतिबन्धके कारणस्याकिञ्चित्करत्वात्, केवलं तैर्योगजधर्मस्य मनःप्रत्यासत्तित्वं, तेन सन्निकर्षेण निखिलजात्यंशे निरवच्छिन्न-
 प्रकारताकज्ञाने षोडशपदार्थविषयकविलक्षणमानसज्ञाने वा तत्त्वज्ञाननामधेये मनसः करणत्वं, चाक्षुषादिसामग्रीकाल इव लौकिकमा-
 नससामग्रीकालेऽपि तादृशतत्त्वज्ञानानुपपत्तेस्तत्त्वज्ञानारूपमानसे तदितरमानससामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वं, तत्त्वज्ञानरूपमानससाम-
 ग्र्याश्च प्रणिधानरूपविजातीयमनःसंयोगघटितत्वं कल्पनीयमित्यनन्तमप्रामाणिककल्पनागौरवम् । अस्माकं तु दुरितक्षयमात्रं तत्र
 कारणमिति लाघवम् । अत एव 'इन्द्रियनोहन्द्रियज्ञानासाचिव्येन केवलमसहायमिति' प्राश्नो व्याचक्षते । स चावरणारूप्यदुरित-

प्रकर्षजन्ये शाब्दातिक्रान्तविषयेऽतीन्द्रियविषयसामर्थ्ययोगप्रवृत्तिसाधनेऽध्यात्मशास्त्रप्रसिद्धप्रातिभनामधेये च तत्तममाव-
 दर्शनात् । नन्वेवं भावनाजन्यमेव प्रातिभत्वकेवलं प्राप्तं, तथा चाप्रमाणं स्यात्, कामादुरस्य सर्वदा कामिनी भावयतो व्यवहितकामि-
 नी साक्षात्कारवद् भावनाजन्यज्ञानस्याप्रमाणत्वव्यवस्थितेः, अथ न भावनाजन्यत्वं तत्राप्रामाण्यप्रयोजकं, किं तु बाधितविषयत्वं,
 भावनापेक्षेऽपि शुक्तिजलादिभ्रमे बाधोद्वाप्राप्राण्यस्वीकारात्, प्रकृते च न विषयबाध इति नाप्रामाण्यं, न च व्यवहितकामिनीवि-
 भ्रमादौ दोषत्वेन भावनायाः फलतत्वाच्चजन्यत्वेनास्याप्रामाण्यं, बाधितविषयत्वबदोपजन्यत्वस्यापि भ्रमत्वप्रयोजकत्वात्, तथा
 चोक्तं मीमांसाभारुचकारेण—'यस्य (त्र) च दुष्टं कारणं यत्र च मिथ्येत्यादिग्रन्थयः स एवाऽसमीचीनो नान्य इति' । बार्तिककारे-
 णाप्युक्तम्—“तस्माद्दोषात्मकत्वेन, प्राप्ता बुद्धेः प्रमाणता॥ अयंन्यथात्वहेतुश्च—दोषज्ञानादपोद्यते॥१॥इति”अत्र हि तुल्यबदेवाप्रा-
 माण्यप्रयोजकद्वयमुक्तं, तस्माद्बुबाधामावेऽपि दोषजन्यत्वादप्राप्राण्यमिति वाच्यं, भावनायाः क्वचिदोपत्तेऽपि सर्वत्र दोषत्वानि-
 श्रयात्, अन्यथा शङ्कपीतत्वभ्रमकारणीभूतस्य पीतद्रव्यस्य स्वविषयकज्ञानेऽप्यप्राप्राण्यप्रयोजकत्वं स्यादिति न किञ्चिदेतत्, क्वचं
 चिदेव कश्चिरोप इत्येवाङ्गीकारात्, विषयबाधेनैव दोषजन्यत्वकल्पनाच्च, दुष्टकारणजन्यस्याप्यनुमानादेरिषयाबाधेन प्राप्राण्यस्युप-
 गमात्, अन्यथा परिमाणमात्रापत्तेः । मीमांसाभाष्यवार्तिककाराभ्यामपि बाधितविषयत्वव्याप्यत्वेनैव दुष्टकारणजन्यत्वस्या-
 प्राप्राण्यप्रयोजकत्वमुक्तं न स्यात्तन्त्र्येणेति चेत्, मैवम्, तथापि परोक्षज्ञानजन्यभावनाया अपरोक्षज्ञानजनकत्वासम्भवात् । न हि बहुय-
 नुमितिज्ञानं सदसत्कृत्य आश्चर्यमपि वद्विसाक्षात्काराप कल्पते । न चाभ्यस्यमानं ज्ञानं परमप्रकर्षप्राप्तं तथा मविष्यतीत्यपि शङ्कनीयं,
 लङ्घनोदकतापादिवदन्यस्यमानस्यापि परमप्रकर्षयोगात् । न च लङ्घनस्यैकस्यावस्थितस्याभावात्परापरस्यतस्य पूर्वपूर्वातिशयि-

इति वाच्यम्, तद्वान्तरैजात्यावच्छिन्नहेतुगवेषणायामपि कर्मण्येव विश्रामात् । किं चाभ्यासजनितप्रसरत्वात्प्रतिसंख्याननिवर्तनी-
 यत्वाच्च न कफादिहेतुकत्वं रागादीनाम् । एतेन 'शुक्रोपचयेहेतुक एव रागो नान्येहेतुक इत्याद्यपि' निरस्तम्, अत्यन्तस्त्रीसेवा-
 परस्य क्षीणशुक्रस्यापि रागोद्रेकदर्शनात्, शुक्रोपचयस्य सर्वस्त्रीसाधारणाभिलाषजनकत्वेन कस्याचित् कस्याश्चिदेव रागोद्रेक इत्य-
 स्यानुपचक्षेप । न चासाधारण्ये रूपमेव हेतुः, तद्रहितायामपि कस्यचिद्रागदर्शनात् । न च तत्रोपचार एव हेतुः, द्वयेनापि त्रिमुक्तायां
 रागदर्शनात् । तस्माद्भ्यासदर्शनजनितोपचयपरिपाकं कर्मैव विचित्रस्वभावतया तदा तदा तत्तत्कारणोपेक्षं तत्र तत्र रागादिहेतुरिति
 प्रतिपत्तव्यम् । एतेन 'पृथिव्यम्बुभूयस्त्वे रागः, तेजोवायुभूयस्त्वे द्वेषः, जलवायुभूयस्त्वे मोह इत्यादयोऽपि प्रलापा निरस्ताः, तस्य
 विषयविशेषापक्षपातित्वादिति दिक् । कर्मभूतानां रागादीनां सम्यग्ज्ञानक्रियाभ्यां क्षयेण वीतरागत्वं सर्वज्ञत्वं चानाविलम्बेन शौद्धो-
 दनीयास्तु- 'नैरात्म्यादिभावनैव रागादिक्लेशहानिहेतुः, नैरात्म्यावगतावेवात्मात्मीयाभिनिवेशामवेन रागोद्रेकोच्छेदात् संसार-
 मूलनिवृत्तिसम्भवात्, आत्मावगतौ च तस्य नित्यत्वेन तत्र लोहात्तन्मूलतृष्णादिना क्लेशानिवृत्तेः ॥१॥ गुणदर्शी परितृष्य-त्यात्मनि तत्साधनान्युपादत्ते ॥
 स्याहमिति शाश्वतः स्नेहः ॥ लोहात्सुखेषु तृष्यति, तृष्णा दोषास्तिरस्करते ॥१॥ ननु यद्येवमात्मा न विद्यते, किं तु पूर्वापरक्षणश्रुटितानुसन्धानः । पूर्वहेतु-
 तेनात्माभिनिवेशो, यावत्तावच्च संसारः ॥२॥ इति ॥ ननु यद्येवमात्मा न विद्यते, किं तु पूर्वापरक्षणश्रुटितानुसन्धानः । पूर्वहेतु-
 प्रतिबद्धा ज्ञानक्षणा एव तथा तथोत्पद्यन्त इत्यभ्युपगमस्तदा परमार्थतो न कश्चिदुपकार्योपकारकस्वभाव इति कथयुच्यते 'भगवान्
 सुगतः करुणया सकलसत्त्वोपकाराय देशनां कृतवान्' इति, क्षणिकत्वमपि यद्येकान्तेन, तर्हि तत्त्ववेदी क्षणोऽनन्तरं विनष्टः सन्न कदा-
 च्चनाप्यहं भूयो भविष्यामीति ज्ञानानः किमर्थं मोक्षाय यतत इति ? अत्रोच्यते- 'भगवान् हि प्राचीनावस्थायां सकलमपि जगद्ःखितं

क्षयोऽपि नावनानारतम्याचारतम्येनोपजायमानस्तदल्यन्तप्रकर्षाद्गतमनुभवतीति किमनुपपन्नम् । तदाहाकन्द्दोऽपि-“दो-
 षावरणयोर्हानि-निर्मोषास्त्यतिशयापनात् ॥ क्वचिद्यथा स्वहेतुभ्यो, षदिरन्वर्मलशय इति ॥१॥” न च निर्माद्यौषधोपयोगाशरत्तम-
 भावापचीयमानस्यापि श्लेष्मणो नात्यन्तिकक्षय इति व्यभिचारः, तत्र निम्न्याद्यौषधोपयोगात्कर्षनिष्ठाया एराशादपितु मन्त्र बत्त्यात्,
 तदुपयोगेऽपि श्लेष्मणुष्टिकारणानामपि, तदैवासेनान्त्, अन्यथोषधोपयोगाचारस्यैव विनाशप्रसङ्गात्, चिकित्सायाश्च सुद्रिक्रघातु-
 दोषसाम्यमृदिरस्य प्रवर्तते, न तु तस्य निर्मूलनाशं, अन्यतरदोषात्यन्तक्षयस्य मरणाऽग्निनामारित्वादिति द्रष्टव्यम् । रागाधाररजापाये
 सर्वशृङ्खानं वैशद्यमात्मभवतीत्यत्र च न विवादो रजोनीहाराघावरणापाये वृथादिद्वाने तथा दर्शनात् । न च रागादीनां कपमावर-
 णत्वं, कुड्यादीनामेव पौद्रलिकानां तथात्वदर्शनादिति वाच्यम्, कुड्यादीनामपि प्रातिमादारनाचारकृत्वात्, शान्तिश्रेये तेषामार-
 णत्ववचातीन्द्रियज्ञाने रागादीनामपि तथात्वमन्यप्यतिरेकाम्यमेव सिद्धम् । रागाद्यपचये योगिनामतीन्द्रियानुमत्तम्भगात्पौद्र-
 लिरत्त्वमपि द्रव्यकर्मत्रिगमेन तेषां नासिद्धम् । सशियप्रदणथमस्य शानस्य तदग्राहकताया मिश्रिष्टद्रव्यसम्बन्धपूर्वकत्वानियमात्पी-
 तद्वत्पुरुषयज्ञाने तथादर्शनादिति ध्येयश्लाघार्हस्यत्यास्तु-“रागादयो न लोमादिकर्मोदयनिरन्वनाः, किंतु कलादिप्रच्छादितेरुकाः ।
 तथाहि, कण्ठहेतुको रागः, पिचहेतुको द्वेषः, वातेहेतुकश्च मोहः । कफादयश्च सदैव सन्निहिताः, शरीरस्य तदात्मकत्वात्, तत्रो
 न सार्वभूमूलधीतरागत्वसम्भर” इत्याहुः । तदपुक्तम्, रागादीनां व्यभिचारेण कलादिहेतुरुक्तायोगात्, स्वयत्ते हि वातप्रकृते-
 रपि रागद्वेषो, कफप्रकृतेरपि द्वेषमोहो, पिचप्रकृतेरपि मोहरागाविति । एकैकरूपाः प्रकृतेः पृथक् सर्वदोषजननक्षयस्युपगमे च सर्वेषां
 समरागादिमन्त्रप्रसङ्गात् । न च स्वस्वयोग्यक्रभिकरागादिदोषजनरुक्ताघवान्तरपरिणविविधोपस्य प्रक्षिप्तानि कल्पनाभ्यां द्वेष

इति वाच्यम्, तद्वान्तरैवात्थावच्छिन्नहेतुगवेषणायामपि कर्मण्येव विश्रामात् । किं चाभ्यासजनितप्रसत्वात्प्रतिसंख्याननिवर्तनी-
 यत्वाच्च न कफादिहेतुकत्वं रागादीनाम् । एतेन 'शुक्रोपचयहेतुक एव रागो नान्यहेतुक इत्याद्यपि' निरस्तम्, अत्यन्तस्त्रीसेवा-
 परस्य क्षीणशुक्रस्यापि रागोद्रेकदर्शनात्, शुक्रोपचयस्य सर्वस्त्रीसाधारणाभिलाषजनकत्वेन कस्यचित् कस्याश्चिदेव रागोद्रेक इत्य-
 स्यानुपत्तेश्चैप । न चासाधारण्ये रूपमेव हेतुः, तद्रहितायामपि कस्यचिद्रागदर्शनात् । न च तत्रोपचार एव हेतुः, इयेनापि विमुक्तायां
 रागदर्शनात् । तस्माद्भ्यासदर्शनजनितोपचयपरिपाकं कर्मैव विचित्रस्वभावतया तदा तदा तत्तत्कारणापेक्षं तत्र तत्र रागादिहेतुरिति
 प्रतिपत्तव्यम् । एतेन 'पृथिव्यम्बुभूयस्त्वे रागः, तेजोवायुभूयस्त्वे द्वेषः, जलवायुभूयस्त्वे मोह इत्यादयोऽपि प्रलापा निरस्ताः, तस्य
 विषयविशेषापक्षपातित्वादिति दिक् । कर्मभूतानां रागादीनां सम्यग्ज्ञानाक्रियाभ्यां क्षयेण वीतरागत्वं सर्वज्ञत्वं चानाविलम्बेन शौद्धो-
 दनीयास्तु - "नैरात्म्यादिभावनैव रागादिक्लेशहानिहेतुः, नैरात्म्यावगतावेवात्ममीयाभिनिवेशाभावेन रागद्वेषोच्छेदात् संसार-
 मूलनिवृत्तिसम्भवात्, आत्मानगतौ च तस्य नित्यत्वेन तत्र स्नेहात्तन्मूलतृष्णादिना क्लेशानिवृत्तेः ॥ तदुक्तम् - "यः पश्यत्यत्मानं, तत्रा-
 स्याहमिति शाश्वतः स्नेहः ॥ स्नेहात्सुखेषु तृष्यति, तृष्णा दोषास्तिरस्कुरुते ॥ १ ॥ गुणदर्शी परितृष्य - त्यात्मनि तत्साधनान्शुपादते ॥
 तेनात्माभिनिवेशो, यावत्तावच्च संसारः ॥ २ ॥ इति" । ननु यथेवमात्मा न विद्यते, किं तु पूर्वोपरक्षणत्रुटितानुसन्धानाः पूर्वहेतु-
 प्रतिबद्धा ज्ञानक्षणा एव तथा तथोत्पद्यन्त इत्यभ्युपगमस्तदा परमार्थतो न कश्चिदुपकार्योपकारकस्यभाव इति कथमुच्यते "भगवान्
 सुगतः करुणया सकलसत्त्वोपकाराय देशनां कृतवान्" इति, क्षणिकत्वमपि यथेकान्तेन, तर्हि तत्त्ववेदी क्षणोऽनन्तरं विनष्टः सन्न कदा-
 च्चनाप्यहं भूयो भविष्यामीति जानानः किमर्थं मोक्षाय यतत इति ? अत्रोच्यते - "भगवान् हि प्राचीनावस्थायां सकलमपि जगद्भूखितं

परसंस्तुदुर्घिर्षिया नेरात्म्यधणिकत्वादिकमवगच्छन्पि तेषामुपकार्यसत्त्वानां निष्क्रेयशोत्पादनाय प्रयतते, ततोऽवातसकल-
जगत्साक्षात्कारः समुत्पन्नकेवलज्ञानः पूर्वादितृप्तपविशेषसंस्कारात् कृतायोंऽपि देशनायां प्रवर्तते, अधिगततत्वात्पर्ययां स्वस-
न्वतिगतीविशिष्टधनोत्पत्तये समुद्यवः प्रवर्तन्ते," इति न किमप्यनुपपन्नमित्याहुः" तदखिलमध्वानविलसितम् । आत्मामावे बन्धमोक्षा-
धेकाधिकरणत्वायोगात् । न च सन्तानोपेक्षया समाधिः, तस्यापि ध्यानतिरेके एकत्वासिद्धेः, एकत्वे चद्रव्यस्यैव नामान्तरत्वात्, स-
जातीयधुणप्रपन्धोरुपपत्तिः, सजातीयधुणप्रवृत्त्युपपादनम् । अपाच्छिष्टधुणेऽच्छिष्टधुणत्वेनोपादानत्वमिति
रूपेण चोपादानत्वमिति विभागस्यैव दुर्वचत्वात् । अच्छिष्टधुणेऽच्छिष्टधुणत्वेनोपादानत्वे आद्याच्छिष्टधुणस्यानुत्पत्तिप्रसङ्गादन्य-
च्छिष्टधुणसाधारणस्य हेतुतावच्छेदकस्य कल्पने च छिष्टधुणजन्यतावच्छेदकेन साङ्ग्याजन्यजनकधुणप्रबन्धकोटावैककधुणप्रवे-
दपरित्यागयोर्विनिगमकामावाप । एतेन 'इतरच्याष्टस्या शक्तिविशेषेण वा जनकत्वम्' इत्यप्यपास्तम् । न चैतदनन्तरमहद्युत्पन्न-
मेतस्य चाहं जनकमित्यवगच्छति धुणरूपं ध्यानमिति न भवन्मते कार्यकारणभावः, नापि तदवगमः, ततो याचितकमण्डनेतदे-
कसन्वतिपतितत्वादेकाधिकरणं बन्धमोक्षादिकमिति । एतेन 'उपादेयोपादानधुणानां परस्परं वास्यवासकमावापुषोपरविशिष्टवि-
शिष्टधुणधनोत्पत्तेः सृक्तिसम्भव' इत्यप्यपास्तम्, युगपद्भावित्वादेव विलङ्घ्यमादीनां वास्यवासकमावदर्शनात् । उक्तञ्च— "वास्य-
वासकयोर्भेद-मसारित्याप्रवातना ॥ पूर्वधुणेऽनुत्पन्नो, वास्यते नोपरधुणः ॥ १॥ इति" । कल्पितव्युत्पत्तयेकसन्तानावित्तयैव मोक्षो-
पाये सौगतानां प्रवृत्तिः, तदर्थं च सुगतेऽशनेत्यभ्युपगमे च तेषां मिथ्यादृष्टित्वं, तत्कल्पितमोक्षस्य च मिथ्यात्वं स्फुटमेव, अधिकं

लतायाम् । एतेन ' अष्टाङ्गाद्वयानन्दैकरसत्रलक्षणमेव केवलज्ञानं, तत एव चाविधानिवृष्टिरूपमोक्षाधिगम' इति वेदान्तिमं-
 तमपि निरस्तम्, तादृशविषयाभावेन तज्ज्ञानस्य मिथ्यात्वात्, कीदृशं च ब्रह्मज्ञानमज्ञाननिवर्तकमभ्युपेयं देवानांप्रियेण, न
 केवलचेतन्यं, तस्य सर्वदा सत्त्वेनाविधायानित्यनिवृष्टिप्रसङ्गात्, ततश्च तन्मूलसंसारोपलब्ध्यसम्भवात्सर्वशास्त्रानारम्भप्रसङ्गाद्-
 नुभवविरोधाच्च, नापि वृष्टिरूपं, वृत्तेः सत्यत्वे तत्कारणान्तःकरणाविधादेरपि सत्त्वस्यावश्यकत्वेन तथा तन्निवृत्तेरशक्यतया सर्व-
 वेदान्तार्थविधुवापत्तेः, मिथ्यात्वे च कथमज्ञाननिवर्तकता । न हि मिथ्याज्ञानमज्ञाननिवर्तकं दृष्टम्, स्वमज्ञानस्यापि तत्त्वप्र-
 सङ्गात् । न च 'सत्यस्यैव चैतन्यस्य प्रमाणजन्यापरोक्षान्तःकरणवृत्त्यभिव्यक्तस्याज्ञाननिवर्तकत्वाद्बृत्तेश्च कारणतावच्छेदकत्वेन
 दृष्टत्वादिवदन्यथासिद्धत्वेन कारणत्वानङ्गीकारात्, अवच्छेदकस्य कल्पितत्वेऽप्यवच्छेदस्य वास्तवत्वं न विहन्यते, यद्ब्रजतत्त्वेन
 भातं तच्छुक्तिद्रव्यमितिवत्, तार्किकैरप्याकाशस्य शब्दग्राहकत्वे कर्णशृङ्खलीसम्बन्धस्य कल्पितस्यैवावच्छेदकत्वाङ्गीकारात्, संयो-
 गमात्रस्य निरवयवे नभसि सर्वात्मना सत्त्वेनातिप्रसञ्जकत्वात् । मीमांसकैश्च कल्पितह्रस्वत्वदीर्घत्वादिसंसर्गाविच्छिन्नानामेव
 वर्णानां यथार्थज्ञानजनकत्वोपगमाद्ब्रह्मनिघर्माणां ध्वनिगतत्वेनैव भानात्, वर्णानां च विभूनामाधुपूर्वीविशेषाज्ञानादतिप्रसङ्गात्,
 वर्णनिष्ठत्वेन इत्स्वत्वादिकल्पनस्य तेषामावश्यकत्वात्, तद्वदस्माकमपि कल्पितावच्छेदकोपगमे को दोष" इति मधुसूदनतत्पस्वि-
 नोऽपि वचनं विचारसहं, मिथ्यादृग्दृष्टान्तस्य सम्यग्दर्शां ग्रहणानौचित्यात्, नैयायिकमीमांसकोक्तस्थलेऽपि अनन्तधर्मात्मकै-
 कवस्तुस्वीकारे कल्पितावच्छेदककृतविडम्बनाया अप्रसरात्, विस्तरेणोपपादितं चैतत्सम्मतिवृत्तौ । न चोक्तरीत्या वृत्तेरवच्छेदकत्व-
 मपि युक्तं, प्रतियोगितयाऽज्ञाननिवृत्तौ सामानाधिकरण्येन समानविशेष्यकसमानप्रकारकवृत्तेरेव त्वन्मते हेतुत्वस्य युक्तत्वात् । अत एव

स्वपदं तपरिभना सिद्धान्तविन्धी - 'द्विविधमारणं, एकमपचापादकमन्तःकरणव्यच्छिन्नसाक्षिनिष्ठं, अन्यदमानापादकं विप-
 न्नास्तीति प्रतीत्यनुदयात्, द्वितीयं तु साक्षात्कारैश्च निरर्तते, यदाश्रयं यदाकारं ज्ञानं तदाश्रयं तदाकारमज्ञानं नाश्रयतीति बह्व्यादौ
 नियमात्' इत्यादि, तस्मिन्निशानां धुरंधारमन्त्रैः सद्य एव विस्मृतं ? येनोक्तं चैव च्छेदकत्वेनान्यथासिद्धिमाह, एवं हि घटादावपि
 दूरविशिष्टाकाशत्वेनेय हेतुतां बदलो बदलं का विदध्यात् ?, अन्येव भिया "चेतन्यनिष्ठायाः प्रमाणजन्यापरोक्षान्तःकरणवृत्तेरेवा-
 क्तयो मिथ्यात्वस्याप्रयोजकत्वात्, विषयतो मिथ्यात्वस्य च साधामावादासिद्धेः, धूमप्रमअन्यवह्यनुमितेरप्यथाधितवि प्रयत्नयाऽ-
 प्रापण्यानहृगीकारात्, कल्पितेनापि प्रतिशिम्बेन वास्तवपिम्बानुमानप्रमाणत्वात्, स्वमार्थस्याप्यरिष्टादियुक्तत्वात्, कचिच्चदुपलब्ध-
 मन्त्रादेर्वागरेऽप्यनुचरेत्साधावेति" तपस्विनोरुक्तिमिति चेत्, एतदप्यविचारमणीयम्, त्वन्मते स्वमजागारयोर्व्यवहारविशेषस्यापि
 हेतुमन्त्रपत्तत्वात्, साधामायेन भक्षण इव यथादेरपि परमार्थस्यस्याप्रत्यूहत्वात्, प्रपञ्चासत्पदेत्वं बन्वमोक्षादेरपि तथात्वेन व्यवहार-
 मूल एव इत्यादानात् । एतेन 'अज्ञाननिष्ठाः परमार्थव्यवहारप्रतिभाससत्प्रतीत्यनुकूलास्तिवः वक्तव्यः कल्प्यन्ते, आद्यया प्रपञ्चे
 पारमार्थिकसत्प्रतीतिः, अत एव नेपायिकादीनां तथाम्युपगमः, सा च भ्रमणाद्यम्यासपरिवाकेन निरर्तते, ततो द्वितीयया
 व्रथया व्यावहारिकमयं प्रपञ्चस्य प्रतीयते, वेदान्तभ्रमणादभ्यासान्तो हि नेमं प्रपञ्चं पारमार्थिकं पश्यन्ति, किं तु व्यावहारिक-
 मिति, सा च तत्प्रमाणात्कारेण निरर्तते, तत्प्रतीत्यया व्रथया प्रातिमासिकमनुभवप्रतीतिः क्रियते, सा भ्रान्तिमत्त्ववबोधेन सह निष-

र्ति, पूर्वपूर्वशक्तेरुत्तरोत्तरशक्तिकार्यप्रतिबन्धकत्वाच्च न युगपत्कार्यत्रयप्रसङ्गः, तथा चैतदभिप्राया श्रुतिः-“तस्याभिध्यानाद् यो-
 जनात्त्वभावाद् भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिरिति”। अस्या अयमर्थः-“तस्य परमात्मनः, अभिसुखाद्ध्यानान्छृण्णाम्यास परि-
 पांकादिति यावत्, विश्वमायाया विश्वारम्भकाविद्याया निवृत्तिः, आद्यशक्तिनाशेन विशिष्टनाशात्, युज्यतेऽनेनेति योजनं तत्त्व-
 ज्ञानं तस्मादपि विश्वमायानिवृत्तिः, द्वितीयशक्तिनाशेन विशिष्टनाशात्, तत्त्वभावो विदेहकैवल्यमन्तिमः साक्षात्कार इति यावत्,
 तस्मादन्ते प्रारब्धक्षये सह तृतीयशक्त्या विश्वमायानिवृत्तिः, अभिध्यानयोजनाभ्यां शक्तिद्वयनाशेन विशिष्टनाशापेक्षया भूयः-
 शब्देऽभ्यासार्थक इति इत्यादि” निरस्तम्, अभिध्यानदेः प्रागपरमार्थसदादौ परमार्थसत्त्वादिप्रतीत्यभ्युपगमेऽन्यथाख्यात्यापातात् ।
 न च तत्त्वच्छक्तिशिष्टाज्ञानेन परमार्थसत्त्वादि जनयित्वैव प्रत्याप्यत इति नायं दोष इति वाच्यम्, साक्षात्कृतत्वस्य न किमपि
 वस्त्वज्ञातमिति प्रातिभासिकसत्त्वोत्पादनस्थानाभावात्, ब्रह्माकारवृत्त्या ब्रह्मविषयैवज्ञानस्य नाशिता, तृतीयशक्तिविशिष्टं
 त्वज्ञानं यावत्प्रारब्धमनुवर्तत एवेति ब्रह्मातिरिक्तविषये प्रातिभासिकसत्त्वोत्पादनविरोध इति चेत्, न, धर्मसिद्धयसिद्धिभ्यां
 व्याघातात्, विशेषोपरागेणाज्ञाते तद्रूपगमे च ब्रह्मण्यपि प्रातिभासिकमेव सत्त्वं स्यात्, तत्त्वज्ञे कस्यचिदज्ञानस्य स्थितौ विदेह-
 कैवल्येऽपि तदवस्थितिशङ्कया सर्वाज्ञानानिवृत्तौ मुक्तावनाम्नासत्प्रसङ्गाच्च । अथ दृष्टिसृष्टिवादे नेयमनुपपत्तिः, तन्मते हि त्रस्तु-
 सद् ब्रह्मैव, प्रपञ्चश्च प्रातिभासिक एव, तस्य चाभिध्यानादेः प्राक् पारमार्थिकसत्त्वादिना प्रतिभासः पारमार्थिकसदाद्याकारज्ञाना-
 भ्युपगमादेव स्रष्टव्य इति चेत्, न, तस्य प्राचीनोपगतस्य सौगतमप्रतप्रायत्वेन नव्यैरुपेक्षितत्वात्, व्यवहारवादस्यैव तैराहतत्वात्,
 व्यवहारवादे च व्यावहारिकं प्रपञ्चं प्रातिभासिकत्वेन प्रतीयतां तत्त्वज्ञानिनामत्यन्तभ्रान्तत्वं दुर्निवारमेव । अथ व्यावहारिकस्यापि

द्रष्टव्यस्य तत्त्वज्ञानेन वाचितस्यापि प्रारब्धवशेन वाधितानुवृत्त्या प्रतिमासः तृतीयस्याः शक्तेः कार्यम्, तेन वाधितानुवृत्त्या प्रति-
 मासानुवृत्ता तृतीया शक्तिः प्रतिमासिकसत्त्वसम्पादनपटीयसी शक्तिरुच्यते, सा चान्तिमतत्वबोधेन निवर्तत इत्येवमदोष इति
 चेत्, न, वाधितं हि त्वन्मते नाशितं, तस्यानुवृत्तिरिति बहो व्याघातात् । वाधितत्वेन वाधितत्वावच्छिन्नप्रसक्त्या वा प्रतिमासस्तत्त्व-
 कप्रारब्धकार्यमिति चेत्, तृतीया शक्तिर्यथा, यावद्विशेषणार्था वाधितत्वे तेषां तथाप्रतिमासस्य सार्वज्ञाभ्युपगमं विनानुपपत्तेः, द्वितीय-
 शक्तिविशिष्टाज्ञाननाशात् सञ्चितकर्म तत्कार्यं च नश्यति, ततस्तृतीयशक्त्या प्रारब्धकार्ये दग्धज्जुस्थानीया वाधितावस्था ज्ञान्यते,
 इत्येव वाधितानुवृत्तिरिति चेत्, न, एवं सति घटपटादौ तत्त्वज्ञस्य न वाधितसत्त्वधीः, न वा व्यावहारिकपारमार्थिकसत्त्वधीरिति तत्र
 किञ्चिदप्येव करुणनीयं स्यात्, तथा च लोकशास्त्रविरोध इति कुट्टकं हरिमद्राचार्यैः—(बोद्धव्यक १६) “अग्निजलभूमयो यत्, परि-
 तापकरा मधेऽनुभवसिद्धाः ॥ रागादयश्च रौद्रा, असत्प्रवृत्त्यास्पदं लोके ॥८॥ परिकल्पिता यदि ततो, न सन्ति तत्त्वेन कथमपी स्यु-
 रिति ॥ परिकल्पिते च तत्त्वे, भवमवधिगमौ कथं युक्तौ ॥ ९ ॥ इत्यादि” । तस्माद्बुद्धेर्व्यावहारिकसत्त्वप्यापि न निस्तारः । प्रपञ्चे
 परमार्थादप्येव व्यवहारदृष्ट्यापि सत्त्वान्तरानवगाहनादिति स्मर्तव्यम् । किं च “सुप्रकारं निष्प्रकारं वा त्रयज्ञानमज्ञाननिवर्तकमिति
 वक्तव्यं, चाये निष्प्रकारे त्रयपि सप्रकारकज्ञानस्यायथार्थत्वाभाज्ञाननिवर्तकता, तस्य यथार्थत्वे वा नाद्वैतसिद्धिः, द्वितीयपक्षस्तु
 निष्प्रकारकज्ञानस्य बुद्धान्यज्ञाननिवर्तकत्वाद्द्वेन्दोरेवानुभूमावनाहः ॥” किं च निष्प्रकारकज्ञानस्य कुत्राप्यज्ञाननिवर्तकत्वं न दृष्टमिति
 दृढमज्ञानमात्रात्कथमज्ञाननिवृत्तिः ? , न च सामान्यधर्ममात्राप्रकारकसमानविषयप्रमात्वमज्ञाननिवृत्तौ प्रयोजकं, अथ प्रमे-
 यमिति ज्ञानेऽप्यव्यतिवारणाय सामान्येति, प्रमेयो घट इत्यादावव्यतिवारणाय मात्रेति, तेनेदं विशेषप्रकारे निष्प्रकारे

चानुगतमिति निष्प्रकारकब्रह्मज्ञानस्यापि ब्रह्मज्ञाननिवर्तकत्वं लक्षणान्वयात् । न च सामान्यधर्ममात्रप्रकारकज्ञानेऽव्याप्तिः, इदमनिदं वा, प्रमेयमप्रमेयं वेत्यादिसंशयादर्शनेन (संशयाद्यदर्शनात्सामान्यमात्रप्रकारकाऽज्ञानानङ्गीकारेण) तदनिवर्तकस्य तस्यासच्छ्रहादिति वाच्यम्, निष्प्रकारकाज्ञानासिद्ध्या निष्प्रकारकब्रह्मज्ञानस्यापि तन्निवर्तकत्वायोगात्, एकत्र धर्मिणि प्रकाराणामनन्तत्वे प्रकारनिष्ठतया निवच्छिन्नप्रकारतासम्बन्धेनाधिष्ठानप्रमात्वेन तथा तदज्ञाननिवर्तकत्वौचित्यात् । अधिष्ठानत्वं च अमजनकाज्ञानविषयत्वं वाऽज्ञानविषयत्वं वाऽखण्डोपाधिर्वा ?, न च विषयतयैव तत्त्वं युक्तम्, प्रमेयत्वस्य च केवलान्वयिनोऽनङ्गीकारान्न प्रमेयमिति ज्ञानाद् घटाद्याकाराज्ञाननिवृत्तिप्रसङ्ग इति वाच्यम्, द्रव्यमिति ज्ञानात्तदापत्तेरवारणात् । न च तस्य द्रव्यत्वविशिष्टविषयत्वेऽपि घटत्वविशिष्टाविषयत्वात्तद्वारणं, द्रव्यत्वविशिष्टस्यैव घटावच्छेदेन घटत्वविशिष्टत्वात्, सत्त्वविशिष्टब्रह्मवत्, विशिष्टविषयज्ञानेन विशिष्टविषयाज्ञाननिवृत्त्यभ्युपगमेऽपि ब्रह्मणः सच्चिदानन्दत्वादिवधर्मवैशिष्ट्यप्रसङ्गः । एतेन “ अन्यत्र घटाज्ञानत्वघटत्वप्रकारकप्रमात्वादिना नाशनाशकभावेऽपि प्रकृते ब्रह्मज्ञाननिवृत्तित्वेन ब्रह्मप्रमात्वेनैव कार्यकारणभावः, न तु ब्रह्मत्वप्रकारकेतिविशेषणमुपादेयं गौरवादनुपयोगाद्विरोधाच्च ” इत्यपि निरस्तम्, विशिष्टब्रह्मण एव संशयेन विशिष्टाज्ञाननिवृत्त्यर्थं विशेषोपरागेणैव ब्रह्मज्ञानस्यान्वेषणीयत्वात्, शुक्तिरजतादिस्थलेऽपि विशिष्टाज्ञानविषयस्यैवाधिष्ठानत्वं वल्हसमित्यत्राप्ययं न्यायोऽनुसर्तव्यः । किं च ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वे तत्र विषयताया अप्यनुपपन्नत्वात्तद्विषयज्ञानत्वमपि तत्र दुर्लभं, विषयता हि कर्मतेति तदङ्गीकारे तस्य क्रियाफलशालित्वेन घटादिवज्जडत्वापत्तेः, तद्विषयज्ञानजनकत्वे च तत्र वेदान्तानां प्रामाण्यानुपपत्तिः । न च तदज्ञाननिवर्तकतामात्रेण तद्विषयत्वोपचारः, अन्योऽन्याश्रयात् ।

न च कल्पिता विषयता कर्मत्वाप्रयोजिका, वास्तव्यविषयतायाः कुत्राव्यनद्वीकाराद्व्यापहारविषयाश्च तुर्यत्वात् । न च ब्रह्मणि ज्ञान-
 विषयताऽसम्भवेऽपि ज्ञाने ब्रह्मविषयता तद्विष्वग्नाहकृत्स्वरूपाऽप्या वा काचिदनिर्वचनीया सम्भवतीति नानुरपरधिः, त्रिपयवैराकारा-
 त्वात् । न चेदमित्याकारं घटाकारमिति श्रुतिक्रियुषि शब्दं, आकारभेदेऽप्य श्रुत्वात्, अज्ञानविषयस्वरूपाकारापरोधे प्रमात्यस्य सर्वशानुग-
 निष्ठया अपि ब्रह्मविषयताया ब्रह्मनिरूपितत्वस्यास्यकर्मनेन ब्रह्मणि तन्निरूपकत्वमसत्त्वे निर्धर्मकत्वव्यापात्वात्, उभयपनिरूप्य-
 स्य विषयविषयिभारस्यैकधर्मत्वेन निर्वाहायोगात् । न च ब्रह्मण्यपि क्वचित्त्रिपयतोपपत्ते कर्मत्वेन न जडत्वापातः, एतसमा-
 नसत्वाकविषयताया एव कर्मत्वापादकत्वात्, घटादौ हि विषयता एतपमानपताका, द्रव्योरेव व्यापहारिकत्वात्, ब्रह्मणि तु
 परमार्थमिति व्यावहारिकी विषयता न तथेति श्रुत्येव वैषम्यादिति वाच्यम्, सत्ताया इव त्रिपयताया अपि ब्रह्मणि पारमार्थि-
 कत्वोक्तावपि बाधरूपाभावात्, पारमार्थिनिरूपितधर्मस्य व्यावहारिके व्यावहारिकत्वधरावहारिकनिरूपितस्य धर्मस्य पारमार्थिके
 पारमार्थिकत्वाया अपि न्यायप्राप्तत्वात् । सत्तादुपलक्षणभेदेऽप्युपलक्ष्यमेति न दोष इति चेद्, विषयतायामप्येव एव न्यायः ।

एवं चानन्तधर्मस्यकथमर्थभेदेऽपि ब्रह्मणि कौटस्थ्यं द्रव्यार्थदेहादव्याहृतमेव । तथा चान्यूनानातिरिक्तधर्मतामद्रध्यस्वभाव-
 लापलक्ष्यगोक्षगुणेन भगवन्तं तुष्टाय स्तुतिकारः (मिदसेनद्राश्रिगिमा ४) "भगवतीजपनन्तमुज्जितं, विमलकालमनन्तमजितम्" ।
 न च हीनकलोऽसि नाधिका, समता चापलक्ष्यं वर्तते ॥ २९ ॥ इति । एतेन "चेतन्यविषयतैव जडत्वापरिका, न तु
 शक्तिरियवत्वापि, "यतो वाचो निर्वर्तन्ते," "न चक्षुषा गृह्यते, नापि वाचः," "तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि" "नवेस्विन्मनुते तं

वृहन्तं वेदेनैव यद्वेदितव्यम्" इत्याद्युभयविधश्रुत्यनुसारेणेत्य कल्पनात् "फलव्याप्यत्वमेवास्य, शास्त्रकृद्भिर्निवारितम्।" "ब्रह्मण्यज्ञा-
 ननाशाय, वृत्तिव्याप्तिरपेक्षिता ॥ १ ॥" इति कारिकायामपि फलपदं चैतन्यमात्रपरमेव द्रष्टव्यं, प्रमाणजन्यान्तःकरणवृत्त्यभि-
 व्यक्तचैतन्यस्य शास्त्रे फलत्वेन व्यवहियमाणस्य ग्रहणे तद्व्याप्यताया अन्वयव्यतिरेकाभ्यां जडत्वापादकत्वे ब्रह्मण इव साक्षिभा-
 स्यानामपि जडत्वानापत्तेः, चैतन्यकर्मता तु चिद्भिन्नत्वावच्छेदेन सर्वत्रैवेति सैव जडत्वप्रयोजिका, न च वृत्तिविषयत्वेऽपि चैतन्य-
 विषयत्वं नियतं वृत्तेधिदाकारगर्भिण्या एवोत्पत्तेः, तदुक्तम् - "वियद्वस्तुस्वभावानु - रोधादेव न कारणात् ॥ वियत्सम्पूर्णतोत्पत्तौ
 कुम्भस्यैवं द(ह)शा धियाम् ॥ १ ॥ घटदुःखादिहेतुत्वं, धियो धर्मादिहेतुतः ॥ स्वतः सिद्धार्थसम्बोध - व्याप्तिर्निस्त्वनुरोधतः ॥ २ ॥
 इति," तथा च जडत्वं दुर्निवारमिति वाच्यम्, वृत्त्युपरक्तचैतन्यस्य स्वत एव चैतन्यरूपत्वेन तद्व्याप्यत्वाभावात्, फले फलान्तरा-
 नुत्पत्तेस्तद्भिन्नानां तु स्वतो भानरहितानां तद्व्याप्तैस्त्वश्रयाश्रयणीयत्वाद् इत्यादि" मधुसूदनोक्तमप्यपास्तम्, वृत्तिविषयताया अपि
 निर्धर्मके ब्रह्मण्यसम्भवात्, कल्पितविषयतायाः स्वीकारे च कल्पितप्रकारताया अपि स्वीकारापत्तेः, उभयोरपि ज्ञानभासकसाक्षि-
 भास्यत्वेन चैतन्यानुपरजकत्वाविशेषात्, ज्ञानस्य स्वाविषयानिवर्तकत्वेन प्रकारानिद्विचित्रसङ्गभयस्य च विषयताद्यानिवृत्तिपक्ष इव
 धर्मधर्मिणोर्जात्यन्तरात्मकभेदाभेदसम्बन्धाश्रयणैर्नैव सुपरिहरत्वात्, कृतान्तकोपस्त्वेकान्तवादिनामुपरि कदापि न निवर्तत इति तत्र
 कः प्रतिकारः । यदि च दृग्विषयत्वं ब्रह्मणि न वास्तवं, तदा सकृदर्शनमात्रेणात्मनि घटादाविव दृगपगमेऽपि द्रष्टृत्वं कदापि नापै-
 वीत्यु(त्याद्यु)क्तं न युज्यते । तथा च - "सकृत्प्रत्ययमात्रेण, घटश्चेद्भासते तदा ॥ स्वप्रकाशोऽयमात्मा किं, घटवच्च न भासते ॥ १ ॥ स्वप्रका-
 शतया किते, तद्वृद्धिस्तत्त्ववेदनम् ॥ बुद्धिश्च क्षणनाश्येति, चोद्यं तुल्यं घटादिषु ॥ २ ॥ घटादौ निश्चिते बुद्धिर्नश्यत्येव यदा घटः ॥

र(४)होनेतु तदाश्रय, इति चेत्सममात्मनि ॥३॥ निश्चित्य सकृदात्मानं, यदापेक्षा तदेव तम् ॥ यत्तुं मन्तुं तथा स्यात्, अक्रोत्येव हि
 तप्यति ॥४॥ उपासक इव प्यार्थे-छौषिकं विस्मरेद्यदि ॥ विस्मरत्येव सा स्यात्-द्विस्मृतिर्न तु वेदनात् ॥५॥” इत्यादि ध्यानवर्षिप-
 णाज्ञाननाश्यादिति चेत्, अज्ञाननाशरण इवावस्थितस्य विनश्यदवस्थाज्ञानजनितस्य वा दृश्यस्य विरमप्यनुवृत्तौ युक्तावनाथासाः ।
 उक्तप्रमाविद्येपत्वेन निवर्तकता इत्यत्वेन च निवर्त्येति इत्यत्वेन रूपेणाधिद्यया सह स्वनिवर्त्येत्येऽपि न दोषः, निवर्त्यतानिबर्तकत-
 योरवच्छेदैरेष्य एव छुणमवस्थापेति चेत्, प्रमाया अप्रमां प्रत्येव निवर्तकत्वदर्शनेन इत्यत्यस्य निवर्त्यताऽनवच्छेदकत्वात् । न च
 ज्ञानस्याज्ञाननाशकतापि प्रमाणसिद्धा, अन्यथा स्वमाद्यथासकारणीभूतस्याज्ञानस्य जागरादिप्रमाणज्ञानेन निवृत्तौ पुनः स्वमाप्या-
 नाद्येऽपि अस्त्यन्तरेण स्वमात्तरादीनां पुनरावृत्तिः सम्भवति, मूलाज्ञानस्यैव विचित्रानेकशक्तिस्वीकारादेकशक्ति-
 द्वितीयस्य च तादृशस्यानष्टगीकारात् प्रपञ्चस्य पुनरुत्पत्तिरिति तु स्ववासनामात्रं, चरमज्ञानं वा मूलाज्ञाननाशकं क्षणविशेषो
 वेत्यत्र विनिगमकामावादनन्तोपरोपराशक्तिकार्षेप्यनन्तपूर्वपूर्वशक्त्यां प्रतिबन्धकत्वस्य, चरमशक्तिकार्यं चरमशक्तेः, तथापि च
 धरमज्ञानस्य हेतुत्वकल्पने महागौरवात्, पूर्वशक्तिनाश इव चरमशक्तिनाशेऽपि पण्डमूलाज्ञानानुदृश्यापस्यनुद्वारापेति न किञ्चिदेतत् ।
 एतेन “जागरादिभ्रमेण स्वप्नादिभ्रमतिरोधानमात्रं क्रियते, सर्वभ्रमेण रज्ज्वा धाराभ्रमतिरोधानवत्, अज्ञाननिवृत्तिस्तु ब्रह्मात्मै-
 ष्यविद्यानादेव” इत्यपि निरतरम् । एवं सति ज्ञानस्याज्ञाननिवर्तकतायां प्रमाणानुपलभ्येस्त्वकिवृत्तिमूलमोक्षानाथासात् माधुइदार-

रणोपलम्भः, श्रुतिः श्रुतार्थापत्तिश्चेतदर्थे प्रमाणतामवगाहेते एव । तत्र श्रुतिस्तावत्-“तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति” मृत्युरविधेति
 शास्त्रे प्रसिद्धं, तथा “तत्त्वमावाद् भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः” स्मृतिश्च- (गीता अ० ७) “देवी ह्येषा गुणमयी, मम माया दुरत्यया ॥
 मामेव ये प्रपद्यन्ते, मायामेतां तरन्ति ते ॥ १४ ॥ (अ० ५) ज्ञानेन तु तदज्ञानं, येषां नाशितमात्मनः ॥ तेषामादित्यवज्ज्ञानं, प्रकाशयति
 तत्परम् ॥ १६ ॥” इत्यादि । एवं “ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति” “तरति शोकमात्मवित्,” “तरति शोकमात्मवित्,” “तरति शोकमात्मवित्” इत्यादि; श्रुतार्थापत्तिश्च- “ब्रह्मज्ञानाद्
 योगी मायाममेयाय, तस्मै ज्ञानात्मने नमः ॥ ११ ॥” इति “अविद्यायाः परं परं तारयसि” इत्यादि; श्रुतार्थापत्तिश्च- “ब्रह्मज्ञानाद्
 ब्रह्मभावः श्रुयमाणस्तद्व्यवधायकज्ञाननिवृत्तिमन्तरेण नोपपद्यत इति ज्ञानादज्ञाननिवृत्तिं गमयति” । “अनृतेन हि प्रत्यूढाः”
 “नीहारेण प्रावृताः,” “अन्यद्युष्माकमन्तरं,” (गीता अ० ५) “अज्ञानेनावृतं ज्ञानं, तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥ १५ ॥” इत्यादि श्रुतिस्मृ-
 तिश्रुतेभ्योऽज्ञानमेव मोक्षव्यवधायकत्वेनावगतम्, एकस्यैव तत्त्वज्ञानेनाज्ञाननिवृत्त्यभ्युपगमाच्च, नान्यत्र व्यभिचारदर्शनेन ज्ञान-
 स्याज्ञाननिवर्तकत्वबोधोऽपीति चेत्, न, एतस्यैकजीवश्रुक्तिवादस्य श्रद्धामात्रशरणत्वात्, अन्यथा जीवान्तरप्रतिभासस्य स्वामिक-
 जीवान्तरप्रतिभासविद्विभ्रमत्वे जीवप्रतिभासमात्रस्यैव तथात्वं स्यादिति चार्वाकमतसाम्राज्यमेव वेदान्तिना प्राप्तं स्यात् । उक्तश्रु-
 तयस्तु कर्मण एव व्यवधायकत्वं क्षीणकर्मात्मन एव च ब्रह्मभूयं प्रतिपादयितुमुत्सहन्त इति किं शशशृङ्गसहोदराज्ञानादिकल्पनया
 तदाभिप्रायाविडम्बनेन । निर्विकल्पकब्रह्मबोधोऽपि शुद्धद्रव्यनयादेशतामेवावलम्बताम्, सर्वपर्यायिनयविषयव्युत्क्रम एव तत्प्रवृत्तेः,
 न तु सर्वथा जगदभावपक्षपीतमिति सम्यग्दृशां वचनोद्धारः ॥ शब्द एव स इत्यत्र तु नाग्रहः; यावत्पर्यायोपरागासम्भववि-
 चारसहकृतेन मनसैव तद्ग्रहसम्भवात्, न केवलमात्मनि, किं तु सर्वत्रैव द्रव्ये पर्यायोपरागानुपपत्तिप्रसूतविचारे मनसा निर्विकल्पक

एष प्रत्ययोऽनुभूयते । उक्तं च मम्मता - "पञ्चणपयुक्तं, यत्तु द्रव्यद्विपस्त च सत्त्वं ॥ जात दवि शोषओगो अपच्छिमवियप्यनिज्व-
यणो ॥ १-८ ॥ इति" । पर्यायनायनं च्युक्तान्तं गृहीत्वा विचारेण मुक्तं, यस्तु द्रव्यार्थिकस्य घत्तत्त्वं, यथा घटो द्रव्यमित्यत्र
एवमेधिकापापरापरद्रव्यार्थिकप्रवृत्तिर्नापरिच्छिद्येन सहाभेदान्वयासम्भवा इति भूदेव प्रव्यमिति द्रव्यार्थिकप्रवृत्तिः, तत्रापि
यत्र न तथा दृढमण्डप्रहारमान इति यास्तु, कतः परं विकल्पवचनाप्रवृत्तेः इत्येतस्या अर्थः ॥ "तत्रमसि" इत्यादावप्यारम्भनस्त-
एकत्र सद्वैतमपरत्र च ज्ञानादितं विषय इत्येतावति भेदे स्वीचरकालिकं सविकल्पकमेव साधीति सविकल्पकान्नस्य को भेदः ।
एवमेकान्त एव श्रेयान् । तदुक्तम् - " एषिअपनिद्विअप्रयं, इय पुरितं ओ भंगंअ अत्रिअप्रयं ॥ मत्रिअपमेव वा जि-च्छाएण ण
म विच्छिओ ममणं ॥ १-३५ ॥ इति" । न च निर्विकल्पको द्रव्योपयोगोऽयमत्र इत्येति मत्र विचारमदृढतमनोजन्यत्पानुपपत्तिः,
विचारस्येदारामकल्पेनराजन्त्यस्य प्युपपत्ताकारस्य तस्य नैधयिस्वापायरूपस्यैवाभ्युपगमात्, अपाये नामजात्यदिभेदजनानि-
यमात्तु दृढद्रव्यादेरुत्पन्ननिधिकातिरिक्त एवेति रिमावनीयं स्वतन्मपनिष्णातैः । प्रवृत्ताकारेणस्य मानसत्वे "नावेदवि-
न्मनुते वं पृथवं वेदेनेव तद्वेदितव्यं" "हं स्वीपनिपदं पृथवं पृच्छामि" इत्यादिश्रुतिविरोध इति चेत्, आरस्येऽपि "यदाचानमृ-
दितं," "न बाहुषा गृभते, नापि वाचा," "एतो वाचो निरर्तन्ते" इत्यादिश्रुतिविरोधस्तु पर । अथ वागम्यत्पनिषेय क प्रुतीनां
सुख्यदृपविषयत्वावगाहिलेनोपपत्तिर्नदमच्छुद्यगैय प्रवृत्ति महायावयणस्यारत्रनिवादानात्, मनसि ए सुखपावृत्तयमेवमायात्

“यन्मनसा न मनुते” इत्यादिविरोध एव ॥ “सर्वे वेदा यत्रैकं भवन्ति स मानसीन आत्मा मनसैवानुद्रष्टव्यः” इत्यादि-
 श्रुतौ मानसीनत्वं तु मनस्युपाधाबुलभ्यमानत्वं, न तु मनोजन्यसाक्षात्कारत्वं, मनसैवेति तु कर्तरि तृतीया आत्मनोऽकर्तृत्व-
 प्रतिपादनार्था मनसो दर्शनकर्तृत्वमाह, न करणतां, औपनिषदसमाख्याविरोधात् । “कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा
 धृतिरधृतिर्हीर्षीर्भिरित्येतत्सर्वं मन एव” इति श्रुतौ मृद्घट इतिवदुपादानकारणत्वेन मनःसामानाधिकरण्यप्रतिपादनात्, तस्य
 निमित्तकारणत्वविरोधाच्चेति चेत्, न, कामादीनां मनोधर्मत्वप्रतिपादिकायाः श्रुतेर्मनःपरिणतात्मलक्षणभावमनोविषयताया एव
 न्याय्यत्वात्, “मनसा ह्येव पश्यति, मनसा शृणोति” इत्यादौ मनःकरणस्यापि श्रुतेर्दधिकालिकसंज्ञानरूपदर्शनग्रहणेन चक्षुरा-
 दिकरणसत्त्वेऽपि तत्रैवकारार्थान्वयोपपत्तेः, त्वन्मतेऽपि ब्रह्मणि मानसत्वविधिनियधयोर्वृत्तिविषयत्वतदुपरक्तचैतन्याविषयत्वा-
 भ्यामुपपत्तेश्च । शब्दस्य त्वपरोक्षज्ञानजनकत्वे स्वभावभङ्गप्रसङ्ग एव स्पष्टं दूषणम् । न च प्रथमं परोक्षज्ञानं जनयतोऽपि शब्द-
 स्य विचारसहकारेण पश्चादपरोक्षज्ञानजनकत्वमिति न दोष इति वाच्यम्, अर्धजरतीयन्यायापातात् । न खलु शब्दस्य परोक्षज्ञा-
 नजननस्वाभाव्यं सहकारिसहस्रेणाध्यन्यथाकर्तुं शक्यं, आगन्तुकस्य स्वभावत्वानुपपत्तेः । न च संस्कारसहकारेण चक्षुषा प्रत्यभि-
 ज्ञानात्मकप्रत्यक्षजननचदुपपत्तिः, यदंशे संस्कारसापेक्षत्वं तदंशे स्मृतित्वापातो यदंशे च चक्षुःसापेक्षत्वं तदंशे प्रत्यक्षापात इति
 भिदैव प्रत्यभिज्ञानस्य प्रमाणान्तरत्वमिति जैनैः स्वीकारात् । “स्वे स्वे विषये युगपज्ज्ञानं जनयतोश्चक्षुःसंस्कारयोरार्थसमाजे-
 नैकज्ञानजनकत्वमेव पर्यवस्यति, अन्यथा रजतसंस्कारसहकारेणासन्निकृष्टेऽपि रजते चाक्षुषज्ञानापत्तेरन्यथाख्यात्यस्वीकारभङ्गप्र-
 सङ्ग” इति चदंस्तपस्वी तूभयात्मकैकज्ञानानुव्यवसायादेव निराकर्तव्यः, अन्यथा रजतत्रमेऽप्युभयात्मकतापत्तेः, पर्वतो वद्विमा-

नित्यद्विभक्तवपि उभयसमाजादेशे प्रत्यथानुमित्यात्मकतापक्षे । अथ मनस एव शब्दस्य परोधापरोधज्ञानजननस्वभावाद्द्वि-
काराददोषः, मनस्त्वेन परोधज्ञानजनकता, इन्द्रियत्वेन चापरोधज्ञानजनकतेत्यस्ति मनस्यवच्छेदकभेद इति चेत्, शब्दस्यापि
विषयाजन्यज्ञानजनकत्वेन वा ज्ञानजनकत्वेन वा परोधज्ञानजनकता योग्यपदार्थनिरूपितत्वम्पदायभिदपरशब्दत्वेन चापरोधज्ञान-
जनकतेति कथं नारच्छेदकभेदः । धार्मिकस्त्वमसीत्यादौ व्यभिचारत्वारणाय निरूपितान्तं विशेषणं, इतरप्यावर्त्यं तु स्पष्टमेव ।
एतच्च ' दशमस्त्वमसि ' ' राजा त्वमसि ' इत्यादियाप्याहदशमोऽहमस्मि राजाहमस्मीत्यादिसाक्षात्कारदर्शनात्कल्प्यते, नाहं
तत्र वाक्यात्पदार्थमात्रोपरिष्ठो मानसः ससर्गबोध इति वाच्यम्, सर्वत्र वाक्ये तथा वक्तुं शक्यत्वेन शब्दप्रमाणमात्रोच्छेदप्र-
सङ्गादिति चेत्, मैवम्, दशमस्त्वमसीत्यादौ वाक्यात्परोधज्ञानानन्तरं मानसज्ञानान्तरस्यैव भ्रमनिवर्तकत्वकल्पनात्, धार्मिकस्त्व-
मसीत्यादौ विशेष्याद्यस्य योग्यत्वादेव योग्यपदार्थनिरूपितेत्यत्र योग्यपदार्थतावच्छेदकविशिष्टेत्यस्यावश्यवाच्यत्वेन महावा-
क्यादपि तत्पदार्थतावच्छेदकस्यायोग्यत्वेनापरोधज्ञानासम्भवाच्च, अयोग्याद्यत्यागयोग्यांगोपादानाभिमुखलक्षणावच्यमेव योग्य-
पदार्थत्वमित्युक्तौ च धार्मिकस्त्वमसीत्यादावपि शुद्धापरोधविषयत्वे तद्व्यावर्तकविशेषणदानानुपपत्तिः, तथा च योग्यलक्ष्यपारत्वग्रहे
उदाहरणस्थानदोर्लभ्यं । अयं च विशेष्योऽस्माकं पर्यायविनियोगेण शुद्धद्रव्यरिपयतापर्यवसायकस्य द्रव्यनपर्येत्स्यलं ब्रह्मवादेन ॥
किञ्च त्वम्पदायभिदपरशब्दत्वेनापरोधज्ञानजनकत्वोक्तौ 'युं राजान्' इत्यतोऽस्मिन्नसम्बोध्यविशेष्यकाराजत्वप्रकारकापरोध-
शब्दापरिचिः, तत्र तादृशमानसांस्फुरणमे घान्यत्र कोऽपराधः । एतेन ' एकपथनान्तत्वम्पदार्थग्रहेऽपि न निस्तारः, " एवस्मिन्नेव

युगपदुपयोगवादिनां च मूलवत्प्रतिपक्षिणीनां, 'यदेव केवलज्ञानं तदेव केवलदर्शनम्' इतिवादिनां च महावादिश्रीसिद्धसे-
 नरिष्याकाराणां साधारण्यो विप्रतिपक्षयः ॥ यत्तु युगपदुपयोगवादित्वं सिद्धसेनाचार्याणां नन्दिदृष्टाद्युक्तं तदभ्युपग-
 दिति द्रष्टव्यम् । एतच्च तत्त्वं सयुक्तिकं सम्प्रतिगाथाभिरेव प्रदर्शयामः—“मणपत्रवनाभंतो, नाणस्त य दरिसणस्त य
 विसेमो॥केनल्लानं पुण दे-सुर्गति नाणंति य समाणं॥क्काण्ड २-३॥” युगपदुपयोगवादोऽयम्-मनापर्यापज्ञानमन्ताः
 पर्यवेसानं यस्य म तथा, ज्ञानस्य दर्शनस्य च विरूप्यः पृथग्भाव इति साध्यम् । अत्र च छद्मस्थोपयोगत्वं हेतुर्द्रष्टव्यः,
 तथा च प्रयोगः-चक्षुरचक्षुषाधिदानानि चक्षुरचक्षुषाधिदर्शनेभ्यः पृथक्कालानि, छद्मस्थोपयोगात्मकज्ञानत्वात्, श्रुतमना-
 प्योपज्ञानत्वं । वाक्यार्थविषये श्रुतज्ञाने, मनोद्रव्यविशेषालम्बने मनापर्यायज्ञाने चार्द्धकस्त्वभावे मत्पर्यवधिवाद्दर्शनोपयोगा-
 द्भिन्नकालत्वं प्रसिद्धयेवेति टीकाकृतम् । दर्शनेनप्रपृथक्कालत्वस्य कुत्राप्येकस्मिन्नसिद्धसाधयिपितत्वात्, स्वदर्शनेनप्रपृथक्कालत्वस्य च
 सिद्धसाधयिपितस्योक्तदृष्टान्तयोरभावात्साधारणत्वं हेतुः, व्यतिरेकी च प्रयोगः, तज्जन्यत्वं वा हेतुः, 'यद्यजन्यं तपतः पृथक्कालम्'
 इति सामान्यव्यक्तौ यथा दृष्टान् पठ इति च दृष्टान्त इति तु युक्तं, केवलज्ञानं पुनर्दर्शनं दर्शनोपयोग इति वा ज्ञानं ज्ञानो-
 पयोग इति वा समानं तुस्यकालं तुन्यकालीनोपयोगद्वयान्तरकमित्यर्थः, प्रयोगश्च-केवलिनो ज्ञानदर्शनोपयोगावेककालीनौ,
 युगपदपरिर्भूतस्वभावत्वात्, योकेवं शोकेवं, यथा रवेः प्रकाशतापौ । अयमभिप्राय आप्तमवितोषीति केसाब्जिन्मलं, तानधिधिपञ्चाष्ट
 (सम्प्रतिः)—“येर्दं मणंति अरया, अण्णं मरजा ण पात्तर जिणो सि ॥ सुत्तमवत्तंमणा, तिप्पपरत्तासायणाभीरू ॥ २-४ ॥”

तथा च प्रयोगः-चक्षुरचक्षुषाधिदानानि चक्षुरचक्षुषाधिदर्शनेभ्यः पृथक्कालानि, छद्मस्थोपयोगात्मकज्ञानत्वात्, श्रुतमना-
 प्योपज्ञानत्वं । वाक्यार्थविषये श्रुतज्ञाने, मनोद्रव्यविशेषालम्बने मनापर्यायज्ञाने चार्द्धकस्त्वभावे मत्पर्यवधिवाद्दर्शनोपयोगा-
 द्भिन्नकालत्वं प्रसिद्धयेवेति टीकाकृतम् । दर्शनेनप्रपृथक्कालत्वस्य कुत्राप्येकस्मिन्नसिद्धसाधयिपितत्वात्, स्वदर्शनेनप्रपृथक्कालत्वस्य च
 इति सामान्यव्यक्तौ यथा दृष्टान् पठ इति च दृष्टान्त इति तु युक्तं, केवलज्ञानं पुनर्दर्शनं दर्शनोपयोग इति वा ज्ञानं ज्ञानो-
 पयोग इति वा समानं तुस्यकालं तुन्यकालीनोपयोगद्वयान्तरकमित्यर्थः, प्रयोगश्च-केवलिनो ज्ञानदर्शनोपयोगावेककालीनौ,
 युगपदपरिर्भूतस्वभावत्वात्, योकेवं शोकेवं, यथा रवेः प्रकाशतापौ । अयमभिप्राय आप्तमवितोषीति केसाब्जिन्मलं, तानधिधिपञ्चाष्ट
 (सम्प्रतिः)—“येर्दं मणंति अरया, अण्णं मरजा ण पात्तर जिणो सि ॥ सुत्तमवत्तंमणा, तिप्पपरत्तासायणाभीरू ॥ २-४ ॥”

केचिज्जिनभद्रानुयायिनो भणन्ति—‘यदा जानाति तदा न पश्यति जिन्’ इति । सूत्रं—‘केवली णं भंते इमं रयणप्पमं पुढाधिं आयोरहिं पमाणेहिं हेज्जहिं संठाणेहिं परिवारेहिं जं समयं जाणइ णो तं समयं पासइ, हंता गोयमा! केवली णं’ इत्यादिकं अवलम्बमानाः । अस्य च सूत्रस्य किलायमर्थस्तेषामभिमतः—‘केवली सम्पूर्णबोधः, णमिति वाक्यालङ्कारे । भंते इति भगवन् । इमां रत्नप्रभामन्वर्थाभिधानां पृथ्वीमाकारैः समनिम्नोन्नतादिभिः, प्रमाणैर्द्वैध्यादिभिः, हेतुभिरनन्तानन्तप्रदेशिकैः स्कन्धैः, संस्थानैः परिमण्डलादिभिः, परिवारैर्धनोद्बिधिलयादिभिः । जं समयं णो तं समयमिति च ‘कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे’ (पा. २-३-५.) इति द्वितीया सप्तमीवाधिका, तेन यदा जानाति न तदा पश्यतीति भावः । विशेषोपयोगः सामान्योपयोगान्तरितः, सामान्योपयोगश्च विशेषोपयोगान्तरितः, तत्स्वाभाव्यादिति प्रश्नार्थः । उच्यते पुनः—‘हंता गोयमा!’ इत्यादिकं प्रश्नानुमोदकं हंतेत्येतन्निगमनप्रकारेण, गौतमेति गोत्रेणामंत्रणं प्रश्नानुमोदनार्थं पुनस्तदेव सूत्रमुच्चारणार्थं हेतुप्रश्नस्य चात्र सूत्रे उत्तरं । ‘सागारे से नाणे हवइ, अणागारे से दंसणे’ इति, साकारं विशेषफलम्बि अस्य केवलिनो ज्ञानं भवति, अनाकारमतिक्रान्तविशेषं सामान्यावलम्बि दर्शनं । न चानेकप्रत्ययोत्पत्तिरेकदा निरावरणस्यापि तत्स्वाभाव्यात् । न हि चक्षुर्दर्शनकाले श्रोत्रज्ञानोत्पत्तिरुपलभ्यते । न चावृत्त्वात्तदा तदनुत्पत्तिः, स्वसमयेऽप्यनुत्पत्तिप्रसङ्गात् । न चाणुना मनसा यदा यदिन्द्रियसंयोगस्तदा तज्ज्ञानमिति क्रमः परवाद्यभिमतोऽपि युक्तिमान्, सर्वाङ्गीणसुखोपलम्भाद्युपपत्तये मनोवर्गेणापुद्गलानां शरीरव्यापकत्वस्यैव कल्पनात् सुप्तौ ज्ञानानुत्पत्तये त्वद्दमनोयोगस्य ज्ञानसामान्ये हेतुत्वेन रासनकाले त्वाचरासनोभयोत्पत्तिवारणस्येत्यमध्यसम्भवाच्च । ततो युगपदनेकप्रत्ययानुत्पत्तौ स्वभाव एव कारणं नान्यत्, सन्निहितेऽपि च द्वय्यात्मके विषये सर्वविशेषानेव केवलज्ञानं गृह्णाति, सर्वसामान्यानि च केवलदर्शनमिति स्वभाव

एवान्पेरिति । एते च व्याख्यातस्तीर्थकराशातनाया अभिरवाः तीर्थकरमाशातयन्तो न विभ्यतीति यावत् । एवं हि नि-
 सामान्यस्य निर्विद्वेषस्य वा वस्तुनोऽभावेन न किञ्चिज्ज्ञानाति केवली न किञ्चित्पश्यतीत्यधिदेशस्यैव पर्यवसानात् । न चान्य-
 द्यगस्यैवोपसर्जनविषयतामेवोभयप्रतिहेऽप्युपयोगक्रमाविरोधः, ह्युपसर्जनभावेनोभयग्रहणस्य ध्ययोपशमविशेषप्रयोज्य-
 त्वात्, केवलत्वाने छदरपत्रानीययाविद्वेषयतोपगमेऽवग्रहादिसङ्घीणरूपप्रसङ्गाद्, उक्तसूत्रस्य तु न भवदुक्त एवार्थः, किं त्वयं,
 'केवलीमां रत्नममां वृषिणी वैराकारादिभिः समकं तुल्यं जानाति, न वैराकारादिभिस्तुल्यं पश्यतीति किमेवं प्राद्वं?, हंता-एवंमि-
 त्यनुमोदना, एतो रेवो पृष्टे सति यत्प्रतिवचनं मिथ्याहम्बनप्रदर्शकं तज्ज्ञानं साकारं भवति यतो दर्शनं पुनरनाकारमित्यतो
 मिथ्याहम्बनोवेतो प्रत्ययाविति' हीकाकृतः । अत्र यद्यपि जं समयं इत्यत्र जं इति अम्भावः प्राकृतलक्षणत्, यत्कृतमित्यत्र जं
 क्यमिति प्रयोगस्य लोकोऽपि दर्शनादिति वक्तुं शक्यते, तथापि नृतीयान्तपदवाच्यैराकारादिभिर्लुप्तदृवीयान्तसमासस्ययत्पदार्थस्य
 समग्रपदार्थस्य चान्यूनानतिरिक्तस्य रत्नभाष्यं मिलित्वादनन्वय इति यत् समकमित्यादिक्रियाविशेषणत्वेन
 म्यास्येयम् । रत्नप्रमाकर्मकारादिनिरूपितयावदन्पुनानतिरिक्तारपयतावज्ञानवान् न तादृशतायदन्पुनानतिरिक्तविषयत्वात्
 नवान् केवलीति फलितोर्थः । यदि च तादृशस्य विद्विष्टदर्शनस्य निषेधस्याप्राप्तिदेर्न तन्निषेधः 'असतो णत्थि णिमेधो' (विद्ये,
 १५७४) इत्यदिवचनादिति वाच्यमीक्ष्यते, तथा 'क्रियाप्रधानमाख्यातम्' इति वैयाकरणन्यायश्रयणेन रत्नप्रमाकर्मकारा-
 दिनिरूपितयावदन्पुनानतिरिक्तविषयत्वाकं ज्ञानं, न तादृशं केवलिवर्तकं दर्शनमित्येव बोधा, सर्वनयात्मके भगवत्प्रवचने यथो-
 पपधान्यतरानयग्रहणे दोषामावादिषु तु वयमाहोचयामः । हेतुयोगपथादपि चलेनोपयोगयोगपथमापत्तीत्याह—'केवलनाणार-

वरण-वख्यजायं केवलं जहा नाणं । तह दंसणं पि जुज्झइ, गियआवरणवख्यसंसेते ॥२-५॥” स्पष्टा, नवरं निजावरणक्षयस्यान्त
 इति दर्शनावरणक्षयस्यानन्तरक्षण इत्यर्थः । न चैकदोमयावरणक्षयेऽपि स्वभावेहेतुक एवोपयोगक्रम इत्युक्तमपि साम्प्रतं, एवं
 सति स्वभावेनैव सर्वत्र निर्वाहे कारणान्तरोच्छेदप्रसङ्गात्, कार्योत्पत्तिस्वभावस्य कारणेनैव तत्क्रमस्वभावस्य तत्क्रमेणैव निर्वा-
 हत्वाच्च । एतेन “सर्वव्यक्तियुक्त्यविषयकत्वयोः पृथगेवावरणक्षयकार्यतावच्छेदकत्वादर्थस्तदवच्छिन्नोपयोगद्वय-
 सिद्धिः” इत्यप्यपास्तम् । तत्सिद्धावपि तत्क्रमसिद्धेरावरणद्वयक्षयकार्ययोः समप्राधान्येनार्थगतैरप्रसराच्च । न च मतिश्रुतज्ञाना-
 वरणयोरैकदा क्षयोपशमेऽपि यथा तदुपयोगक्रमस्तथा ज्ञानदर्शनावरणयोरुपपत्क्षयेऽपि केवलिनामुपयोगक्रमः स्यादिति
 शङ्कनीयं, तत्र श्रुतोपयोगे मतिज्ञानस्य हेतुत्वेन शब्दादौ प्रत्यक्षादिसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वेन च तत्सम्भवात् । अत्र तु
 क्षीणावरणत्वेन परस्परकार्यकारणभावप्रतिबन्धकभावाद्यभावेन विशेषात् । एतदेवाह-“भण्णइ खीणावरणे, जह मइणाणं
 ाजिणे ण संभवइ ॥ तह खीणावरणिजे, विससओ दंसणं णत्थि ॥२-६॥” भण्यते निश्चित्योच्यते, क्षीणावरणे जिने यथा
 मतिज्ञानं मत्यादिज्ञानं अवग्रहादिचतुष्टयरूपं वा ज्ञानं न सम्भवति, तथा क्षीणावरणीये विश्लेषतो ज्ञानोपयोगकालान्य-
 काले दर्शनं नास्ति क्रमोपयोगत्वस्य मत्याद्यात्मकत्वव्याप्यत्वात्सामान्याविशेषोभयालम्बनक्रमोपयोगत्वस्य चावग्रहाद्यात्मक-
 त्वव्याप्यत्वात्केवल्योः क्रमोपयोगत्वे तच्चापत्तिरित्यापादनपरोऽयं ग्रन्थः । प्रमाणं तु-“केवलदर्शनं केवलज्ञानतुल्यकालोत्पत्तिकं,
 तदेककालीनसामग्रीकत्वात्, तादृशकार्यान्तरवत्”, इत्युक्तकर्तृचतुष्टीतमनुमानमेवेति द्रष्टव्यम् । न केवलं क्रमवादिनोऽनुमान-
 विरोधः, अपि त्वागमविरोधोऽर्थात्याह-“सुत्तांमि चेव साह-अपज्जवसियं ति केवलं बुत्तं । सुत्तासायणभीरु-हि तं च दट्ठव्वयं

तेन सूत्राद्यात्तनाभीरमिः क्रमोपयोगादिमिस्तदपि व्रष्टव्यं । चोऽप्यर्थः । न केवलं "केवली णं भंते इमं रयणप्पमं पुट्ठविं" इत्याद्युक्तसूत्रयथाश्रुताश्रुतिपत्तिमात्रमिति भावः । न च द्रव्यापेक्षयाऽपर्यवसितत्वं समाधेयं, द्रव्यविषयप्रज्ञोत्तराभुतेः । न च निगमात्मकत्वाद् भगवतोऽपि कथं तयोः पर्यवसानेन द्रव्यापेक्षयाऽश्रुतयोगि तयोः कल्पनं युक्तं, अन्यथा पर्वा पाणाद्युत्पाद-
 त्तान्यस्य निराकाशत्वात्, अन्यथा क्रानुरवकत्वे अपर्यवसिते इति प्रयोगस्यापि प्रसङ्गात्, मम तु रूपरसात्मकैकद्रव्यमदक्रम-
 भादिभिन्नोपाधिकोत्पादविगमात्मकत्वेऽपि केवलद्रव्यादव्यतिरेकतत्त्वयोरपर्यवसितत्वं नानुपपन्नम् । अथ पर्यापत्त्वानच्छेदकपर्य-
 विनिर्मेकेण शुद्धद्रव्यायां दिशप्रकृतेः क्रमेकान्तेऽपि केवलद्रव्यादव्यतिरेकतत्त्वयोरपर्यवसितत्वं नानुपपन्नम् । अत एव पर्यापत्त्वानच्छेदकपर्य-
 सिद्धान्ते गीयते । तत्तदवच्छेदकविनिर्मेकस्य विवक्षाधीनत्वमिति चेत्, किमयमुक्तवर्माविनिर्मेकस्त्वत्पर्यवसितत्वं नानुपपन्नं
 रेभदान्वयानुपपत्त्या शुद्धद्रव्यलक्षणया, उत उक्तधर्मस्य विशेषणत्वपरित्यागेनोपलक्षणत्वमात्र विवक्षया ? । आये आयपद एव
 लक्षणायां शुद्धद्रव्यं शुद्धात्मद्रव्यं वाऽपर्यवसितमित्येव बोधः स्यात्, सादित्वस्यापि तत्रान्वयप्रवेगे तु केवलद्रव्यं सावपर्य-
 वसितमित्याकारक एव, उभयपदलक्षणायां तु शुद्धद्रव्यविषयको निर्विकल्पक एव बोध इति केवलज्ञानदर्शने सावपर्यवसिते इति
 बोधस्य कथमप्यनुपपत्तिः । अन्ये च केवलत्वोपलक्षितात्मद्रव्यमात्रग्रहणे तत्र सादित्वान्वयानुपपत्तिः, केवलपर्यायग्रहणे च
 नवविधोपचारमध्ये 'पर्याये पर्यायोपचार' एवाश्रयणीयः स्यादिति समीचीने द्रव्यार्थादेशसमर्थने । नियतोपलक्षयतावच्छेदकरूपा-

भावेऽपि सम्पुत्रोपलक्ष्यविषयकतादृशबोधस्वीकारे च 'पर्यायोऽपर्यवसित' इत्यादेरपि प्रसक्तिः । द्रव्यार्थतया केवलज्ञानकेवलदर्शन-
 योरपर्यवसितत्वाभ्युपगमे द्वितीयक्षणेऽपि तयोः सद्भावप्रसक्तिः, अन्यथा द्रव्यार्थत्वायोगात् । तदेवं क्रमाभ्युपगमे तयोरगमविरोध
 इत्युपसंहरन्नाह - " संतामि केवले दं-सणम्मि नाणस्स संभवो णत्थि । केवलनाणम्मि य दं-सणस्स तम्हा अनिहणाहं ॥ २-८ ॥ "

स्वरूपतो द्वयोः क्रमिकत्वेऽन्यतरकालेऽन्यतराभावप्रसङ्गः, तथा चोक्तवक्ष्यमाणदूषणगणोपनिपातः, तस्माद् द्वावप्युपयोगौ केवलिनः
 स्वरूपतोऽनिधनावित्यर्थः । इत्थं ग्रन्थकृदक्रमोपयोगद्वयाभ्युपगमेन क्रमोपयोगवादिनं पर्यनुयुज्य स्वपक्षं दर्शयितुमाह -
 " दंसणनाणावरण-क्खए समाणम्मि कस्स पुव्वयरो(रं) ॥ होज्ज व समओप्पाओ, हंदि दुवे णत्थि उवओगा ॥ २-९ ॥ "

सामान्यविशेषपरिच्छेदावरणापगमे कस्य प्रथमतरमुत्पादो भवेत् ? अन्यतरोत्पादे तदितरस्याप्युत्पादप्रसङ्गात्, अन्यतरसामग्र्या
 अन्यतरप्रतिबन्धकत्वे चोभयोरप्यभावप्रसङ्गात् " सव्वाओ लद्धीओ सागारोवओगोवउत्तस्सति " वचनप्रामाण्यात्प्रथमं केवल-
 ज्ञानस्य पश्चात्केवलदर्शनस्योत्पाद इति चेत्, न, एतद्वचनस्य लब्धियोगपक्ष एव साक्षित्वादुपयोगक्रमाक्रमयोरौदासीन्यात् ।
 यौगपद्येनापि निर्वाहार्थादर्शनेऽनन्तरोत्पत्त्यसिद्धेः एकक्षणोत्पत्तिकेवलज्ञानयोरैकक्षणन्यूनाधिकायुक्तयोः केवलिनोः क्रमिको-
 पयोगद्वयधाराया निर्वाहयितुमशक्यत्वाच्च । अथ ज्ञानोपयोगसामान्ये दर्शनापयोगत्वेन हेतुतेति निर्विकल्पकसमाधिरूपच्छब्दस्थ-
 कालीनदर्शनात् प्रथमं केवलज्ञानोत्पत्तिः केवलदर्शने केवलज्ञानत्वेन विशिष्य हेतुत्वाच्च द्वितीयक्षणे केवलदर्शनोत्पत्तिः, ततश्च
 क्रमिकसामग्रीद्वयसम्पत्त्या क्रमिकोपयोगद्वयधारानिर्वाह इति, एकक्षणन्यूनाधिकायुक्तयोस्त्वेकक्षणे केवलज्ञानोत्पत्त्यस्वीकार एव
 गतिरिति चेत्, न, "दंसणपुव्वं नाणं (२-२२)" इत्यादिना तथाहेतुत्वस्य प्रमाणाभावेन निरसनीयत्वात्, उत्पन्नस्य केवलज्ञानस्य

धार्मिकभावत्वेन नाशायोगाच्च । न च मुक्तिसमये धार्मिकचरित्रनाशवदुपपत्तिः धार्मिकत्वेऽपि तस्य योगर्थ्यनिमित्तकत्वेन
 निमित्तनाशनाशयत्वात्, केवलज्ञानस्य चानिमित्तिकत्वादुत्पत्तौ ह्यसौ चावरणधयातिरिक्तनिमित्तानपेक्ष्यत्वेनैव तस्य स्वतन्त्रप्रमाण-
 त्वव्यवस्थितेः, अन्यथा 'सोपेक्षमसमर्थम्' इति न्यायात्तत्रात्राण्यप्रसङ्गात् । एतेन 'केवलदर्शनसामग्रीत्वेन स्वस्यैव स्वना-
 शकत्वमिति केवलज्ञानक्षणिकत्वम्' इत्यप्यपारम्भम्, अनैमित्तिकं क्षणिकत्वायोगात्, अन्यथा तत्क्षण एव तत्क्षणद्वयधिकार्ये
 नाशक इति सर्वत्रैव सूक्ष्मजुस्तत्र नयसाम्राज्यस्य दुर्निवारत्वादिति किमविपल्लवितेन ? । ननियमनुपपत्तिः क्रमोपयोगपक्ष एवे-
 त्यक्रमौ द्वाबुपयोगौ स्तामित्याद्यङ्गते मल्लभादी, "भवेदा समयमेककालमुत्पादस्तयोरिति" तत्रैकोपयोगवादी ग्रन्थकृत् सिद्धा-
 न्तयति, हंदि ज्ञायता, द्वाबुपयोगौ नैकेदन्ति, सामान्यविशेषपरिच्छेदात्मकत्वात्केवलज्ञानस्य, यदेव ज्ञानं तदेव दर्शनमित्य-
 त्रैव निर्भरं, उभयपदेतुसमाजे समूहात्संनोत्पादस्यैवान्यत्र दृष्टत्वान्नात्रापारिदृष्टकल्पनाल्लेख्य इति भावः । अस्मिन्नेव वादे केवलिनः
 सर्वज्ञतासम्भव इत्याह— "जइ मव्वं सायार, जाणइ एकससएण सब्यण्णु॥ जुब्बइ सया वि एं, अहवा सव्वं न जाणाइ॥ २-१०॥"
 यदि सर्वं सामान्यविशेषात्मकं जगत्, साकारं तत्तज्जातिव्यक्तवृत्तिचर्चमविशिष्टं । साकारमिति क्रियाविशेषणं वा । निरवच्छि-
 द्ततज्जातिप्रकारतानिरूपिततत्तद्व्यक्तिविशेष्यतासहितं परस्परं यावद्बुद्बुद्व्यपर्यायनिरूपेतिविषयतासहितं वा । निरवच्छि-
 जानात्येकसमयेन सर्वज्ञः पश्यति चेति शेषः, तदा सदापि सर्वकालं युज्यते, एव सर्वज्ञत्वं सर्वदक्षित्वं चेत्यर्थः । अथचेत्येतद्वप-
 रीत्ये, सर्वं न जानाति सर्वं न जानीयादेकदेशोपयोगवृत्तित्वान्मतिज्ञानरदित्यर्थः । तथा च कैवलज्ञानमेव केवलदर्शनमिति
 स्थितम् । अव्यक्तत्वादपि धृम्यदर्शनं केवलिनं न सम्भवतीत्याह— "परिसुद्धं सायार, अविअत्तं देसणं अणायारं ॥ ण य खीणा-

वरणिज्जे, जुह्वे स(सु)वियत्तमविअत्तं ॥२-११॥” ज्ञानस्य हि व्यक्तरूपं, दर्शनस्य पुनरव्यक्तता । न च क्षीणावरणेऽर्हन्ति
 व्यक्तरूपेण सुख्येते, ततः ‘सामान्यविशेषज्ञेयसंस्पर्शभूयैकस्वभाव एवायं केवलप्रत्ययः’, न च ग्राह्यद्वित्वाद्ग्राहकद्वित्वमिति
 सम्भावनापि युक्ता, केवलज्ञानस्य ग्राह्यानन्तेनानन्ततापत्तेः, विषयभेदकृतो न ज्ञानभेद इत्यभ्युपगमे तु दर्शनपाथक्ये का प्रत्या-
 शा, आवरणद्वयक्षयादुभयैकस्वभावस्यैव कार्यस्य सम्भवात् । न चैकस्वभावप्रत्ययस्य शीतोष्णस्पर्शवत्परस्परविभिन्नस्वभावद्वयवि-
 रोधः, दर्शनस्पर्शनशक्तिद्वयात्मकैकदेवदत्तस्वभावद्वयात्मकैकप्रत्ययस्य केवलिन्यविरोधात् । ज्ञानत्वदर्शनत्वधर्मभ्यां ज्ञानदर्शन-
 योभेदः, न तु धर्मिभेदेनैति परमार्थः । अत एव तदावरणभेदोऽपि स्याद्वाद एव, तदुक्तं स्तुतौ ग्रन्थकृतैव (निश्चयद्वान्निशिका)
 “चक्षुर्दर्शनविज्ञानं, परमाणवौष्ण्यरौक्ष्यवत् । तदावरणमप्येकं, न वा कार्यविशेषतः ॥ ८ ॥” इति । परमाणुबुष्णरूक्षस्पर्शद्व-
 यसमावेशवच्चक्षुषे ज्ञानत्वदर्शनत्वयोः समावेश इत्यर्थः ॥ इत्थं च चाक्षुषज्ञानदर्शनवरणकर्मापि परमार्थत एकं, कार्यविशेषत
 उपाधिभेदतो वा नैकमिति सिद्धम् । एवमवधिकेवलस्थलेऽपि द्रष्टव्यम् । तदाह-“चक्षुर्वद्विपयाख्याति-स्वधिज्ञानकवले ॥ शेषवृत्ति-
 विशेषात्, ते मते ज्ञानदर्शने ॥३०॥ इति” । चक्षुर्वचाक्षुषवद्विपयाख्यातिः स्पृष्टज्ञानाभावः अस्पृष्टज्ञाने इति यावत्, भावाभाव-
 रूपे वस्तुन्यभावत्वाभिधानमपि दोषानावहं, शेषा वृत्तयोऽस्पृष्टज्ञानानि ताभ्यो विशेषः, स्पृष्टताविशेषेण वक्ष्यमाणरीत्या स्पृष्टा-
 विषयवृत्तित्वव्यङ्ग्येन, तस्मात्ते अवधिकेवले ज्ञानपदेन दर्शनपदेन च वाच्ये इत्येतदर्थः ॥ क्रमाक्रमोपयोगद्वयपक्षे भगवतो
 यदापद्यते तदाह-“ अहिङ्गं अण्णायं, च केवली एव भासइ सया वि ॥ एगसमयम्मि हंदी, वयणविगण्णो ण संभवइ ॥२-१२॥”
 आद्यपक्षे ज्ञानकालेऽदृष्टं, दर्शनकाले चाऽज्ञातं, द्वितीयपक्षे च सामान्यांशेऽज्ञातं विशेषांशे चादृष्टं, एवमुक्तप्रकारेण केवली सदा

भाषते तत "एकस्मिन् समये ज्ञातं दृष्टं च भगवान् भाषते," इत्येष वचनस्य विकल्पो विशेषो मयदर्शने न भवतीति गृह्यता ।
 न चान्यत्रकालेऽन्यतरोपलक्षणादुपमर्शनेनतया विषयान्तरग्रहणाद्योक्तपक्षविकल्पोपपत्तिः, एवं सति भ्रान्तच्छब्दस्येऽपि तथाप्रयो-
 गप्रसङ्गात् । यदा कदाचित् गृह्यग्राहिकया ज्ञानदर्शनविषयस्यैव पदार्थस्य तद्बुद्धावतुप्रवेशादिति स्मर्तव्यम् । तथा च सर्वज्ञत्वं
 न सम्मन्तीत्याह— "अण्णापं पातंते, अदिट्ठं च अरहा विषाणंते ॥ किं ज्ञाणइ किं पामइ, कइ मच्चणू सि वा होइ ॥ २-१३ ॥"
 अज्ञातं पश्यन्नदृष्टं च जानानः किं जानानि किं वा पश्यन्ति? न किञ्चिदित्यर्थः । कथं वा तस्य सर्वज्ञता भवेत्? ।
 न फथमपीत्यर्थः । ज्ञानदर्शनयोर्विषयविधये कर्मलयाज्ञालिरादस्ये कृतमिस्याह— "केवलनाणमणंते, जेह्वेच तइ दंसणं पि पण्णत्ते ॥
 सागारभइणाहिं य, णियमपरितं अणागारं ॥ २-१४ ॥" यथेकत्वं ज्ञानदर्शनयोर्न स्यापदाऽथविषयत्वादर्शनमनन्त न स्यादिति
 "अणंते केवलनाणे अणंते केवलदंसणे" इत्यागमविरोधः प्रसज्येत, दर्शनेनस्य हि ज्ञानादरे सागारप्रदणपादनन्तार्थिशेषवदि-
 ज्ञानादनाकारं सामान्यमात्रावलम्बिकेवलदर्शने, यतो नियमेनैकान्तेनैव परीतमभवं मयतीति कुतो विषयाभावादनन्तता? । न च
 उभयोस्तुल्यविषयत्वविशेषेऽपि मूलयोपसर्जनभावरक्तो विधिप इति वाच्यं, विशेषणविशेष्यभावेन तत्र सप्रजनितोद्धानिरूप्यमन्धा-
 षच्छिन्नविषयतया वा तत्र कामचारात् । आदेशिकस्य च तस्यास्मदादिबुद्धावेवाभिरोहात् । एतच्च निरूपितं तत्रं "अं जं जे जे माये"
 इत्यादि(आवश्यक)निवृत्ति(२८२)मायाया नयभेदेन व्याख्यादयेऽनेकान्तव्ययस्यस्यायामस्मान्नि(पथ ८ पृष्ठ २)।(अक्रमोरपोष-
 द्वयवादी तु अकृतगाथार्या साकारे यद्ग्रानं दर्शने तस्य विषयोऽन्ययम्माथो यान्तो विशेषास्तावन्परखण्डसखण्डोपाधिरूपाणि जाति-
 रूपाणि वा सामान्यानीति हेतोस्तेनपरीतमन्तमित्पकारप्रक्षेपेण क्पाकटे, क्रमयोदे ज्ञानदर्शनयोरपर्यवसितत्वादिकं नोपपद्यत इति

यदुक्तं तत्राक्षेपमुद्भूय समाधत्ते—“ भण्ड जह चउनाणी, जुज्जह णियमा तहेव एयं पि । भण्ड ण पंचनाणी, जहेव अरहा तहेयं
 पि ॥ २-१५ ॥ ” भण्यते आक्षिप्यते यथा क्रमोपयोगग्रन्थोऽपि मत्यादिवचुर्ज्ञानी तच्छक्तिसमन्वयादपर्यवसितचतुर्ज्ञानी
 ज्ञातदृष्टभाषी ज्ञाता द्रष्टा च नियमेन युज्यते । तथैतदप्येकत्ववादिना यदपर्यवसितत्वादिक्रमोपयोगे केवलानि प्रेर्यते, तदपि सर्व-
 दिककेवलज्ञानदर्शनशक्तिसमन्वयादुपपद्यत इत्यर्थः । भण्यतेऽत्रोत्तरं दीयते—यथैवाहन्न पञ्चज्ञानी, तथैवतदपि क्रमवादिना
 यदुच्यते, ‘भेदतो ज्ञानवान् दर्शनवाञ्छ’ तदपि न भवतीत्यर्थः । मत्याद्यावरणक्षयेऽप्येकदेशग्राहिणो मतिज्ञानादेरिव, दर्शनावरण-
 क्षयेऽपि तादृशदर्शनस्य केवलानि भेदेनानुपपत्तेरिति भावः । इयास्तु विशेषः—यदभेदेनापि केवलज्ञाने दर्शनसंज्ञा सिद्धान्तसम्भवा,
 न तु मतिज्ञानादिसंज्ञेति, तत्र हेतु अन्वर्थोपपर्यनुपपत्ती एव द्रष्टव्ये । अयं च प्रौढिवादः, वस्तुतः क्रमवादे यदा जानाति तदा
 पश्यतीत्यादेरनुपपत्तिरेव, आश्रयत्वस्यैवाख्यातार्थत्वात् । लब्धेस्तदर्थत्वे तु घटादर्शनवेलायामपि घटं पश्यतीतिप्रयोगप्रसङ्गात्,
 घटदर्शनलब्धेस्तदानीमपि विद्यमानत्वात् । ‘चक्षुष्मान् सर्वं पश्यति, न त्वन्ध’ इत्यादौ त्वगत्या लब्धेर्योग्यताया वाऽऽख्या-
 तार्थत्वमभ्युपगम्यत एव, न तु सर्वत्राप्ययं न्यायः, अतिप्रसङ्गात् । न च सिद्धान्ते विना निक्षेपविशेषमप्रसिद्धार्थे पदद्वयत्ति-
 रवधार्यते, पट्पट्टिसागरोपमस्थितिकत्वादिक्रमपि मतिज्ञानादेर्लब्ध्वपेक्षयैवेति दुर्बलं, एकस्या एव क्षयोपशमरूपलब्धेस्ताव-
 त्कालमनवस्थानात्, द्रव्याद्यपेक्षया विचित्रापरापरक्षयोपशमसन्तानस्यैव प्रदृश्युपगमात् । किं त्वेकजीवावच्छेदेनाज्ञानातिरि-
 क्तविरोधिसामग्रयसमवहितपट्पट्टिसागरोपमक्षणत्वव्याप्यस्वसजातीयोत्पत्तिकृत्वे सति तदधिकक्षणानुत्पत्तिकस्वसजातीयत्वरूपं
 तत्पारिभाषिकमेव वक्तव्यं, एवमन्यदप्युक्तम् । क्रमेण युगपद्वा परस्परनिरपेक्षस्वविषयपर्यवसितज्ञानदर्शनोपयोगौ केवलिन्यसर्वा-

र्थत्वान्मत्यादिज्ञानचतुष्टयवक्षस्त इति दृष्टान्तभावनार्थमाह- "एषणमणिज्जा भावा, समत्तसुअनाणदंमणारिसओ । ओद्धिमणपज्ज-
 चाण प, अण्णोष्णविलक्खणारिसओ ॥ २-१६ ॥ तम्हा चउच्चिमाणो, जुज्जर ण उ नाणदंसण जिणार्णं । सयलमणावरणमणं-
 तमवूसयं धंवरुं बम्हा ॥ २-१७ ॥" प्रज्ञापनीया दृष्टान्तभित्तिभावा भावा द्रव्यादयः समस्त श्रुतज्ञानस्य द्वादशाङ्गवाक्यात्मरूप-
 दशानाया दर्शनप्रयोजिकायास्तदुपजाताया बुद्धेः विषय आलम्बनं, मतेरपि तु एव दृष्टान्तवसिता विषया द्रष्टव्याः, इन्द्रपरिक-
 र्मणारितशुपोपशुमनितस्य ज्ञानस्य पथोक्तमात्रविषयस्य मतित्वान्मतिश्रुतयोरसर्वपर्यायित्ववद्द्रव्यविषयतया तुल्यार्थत्वप्रतिपाद-
 नाच्च, अवधिमनापर्याययोः पुनरन्योन्यविलक्षणता भावा विषयाः, अवधे रूषिद्रव्यमात्रं, मनःपर्यायस्य च मन्यमानानि
 द्रव्यमनामीत्यसर्वर्षिन्येत्तानि ॥ तस्माच्चतुर्णो मत्यादीनां विभागो युज्यते तत्तत्क्षयोपशुमप्रत्ययभेदात्, न तु जिनानां
 ज्ञानदर्शनयोः । 'नाणदंसण वि' अविमत्तिका निर्देशः सूत्रत्वात् । कुतः पुनरेतदित्यत आह, यस्मात् केवल सकलं परिपूर्णं ।
 तदपि कुतः ? यतोऽनाचरणं, न एतानृतमसकलविषयं भवति । न च प्रदीपेन व्यभिचारः, यतोऽनन्तमनन्तार्थग्रहणप्रवृत्तं । तदपि
 कुतः ? यतोऽद्रापं, ययो दि विरोधिमात्रीयेन गुणेन स्याच्चद्रभावे तस्याद्यत्वं, तत्रानन्तत्प्रमनवधमिति माया । तस्मादक्रमोपयो-
 गदयात्मक एक एव केवलोपयोगः । तत्रैकत्वं व्यकथा, द्रयात्मकत्वं च नृसिंहत्वमदाश्रिकजात्यन्तररूपत्वमित्येके । मापे स्ति-
 गोष्णत्वबदयाप्यश्रुचिजातिद्वयरूपमित्यपरे । केवलत्वमावरणश्रुत्वात्, ज्ञानत्वं जातिविशेषो, दर्शनत्वं च विषयताविशेषो, दोष-
 व्यपजन्यतावच्छेदक इति तु पथम् । ननु भवदुक्तपथे ' केवली णं ' इत्यादिमूत्रे ' जं समपं ' इत्यादौ पत्तमपरमित्याद्यर्थो न
 सर्वस्वरसिद्धिः, तादृशप्रयोगान्तरे तथाविवरणाभावात्, तथा (मगवतीशतक १८ उद्देश १०) ' जण्णंसणहयाणं पुंन अहं ' इत्याद्या-

गमविरोधोऽपि, यद्धर्मविशिष्टविषयावच्छेदेन भेदनयार्पणं तद्धर्मविशिष्टापेक्षयैव द्वित्वादेः साकांक्षत्वात्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गादि-
 त्याशङ्क्य युक्तिसिद्धः सूत्रार्थो ग्राह्यस्तेषां स्वसमयपरसमयादिविषयभेदेन विचित्रत्वादित्याभिप्रायवानाह—“ परत्रत्त्वव्यपकखा,
 अविमुद्धा तेषु तेषु अर्थेषु । अर्थगणो अ तेषिं, विभंजणं जाणओ कुणइ ॥ २-१८ ॥” परेषां वैशेषिकादीनां यानि
 वक्तव्यानि तेषां पक्षा अविमुद्धास्तेषु तेऽर्थेषु सूत्रे तत्रभयपरिकर्मणादिहेतोर्निबद्धाः । अर्थगत्यैव सामर्थ्येनैव तेषामर्थानां
 व्यक्तिं सर्वप्रवादमूलद्वादशाङ्गाविरोधेन ज्ञको ज्ञाता करोति । तथा च ‘जं समयं’ इत्यादेर्यथाश्रुतार्थे केवली श्रुतावधिमनःपर्याय-
 केवल्यन्यतरो ग्राह्यः, परमावधिकाधोवधिकच्छब्दस्थितिरिक्तविषये स्नातकादिविषये वा तादृशमूत्रप्रवृत्तौ तत्र परतीर्थिकत्वव्य-
 ताप्रतिबद्धत्वं वाच्यमेव मन्यत्रापि ति दिक् । ‘ केवलनाणे केवलदंसणे ’ इत्यादिभेदेन सूत्रनिर्देशस्यैकार्थिकपरतैवेत्यभिप्रायेणो-
 पक्रमते—“ जेण मणोविसयगया-ण दंसणं गत्थि दब्बजादाणं ॥ तो मणपज्जवणाणं, नियमा नाणं तु णिदिट्ठं ॥ २-१९ ॥ ”
 यतो मनःपर्यायज्ञानविषयगतानां तद्विषयसमूहानुप्रविष्टानां परमनोद्रव्यविशेषाणां बाह्यचिन्त्यमानार्थगमकतौपयिकविशेष-
 रूपस्यैव सद्भावाद् दर्शनं सामान्यरूपं नास्ति, तस्मान्मनःपर्यायज्ञानं ज्ञानमेवागमे निर्दिष्टं, ग्राह्यसामान्याभावे मुख्यतया
 तद्ग्रहणोन्मुखदर्शनाभावात् । केवलं तु सामान्यविशेषोभयोपयोगरूपत्वाद्बुभयरूपकमेवेति भावः । सूत्रे उभयरूपत्वेन परिपठितत्वाद्-
 प्युभयरूपं केवलं, न तु क्रमयोगादित्याह(द्विषयभेदाद्वैत्यभिप्रायवानाह)—“ चक्खुअचक्खुअवाधिके-वलाण समयम्मि दंसणवि-
 अप्पा ॥ परिपठिआ केवलना-णदंसणा तेण विय(ते) अण्णा ॥ २-२० ॥ ” स्पष्टा । चक्षुरादिज्ञानवदेव केवलं ज्ञानमध्ये पाठात्
 ज्ञानमपि, दर्शनमध्ये पाठाच्च दर्शनमपीति परिभाषामात्रमेतदिति ग्रन्थकृतस्वात्पर्यम् । मतिज्ञानादेः क्रम इव केवलस्याक्रमेऽपि

सामान्यविशेषात्पुनरुक्तं नैपयोगरूपतया ज्ञानदर्शनत्वमित्येकेदेशिमतमुपन्यस्यति - "दंसणमुग्गहमेवं, घडोचि निज्वज्जणा हवइ
नाणं ॥ जइ इत्ये केवल्लण नि, निममणं इत्थियं चेत् ॥ २-२१ ॥" अवग्रहमात्रं मतिरूपे घोषे दर्शनं, इदं तदित्यव्यपदेश्यं, घट इति
निर्घषेन वर्णना तदाकाराभिलाष इतियात्त्वं कारणे कार्योपचाराच्च घटाकाराभिलाषजनकं घटे मतिज्ञानमित्यर्थः । यथाऽऽत्रैवं (कं)
तथा केवल्लयोरस्येतान्बन्मात्रेण विशेषः । एकरमेव केवलं सामान्यादौ दर्शनं विशेषादौ च ज्ञानमित्यर्थः । एकरदेवेव क्रमिकमेवपदं
इत्यर्थः - "दंसणपुच्छं नाणं, नाणणिमित्तं तु दंसणं णत्थिय ॥ तेण सुनिणिच्छयामो, दंसणनाणा ण अण्णत्तं ॥ २-२२ ॥"
दर्शनपूर्वं ज्ञानमिति छद्मस्योपयोगद्वारां प्रमिदम् । सामान्यमुपलम्प्य हि पश्चात्सर्वे विशेषमुपलभत इति, ज्ञाननिमित्तं तु
दर्शनं नास्ति कुत्रापि, तथाऽप्रसिद्धेः । तेन सुविनिश्चिनुमः 'दंसणनाणा' इति दर्शनज्ञाने नान्यत्वं न क्रमापादितभेदं
केवल्लिति मज्जत इति शेषः । क्रमाच्युत्पत्तेरिति केवल्लिति नियमाज्ज्ञानोत्तरं दर्शनं गच्छं, सर्वासां लब्धीनां साकारोपयोगप्राप्त(प्य)-
त्वेन पूर्वं ज्ञानोत्पत्त्युत्पत्तौ चित्यात् । तथा च ज्ञानोत्पत्तेरमेव केवल्लिति दर्शनममुपगन्तव्यं, तच्चाल्यन्तार्शनव्यपदेश्यमिति भावः । यच्च
धयोपपन्ननिबन्धनक्रमस्य केवल्लिन्यस्योरेऽपि पूर्व क्रमदर्शनाच्चजातीयतया ज्ञानदर्शनयोः अन्यत्वमिति टीकाकृद्ब्रह्माख्यानं, तत्स्व-
भावेभेदवात्पर्येण मरुमशदपि दर्शने ज्ञाननिमित्तत्वानिषेधानतिप्रयोजनतया कथं शोमत इति विचारणीयम् । ननु यथा परेषां
वृत्तितः क्रमो वर्णनिष्ठो वृद्धिर्निषेधजनस्तावच्छेदोऽस्माकं च भिन्नाभिन्नपर्यायविशेषरूपः, तथा केवल्लिज्ञानदर्शननिष्ठस्तावच्छेदः
क्रम एवावरणस्यजन्यतावच्छेदकः स्यादिति बोक्तानुपपत्तिरिति चेत्, न, वर्णक्रमस्य क्रमवत्प्रपत्तनप्रयोज्यस्य सुवचत्वेऽप्यक्रम-
भिरावरणस्यप्रयोज्यस्य केवल्लिज्ञानदर्शनप्रयोज्यस्य क्रमवत्प्रपत्तनप्रयोज्यस्य सुवचत्वेऽप्यक्रम-
दुर्धचत्वादनन्यगत्याऽक्रमिमादप्यावरणद्रव्यस्यैव क्रमवत्प्रपत्तनप्रयोज्यस्य सुवचत्वेऽप्यक्रम-

“सर्वस्वसि वि केवल्लिणं) जुगं दो णत्थि उवओगा”
 च तत्राशकारणाभावादधिक्रलकारणात्तादृशोपयोगान्तरधाराया अत्रिच्छेदाच्च “(सर्वस्वसि वि केवल्लिणं) जुगं दो णत्थि उवओगा”
 (आव०नि०गाथा ९७९) इति वचनानुपपत्तिः । न च ज्ञानस्य दर्शनेमवार्थान्तरपरिणामलक्षणो ध्वंस इत्युपयोगाऽर्थोपघं साम्प्रतम्
 साधनन्तपर्यायविशेषरूपध्वंसस्यैवावस्थितिविरोधित्वादर्थान्तरपरिणामलक्षणध्वंसस्यतात्त्वात् । अन्यथा तत्तत्संयोगविभागादि-
 मात्रेणानुभूयमानघटावस्थित्युच्छेदापत्तेः । न च “ जुगं दो णत्थि उवओगा ” इत्यस्योपयोगयोर्धुगपदुत्पत्तिनिषेध एव तात्पर्यं,
 न तु युगपदवस्थानेऽपीत्युपयोगद्वयधाराणां नाशकारणभावेन राहावस्थानेऽपि न दोष इति साम्प्रतं, अक्रमवादिनाप्येवं क्रमा-
 वच्छिन्नोपयोगद्वयौगपद्यनिषेधपरत्वस्य वक्तुं शक्यत्वात्, सूत्रासङ्कोचस्वास्यादरे “यदेव ज्ञानं तदेव दर्शनम्” इत्यस्मदुक्त-
 स्यैव युक्तत्वादिति दिक् ॥

मतिज्ञानमेवावग्रहात्मना दर्शनं, अपायात्मना च ज्ञानमिति यदुक्तं दृष्टान्तावष्टमार्थमेकदेशिना तद्द्रूपयत्नाह—“ जइ उग्ग-
 हर्मिं दं-सणंति मणसि विसेसिया नाणं ॥ मइनाणमेव दंसण-मेवं मइ होइ णिफुत्तं ॥ २-२३ ॥ ” यदि मतिरेवाचग्रहरूपा
 दर्शनं विशेषपिता ज्ञानमिति मन्यसे, तदा मतिज्ञानमेव दर्शनमित्येवं सति प्राप्तं । न चैतद्युक्तं, “ स द्विविधोऽष्ट-
 चतुर्भेद ” इति (तत्त्वार्थ अध्याय २ सूत्र ९) सूत्रविरोधान्मतिज्ञानस्याथाविशतिभेदोक्तिविरोधाच्च—“ एवं सेसिंदियदं-सणंमि
 णियमेण होइ ण यजुत्तं ॥ आह तत्थ नाणमित्तं, घेप्पइ चक्खुंमि वि तहेव ॥ २-२४ ॥ ” एवं शेषेन्द्रियदर्शनेऽप्यवग्रह
 एव दर्शनमित्यभ्युपगमेन (गमे नियमेन) मतिज्ञानमेव तदिति स्यात्, तत्र न युक्तं, पूर्वोक्तदेशाननियुतेः । अथ तेषु
 श्रोत्रादिविन्त्रियेषु दर्शनमपि भवज्ज्ञानमेव गृह्यते, मात्रशब्दस्य दर्शनोपवच्छेदकत्वात्, तद्वयवच्छेदश्च तथाऽप्यवहाराभावात्,

आश्रयज्ञान प्राणज्ञानमित्यादिव्यपदेश एव हि तत्रोपलभ्यते, न तु श्रोत्रदर्शनं प्राणदर्शनमित्यादिव्यपदेशः क्वचिदागमे प्रसिद्धः,
 तर्हि यद्युपपत्ति तथैव गृह्यतां चक्षुर्दर्शनमिति न तु चक्षुर्दर्शनमिति । अथ तत्र दर्शनम्, इतरत्रापि तथैव गृह्यतां, युक्तैस्तुल्यत्वात् ।
 इयत्रिसण्यु ॥२-२५॥ " अस्पृष्टेऽर्थे चक्षुषा य उदेति प्रत्ययः स ज्ञानमेव सचक्षुर्दर्शनमिन्बुच्यते, इन्द्रियाणामयिप्ये
 च परमाण्वादावर्थे मनसा य उदेति प्रत्ययः स ज्ञानमेव सचक्षुर्दर्शनमित्युच्यते । अनुमित्यादिभ्ये मनोजन्यज्ञानेऽतिप्रसङ्गमा-
 न् इत्याऽऽह, अनागतातीतविषयेषु यद्यिदं तो ज्ञानमुदेति ' अयं काल आसन्नभविष्यद्दृष्टिकस्तथाविधमेवोचितमिच्छति,
 ' अयं प्रदेश आसन्नवृष्टमेघः पूरविशेषश्चाह ' इत्यादिरूपं तन्मुपत्त्या । इदमुपलक्षणं, मायनाजन्यज्ञानातिरिक्तपरोक्षज्ञानमात्रस्य
 तस्यास्पृष्टाविषयार्थस्यापि दर्शनत्वेनाप्यवहारात् । यद्यस्पृष्टावपयार्थज्ञानं दर्शनमभिमतं, तर्हि मनःपर्यायज्ञानेऽतिप्रसङ्ग इत्या-
 न् इत्य समासत्वे - " मण्यञ्जनानं दं-सं निति तेनेह होइ ण य जुत्तं ॥ मसह नार्ण गोई-दियंमि ण घडादओ जम्हा ॥२-२६॥ " एतेन लक्षणेन मनःपर्यायज्ञानमपि दर्शनं प्राप्तं, परकीयमनोगतानां घटादीनामालम्ब्यानां तद्यासरेनास्पृष्टविषये च
 घटादावर्थे तस्य भाना(वा)त्, न चैतद्युक्तं, आगमे तस्य दर्शनत्वेनापाठात् । भण्यतेऽत्रोपरत्म्-नोइन्द्रिये मनोवर्गणारूपे
 मनोविशेषे प्रवर्तमानं मनःपर्यायबोधरूपं ज्ञानमेव, न दर्शनं, यस्मात्स्पृष्टा घटादयो नास्य विषय इति ज्ञेया, नित्यं तेषां
 लिङ्गानुमेयत्वात् । तथा चागमः (विशेषावश्यक गाथा ८१४) - " आणइ वग्ग्ले शुमाणाओ मि " मनोवर्गणास्तु परात्मगता
 अपि स्वाश्रयपरमस्पृष्टजातीया एवेति न तदर्थेऽपि दर्शनत्वप्रसङ्गः । परकीयमनोगतायांकारविपर्यय एवास्य प्राणाः, तस्य चोम-

यरूपत्वेऽपि छात्रस्थिकोपयोगस्यापरिपूर्णार्थिग्राहित्वान्न मनाःपर्यायज्ञाने दर्शनसम्भव इत्यप्याहुः । किं च—“ महसुअनाणणिमित्तो,
 छउमत्थे होइ अत्थउवलंभो ॥ एगयरंमि वि तेसिं, ण दंसणं दंसणं कृतो ॥ २-२७ ॥ ” मत्तिश्रुतज्ञाननिमित्तञ्चअस्थानामर्थोपलम्भ उक्त आगमे । तथोरेकतरस्मिन्नपि न दर्शनं सम्भवति । न चावग्रहो दर्शनं तस्य ज्ञानात्मकत्वात्,
 ततः कुतो दर्शनं?, नास्तीत्यर्थः । ननु श्रुतमस्पृष्टे किमिति दर्शनं न भवेत्तत्राह—“ जं पच्चक्खवग्रहणं, ण इति सुअनाणसंमिया
 अत्था ॥ तम्हा दंसणसदो, ण होइ सयले वि सुअनाणे ॥ २-२८ ॥ ” यस्मान्च्छ्रुतज्ञानप्रमिता अर्थाः प्रत्यक्षग्रहणं न यान्ति,
 अक्षजस्यैव व्यवहारतः प्रत्यक्षत्वात् । तस्मात्सकलेऽपि श्रुतज्ञाने दर्शनशब्दो न भवति । तथा च ‘ व्यञ्जनावग्रहा-
 विषयार्थप्रत्यक्षत्वमेव दर्शनत्वम्’ इति पर्यवसन्नम् । प्रत्यक्षपदादेव श्रुतज्ञानवदनुमित्यादेर्व्युत्तौ परोक्षमिन्नत्वे सतीति विशेषणं
 न देयम् “ मुत्तूण लिंगओ जं ” इत्युक्तस्याप्यत्रैव तात्पर्यं द्रष्टव्यम् । इत्थं चाचक्षुर्दर्शनमित्यत्र नवः पशुदासार्थकत्वाद्चक्षु-
 र्दर्शनपदेन मानसदर्शनमेव ग्राह्यं, अप्राप्यकारित्वेन मनस एव चक्षुःसदृशत्वान्न ग्राणदर्शनादीति सर्वमुपपद्यते । तथाचावधि
 दर्शनमपि कथं सङ्गच्छते, तस्य व्यञ्जनावग्रहविषयार्थग्राहित्वेऽपि व्यवहारतः प्रत्यक्षत्वाभावादित्याशङ्कायाः प्रत्यक्षपदस्य
 व्यवहारनिश्चयसाधारणप्रत्यक्षार्थत्वात्, अवधिज्ञानस्य च नैश्चयिकप्रत्यक्षत्वाव्याहतेः परिहारमभिप्रयन्नाह—“ जं अप्पुट्टा भावा,
 ओहिन्नाणस्स होति पच्चक्खा ॥ तम्हा ओहिन्नाणे, दंसणसदो वि उवउत्तो ॥ २-२९ ॥ स्पष्टा ॥ उपयुक्तः लब्धनिमित्तावकाशः ॥
 केवलज्ञानेऽपीदं लक्षणमव्याहृतमित्याह—“ जं अप्पुट्टे भावे, जाणइ पासइ य केवली णियमा ॥ तम्हा तं नाणं दंसणं
 च अविसेसओ सिद्धं ॥ २-३० ॥ ” यतोऽस्पृष्टान्न भावान्निशयेनानवश्यन्तया केवली चक्षुष्मानि च पुरःस्थितं जानाति

पश्यति शोभयग्राधान्येन, तस्मात्तत्केवलज्ञानं दर्शनं चाविशेषत उभयाभिधाननिमित्तस्याविशेषात्सिद्धं । मनःपर्याय-
ज्ञानस्य तु व्यञ्जनान्प्रहारिण्यार्थं कृत्यक्षत्रं इति बाह्यरिपये व्यभिचारेण स्वग्राह्यतावच्छेदकावच्छेदेन प्रत्यक्षत्वाभावात् दर्शन-
त्वमिति निर्दिष्टः ॥ अत्र यद्वैकान्तकृता "प्रमाणप्रमेययोः सामान्यविशेषात्समकृतेऽप्यपनीतानरणे युगपदुभयस्वभावो बोधः,
छन्नस्यास्वभावात् रनपगतानरणत्वेन दर्शनोपयोगसमये ज्ञानोपयोगाभावादप्राप्त्यकारिनयनमनःप्रमवार्थविग्रहादिमतिज्ञानो-
पयोगग्राह्याले चक्षुरचक्षुर्दर्शने, अग्निज्ञानोपयोगग्राह्याले चाग्निदर्शनमनिर्मरति" इति व्याख्यातं तदर्धजतौयन्यायमनुहरति,
प्राचीनग्रन्थपत्रानुरोधे श्रोत्रादिज्ञानान् प्रागपि दर्शनाभ्युपगमस्यार्जनीयत्वात्, व्यञ्जनान्प्रद्वार्थान्प्रदान्तराले दर्शनानुपलम्भमा-
षदनिर्देशाच्च, अमदरेयेयमामयिरुच्यञ्जनान्प्रदान्तराले "तोदं हुंति कोदं" इत्यागमेनार्थान्ग्रहोत्पत्तेरेव भणनात्, व्यञ्जना-
यप्रदग्राह्याले दर्शनपरिरूप्यनस्य चात्यन्तानुचितत्वात् ॥ तथा सति तस्मिन्निद्रयार्थसच्चिरूपदिपि निरुद्धत्वेनानुपयोगप्रमद्ग्राह्य-
प्राप्त्यकारीन्द्रियज्ञानस्यले दर्शनानुपगमे चान्यत्रापि भिन्नतररूप्येन किञ्चित्प्रमाणं, 'नाणमपुडे' इत्यादिना ज्ञानादभेदेन दर्श-
नस्यमात्रप्रतिपादनात्, "चक्षुर्विद्विपयाख्यातिः" (दा-१०-३०) इत्यादिस्तुतिप्रत्येकपक्षयोपि तथैव स्यात्स्यात् । छन्नम्यज्ञानो-
पयोगे दर्शनोपयोगत्वेन हेतुरं तु चक्षुष्येन दर्शनं नान्यत्रेति कथं श्रेद्धयं ? तस्माच्छ्रीसिद्धसेनोपज्ञानव्यमते न कुत्रापि ज्ञाना-
दर्शनस्य कालभेदः, किं तु स्वग्राह्यतावच्छेदकावच्छेदेन व्यञ्जनान्प्रहारिणीकृतार्थप्रत्यक्षत्वमेव दर्शनत्वमिति फलितम् । यदि
च बाहुपादादपि ज्ञानमामश्रीमामर्थ्यग्राह्यत्वेनान्प्रदान्तराले मितिमात्राद्यंशे मितिमात्राद्यंशे च न दर्शनत्वरुच्यवहारस्तदा विषयताविशेष एव
दर्शनत्वं, न च क्वचिदंशे योग्यताविशेषमन्यतावच्छेदकः, क्वचिच्च माननाविशेषमन्यतावच्छेदकः, केवलं च मवोद्रे आवरण-

क्षयजन्यतावच्छेदक इति प्रतिपत्तव्यं । न च 'अर्थैर्नैव धियां विशेष' इति न्यायादर्थानिशेषे ज्ञाने निययताविशेषाद्विरिधि-
 शङ्कनीयं, अर्थेऽपि ज्ञानानुरूपस्वभावपरिकल्पनात्, अर्थाविशेषोऽपि परैः समूहालम्बनाद्विशिष्टज्ञानस्य व्यापृत्तये प्रकारिता-
 विशेषस्याभ्युपगमाच्च । न हि तस्य तत्र भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगिज्ञानत्वमेव निरूपकविशिष्टज्ञानत्वं गतुं शक्यं, दण्डपुरुष-
 संयोगा इति समूहालम्बनेऽतिप्रसङ्गात् । न च स्वरूपतो भासमानमित्याहुक्तावपि निस्तारः, ग्रथियोगित्वादेर-
 योगित्वानुयोगित्वानीति ज्ञाने दण्डविशिष्टज्ञानत्वापत्तेः । न च स्वरूपतो भासमानमित्याहुक्तावपि दण्डादिनिशिष्टज्ञान-
 तिरिक्तत्वे प्रकारित्वादेर्ज्ञाननिष्ठस्य कल्पनाया एव लघुत्वात् । अनतिरेके तु दण्डदण्डत्वादिनिर्विकल्पकेऽपि दण्डादिनिशिष्टज्ञान-
 त्वापत्तेः । एतेन 'स्वरूपतो भासमानेन वैशिष्ट्येन गर्भितलक्षणमपि' अपास्तम्, संयुक्तसमायादौः सम्बन्धत्वे स्वरूपत इत्यस्य
 दुर्बलत्वाच्च । तस्मात्पराभ्युपगतप्रकारिताविशेषवदाकारविशेषः स्याद्वाद्यदुद्ग्राथाद्युद्ग्राहस्तदनुरुद्धो वा ज्ञाने दर्शनेन गच्छद्वय-
 पदेशहेतुरनाविलस्तसमय एवार्थज्ञानयोरविनिगमेनाकाराकारिभावस्वभावाविर्भावोत्पत्त्या पुनरस्माकं मनीषोन्मत्तः ॥
 तस्माद्ब्रह्मात्मक एक एव केवलबोध इति फलितं स्वामनुपदर्शयति- 'सर्वत्रपत्यसिद्धं, विदोषि ते ससमयं ह्यहं गुं' । परानि-
 स्थियवत्तव्यं, च एगसमयंतरुपाशो ॥ २-३१ ॥ " साद्यपर्यवभितं केवलमिति हेतोर्द्वि अपि ज्ञानदर्शने ते उभयगच्छद्वय-
 तदिति यावत् । अयं च स्वसमयः स्वसिद्धान्तः । यस्त्वेकसमयान्तरोत्पाद्यत्वयोर्भङ्गयेन, तत्पत्नीधिकारात्, नादेन न-
 नयाभिप्रायेण प्रवृत्तत्वादिति भावः । 'एवम्भूतवस्तुतत्प्रश्रद्धानरूपं' सम्यग्दर्शनमपि सम्यग्ज्ञानविशेष एव, सम्यग्दर्शनेन न्यस्यापि
 सम्यग्ज्ञानत्वेन व्याप्यजातिविशेषरूपत्वाद्धिपयताविशेषरूपत्वाद्धेत्याह- " एवं विज्ञापणत्वे, नद्दमाणस्य भाष्यो भाषे ॥ प्रथिमन्ना-

मिणिसोह, देसणसरो हवह जुषो ॥२-३२॥” जिनप्रशस्तमावधिपयं समृढालम्बनं रुचिरूपं धानं मुख्यं सम्यग्दर्शनं उदासनो
 पनीतार्थत्रिषयं पटादिखानमपि माकं तदिति तात्पर्यार्थः ॥ ननु सम्यग्ज्ञानं सम्यग्दर्शननियमवर्धनेऽपि सम्यग्दाननियमः कथं
 न स्यादित्यत्राह—“सम्मन्नाणे निपमे-ण देसणे देसणे उ मयजिञ्जं ॥ सम्मन्नाणे च इमं, नि अत्थओ होइ उववणं ॥ २-३३ ॥”
 सम्यग्ज्ञाने नियमंन सम्यग्दर्शनं, दर्शने पुनर्भजनीयं विकल्पनीयं, सम्यग्ज्ञान एकान्तरुचौ न सम्भवति,
 अनेकान्तरुचौ तु सम्पत्तीति । अतः सम्यग्ज्ञानं येदं सम्यग्दर्शनं चेत्यर्थः, अर्थतः सामर्थ्येनै (ध्यादि)कमेवोपपन्नं भवति ।
 तथा च सम्पत्त्वमिच दर्शने ज्ञानविशेषरूपमेवेति निर्गूढम् । (अथ ग्रन्थकृतप्रशस्तिः)
 प्राणां पाणां विमुत्तविपयो-न्मेषसूक्ष्मशिक्षायां, येऽरण्यानी-भयमधिगता नव्यमार्गानभिज्ञाः ॥

तेषामेषा समपथणिजां सम्मतिप्रन्धगाथा, विश्वासाय स्वनयविपणिप्राजयथाणित्यधीधी । १ ॥

भेदघ्राही(हि) न्ययदृत्तितयं संश्रितो मल्लपाधी, पूज्याः प्रायः करणफलयोः सीम्नि शुद्धजुसूत्रम् ॥
 भेदोऽप्येवोन्मुत्तमधिगताः सद्ग्रहं सिद्धसेन-स्तस्मादेते न ह्यष्टु विपमाः सूरिपदास्त्रयोऽपि (सी) ॥२॥

पितृमामान्यं पुण्यपदभाक्षेपलाक्ये विशेषे, तदप्येण स्फुटमभिहितं साधनन्तं यदेव ॥
 सूर्यैरेदोः क्रमयदिवमप्युच्यमानं न दुष्टं, तत्सूरीणामिपममिमता सुखपगौणच्ययस्था ॥ ३ ॥

तमेऽप्यगमपिज्जनुःक्षणभिक्षानियानोद्गयाः, श्रुता षडुतराः श्रुते नपविषादपक्षा यथा ॥
 तथा क इय विरमयो भवतु सूरिपक्षत्रये, प्रधानपवधी पियां क तु वधीपसी हृद्यते ॥ ४ ॥

प्रसह्य सदसत्त्वयोर्न हि विरोधनिर्णायकं, विशेषणविशेष्ययोरपि नियामकं यत्र न ॥
गुणागुणविभेदतो मतिरपेक्षया स्यात्पदा, किमत्र भजनोर्जिते स्वसमये न सङ्गच्छते ॥ ५ ॥

प्रमाणनयसङ्गता स्वसमयेऽप्यनेकान्तधी-नयसमयतत्स्थतोऽल्लसदुपाधिकिर्मीरिता ॥
प्रमाणनयसङ्गता स्वसमयेऽप्यनेकान्तधी-नयसमयतत्स्थतोऽल्लसदुपाधिकिर्मीरिता ॥ ६ ॥

कदाचन न बाधते सुगुरुसम्प्रदायक्रमं, समञ्जसपदं वदन्त्युबधियो हि सदृशनम् ॥ ६ ॥
कदाचन न बाधते सुगुरुसम्प्रदायक्रमं, समञ्जसपदं वदन्त्युबधियो हि सदृशनम् ॥ ६ ॥
रहस्यं जानन्ते किमपि न नयानां हतधियो, विरोधं भाषन्ते विविधबुधपक्षे यत खलाः ॥
रहस्यं जानन्ते किमपि न नयानां हतधियो, विरोधं भाषन्ते विविधबुधपक्षे यत खलाः ॥ ७ ॥

अमी चन्द्रादित्यप्रभृ(कृ)तिविकृतिव्यत्ययगिरा(रो), निरातङ्काः कुत्राप्यहह न गुणान्वेषणपराः ॥ ७ ॥

स्याद्वादस्य ज्ञानविन्दोरमन्दा-न्मन्दारद्रोः कः फलास्वादगर्वः ॥ ८ ॥

द्राक्षासाक्षात्कारपीयूषधारा-दारादीनां को विलासश्च रम्यः ॥ ८ ॥
द्राक्षासाक्षात्कारपीयूषधारा-दारादीनां को विलासश्च रम्यः ॥ ८ ॥
गच्छे श्रीविजयादिदेवसुगुरोः स्वच्छे गुणानां गणैः, प्रौढिं प्रौढिमधाञ्चि जीतविजयाः प्राज्ञाः परामैयरुः ॥
गच्छे श्रीविजयादिदेवसुगुरोः स्वच्छे गुणानां गणैः, प्रौढिं प्रौढिमधाञ्चि जीतविजयाः प्राज्ञाः परामैयरुः ॥
तत्सातीर्थ्यभृतां नयादिविजयप्राज्ञोत्तमानां शिशु-स्तत्त्वं किञ्चिद्विदं यशोविजय इत्याख्याभृदाख्यातवान् ९

॥ इति श्रीज्ञानविन्दुप्रकरणं समाप्तम् ॥

प्रभूतावधानधारि-हूर्चालसरस्वती-न्यायविशारद-न्यायाचार्य-महोपाध्यायश्रीयशोविजयग-
णिप्रणीते अपूर्णावस्थं सविवरणं ? श्रीज्ञानविन्दुप्रकरणं २ पूर्णं श्रीज्ञानविन्दुप्रकरणं च सम्पूर्णं ॥

॥ इचना—पंक्त्यङ्कः चतुर्दशमंखण्डो यावत् प्रथमपृष्ठस्य तदुपरिठनी च संख्या द्वितीयपृष्ठस्य ॥

॥ श्री ज्ञानार्णव-ज्ञानविन्दु ग्रन्थद्वयशुद्धिप्रयत्नम् ॥

अध्यायम्	श्लोक	पत्र	पंक्ति	अध्यायम्	पत्र	पंक्ति	अध्यायम्	पत्र	पंक्ति
स्वापेक्षायाम्	अध्विद्येवम	२	२३	निरूपणोपमि	१७	२२	अध्यायम्	१२	१७
बोधकत्वस्य	बोधिप्रत्यय	५	१९	वहिरा	२१	१	अन्यत्र	१५	११
पुनः सादरम्	पुनःसादरम्	६	९	होमपुत्रि	२५	३	निश्चितं	२०	२२
यत्तस्यो	युक्तस्यैव तस्यो	७	१	ययवपदिति	३२	२७	न्यदेतत्	२३	२७
देवस्य	देवस्यस्थानित, स्वयं	७	२०	यय" इत्युक्ता	३५	२१	अभ्युपगम	२४	२७
अथ स्वस्त	अथ स्वस्त	८	३	इदारेन्द्रिय	३७	१९	विपरीत	२५	२१
साध्यांशुः	साध्यांशुः	९	२८	इदारेन्द्रिय	३७	१९	ज्ञानशास्त्रो	२६	२५
कल्पितज्ञान	कल्पितज्ञान	११	१५	प्रोहदस्वाम	३८	२७	साततथा	२७	२१
योऽस्मिन्	योऽस्मिन्	१२	२७	अवनोद्गतरत् २९	३८	२७	घातितथा	२८	२१
गदस्य च	गदस्यमानं पत्र	१२	२८	मेव	३९	२२	मयाशयोद्	२९	२०
गदः	गदः	१२	२८	योगेन	३९	२६	नयस्य दृष्ट्यं	३०	२१
गदोऽयम्	गदः, पत्रम्	१२	५	रश्मित्युं	४१	११	नुरपलेख्य	३१	२१
इति	गदः, पत्रम्	१३	२०	जिगापयस	४७	३७	नक्षिप्रय	३२	२१
	दुष्टया	१६	१७	मेव	५१	३७	अनीम्बः	३३	२५
	अनुपपु-	१६	२०	विद्योऽप्यस्य	६०	२५	स्वप्नेयम्	३४	२५

